

Munzur Bilim Yolu KAMİL İNSAN

Editör: Prof. Dr. Nevzat Tetik

MUNZUR
ÜNİVERSİTESİ
2008

 ÖZGÜR
YAYINLARI

Munzur Bilim Yolu

KAMİL İNSAN

Editör:

Prof. Dr. Nevzat Tetik

Published by

Özgür Yayın-Dağıtım Co. Ltd.

Certificate Number: 45503

📍 15 Temmuz Mah. 148136. Sk. No: 9 Şhitkamil/Gaziantep

☎ +90.850 260 09 97

📞 +90.532 289 82 15

🌐 www.ozguruyayinlari.com

✉ info@ozguruyayinlari.com

Munzur Bilim Yolu KAMİL İNSAN

Editör: Prof. Dr. Nevzat Tetik

Language: Turkish

Publication Date: 2025

Cover design by Mehmet Çakır

Cover design and image licensed under CC BY-NC 4.0

Print and digital versions typeset by Çizgi Medya Co. Ltd.

ISBN (PDF): 978-625-5646-76-7

DOI: <https://doi.org/10.58830/ozgur.pub823>

This work is licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0). To view a copy of this license, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>
This license allows for copying any part of the work for personal use, not commercial use, providing author attribution is clearly stated.

Suggested citation:

Tetik, N. (2025). *Kamil İnsan Munzur Bilim Yolu*. Özgür Publications. DOI: <https://doi.org/10.58830/ozgur.pub823>. License: CC-BY-NC 4.0

The full text of this book has been peer-reviewed to ensure high academic standards. For full review policies, see <https://www.ozguruyayinlari.com/>

Ön Söz

Bu çalışmada gözlerini dünyaya açan bir kişi için yaşı ne olursa olsun, hayatın hangi aşamasında olursa olsun; İnanç, İslam, İhlas, Akıl, Düşünme, Mantık, Zeka, Muhakeme, İlim, Hikmet, İrfan = İnsan-ı Kamil olma üzerinde durulmaktadır. Her insanın bu basamaklarda ilerleyerek Bilim ile uğraşırken 9. aşamada İlim Erbabı olacağı açıklanmaktadır. Mevlana'nın Hamdım, Piştim, Yandım şeklinde ifade ettiği hayatın bilge insan yolculuğunda burada ifade edilen 11 aşamadan oluşan hayat yolculuğunda veya süreçte “Kamil İnsan” (İnsan-ı Kamil) olma hedefine ulaşılmanın erdemliliği üzerinde durulmaktadır.

16 Nisan 2024 tarihinde, Munzur Üniversitesi Rektörü Sayın Prof. Dr. Kenan Peker'in vizyoner liderliğinde başlatılan Munzur Bilim Yolu projesi, bilimin sınır tanımayan ufkunu genç zihinlerle buluşturma amacıyla yola çıkmıştır. Bu girişim, bilgiye erişimi kolaylaştırmakla kalmamış; aynı zamanda disiplinler arası etkileşimi, akademik paylaşımı ve üretkenliği teşvik eden bir bilim hareketine dönüşmüştür.

Projenin her aşamasında bilgi, emek ve gönül birliğiyle yer alan kıymetli hocalarımız, yalnızca kendi alanlarında uzmanlıklarını aktarmakla kalmamış, aynı zamanda öğrenme ve öğretme kültürünün yaşatılmasına da katkı sunmuşlardır. Onların özverili çalışmaları, Munzur Bilim Yolu'nu kısa sürede güçlü ve kalıcı bir akademik platform hâline getirmiştir.

Elinizdeki bu eser, bu yolculuk boyunca paylaşılan fikirlerin, üretilen bilginin ve aktarılan deneyimlerin bir yansımasıdır. Gelecek nesillere ilham olacağına, bilimsel merakı besleyeceğine ve Munzur'dan doğan bu ışığın çok daha geniş ufuklara ulaşacağına inancımız tamdır. Bilinmelidir ki doğal zeka her zaman yapay zekadan bir adım öndedir.

İçindekiler

Ön Söz	iii
--------	-----

Bölüm 1

Bilim Yolculuğu ve İlim	1
<i>Kenan Peker</i>	

Bölüm 2

Munzur Bilim Yolu	11
<i>Sibel Şehriban Ataş</i>	

Bölüm 3

Anadolu İrfanı	29
<i>Kazım Yoldaş</i>	

Bölüm 4

Akıl ve Çocuk	47
<i>Buket Şen Montazerirad</i>	

Bölüm 5

Felsefî Bir Perspektiften Düşünme: Eleştirel Düşünme ve Aklın Rolü	55
<i>Hüseyin Çaldak</i>	

Bölüm 6

Mantık ve Varoluş	69
<i>Mustafa Koç</i>	

Bölüm 7

Eğitim Süreçlerinde Muhakeme ve Karar Verme Becerileri Üzerine Bir Değerlendirme	81
<i>Cihat Yaşaroğlu</i>	

Bölüm 8

Muhakemenin Felsefi Temelleri: Basiret	93
<i>Bahriyar Uygun</i>	

Bölüm 9

Zeka	103
<i>Gülnoz Karatay</i>	

Bölüm 10

Akademik Zeka ve Duygusal Zeka Terazisinde Hayat	117
<i>Cihat Yaşaroğlu</i>	

Bölüm 11

İnsanlık Tarihini Peygamberler Tarihi Olarak Tasavvur Etmek	133
<i>Abdulkadir Macit</i>	

Bölüm 12

Amellere Değer Kazandıran Duygu	141
<i>Hüseyin Çelik</i>	

Bölüm 13

İnsanın Anlam Arayışı Zihinsel ve Manevi Yolculuğunun Temel Dinamikleri	155
<i>Salahattin Altundağ</i>	

Bölüm 14

Başarı İçin Yönetimde Liyakat Ve Kalite	203
<i>Ahmet Diken</i>	

Bölüm 15

Bilimsel Düşünce de Doğa'nın Etkisi (Biyomimetri)	217
<i>Ömer Güler</i>	

Bölüm 16

Doğa ve Tabiat Okumaları Doğadan İlham Alınmış İcat ve Keşifler Coğrafi Mekanın Değerlendirilmesi ve Gelecek Çıkarımları	227
<i>M. Taner Şengün</i>	

Bölüm 17

Malzeme Tasarımı	243
<i>Seval Hale Güler</i>	

Bölüm 18

Bilimin Doğuşu ve İnsanlığın Tekâmülünde İlahi Dokunuşlar	263
<i>Kasım Takım</i>	

Bölüm 19

İnsan Zekâsından Yapay Zekâyâ: Bir Serüvenin Anatomisi	277
<i>A. Halim Ulaş</i>	

Bölüm 20

İslam ve Madde Ötesi	295
<i>Şadi Eren</i>	

Munzur Bilim Yolu Programı: Medeniyetin İnşasında Rol Model Olarak
İnsan-ı Kâmil

319

Nevzat Tetik

Bilim Yolculuğu ve İlim

Prof. Dr. Kenan PEKER¹

“Batı, kültürün vatanıdır. Doğu, irfanın”.

Akıl ise doğu batı ayrımı olmadan “kültürlerin keşfedilmesi, aktarılması, kültürel zenginliğe dönüştürülmesi (bilgi) ve toplumsal sorunlara kültür temelli kalıcı çözümler üretilmesi” şeklinde ifade edilen kültürden irfana yürüyüşte “insanların en hayırlısı insana faydalı olanıdır” anlayışıyla yegâne güçtür, “biyogüç”dür, “biyo enerji”dir.

I. GİRİŞ

İnsanın, hayat boyu süren öğrenme süreci; tarih (zaman serisi) ve tabiat (yatay kesit) analizlerinin ardından yapılan sentezlerle “özgün tasarımlar” geliştirme ve nihayetinde teknoloji (örneğin yapay zeka) üretme aşamasına ulaşır. Bu çalışmada, günümüzün “Yapay Zeka (YZ) Çağı” olarak adlandırılan dönemde; yaşamını duygu, bilgi, beceri, yetenek ve yeterlilikler temelinde şekillendiren ve şu üç temel doğrultusunda hareket eden bireylerin hayat boyu öğrenmeleri esas alınmıştır:

- 1) Yaşamak için kazanmak,
- 2) Yaşamını sürdürülebilir kılmak ve
- 3) Faydalı olmak şeklindeki amaçlarla kendisine, yöresine, ülkesine, insanlığa hizmet etmeyi hedefleyen “Bilge İnsanlar” için bir yol haritası sunulmuştur.

Söz konusu yolculuk; insan hayatını oluşturan beş temel bileşen üzerinden değerlendirilmiştir:

Kişinin yaşam öyküsü (Biyografisi) –

Okuyup yazdıkları (Bibliyografisi) –

1 Prof. Dr., Munzur Üniversitesi

İlham aldıkları (Biyomimikri) –

Katkı sundukları (Biyometrik analiz) ve

Liderlik özellikleri (Biyogüç) ...

Toplam 21 adımdan oluşan bu gelişim süreci, “Munzur Bilim Yolu” başlığı altında yapılandırılmış ve burada ilk beş basamağı sunulmuştur.

Genel anlamda üç temel bileşenle özetlenen insani gelişim, mesleki gelişim, kariyer planlaması; **Yönetim Becerileri, Alan Bilgisi, Teknolojik Yetkinlik (YAT)** Programı şeklinde özetlenebilir. Günümüzde YAT sürecini kapsayan bir yolculuk için Yapay Zeka (YZ) ve onun çeşitli alanlardaki uygulamaları hızla yaygınlaşmaktadır. Dolayısıyla “Yönetim Becerileri” ile ifade edilen “Beyin Gücü” nün önemi arttığı için bunun üzerinde durulmuştur.

Bu perspektiften bakıldığında, her bireyin potansiyelini en üst seviyeye çıkarmak amacıyla kendini sürekli geliştirmesi, insanlığa fayda sağlaması ve toplum yararına medeniyet ve uygarlık inşası ve ihyasına katkıda bulunma yönünde bir misyon belirlenmiştir.

İnsanın kendini duygu, bilgi, beceri, yetenek ve yetkinlik olarak tamamlayacağı yerler; yalnızca okullar ve sınıflarla sınırlı olmayıp, “İlim Kâinata Vardır, Sadece Keşfedilmeyi Bekler” anlayışıyla kâinat bütünüyle bir öğrenme alanı olarak ele alınmıştır.

Hayata; yönetim becerilerini geliştirmek, en az bir alanda bilgi edinmek ve teknolojik yetkinliğini arttırmak amacıyla “Bilge İnsan” yolculuğuna çıkan kişinin sosyo-kültürel faaliyetlerle bilgiye dayalı kalkınmayı hedefleyen kariyerinde öğrenme süreci “yaşam boyu öğrenme” şeklinde devam etmektedir.

Elbette ki çevrede, insanı “Bilge İnsan” yolculuğundan alıkoymaya çalışan kötü senaryolar üretenler bulunabilir; ancak ilham alınacak nitelikli biyografiler de mevcuttur. Unutulmamalıdır ki, ulusların gerçek zenginliği, bireylerin çabaları, emekleri ve başarıları sayesinde sürdürülebilir hale gelecektir.

Yönetim Becerileri, Alan Bilgisi, Teknolojik Yetkinlik (YAT Programı) başlıklarıyla tanımlanan Munzur Bilim Yolu’na çıkan bir “Bilge İnsan” şunu bilmelidir: Günümüzde teknolojik yetkinlik Yapay Zeka (YZ) uygulamaları sayesinde hemen her alanda veya branşta işlevsellik kazanmıştır. Bu nedenle esas olan; yönetim becerilerini, kişinin ilgi duyduğu bir alanda uygulamalı şekilde geliştirmesi ve sahip olduğu yetenek ile yeterlilikleri, potansiyelinin ötesine taşıyabilmesidir. Hayat yolculuğundaki kişi ya “Bilge İnsan” olmayı ve kendine bir YAT almayı hedefleyecektir, ya da ömür boyu ‘YATmayı’.

Munzur Bilim Yolu, yukarıda özetlenen bilimsel çerçevede; Akıl, Düşünme, Mantık, Zeka, Muhakeme, İlim, Hikmet, İrfan olmak üzere sekiz aşamadan oluşmakta ve bu süreç sonunda “Kamil İnsan” (İnsan-ı Kamil) olmayı hedeflemektedir.

Bilge insan; inancı, bilimin teolojik yaklaşımlarına olan duyarlılığı ve insanlığa faydalı olma yönündeki ihlası (sağduyusu) ile çıktığı yolda aklını kullanarak düşünüp, mantıklı çıkarımlar yaparak zekasını geliştirip, muhakeme yeteneğini arttırdığında İlim Sahibi olacaktır. Buraya kadar gelen süreç “Bilim” olarak ifade edilirken bu noktada ilmi, kâinata keşfetme seviyesine ulaştırabildiğinde yolculuk daha derin bir boyuta geçer. Hikmet ve irfan sahibi olmak ise, ona bahşedildiğinde; birey, yaratılmışların en değerlisi olarak “İnsan-I Kamil” mertebesine erişir.

Kısacası, “İnsanların en hayırlısı insanlara faydalı olanıdır” anlayışıyla; birey, yaşamak için kazanmak, yaşamı sürdürülebilir kılmak ve belki de en önemlisi, insanlığa faydalı işler yapmak misyonuyla yaşamını anlamlandırmış olacaktır.

Bilge İnsan olmayı hedefleyen birey; bilginin kaynağını kültürlerin birikimleri, kültürel zenginlikler, doğa, evren ve kâinatı keşfetme süreci olarak görür. Bu anlayış doğrultusunda bilim üretmek, bilimi yaygınlaştırmak ve uygulamak suretiyle bilgiye dayalı kalkınmayı sağlamak; edinilen birikimleri geri dönüştürmek veya yeni kaynaklara dönüştürerek sunmak; tüm bu süreci kültürel, sanatsal ve sportif etkinlikler ile desteklemek temel amaç haline gelir. Bu yaklaşımı akılların koalisyonu perspektifiyle ele alan Munzur Bilim Yolu’nda başlangıç noktası olarak şu dört temel basamak belirlenmiştir:

- Biyografi: Kişisel yaşam öyküsü
- Bibliyografi: Okuyup yazdıkları
- Biyomimikri: İlham aldığı doğal ve kültürel kaynaklar
- Biyometrik Analiz: Katkı sunduğu alanlar
- Biyogüç: Liderlik ve etki kapasitesi.

Bilim, bu yaklaşımda; “Beşer olan insanın, doğal ve sosyal dengede sağlıklı yaşamasının mühendisliğini kültür, sanat ve spor etkinlikleri ile gerçekleştirmek” şeklinde bütüncül bir anlayışla ele alınmıştır. Tıpkı insan vücudunda olduğu gibi, bütünü oluşturan her bir parçaya aynı derecede önem yüklenmiştir.

Munzur Bilim Yolu’nun esasları yukarıda özetlenen çerçevede şekillenmiş olup, uygulama (usûl) aşamasında ise; “gezerek okuma ve eğlenerek

öğrenme” temelli bir öğrenme modeli benimsenmiştir. Bu modelin temel adımları şunlardır:

- Dinle
- Konuş
- Oku
- Yaz
- Hayal et
- Keşfet
- Tasarla
- Yap

“Gezen mi çok bilir, okuyan mı?” sorusuna bu yaklaşımın verdiği cevap açıktır: Asıl bilen, gezerek okuyan; yani önce tabiatı gözlemleyen, ardından tarihe mal olmuş bilgileri okuyarak öğrenen kişidir. Bu anlayış, eğlenerek öğrenme motivasyonunu da beraberinde getirir.

Munzur Bilim Yolu kapsamında, evrensel olarak kabul görmüş bilimsel ilkelerin yanı sıra, aşağıdaki bazı tanımlar yapılmıştır. Şöyle ki,

Bilim; beşer olan insanın, doğal ve sosyal dengede sağlıklı yaşamasının mühendisliğini; kültür, sanat spor etkinlikleri ile yapmaktır (Peker, 2012). Bu anlayış doğrultusunda bilimsel süreç; Beşeri Bilimler, Doğa Bilimleri, Sosyal Bilimler, Sağlık Bilimleri, Mühendislik Bilimleri, Kültür, Sanat ve Spor gibi alanların birlikte, bütüncül bir biçimde işletilmesini gerektirir. Bu sürecin etkin ve anlamlı bir şekilde ilerleyebilmesi için bireyin kendisine şu sekiz temel ilke doğrultusunda hedefler belirlenmesi gerekir: Akıl, Düşünme, Mantık, Zeka, Muhakeme, İlim, İrfan, Hikmet.

Bu yolculuk yalnızca statik değil, dinamik bir süreçtir. Ancak dinamik olmak da yeterli değildir; süreç termodinamik bir bilinçle, yani dönüşüm ve etkileşim temelinde ele alınmalıdır. Daha da ileri gidilerek akışkan hale gelmek. Bilgiyle uyum içinde sürekli dönüşebilmek, ideal olandır.

Zira “En iyinin daha iyisini yapmak” (To make the best better) hedefiyle ilerleyen birey için, kuantum düzeyinde düşünme ve metafizik boyutları kavrayabilme yetisi, nihai aşamalarda geliştirilmesi gereken zihinsel derinliklerdir. Tüm bu süreçler ise ancak beyin gücü ile çözümlenip anlamlandırılabilir.

Hız. Ali şöyle buyurur:

Demire baktım güç Demirdir dedim,

Ateşin demiri crittiğini görünce Ateştir dedim,

Suyun ateşi söndürdüğünü görünce Sudur dedim,

Bulutların suyu taşıdığını görünce Bulutlardır dedim,

Rüzgarın bulutları sürüklediğini görünce Rüzgardır dedim,

Dağların rüzgarı engellediğini görünce Dağlardır dedim,

İnsanların dağları deldiğini görünce İnsandır dedim,

Uykunun insanı yendiğini görünce Uykudur dedim,

Dert ve kederin uykuyu engellediğini gördüm, Dert ve kederin Allah'ın en güçlü askerleri olduğunu düşündüm ve bunların yeri Kalptir dedim.

Dert ve kederi gidermek için Duadır Zikirdir Niyazdır.

İşte doğa, evren ve kainat gibi insanlar tarafından üretilmemiş üretim kaynakları üzerinden somut başlayan Munzur Bilim Yolu, zamanla soyut düşünce alanına geçerek metafizik boyutta derinleşen bir anlayışa dönüşmektedir.

“Gezen mi çok bilir, okuyan mı?” tartışması yerine; gezerek okuyan ve eğlenerek öğrenen bir anlayışla yola çıkmak; bireyin **Akıllı, Düşünme, Mantık, Zeka, Muhakeme, İlim, İrfan ve Hikmet** basamaklarını aşarak “İnsan-I Kamil” olma yolculuğuna yönelmesini sağlar. Bu sürecin desteklenmesi için: Biyo temelli düşünme biçimi, Biyomimikri kültürü oluşturulması, Bibliyografik Analizler yapabilme dijitalizasyonu hedeflenmelidir. Farklı kültürlerdeki çeşitliliğin sunduğu bilgi zenginliği, öğrenmenin niteliğini artırır. Bu zenginlikten elde edilen bilgiyle Munzur Bilim Yolu, şu aşamalar üzerinden ilerlemeyi öngörmektedir:

Kültür-Kültürel Çeşitlilik- Bilgi-Bilim-Teknik -Teknoloji-Yenilik-Kalkınma

Bu süreç, bireyden başlayarak doğada ve sosyal gruplar içinde devam eden bir yolculuktur. Bireyin fiziksel ve zihinsel sağlığının temelinde bu aşamaların bütünsel ilerleyişi yatmaktadır. Süreç, mühendislik bakış açısıyla kültür, sanat ve spor alanlarına yönelik yenilikçi yaklaşımlarla şekillendirilmekte; böylece gelişme ve kalkınmaya yaygın etki sağlayarak toplumu “Bilgi-Bilim-Teknoloji” aşamasına taşımaktadır. Dünya genelinde birçok toplum halen avcılık-toplayıcılık, tarım, sanayi ya da elektrik-elektronik temelli gelişmişlik

düzeylerinde bulunmaktadır. Bu bağlamda Bilgi-Bilim-Teknoloji toplumu olma hedefi, mevcut gelişmişlik düzeylerinin bilgi, bilim ve teknolojiye dayalı ilerletilmesini zorunlu kılmaktadır. Örneğin, kültürü tarıma dayalı olan bir toplumda bilgi ve teknoloji, tarım sektöründe yeniliklere yol açarken; sanayi toplumunda ise bu yenilikler sanayiye yönelik gelişmeleri beraberinde getirecektir. Burada esas olan; **bilgi, bilim, teknoloji ve yenilik kültürünü** oluşturarak bu doğrultuda sürdürülebilir gelişme ve kalkınmayı sağlamaktır. Kültürün aktarılması, kültürel gelişime liderlik edilmesi ve kültüre dayalı olarak ortaya çıkan yeniliklerin toplumsal dönüşüme katkı sunması açısından, bu sürecin ilk dört aşaması Halk Bilimi çatısı altında, “Anadolu İrfanı” veya Munzur Bilim Yolu yaklaşımı ile ivme kazanacaktır. Böylece;

- Teknolojik yenilik yapmak amacıyla tasarım süreçlerinin işletilmesi ve yeni teknolojik ürünlerin üretilmesi,
- Üretilen bu teknolojilerin ticarileştirilmesi amacıyla rekabet stratejilerinin uygulanması,

şeklindeki “**İnovasyon**” süreci mümkün hale gelecektir.

Munzur Bilim Yolu’nun ilk dört aşamasında ilerleyen **Bilge İnsan Beyin Gücü**, bu inovasyon sürecini somut çıktılara dönüştürebilecektir. Örneğin:

- Kum gördüğünde, bu süreçleri izleyerek bir optik lens tasarlayıp üretecek,
- Kumdan yola çıkarak turizm ekonomisine yönelik iş geliştirme yapacaktır.

Bu vizyonun temelinde yer alan “İnsan-ı Kamil”, yani Bilge İnsan modelinin yetişmesi, bir anlamda **Kamil İnsan yetiştirme yolculuğu** olarak tanımlanabilecek Munzur Bilim Yolu ile (Akıl, Düşünme, Mantık, Zeka, Muhakeme, İlim, İrfan, Hikmet) mümkün olacaktır. Bu yolculuk; **Akıl, Düşünme, Mantık, Zeka, Muhakeme, İlim, İrfan, Hikmet** gibi kavramsal basamaklar üzerinden yürüyen nesillerle hayat bulacaktır.

Günümüzde eğitim-öğretim, araştırma, gelecek odaklı ihtisaslaşma, girişimcilik, yenilikçi girişimcilik ve sürdürülebilir yenilikçi girişimcilik ekosistemi denilince aşağıdaki kavramsal yapı ön plana çıkmaktadır:

- İnanç, İslam, İhlas (Diyanet İşleri Başkanlığı)
- Akıl, Düşünme, Mantık, Zeka (Milli Eğitim Bakanlığı)
- Muhakeme (Ekosistem)
- İlim (Üniversiteler)

- Hikmet ve İrfan (Bireysel ve toplumsal bütünlük sağlayan boyut).

Bu bağlamda, Yunus Emre'nin "İlim ilim bilmektir ilim kendin bilmektir. Sen kendini bilmezsen ya nice okumaktır..." dizelerinde ortaya koyduğu anlayış doğrultusunda, Munzur Bilim Yolculuğu şu şekilde şekillenecektir;

- Aynaya Bak ve Düşün,
- Göle Bak ve Düşün,
- Dağa Bak ve Düşün
- Gökyüzüne, Uzaya Bak ve Düşün.

Bu düşünce ve gözlem süreci, optimizasyon (yaratılış dengesi ve hesaplamalı bilim dengesi) + otomasyon + nesnelerin interneti ve devamında gelecek teknoloji tabanlı gelişmelerle bütünleşerek sürdürülecektir.

Munzur Bilim Yolu, kurumsal olarak yürütülürken, Bilge İnsan yolculuğuna çıkan bireyin dosdoğru ilerleyeceği Kamil İnsan yolculuğu süreci, Kültür-Kültürel çeşitlilik- Bilgi aşamasına ulaşana dek, farklılıklar içinde çatışma unsuru değil, zenginlik aramakla mümkün olacaktır. Bu aşamadan sonra ise süreç çok daha hızlı ve sürdürülebilir bir şekilde ilerleyecektir. Çünkü üniversitelerde Bilgi-bilim-teknik-teknoloji aşamaları oldukça başarılı bir şekilde yürütülmektedir. Burada temel sorun, bu sürecin yerel kültürlerle dayanmaması, yani Halk Bilimi kısmının eksik kalmasıdır.

Bilgi, Bilim, Teknik ve Teknoloji kavramlarının yapısal özellikleri açık ve net biçimde tanımlanmıştır. Ancak teknolojik yenilik ve tasarım sürecinde; problemin tanımlanması, kavramsal tasarım, detaylandırılmış tasarım ve mühendislik tasarımı aşamalarında, bilgisayar destekli tasarım sistemleri ile yapay zeka temelli zeki tasarım uygulamalarının etkin biçimde kullanılabilmesi için "Bilge İnsan"a ihtiyaç vardır. Bu kişi, düşüncede özgür, bilimde öncü ve zekada özgün olmalıdır. Günümüzde, rekabet stratejileri ve küreselleşme dinamikleri, endüstri evriminin yapay zeka uygulamalarıyla birleşerek hızlı bir dönüşüm süreci yaratmaktadır.

Geleceğin inşası, ihyası ve teknolojilerinin üretilmesi için, güçlü yönetim becerilerine sahip "Bilge İnsan" olarak tanımlanan bir Beyin Gücü gerekmektedir. Bu bireyler; öngörü yöntem ve tekniklerini beyin fırtınası yoluyla uygulayabilen, senaryo yazımı ve ilişki ağaçları ile ağları kurabilen, yapay zeka ile ya da Dünya ile doğal mücadelede her zaman bir adım önde olabilen entelektüel insan kıymetleridir.

Silikon Vadisi, Boston Routa, Sophia-Antipolis, Cambridge, Cartuja, ODTÜ, İzmir ve Konya Teknopark gibi kümelenmiş yapay teknoparkların

yanında, bugün Yükseköğretim Kurulu (YÖK) tarafından başlatılmış olan; Bilim İletişim Ofisleri, Bilim Kafeleri, Bilim Köyleri, Bilim Parkları ve Bilim Vadileri gibi oluşumlar ; doğa, evren ve kainat tasarımlarını inşa ve ihya edecek Bilge İnsanların yetişmesi için önemli fırsatlar sunmaktadır. Bu bireyler; akıl, düşünme, mantık, zeka, muhakeme, ilim, hikmet ve irfan gibi kavramlarla bütünleştirdikleri her bilgiyi, tabiat ve tarihte yazılı olanlardan okuyarak özgün tasarımlara dönüştürebilecektir. Yöresel kimliklerle zenginleştirilecek Millet Bahçeleri’ni özgün tasarımlarla biçimlendirecek, özgün projeler örneğin 21-B tipi projeler geliştirerek yerel ihtiyaçlara yanıt verecek, FSRE modellerini uygulayacak ve T-TOSTE modellerini bölgesel ölçekte tasarlayabilecek düzeyde bir Beyin Gücü’ne ihtiyaç vardır. Duygu, zeka ve teknoloji ekseninde şekillenen bu üç boyutlu ile beş boyutlu multidisipliner çalışmalarla birleşerek, koni biçimli hesaplamalı bilim anlayışı çerçevesinde gelişme ve kalkınmaya öncülük edecek; tüm bunları insanlığa adanmış bir ömür anlayışıyla gerçekleştirecek bireyleri tanımlar.

Munzur Bilim Yolu programı, Munzur Üniversitesi’nde 2023 yılında Rektör Prof. Dr. Kenan PEKER öncülüğünde başlatılmış olup, iki yıldır alanında yetkin akademisyenlerin katılımı ve sunumlarıyla başarılı bir şekilde yürütülmektedir.

Munzur Üniversitesi bünyesinde, aşağıda sıralanan dokuz programla entegre bir şekilde tasarlanmıştır:

1. Mesleki Gelişim, Girişimcilik ve Mesleğin Geleceği
2. Munzur Bilim Yolu
3. Alanda Eğitimci Yazarlık
4. Ar-Ge Profesyonelliği
5. Yenilikçi Girişimcilik
6. Gelecek Odaklı Topluma Katkı İçin İhtisaslaşma
7. Sivil Toplum Gönüllülük Programı
8. Outreach Programı
9. Liderlik ve Diplomasi programı.

Milli Eğitim Bakanlığı’nın belirlediği Maarif Modeli çerçevesinde, “Köklerden Göklere” mottosuyla ilerlenmektedir. Bu bağlamda, Türkiye’nin dünya güç dengesindeki yeri ve Tunceli’nin stratejik ve kültürel konumu dikkate alındığında, “Edirne’den Kars’a, Tunceli’den Mars’a” vizyonu ön plana çıkmaktadır. Zekada sivrilene bir kültür içerisinde, düşüncede özgür bireylerin yetiştiği bu ortamda, Tunceli; sürdürülebilirlik vizyonu ile

ekosistem içinde “Dünyanın Başşehri” olma potansiyelini taşımakta ve bilimin öncüsü olma fırsatını sunmaktadır.

Munzur Üniversitesi için “Farklılaşma ve Uluslararasılaşma” vizyonu doğrultusunda, bölgesel gelişme odaklı bir misyonla, mükemmeliyet merkezi olma stratejisi benimsenmiştir.

Yükseköğrenim hayatı ile başlayan bu serüven, aslında hayat boyu öğrenmeyi içeren; köklerden göklere, yani maddeden manaya, somuttan soyuta, sonsuzluğa uzanan bir yolculuktur. Bu yolculuk, cehaleti yenme yolculuğudur.

Köklerinde sevgi, barış ve adalet bulunan; “yaratılanı Yaradan’dan örütürü seven” Alevilik kültürü ile “Yurtta Sulh, Cihanda Sulh” ilkesiyle kurulmuş Türkiye Cumhuriyeti’nin evrensel değerlerini birleştiren bu vizyon; ülkemizin insanlık için bir liderlik yolculuğudur.

Hepimiz insanız. Özümüzdeki sevgi, barış ve adaleti yaşatmak; doğamızdaki yaratılış dengesini keşfetmek için köklerimizdeki inançla, İslam’ın ihlas ve hikmet yolculuğuna birlikte yelken açmalıyız.

Farklı yörelerden gelmiş ve farklı kültürlerden beslenen bizlerin oluşturduğu bu yapı; tıpkı bir kilimin nakışı gibi kültürel zenginliklere dönüştürülmelidir. Sürdürülebilirliğin Dünya Başşehri olarak tanımlanan Tunceli’de, Munzur Nehri’nin kıyısındaki yarımada üniversite kampüsünde; Munzur’un suyunu içip Karadeniz’in havasını soluyarak, vatana, millete, bayrağa ve ezana hizmet aşkıyla öğrenmek bir ayrıcalıktır.

Türkiye Yüzyılı vizyonunda birer nefer olmak; bilimin, doğal ve sosyal dengen içindeki insanın yolculuğunda yer almak demektir. Bu yolculukta;

- Eğitimci yazar, araştırmacı yazar ya da iş geliştirme uzmanı olarak kariyer inşa etmek,
- Dünya kültürlerine Alevilik Kültürünü tanıtmak ve toplumsal sorunlara çözüm üretmek amacıyla yazmak,
- Bilge İnsan modelinde; eğitim -öğretim, araştırma-geliştirme, gelecek odaklı toplumsal katkı, veri bilimi ve analitiği, yenilikçi girişimcilik, sivil toplum gönüllük faaliyetleri, liderlik ve diplomasi alanlarında ilerlemek temel hedeftir.

Kapitalizmin çerçevelediği dar kalıpların ötesinde, “kafa aşamadığı, aşamadığı insanca yaşam kültürü”nü ve kültüre dayalı derin bilgiyi öğrenmek bu yolculuğun özüdür.

Yükseköğretim + Yükseköğrenim bu bağlamda birleşmekte; yetkinlikler, mesleki yeterlilikler ve bireysel yetenekler üzerinden geleceğin inşası hedeflenmektedir.

Munzur Bilim Yolu

Dr. Öğr. Üyesi Sibel Şehriban ATAŞ¹

İnanç + İslam + İhlas + Akıl + Düşünme + Mantık + Zeka + Muhakeme + İlim + Hikmet + İrfan = İnsan-ı Kamil şeklinde insanın 11 adımdaki Bilge İnsan Yolculuğu olarak tanımlanmıştır. Bilim şeklinde İnançla başlayıp devam eden basamaklar ancak 9 adımda İlim e ulaşmaktadır. “İlim kainatta vardır sadece keşfedilmeyi bekler” anlayışıyla Gezerek Okumak ve Eğlenerek Öğrenmek strateji benimsenmiştir. Hayat boyu öğrenme şeklindeki yolculukta öğrenme süreci; Dinle, Konuş, Oku, Yaz, Hayal Et, Keşfet ve Tasarla Yap ve öğrenilenleri gecikilmeden uygulanmak önerilmektedir. Yapay Zeka (YZ) Gemini uygulamalarıyla Kamil İnsan olmanın basamakları için aşağıdaki bilgiler paylaşılmaktadır;

1.İnanç; Kısaca bir şeye güvenme, inanma ve onun doğru olduğuna dair kesin bir kabul geliştirme halidir. Bu, yaratana, dini bir öğretiye, bir ideolojiye, bir değere, bir kişiye veya hatta bir fikre yönelik olabilir. İnanç, genellikle mantıksal veya bilimsel kanıtlardan ziyade, kişisel deneyimlere, duygulara ve içsel kabule dayanır. İnanç, hayatımızda çeşitli şekillerde kendini gösterebilir: * Dini İnanç: En yaygın bilinen şeklidir. Bir yaratana veya ilahi bir güce inanma, dinlerin kutsal metinlerini ve öğretilerini kabul etme durumudur. *İdeolojik İnanç: Belirli bir siyasi veya sosyal görüş, felsefeye veya yaşam biçimine sıkı sıkıya bağlılık. Örneğin, bir ülkenin demokratik değerlerine inanmak veya bir toplumsal hareketin doğruluğuna iman etmek. * Kişisel İnanç: Kendimize, yeteneklerimize veya başkalarına duyduğumuz güven. “Başaracağıma inanıyorum” veya “dostluğuna inanıyorum” gibi ifadelerde kendini gösterir. * Değerlere İnanç: Dürüstlük, adalet, merhamet gibi evrensel değerlerin doğruluğuna ve önemine inanma. İnanç ile Yaşamak Ne Demektir? İnanç ile yaşamak, inandığınız şeylerin hayatınızın merkezine yerleştirilmesi ve günlük kararlarınızı, eylemlerinizi ve bakış açınızı şekillendirmesi anlamına gelir. Bu, pasif bir kabulden öte, aktif bir yaşam biçimidir. İnanç ile yaşamamanın bazı temel özellikleri şunlardır:

1 Dr. Öğr. Üyesi, Munzur Üniversitesi

* Rehberlik ve Yön Bulma: İnanç, hayatınızda bir pusula görevi görür. Karşılaştığınız zorluklarda, ikilemlerde veya belirsizliklerde size doğru yolu gösterebilir. Örneğin, dini inancı olan biri, ahlaki kararlarını dininin öğretileri doğrultusunda verir. * Anlam ve Amaç: İnanç, hayata bir anlam ve amaç katabilir. İnsanların neden var olduklarına, acılarla nasıl başa çıkacaklarına ve geleceğe dair umutlarına dair sorulara cevaplar sunar. * Psikolojik Güç ve Dayanıklılık: İnanç, zor zamanlarda insanlara güç ve dayanıklılık verebilir. Özellikle kriz anlarında veya kayıplarla karşılaşıldığında, inanç bireyin ayakta kalmasına ve umudunu yitirmemesine yardımcı olabilir. * Motivasyon ve Eylem: İnanç, insanları belirli hedeflere ulaşmak için motive edebilir ve harekete geçirebilir. Bir kişinin belirli bir sosyal adaletsizliğe olan inancı, onu bu konuda mücadele etmeye itebilir. * Topluluk ve Aidiyet: Özellikle dini veya ideolojik inançlar, bireyleri benzer düşünen insanlarla bir araya getirerek topluluk ve aidiyet hissi yaratır. Bu, destek ve paylaşılan değerler etrafında birleşmeyi sağlar. * Değerleri Yaşama Geçirme: İnanç ile yaşamak, sadece inanılan değerleri bilmek değil, onları günlük hayatta uygulamaktır. Örneğin, adalete inanan biri, haksızlıklara karşı durur; merhamete inanan biri, başkalarına karşı şefkatli davranır. * Umut ve Gelecek Algısı: İnanç, geleceğe dair olumlu bir bakış açısı sunabilir. Özellikle dini inançlar, ölümden sonraki yaşam veya daha iyi bir dünya umudu gibi kavramlarla insanlara teselli ve güç verebilir. Özetle, inanç ile yaşamak, inandığınız değerleri ve doğruları hayatınızın her alanına entegre etmek ve bu doğrultuda bilinçli seçimler yapmak demektir. Bu, bireysel bir yolculuk olup, herkesin inanç ile yaşama şekli farklılık gösterebilir.

2.İslam; İslam Nedir? İslam, kelime anlamıyla “teslimiyet” ve “barış” demektir. Terim olarak ise, tek Tanrı olan Allah’a tam bir teslimiyetle inanmayı ve O’nun gönderdiği son peygamber Hz. Muhammed’in tebliğ ettiği ilkelere göre yaşamayı ifade eden evrensel bir dindir. İslam, Yahudilik ve Hristiyanlık gibi İbrahimî dinlerdendir ve kökleri Hz. İbrahim’e kadar uzanır. İslam’ın temelinde tevhid inancı yatar; yani Allah’ın bir ve tek olduğu, eşi ve benzeri bulunmadığı ilkesidir. Müslümanlar, Kuran-ı Kerim’i Allah’ın indirmiş olduğu son kutsal kitap olarak kabul ederler. Ayrıca peygamberlere, meleklerle, kutsal kitaplara, ahiret gününe ve kaza ve kadere inanmak da İslam’ın inanç esaslarındandır. İslam ile Yaşamak Ne Demektir? İslam ile yaşamak, sadece belirli ritüelleri yerine getirmekten öte, kişinin tüm hayatını Allah’ın rızasına uygun bir şekilde düzenlemesi anlamına gelir. Bu, hem bireysel davranışları hem de toplumsal ilişkileri kapsar. İslam ile yaşamak şunları içerir: * İnanç Esaslarına Bağlılık: Allah’ın birliğine, peygamberlere, kitaplara, meleklerle, ahiret gününe ve kaza ve kadere gönülden inanmak. Bu inançlar, hayatın anlamını ve amacını şekillendirir. * İbadetleri Yerine

Getirmek: İslam'ın beş şartı olan kelime-i şهادet getirmek, namaz kılmak, oruç tutmak, zekat vermek ve hacca gitmek gibi ibadetleri samimiyetle yerine getirmek. Bu ibadetler, kişiyi Allah'a yakınlaştırır ve manevi gelişimine katkıda bulunur. * Ahlaki Değerlere Uymak: Dürüstlük, adalet, merhamet, sabır, hoşgörü, iyilikseverlik gibi İslam ahlakının temelini oluşturan değerleri benimsemek ve hayatın her alanında uygulamak. Yalan söylemekten, dedikodudan, iftiradan, haksızlıktan uzak durmak. * Helal ve Haram Duyarlılığı: Yiyecek, içecek, kazanç ve harcamalar gibi konularda İslam'ın belirlediği helal ve haram sınırlarına dikkat etmek. Haramdan uzak durmak, helal ve temiz kazanç sağlamaya özen göstermek. * Toplumsal Sorumluluk: Aileye, komşulara, akrabalara, yoksullara ve tüm canlılara karşı sorumluluk bilinciyle hareket etmek. Toplumsal fayda sağlamaya çalışmak, iyiliği emredip kötülükten sakındırmak. * Sürekli Öğrenme ve Gelişim: İslam'ın bilime, öğrenmeye ve düşünmeye verdiği önemi bilerek kendini geliştirmeye açık olmak. Kuran'ı ve Sünneti anlamak, dinini doğru kaynaklardan öğrenmek. * Tevekkül ve Kanaat: Başına gelen her durumda Allah'a güvenmek, elinden gelen çabayı gösterdikten sonra sonuca razı olmak (tevekkül). Dünya malına aşırı düşkün olmamak, sahip olduklarına kanaat etmek. İslam ile yaşamak, kişinin iç huzurunu bulmasına, dünya ve ahiret dengesini kurmasına ve topluma faydalı bir birey olmasına yardımcı olan kapsamlı bir yaşam biçimidir. İslam ile ilgili başka merak ettiğiniz bir şey var mı?

3.İhlas; İhlas kelimesi Arapça kökenli olup, samimiyet, içtenlik, katıksız ve saf olmak gibi anlamlara gelir. Özellikle dini bağlamda kullanıldığında, bir ibadeti veya herhangi bir ameli sadece Allah rızası için, gösteriştan uzak bir şekilde yapmayı ifade eder. Riyadan (gösteriştan) uzak durmak ve niyetin sadece Allah'a yönelik olması ihlasın özüdür. İhlas ile Çalışmak Ne Demektir? İhlas ile çalışmak, yapılan herhangi bir işi sadece ve sadece Allah rızasını gözeterek, gösteriştan, dünyevi menfaatlerden ve insanlardan takdir beklentisinden uzak bir şekilde yapmaktır. Bu durum, hem günlük hayattaki işlerimizi hem de dini sorumluluklarımızı kapsar. İhlas ile çalışmanın bazı temel özellikleri şunlardır: * Niyetin Halis Olması: Yapılan işin temelinde Allah'ın hoşnutluğunu kazanma niyeti yatar. Kişi, yaptığı işin sonucunda kimsenin beğenisini veya takdirini beklemez, sadece görevi hakkıyla yerine getirmeyi hedefler. * Gösteriştan Uzak Durmak: Başkalarının ne düşündüğüne veya ne söyleyeceğine aldırmandan, işi en iyi şekilde yapmaya odaklanmaktır. Övgü almak veya eleştirilmek ihlaslı çalışan birini etkilemez. * Sorumluluk Bilinci: Yapılan işin bir emanet olduğu bilinciyle hareket edilir. Çalışma disiplini ve özen, dış etkenlerden ziyade içsel bir motivasyondan kaynaklanır. * Bereket ve Huzur: İhlas ile yapılan işlerde manevi bir bereket

ve iç huzur hissedilir. Sonuçlar ne olursa olsun, kişi elinden gelenin en iyisini yaptığı için vicdanen rahat olur. * Mükemmelliği Hedeflemek: İhlâslı kişi, yaptığı her işte elinden gelenin en iyisini yapmaya çalışır. Çünkü bu işi Allah için yaptığına inanır ve O'na layık bir şekilde yapmayı hedefler. Örneğin, bir öğrencinin ders çalışırken sadece yüksek not almak veya ailesini memnun etmek yerine, ilmi öğrenmeyi Allah'ın rızası için bir ibadet olarak görmesi ihlaslı bir çalışmaya örnektir. Ya da bir esnafın, ticaretini sadece para kazanmak için değil, helal kazanç elde etmek ve insanlara faydalı olmak niyetiyle yapması da ihlaslı bir çalışmadır. Kısacası, ihlas ile çalışmak, yapılan her işe bir ibadet ruhu katmak, niyetin temizliğini korumak ve tüm çabaları sadece Yaratıcının hoşnutluğuna adamaktır.

4.Akıl, insanı diğer canlılardan ayıran en önemli özelliklerden biridir. Geniş bir kavram olup, birçok farklı şekilde tanımlanabilir. İşte aklın ve onunla ilişkili kavramların detaylı bir açıklaması: Akıl Nedir? Akıl, genel olarak düşünme, anlama, yargılama, problem çözme ve karar verme yeteneği olarak tanımlanır. Bu yetenek sayesinde insanlar bilgiyi işleyebilir, olaylar arasında bağlantı kurabilir, sonuç çıkarabilir ve karmaşık durumları anlayabilirler. Aklın temel işlevleri şunlardır: * Algılama: Çevreden gelen duyuşsal bilgileri (görme, işitme, dokunma vb.) yorumlama ve anlamlandırma. * Bellek: Edindiği bilgileri depolama, geri çağırma ve kullanma. * Muhakeme: Mantık kuralları çerçevesinde çıkarımlar yapma, doğru ile yanlış, iyi ile kötüyü ayırt etme. * Planlama: Gelecekle ilgili hedefler belirleme ve bu hedeflere ulaşmak için stratejiler geliştirme. * Problem Çözme: Karşılaşılan zorluklara çözüm bulma yeteneği. * Öğrenme: Deneyimlerden ders çıkarma ve bilgi birikimini artırma. Felsefi açıdan bakıldığında akıl, evrenin ve yaşamın anlamını sorgulama, ahlaki değerleri belirleme ve gerçeğe ulaşma arayışında olan bir yeti olarak da ele alınır. Akıl Etmek Nedir? Akıl etmek, bir durumu, olayı veya problemi dikkatlice düşünüp, çeşitli ihtimalleri değerlendirerek doğru ve mantıklı bir sonuca ulaşmak demektir. Bu, anlık bir tepki yerine, üzerinde düşünülmüş, hesaplanmış ve potansiyel sonuçları öngörülmüş bir eylemi veya kararı ifade eder. Akıl etmek, genellikle şu durumları içerir: * Farkındalık: Durumun veya problemin tüm yönlerini göz önünde bulundurmak. * Analiz: Bilgileri parçalara ayırarak incelemek ve aralarındaki ilişkileri görmek. * Değerlendirme: Farklı seçeneklerin avantajlarını ve dezavantajlarını tartmak. * Öngörü: Atılacak bir adımın veya verilecek bir kararın olası sonuçlarını tahmin etmek. * Uygun Eylem: En akılcı ve faydalı olana karar verip uygulamak. Örneğin, "Bu konuda akıl etmek gerekiyor" demek, acele karar vermemek, iyice düşünüp taşınmak gerektiğini vurgular. Akıllıca Yaşamak Nedir? Akıllıca yaşamak, akılı kullanarak hayatın her alanında bilinçli, faydalı ve dengeli kararlar almak ve bu kararlar doğrultusunda

hareket etmektir. Bu, sadece zekice davranmak değil, aynı zamanda hayata dair derin bir anlayışa sahip olmak ve bu anlayışı günlük yaşama yansıtmaktır. Akıllıca yaşamının temel unsurları şunlar olabilir: * Sorumluluk Bilinci: Kendi eylemlerinin ve kararlarının sonuçlarını üstlenmek. * Öğrenmeye Açıklık: Her deneyimden ders çıkarmak, sürekli kendini geliştirmek ve yeni bilgiler edinmek. * Problem Çözme Becerisi: Karşılaşılan sorunlara panik yapmadan, mantıklı ve yapıcı çözümler bulmak. * Duygusal Zeka: Kendi duygularını ve başkalarının duygularını anlama, yönetme ve empati kurma. * Uzun Vadeli Düşünme: Anlık hevesler yerine, geleceği de göz önünde bulundurarak uzun vadeli hedefler belirlemek. * Esneklik: Değişen koşullara uyum sağlayabilme ve gerektiğinde fikirlerini veya planlarını değiştirebilme. * Denge: İş, özel hayat, sağlık ve sosyal ilişkiler arasında denge kurmaya özen göstermek. * Ahlaki Değerler: Doğruluk, dürüstlük, adalet gibi evrensel değerlere bağlı kalarak yaşamak. * Öz Farkındalık: Kendi güçlü ve zayıf yönlerini bilmek, kendisiyle barışık olmak. Akıllıca yaşamak, sadece maddi başarı peşinde koşmak değil, aynı zamanda huzurlu, anlamlı ve tatmin edici bir hayat sürmekle de ilgilidir. Bu, hatalardan ders çıkararak, sürekli gelişerek ve çevresiyle uyumlu bir şekilde yaşayarak elde edilen bir bilgelik sürecidir. Umarım bu açıklamalar akıl ve onunla ilişkili kavramları daha iyi anlamınıza yardımcı olmuştur. Başka sorularınız olursa çekinmeyin!

5.Düşünme: Kavramsal Bir Bakış Düşünme, en temel tanımıyla, bilgiyi anlama, işleme, yorumlama ve yeni bilgiler üretme sürecidir. Bu karmaşık süreç, duyularımız aracılığıyla edindiğimiz verileri beynimizde analiz etmemizi, ilişkiler kurmamızı, sonuçlar çıkarmamızı ve kararlar almamızı sağlar. Düşünme, sadece mantıksal çıkarımlar yapmakla kalmaz; aynı zamanda hayal kurma, problem çözme, yaratıcılık ve eleştirel değerlendirme gibi farklı boyutları da içerir. Düşünme, bizi diğer canlılardan ayıran en önemli özelliklerden biridir. Geleceği planlamamızı, geçmişten ders çıkarmamızı ve çevremizle etkileşim kurarken daha bilinçli seçimler yapmamızı mümkün kılar. Düşünme Metotları Düşünme, tek bir yolla gerçekleşmez; aksine, farklı amaçlara ve durumlara göre çeşitli metotları barındırır. İşte bazı yaygın düşünme metotları: * Eleştirel Düşünme: Bilgiyi sorgulama, analiz etme, değerlendirme ve doğru ya da yanlış olduğuna dair yargıda bulunma sürecidir. Ön yargılardan arınmış, mantıklı ve objektif bir yaklaşımla olaylara bakmayı gerektirir. Bir haberin doğruluğunu sorgulamak, bir argümanın zayıf yönlerini bulmak eleştirel düşünmeye örnektir. * Yaratıcı Düşünme: Mevcut bilgileri farklı şekillerde birleştirerek yeni fikirler, çözümler veya ürünler ortaya çıkarma becerisidir. Sıra dışı ve yenilikçi yaklaşımlar geliştirmeyi içerir. Bir probleme alışılmadık bir çözüm bulmak, yeni bir hikaye yazmak yaratıcı düşünmeye örnektir. * Analitik Düşünme: Bir konuyu veya problemi küçük

parçalara ayırarak inceleme, her bir parçanın nasıl çalıştığını ve birbiriyle nasıl ilişkili olduğunu anlama sürecidir. Karmaşık durumları basitleştirmeye yardımcı olur. Bir sistemdeki arızanın nedenini bulmak, bir veri setindeki eğilimleri belirlemek analitik düşünmeye örnektir. * **Sistematik Düşünme:** Olayları ve olguları tek tek değil, birbiriyle ilişkili bir sistemin parçaları olarak görme yaklaşımıdır. Büyük resmi anlamaya ve parçaların bir araya geldiğinde nasıl bir bütün oluşturduğunu kavramaya odaklanır. Bir şirketin işleyişini bütünüyle anlamak, ekolojik dengeyi kavrama çabası sistematik düşünmeye örnektir. * **Tümdengelim (Dedüktif) Düşünme:** Genel bir önermeden yola çıkarak özel bir sonuca ulaşma yöntemidir. Eğer genel önerme doğruysa, sonuç da zorunlu olarak doğru olacaktır. Örneğin, “Tüm insanlar ölümlüdür. Sokrates bir insandır. O halde Sokrates ölümlüdür.” * **Tümevarım (Endüktif) Düşünme:** Özel gözlemlerden yola çıkarak genel bir kurala veya sonuca ulaşma yöntemidir. Sonuçlar kesin olmayabilir, ancak olasılığa dayalı genellemeler yapılabilir. Örneğin, “Gördüğüm tüm kuğular beyazdı. O halde tüm kuğular beyazdır.” (Bu önerme doğru olmayabilir, çünkü siyah kuğular da vardır.) **Düşünerek Yaşamak Ne Demektir?** Düşünerek yaşamak, hayatı pasif bir şekilde kabullenmek yerine, aktif bir şekilde anlamlandırma ve şekillendirme çabasıdır. Bu, her adımda bilinçli seçimler yapmayı, deneyimlerden ders çıkarmayı, kendini sürekli geliştirmeyi ve çevresine duyarlı olmayı içerir. **Düşünerek yaşayan bir kişi:** * **Sorgulayıcıdır:** Her şeyi olduğu gibi kabul etmek yerine, nedenlerini, sonuçlarını ve alternatiflerini araştırır. Kendi inançlarını ve değerlerini de sorgulamaktan çekinmez. * **Farkındalıktır:** Yaşadığı anın ve çevresinin farkındadır. Kendi duygularını, düşüncelerini ve davranışlarını gözlemleyerek kendini daha iyi tanır. * **Problemleri Çözmeye Odaklıdır:** Karşılaştığı zorlukları birer engel olarak değil, birer gelişim fırsatı olarak görür ve çözüm üretmek için düşünme becerilerini kullanır. * **Sürekli Öğrenir:** Hayatı bir öğrenme süreci olarak görür ve yeni bilgiler edinmeye, kendini geliştirmeye açıktır. Kitap okur, araştırır, farklı bakış açılarını dinler. * **Sorumluluk Sahibidir:** Aldığı kararların ve yaptığı eylemlerin sorumluluğunu üstlenir. Davranışlarının hem kendisine hem de çevresine olan etkilerini göz önünde bulundurur. * **Amaca Yöneliktir:** Hayatına bir anlam ve yön verir. Hedefler belirler ve bu hedeflere ulaşmak için bilinçli adımlar atar. Düşünerek yaşamak, sadece zihinsel bir aktivite değil, aynı zamanda bir yaşam felsefesidir. Bu felsefe, bireyin kendi potansiyelini gerçekleştirmesine, daha anlamlı ve tatmin edici bir hayat sürmesine yardımcı olur. Düşünme ve düşünerek yaşama hakkında başka sorularınız var mı?

6.Mantık, doğru akıl yürütme biçimlerini inceleyen, düşünce süreçlerindeki doğru ile yanlış arasındaki ayrımı belirlemeye çalışan bir

disiplindir. Eskiden felsefenin bir dalıyken, günümüzde matematik ve bilgisayar bilimlerinin de önemli bir parçası haline gelmiştir. Temelde, bilginin kendisinin doğruluğundan ziyade, bilginin ifade edildiği düşünce ve kavramların içsel tutarlılığını ve bütünlüğünü inceler. Mantığın Metotları (Akıl Yürütme Yöntemleri) Mantıkta bilinen öncüllerden yeni bilgilere ulaşmak için farklı akıl yürütme yöntemleri kullanılır. Başlıcaları şunlardır:

- * **Tümdengelim (Dedüksiyon):** Genelden özele doğru yapılan çıkarımdır. Genel bir kural veya ilke, özel bir duruma uygulanarak kesin bir sonuca ulaşılır. Eğer öncüller doğruysa, sonuç da zorunlu olarak doğrudur. * **Örnek:** * Tüm insanlar ölümlüdür. (Genel öncül) * Sokrates bir insandır. (Özel öncül) * O halde, Sokrates ölümlüdür. (Kesin sonuç) * **Tümevarım (Endüksiyon):** Özelden genele doğru yapılan çıkarımdır. Gözlemlenen özel durumlardan yola çıkarak genel bir sonuca veya genellemeye ulaşılır. Tümevarımda öncüller doğru olsa bile, sonuç kesin olmayıp sadece olasıdır. Bilimsel araştırmalarda hipotez oluşturma ve öngörülerde bulunma gibi alanlarda önemlidir. * **Örnek:** * Gözlemlediğim tüm kuğular beyazdır. (Özel gözlem) * O halde, tüm kuğular beyazdır. (Genel sonuç - olası, kesin değil) * **Analoji (Benzetme):** İki farklı şey arasındaki benzerliklere dayanarak birinden diğere çıkarım yapmaktır. Bu yöntemde de sonuç kesin değil, olasıdır. * **Örnek:** * Ayşe matematik dersinde başarılıdır ve düzenli çalışır. * Fatma da Ayşe gibi düzenli çalışıyor. * O halde, Fatma da matematik dersinde başarılı olabilir. Mantıklı Karar Vermek Ne Demektir? Mantıklı karar vermek, duygusal tepkiler yerine, mevcut bilgileri, hedefleri ve olası sonuçları rasyonel bir şekilde değerlendirerek en uygun seçeneği belirleme sürecidir. Bu süreç genellikle şu adımları içerir: * **Sorunu Tanımlama ve Anlama:** Karar verilmesi gereken durumun veya sorunun net bir şekilde belirlenmesi. Doğru sorunu tanımlamak, doğru çözüme ulaşmanın ilk adımıdır. * **Bilgi Toplama ve Analiz Etme:** Kararla ilgili tüm gerekli ve ilgili bilgilerin (veri, gerçekler, geçmiş deneyimler vb.) toplanması ve bu bilgilerin objektif bir şekilde analiz edilmesi. Kısıtlı veya yanlış bilgiyle karar vermekten kaçınmak önemlidir. * **Hedefleri Belirleme ve Önceliklendirme:** Kararın neyi başarmayı hedeflediğini netleştirmek ve bu hedefleri önem sırasına göre düzenlemek. * **Alternatifleri Belirleme:** Sorunu çözmek veya hedeflere ulaşmak için olası tüm seçenekleri veya eylem planlarını ortaya koymak. * **Alternatifleri Değerlendirme ve Karşılaştırma:** Her bir alternatifin potansiyel avantajlarını, dezavantajlarını, risklerini ve sonuçlarını analiz etmek. Bu aşamada SWOT analizi (Güçlü Yönler, Zayıf Yönler, Fırsatlar, Tehditler) veya karar ağaçları gibi araçlar kullanılabilir. * **Karar Verme (Seçim Yapma):** Yapılan değerlendirmeler sonucunda, belirlenen hedeflere en uygun ve en olumlu sonuçları vaat eden alternatifi seçmek. Duyguların

yoğun olduğu anlarda karar vermekten kaçınmak, daha rasyonel bir seçim yapmaya yardımcı olur. * Sonuçları Gözden Geçirme ve Değerlendirme: Verilen kararın uygulanmasından sonra elde edilen sonuçları izlemek ve kararın ne kadar başarılı olduğunu değerlendirmek. Bu, gelecekteki karar verme süreçleri için öğrenme sağlar. Mantıklı karar verme, bireylerin ve organizasyonların daha etkili ve verimli sonuçlar elde etmelerine yardımcı olan kritik bir beceridir.

7.Zeka; Zeka Nedir? Zeka, genel olarak bireylerin öğrenme, anlama, akıl yürütme, problem çözme, soyut düşünme ve çevreye uyum sağlama yeteneği olarak tanımlanabilir. Bu tanım, bilginin edinilmesi, işlenmesi ve yeni durumlara uygulanması süreçlerini kapsar. Zeka, yalnızca akademik başarı ile sınırlı olmayıp, günlük yaşamda karşılaşılan zorluklarla başa çıkma ve yeni şeyler öğrenme becerisini de içerir. Zeka Çeşitleri Zekanın tek bir sabit yetenek olmaktan ziyade farklı boyutları olduğu kabul edilir. Psikologlar ve araştırmacılar tarafından ortaya konan çeşitli zeka kuramları bulunmaktadır. En bilinen zeka çeşitlerinden bazıları şunlardır: * Sözel-Dilsel Zeka: Kelimeleri etkili bir şekilde kullanma, yazma, okuma, dinleme ve konuşma becerisi. Hikaye anlatma, şiir yazma ve dil öğrenme yeteneği bu zeka türüyle ilişkilidir. * Mantıksal-Matematiksel Zeka: Sayılarla çalışma, mantık yürütme, problem çözme, örüntüleri tanıma ve bilimsel düşünme becerisi. Bilim insanları, matematikçiler ve mühendisler genellikle bu zeka türünde güçlüdür. * Görsel-Uzamsal Zeka: Mekansal ilişkileri anlama, görsel bilgileri yorumlama, harita okuma, tasarım yapma ve zihinde imgeler oluşturma yeteneği. Mimarlar, ressamalar ve denizciler bu zeka türünü kullanır. * Bedensel-Kinestetik Zeka: Vücudu etkili bir şekilde kullanma, koordinasyon, denge ve fiziksel becerilere sahip olma. Sporcular, dansçılar ve cerrahlar bu zeka türünde başarılıdır. * Müziksel Zeka: Ritim, melodi, ton ve notaları algılama, yaratma ve değerlendirme yeteneği. Müzisyenler, besteciler ve şarkıcılar bu zeka türünü kullanır. * Sosyal (Kişilerarası) Zeka: Başkalarının duygularını, niyetlerini, motivasyonlarını ve ruh hallerini anlama ve bunlara uygun tepki verme becerisi. Liderler, öğretmenler ve danışmanlar genellikle yüksek sosyal zekaya sahiptir. * İçsel (Kişisel) Zeka: Kendi duygularını, hedeflerini, değerlerini ve sınırlılıklarını anlama, öz-farkındalık ve içsel motivasyon yeteneği. Bu zeka türü, kişisel gelişim ve öz-kontrol için önemlidir. * Doğa Zekası: Doğayı, canlıları, bitkileri ve çevreyi anlama, sınıflandırma ve onlarla etkileşim kurma becerisi. Biyologlar, çiftçiler ve çevreciler bu zeka türünü kullanır. * Varoluşçu Zeka: Yaşamın anlamı, ölüm, evren ve insan varoluşunun temel soruları üzerine düşünme ve felsefi sorgulamalar yapma yeteneği. Zekice Karar Vermek Ne Demektir? Zekice karar vermek, sadece bilgi sahibi olmakla ilgili değildir; aynı zamanda bu

bilgiyi etkili bir şekilde işlemek, olası sonuçları öngörmek, farklı seçenekleri değerlendirmek ve en uygun çözümü seçmek demektir. Zekice karar vermenin temel özellikleri şunlardır: * Bilgi Toplama ve Analiz: Karar vermeden önce ilgili tüm verileri toplamak ve bu verileri nesnel bir şekilde analiz etmek. * Problem Tanımlama: Gerçek sorunu veya durumu doğru bir şekilde tanımlamak ve anlamak. * Alternatif Oluşturma: Tek bir çözüme saplanıp kalmadan, mümkün olan farklı çözüm yollarını ve seçenekleri düşünmek. * Sonuçları Öngörme: Her bir seçeneğin potansiyel olumlu ve olumsuz sonuçlarını tahmin etmeye çalışmak. * Risk Değerlendirmesi: Her kararla birlikte gelen riskleri tartmak ve bu riskleri yönetme stratejileri geliştirmek. * Esneklik ve Adaptasyon: Durumlar değiştikçe veya yeni bilgiler ortaya çıktıkça kararları gözden geçirme ve değiştirme yeteneği. * Hızlı ve Etkili Karar Alma: Özellikle kriz anlarında veya zaman kısıtlaması olduğunda, en iyi kararı hızlı bir şekilde verebilme. * Duygusal Zeka ile Entegrasyon: Karar alma sürecinde duygusal faktörlerin etkisini anlamak ve gerektiğinde rasyonel düşünce ile birleştirmek. Zekice karar vermek, bireylerin ve grupların hem kişisel hem de profesyonel yaşamlarında daha başarılı olmalarına yardımcı olan kritik bir beceridir.

8.Muhakeme, en genel anlamıyla bir konuyu dikkatle inceleme, iyice düşünme, akıl süzgecinden geçirerek doğruya ulaşma ve karar verme sürecidir. Türk Dil Kurumu (TDK) sözlüğüne göre ise “yargılama”, “usaurma” ve “bir sorunu çözmek için çıkar yol arama” gibi anlamlara gelir. Muhakeme, sadece basit bir düşünme eylemi değil, aynı zamanda farklı iddiaları, görüşleri ve bilgileri değerlendirerek mantıklı bir sonuca varma becerisidir. Muhakeme Gücü Nedir? Muhakeme gücü (veya yeteneği), bir bireyin elindeki bilgi ve verileri analiz ederek, mantıksal bağlantılar kurarak ve eleştirel bir yaklaşımla değerlendirerek doğru ve tutarlı sonuçlara ulaşabilme kapasitesidir. Bu yetenek, problem çözme, karar verme, çıkarım yapma ve karmaşık durumları anlama gibi pek çok bilişsel beceriyi kapsar. Muhakeme gücü yüksek olan kişiler, olaylar arasındaki neden-sonuç ilişkilerini daha iyi kavrar, ön yargılardan uzak durur ve daha objektif kararlar alabilirler. Muhakeme gücü, şu unsurları içerir: * Analiz Yeteneği: Bilgiyi parçalara ayırıp detayları inceleme. * Sentez Yeteneği: Farklı parçaları bir araya getirerek yeni bir bütün oluşturma. * Mantıksal Düşünme: Akıl yürütme kurallarını kullanarak tutarlı sonuçlara ulaşma. * Eleştirel Düşünme: Bilginin doğruluğunu, geçerliliğini ve güvenilirliğini sorgulama. * Problem Çözme: Bir sorunla karşılaşıldığında çözüm yolları bulma ve uygulama. * Karar Verme: Eldeki verilere dayanarak en uygun seçeneği belirleme. Muhakeme Metotları (Akıl Yürütme Yöntemleri) Nedir? Muhakeme süreci, genellikle belirli akıl yürütme yöntemleri kullanılarak

işler. Bu yöntemler, bilinen olgulardan ve kurallardan yola çıkarak yeni bilgilere ulaşmayı veya mevcut bilgiyi işlemeyi sağlar. Başlıca muhakeme metotları şunlardır: * Tümdengelim (Dedüksiyon): Genel bir önermeden veya kuraldan yola çıkarak belirli bir duruma veya olaya ilişkin sonuçlar çıkarma yöntemidir. Eğer genel öncüller doğruysa, tümdengelim yoluyla ulaşılan sonuç da kesinlikle doğru olmak zorundadır. * Örnek: “Tüm insanlar ölümlüdür.” (Genel kural) + “Sokrates bir insandır.” (Belirli durum) = “Öyleyse Sokrates ölümlüdür.” (Kesin sonuç) * Tümevarım (Endüksiyon): Belirli gözlemlerden veya özel durumlardan yola çıkarak genel bir kurala veya ilkeye ulaşma yöntemidir. Tümevarım, sonuçları kesin değil, olasılıklı kılar. Bilimsel araştırmalarda hipotez oluşturmada sıkça kullanılır. * Örnek: “Gördüğüm tüm kuşlar beyazdır.” (Belirli gözlem) = “Öyleyse tüm kuşlar beyazdır.” (Olasılıklı genel kural – ancak siyah kuğu bulunana kadar geçerlidir). * Analoji (Benzetme): İki farklı şey arasındaki benzerliklere dayanarak, birindeki bir özelliğin diğesinde de bulunabileceği sonucuna varma yöntemidir. Analoji ile ulaşılan sonuçlar, sadece bir ihtimali ifade eder ve kesinlik taşımaz. * Örnek: “Dünya’da yaşam vardır ve Dünya’nın atmosferi ve su kaynakları vardır. Mars’ın da Dünya’ya benzer atmosferik ve su izleri olduğuna göre, Mars’ta da yaşam olabilir.” (İhtimal bildiren sonuç) * Abduksiyon (Geriçıkırım/Dışaçekim): Gözlemlenen bir olgunun en olası açıklamasını veya hipotezini bulma yöntemidir. Bilimsel keşiflerde ve teşhis koyma süreçlerinde önemli rol oynar. * Örnek: “Çimler ıslak.” (Gözlem). En olası açıklama ne olabilir? “Yağmur yağmış olmalı.” (Hipotez). Bu metotlar, bireylerin karmaşık bilgileri işlemelerine, yeni bağlantılar kurmalarına ve bilinçli kararlar almalarına yardımcı olur. Muhakeme gücünü geliştirmek, bu metotları etkili bir şekilde kullanabilmekle doğrudan ilişkilidir.

9.İlim “İlim”, “ilim erbabı” ve “ilim öğrenme metotları” kavramları, özellikle İslami literatürde derin anlamlara sahiptir. İşte bu kavramların açıklamaları: İlim Ne Demektir? İlim, sözlükte “bilmek” anlamına gelir. Geniş bir kavram olup, günümüzdeki bilim ve bilgi karşılığında kullanılır. Klasik sözlüklerde ilim, “bir şeyi gerçek yönüyle kavramak”, “gerçekle örtüşen kesin inanç”, “bir nesnenin şeklinin zihinde oluşması”, “nesnedeki gizliliğin ortadan kalkması”, “tümel ve tikellerin kavranmasını sağlayan bir sıfat” gibi farklı şekillerde tanımlanmıştır. İslami geleneğe göre ilim, sadece beş duyu ve akıl yoluyla elde edilen bilgiyi değil, aynı zamanda vahiy yoluyla gelen bilgiyi de kapsar. Bu açıdan ilim; Allah’ın bilgisi, vahyin getirdiği bilgi ve müminlerin vahiy yardımıyla elde ettiği imani bilgi anlamlarında da kullanılmıştır. Genel olarak ilim, yöntemli bir çalışmayla kazanılmış sistemli bilgiler bütünüdür. İlim Erbabı Ne Demektir? İlim erbabı, ilim sahibi, yani derin bilgiye ve uzmanlığa sahip kişileri ifade eder. “Erbab” kelimesi, bir

şeyin “sahibi” veya “ehli” anlamına gelir. Dolayısıyla ilim erbabı, belirli bir alanda veya genel olarak ilimde uzmanlaşmış, bilgi birikimine sahip, ilmini öğrenen ve yaşayan kişiler demektir. İslami kaynaklarda ilim erbabı, sadece bilgiye sahip olmakla kalmayıp, o bilgiyi hayatına uygulayan, ilmiyle amel eden ve topluma faydalı olan kimseler olarak tanımlanır. Örneğin, ilim erbabı olan bir âlim, sadece dini bilgileri bilmekle kalmaz, aynı zamanda bu bilgileri hayatında tatbik eder ve insanlara doğru yolu göstermeye çalışır. İlim Öğrenme Metotları Nelerdir? İlim öğrenme metotları, hem genel anlamda bilgi edinmeyi hem de İslami ilimleri öğrenmeyi kapsar. İşte başlıca metotlar:

- * Halıs Bir Niyetle Başlamak: İlim öğrenmenin temelinde, öğrencinin niyeti yatar. Niyetin Allah rızası olması, öğrenilen bilginin bereketini artırır ve kişiyi doğru yola yönlendirir. Dünyevi menfaatler, şöhret veya makam gibi amaçlarla ilim öğrenmek, ilmin değerini düşürebilir.
- * Müzakere (Tartışma ve Karşılıklı Okuma): Öğrenilen bilgilerin akılda kalıcılığını artırmak ve farklı bakış açılarını anlamak için bilgileri başkalarıyla müzakere etmek, tartışmak ve karşılıklı okumalar yapmak önemlidir. Özellikle İslami ilimlerde ders halkaları ve ilim meclisleri bu amaca hizmet etmiştir.
- * Ezberleme: Özellikle dini ilimlerde (Kur’an, hadis gibi) ezberleme önemli bir metottur. Bilginin kalıcı olması ve hızlıca erişilebilmesi için ezber faaliyeti büyük yer tutar.
- * Yazma ve Not Alma: Öğrenilen bilgileri yazıya dökmek, not almak, bilginin derlenip toparlanmasına ve daha sonra tekrar edilmesine olanak tanır. Hafızaya güvenmeyenler veya bilgiyi daha düzenli hale getirmek isteyenler için yazma vazgeçilmez bir metottur.
- * Soru Sorma ve Merak Etme: Merak duygusu ilim öğrenmenin itici gücüdür. Anlaşılmayan veya daha derinlemesine öğrenilmek istenen konularda soru sormaktan çekinmemek, bilginin netleşmesini sağlar.
- * Düzenli ve Sistemli Çalışma: Her alanda olduğu gibi ilim öğrenmede de düzen ve sistem çok önemlidir. Belirli bir zaman ayırmak, öğrenilecek konuları planlamak ve düzenli olarak tekrarlamak bilginin pekişmesini sağlar.
- * Odaklanma ve Belirli Bir Alana Yoğunlaşma: Özellikle başlangıç seviyesinde, farklı konularda uzmanlaşmaya çalışmak yerine belirli bir alana odaklanmak daha verimli olabilir. İslam ilimleri, geniş bir okyanus gibi olduğu için, bir alanda derinleşmek, diğer alanlar için de temel oluşturabilir.
- * Amel Etmek (Uygulamak): Öğrenilen bilgiyi hayata geçirmek, yani onunla amel etmek, bilginin gerçek anlamda kazanılmasını ve kalıcı olmasını sağlar. İlim sadece teorik bilgi yığını değil, aynı zamanda yaşanılan bir süreçtir.
- * Hocadan veya Uzmanından Öğrenme: Güvenilir kaynaklardan ve uzman kişilerden ilim almak, bilginin doğruluğunu ve sağlamlığını sağlar. Peygamber Efendimiz zamanında da sahabenin doğrudan O’ndan ilim alması bunun en güzel örneğidir. İlim, sadece zihinsel bir faaliyet değil, aynı zamanda ahlaki ve manevi bir olgunlaşma sürecidir.

10.Hikmet; Hikmet Nedir? Hikmet, derin bilgi, anlayış ve erdemin birleşimidir. Kelime kökeni Arapça olup “hüküm vermek, doğru karar vermek” anlamlarına gelir. Hikmet, sadece bilgi birikimi değil, aynı zamanda bu bilgiyi hayatta doğru ve faydalı bir şekilde uygulama yeteneğidir. Hakikati sezme, olayların ardındaki nedenleri kavrama ve hayatı anlamlandırma çabasıyla yakından ilişkilidir. Hikmet, farklı kültür ve felsefelerde benzer anlamlar taşır: * İslam Geleneğinde: Hikmet, Allah’ın ilminin bir yansıması olarak görülür. Kuran’da sıkça zikredilir ve peygamberlere verilen bir lütuf olarak ifade edilir. Doğru ile yanlış ayırt etme, adaleti gözetme ve ibret alma anlamlarını içerir. * Felsefede: Platon’dan Aristo’ya, Stoacılardan Doğu filozoflarına kadar pek çok düşünür hikmeti merkeze almıştır. Genellikle etik, mantık ve metafizik gibi alanlarda derinlemesine bir kavrayışı ifade eder. * Genel Anlamda: Günlük dilde hikmet, deneyimle kazanılan akıl, basiret ve sağduyu olarak kullanılır. Hikmet Sahibi Ne Demektir? Hikmet sahibi, olaylara yüzeysel değil, derinlemesine bakan, sebep-sonuç ilişkilerini iyi analiz eden, doğru ve yerinde kararlar alabilen kişidir. Hikmet sahibi bir insan, sadece bilgi depolayan biri değil, aynı zamanda bu bilgiyi hayatta tatbik edebilen, etik değerlere önem veren ve topluma faydalı olmaya çalışan bir bireydir. Hikmet sahibi bir kişide gözlemlenebilecek bazı özellikler şunlardır: * Derin Anlayış: Olayların sadece görünen yüzüne değil, altında yatan nedenlere de odaklanır. * Adalet ve Hakkaniyet: Kararlarında tarafsız, adil ve hakkaniyetli davranır. * Öngörü: Geleceğe dair tahminlerde bulunma ve olası sonuçları değerlendirme yeteneğine sahiptir. * Tevazu: Bilgisine ve deneyimine rağmen mütevazı olmayı bilir. * Sabır ve Metanet: Zorluklar karşısında sabırlı ve metanetli davranır. * Empati: Başkalarının duygu ve düşüncelerini anlayıp onlara karşı duyarlılık gösterir. Hikmete Erişmek Mümkün Mü? Evet, hikmete erişmek mümkündür ancak bu bir süreçtir ve sürekli çaba gerektirir. Hikmet, doğuştan gelen bir özellikten ziyade, öğrenme, deneyimleme, düşünme ve kendimizi geliştirme yoluyla kazanılan bir erdemdir. Hikmete erişmek için atılabilecek adımlar: * Öğrenmeye Açık Olmak: Sürekli okumak, araştırmak ve farklı bakış açılarını anlamaya çalışmak. * Deneyimlerden Ders Çıkarmak: Yaşanmışlıkları sadece deneyimlemekle kalmayıp, onlardan ibret almak ve geleceğe yönelik dersler çıkarmak. * Düşünmek ve Tefekkür Etmek: Olaylar ve kavramlar üzerine derinlemesine düşünmek, sebep-sonuç ilişkilerini sorgulamak. * Empati Geliştirmek: Başkalarının yerine kendinizi koyarak farklı perspektifleri anlamaya çalışmak. * Erdemli Bir Yaşam Sürmek: Dürüstlük, adalet, merhamet gibi değerlere bağlı kalmak. * Nefis Terbiyesi: Kendi zaafalarını bilip onları aşmaya çalışmak. Hikmet İçin Örnekler Nelerdir? Hikmeti hayatın farklı alanlarında görmek mümkündür. İşte bazı örnekler: * Bilim

ve Keşif: Bir bilim insanının, doğanın karmaşık işleyişini anlayarak yeni keşifler yapması ve bu bilgiyi insanlığın yararına kullanması hikmetin bir göstergesidir. Örneğin, yerçekimi kanununu keşfeden Newton'ın evrenin düzenindeki derinliği kavraması. * Liderlik: Adaletiyle tanınan bir liderin, zor zamanlarda doğru kararlar alarak halkını refaha ulaştırması. Hz. Ömer'in adaletli yönetimi, hikmet sahibi bir liderliğe iyi bir örnektir. * Sanat ve Edebiyat: Bir sanatçının veya yazarın, insan ruhunun derinliklerini yansıtan, evrensel mesajlar içeren eserler ortaya koyması. Mevlana'nın eserlerindeki derin felsefi anlamlar ve insanlık durumuna dair verdiği mesajlar. * Günlük Yaşam: * Bir annenin, çocuğunun geleceği için en doğru kararı vermesi ve onu hayatın zorluklarına karşı hazırlaması. * Bir esnafın, dürüstlüğü ve çalışkanlığı sayesinde işini büyütmesi ve toplumda saygı görmesi. * Bir yaşlı bilgenin, gençlere hayat tecrübelerinden yola çıkarak yol göstermesi ve hatalarından ders çıkarmalarını sağlaması. * Bir hekimin, hastalığın sadece semptomlarını değil, kök nedenlerini de anlayarak doğru tedavi yöntemini uygulaması. Umarım bu açıklamalar hikmet kavramını daha iyi anlamanıza yardımcı olmuştur. Başka merak ettiğiniz bir şey var mı?

11. İrfan; İrfan kelimesi Arapça kökenli olup, genel olarak bilgi, anlayış, kültür ve öğrenme anlamlarına gelir. Ancak Türk-İslam geleneğinde ve özellikle tasavvufi bağlamda daha derin ve özel bir anlam kazanır. İrfan, varlık ve olaylara dair hakikatin, aklın ötesinde gönül, keşif ve ilham yoluyla bilinmesi olarak tanımlanır. Yani sadece mantıksal ve rasyonel bilgiyle sınırlı kalmayıp, manevi bir derinlik ve sezgiyle elde edilen bir tür idraktır. İrfan, bilginin yaşanılan, hissedilen ve içselleştirilen bir boyutudur. İrfan Sahibi Ne Demektir? İrfan sahibi kişi, tasavvuf terminolojisinde arif olarak adlandırılır. Arif, sadece bilgiye sahip olmakla kalmayıp, o bilgiyi yaşamına yansıtan, derin bir idrak ve sezgiyle olaylara yaklaşan, varlığın hakikatini gönlüyle kavramış kişidir. İrfan sahibi olmak, bilginin kuru bir teoriden ibaret kalmayıp, bireyin ruhsal arınması (tezkiye) ve manevi yükselişiyle bütünleşmesi anlamına gelir. Arif, Allah'ı sadece akılla değil, kalbiyle de tanıyan, O'nun isim ve sıfatlarının kendi benliğinde tezahür ettiğini idrak eden kişidir. Bu yönüyle irfan sahibi olmak, bir lütuf ve manevi bir derecedir.

İlim, Hikmet ve İrfan İlişkisi Nedir? İlim, hikmet ve irfan, birbirini tamamlayan ve derinleşen bilgi katmanlarını ifade eder. * İlim: İlim, genel olarak bilgi demektir. Akıl ve tecrübe yoluyla elde edilen, sistemli ve düzenli bilgiyi ifade eder. Bir şeyi hakikatiyle bilmek, olguları, kavramları ve düşünceleri akli yollarla anlamak ilmin alanına girer. İlim, “ne” olduğunu anlamaya odaklanır. Örneğin, bir nesnenin fiziksel özelliklerini bilmek ilimdir. * İrfan: İrfan, ilmin ötesine geçerek derin bir anlayış ve sezgi ile bilmek demektir. İlim “bilmek” iken, irfan “tanımak” ve “idrak etmek”tir.

İrfan, bilginin ruha işlemesi, içsel bir tecrübeye dönüşmesi halidir. İrfan, bilginin hayata yansması, amel haline gelmesidir. Sadece akılla değil, gönülle de elde edilen, varoluşsal bir bilgidir. Örneğin, bir nesnenin sadece fiziksel özelliklerini değil, onun varoluşsal anlamını, yaratılış amacını hissetmek irfandır. Cemil Meriç'in dediği gibi, "İrfan; kemâle açılan kapı, amelle taçlanan ilim." * Hikmet: Hikmet ise, ilim ve irfanın en üst basamağı, eşyanın hakikatine vakıf olma, olayların ardındaki sırları idrak etme ve doğru kararlar verebilme yeteneğidir. Hikmet, bilginin derinleşerek bilgelik haline gelmesidir. Yaradanın evrendeki düzene koyduğu sırları ve gayeleri anlama, bu anlayışla hareket etme ve en doğru yolu bulma becerisidir. Hikmet, müminin yitiği olarak tanımlanır ve akıl sınırlarının ötesindeki hakikatleri çözme kabiliyetini de içerir. İrfan sahibi kişi, hikmet yolculuğunda önemli bir aşama kaydetmiş demektir. Özetle: * İlim, bilgiyi edinmedir (akli ve nazari). * İrfan, edinilen bilginin içselleştirilerek yaşanması, derin bir sezgi ve idrakle "tanıma"ya dönüşmesidir (kalbi ve şuhudi). * Hikmet, ilim ve irfanın birleşimiyle ortaya çıkan, eşyanın sırlarına vakıf olma ve doğruyu en iyi şekilde uygulama yeteneğidir (bilgelik). Bu üç kavram, insanın kemal erme yolculuğunda birbirini tamamlayan ve birbirini besleyen unsurlardır. İlimsiz irfan ve hikmet eksik kalırken, irfansız ilim kuru bir bilgi yığını olabilir, hikmetsiz ise bilginin derin anlamı ve gayesi anlaşılamaz.

İnsanı Kamil: İnsan-ı Kamil veya Kamil İnsan kavramı, özellikle tasavvuf ve İslam felsefesi içerisinde derin bir anlam taşıyan, insanın ulaşabileceği en üst mertebeyi ifade eden bir idealdir. Bu kavram, mükemmel ve olgunlaşmış insanı tanımlar. İnsan-ı Kamil'in temel özellikleri şunlardır: İlâhi İsim ve Sıfatların Tecelligahı İnsan-ı Kamil, Allah'ın tüm isim ve sıfatlarının kendisinde en mükemmel şekilde tecelli ettiği varlıktır. Diğer varlıklarda kısmi olarak ortaya çıkan ilâhi kemalat, İnsan-ı Kamil'de toplu bir biçimde zuhur eder. Bu nedenle o, "küçük âlem" (mikrokozmos) olmasına rağmen, manevi yönüyle "büyük âlem" (makrokozmos) olarak kabul edilir. Yaratılışın Gayesi ve Halifesi Tasavvuf düşüncesine göre İnsan-ı Kamil, kâinatın yaratılış gayesidir ve Allah'ın yeryüzündeki halifesidir. Âlemin varlığı ve korunması onun varlığına bağlıdır. Allah'ı tam anlamıyla bilebilen ve gösterebilen tek varlık İnsan-ı Kamil'dir. Hakikat-i Muhammediyye Mutlak anlamda İnsan-ı Kamil, Hz. Muhammed (s.a.v.) olarak kabul edilir. Hz. Peygamber, henüz Âdem yaratılmadan önce var olan "Hakikat-i Muhammediyye"nin tecellisidir. Ondan sonra gelen, bu makama erişen evliyalar ise Hz. Muhammed'in varisleri olarak görülür. Ahlakî ve Manevî Mükemmellik İnsan-ı Kamil; şeriat, tarikat, hakikat ve marifet açısından tam ve ergindir. İyi sözler, iyi hareketler, güzel ahlak ve derin bilgiye sahiptir. Kendisini bilen, dolayısıyla Rabbini de bilen kişidir. Maddî ve manevî tüm kemal mertebelerini kendinde

toplamıştır. Takva, adalet, ihsan, salih amel, güzel ahlak ve yardımlaşma gibi hasletlerle donanmıştır. Ulaşılabılır Bir İdeal Her insan, İnsan-ı Kamil olma potansiyeli taşır. Tasavvufi terbiye ve nefsi arındırma süreçleriyle bu potansiyel kuvveden fiile çıkarılabilir. Ancak bu, uzun ve meşakkatli bir manevi yolculuk gerektirir. Özetle, İnsan-ı Kamil, hem ontolojik (varoluşsal) hem de ahlaki açıdan en yüksek mertebede bulunan, ilahi tecellilere ayna olan ve hem Hakk'ı hem de halkı temsil eden mükemmel insandır. Erdemli insan Erdemli İnsan Ne Demektir? Erdemli insan, kısaca, ahlaki değerlere bağlı, iyi ve doğru olanı yapmayı ilke edinmiş kişidir. Bu kavram, sadece belirli kurallara uymakla kalmayıp, aynı zamanda içsel bir dürüstlük ve iyilik hali taşıyan bir yaşam biçimini ifade eder. Erdemlilik, kişinin hem kendine hem de çevresine karşı sorumluluklarını bilen ve bu sorumlulukları yerine getiren bir tutumdur. Erdemli İnsanın Temel Özellikleri Erdemli bir insanı tanımlayan bazı temel özellikler şunlardır: * Dürüstlük ve Güvenilirlik: Sözünde durur, yalan söylemez ve hile yapmaz. İnsanlar ona rahatlıkla güvenir. * Adalet: Herkese eşit ve hakkaniyetli davranır. Haksızlığa karşı durur ve zayıfın hakkını savunur. * Saygı: Başkalarına, farklılıklara ve doğaya saygı duyar. Hoşgörülü ve anlayışlıdır. * Sorumluluk: Yaptığı işlerin ve aldığı kararların sorumluluğunu üstlenir. Hatalarından ders çıkarır. * Cesaret: Doğru olduğuna inandığı şeyleri savunmaktan çekinmez, zorluklar karşısında yılmaz. * Merhamet ve Şefkat: Başkalarının acılarına duyarlıdır, yardıma muhtaç olanlara el uzatır. * Ölçülülük ve Bilgelik: Aşırılıklardan kaçınır, dengeli bir yaşam sürer. Bilgiye ve öğrenmeye açıktır. * Alçakgönüllülük: Başarılarıyla övünmez, kibirden uzaktır. Erdemliliğin Önemi Erdemlilik, bireyin sadece kendi yaşamını değil, aynı zamanda toplumun genel refahını da olumlu yönde etkiler. Erdemli insanlar sayesinde toplumsal bağlar güçlenir, güven ortamı oluşur ve daha yaşanabilir bir dünya inşa edilir. Erdemlilik, kişinin karakterini zenginleştirerek ona iç huzur ve mutluluk verir. Erdemli bir insan olmak için sizce hangi özellikler daha önemlidir? Veya kendi hayatınızda erdemli olmak adına nelere dikkat ediyorsunuz? Erdemli ve yetkin insan Erdemli ve yetkin insan, hem ahlaki değerlere sahip hem de belirli bir alanda bilgi ve beceri sahibi olan kişidir. Bu iki özellik bir araya geldiğinde, birey sadece ne yapılması gerektiğini bilmekle kalmaz, aynı zamanda doğru olanı yapma iradesine ve yeteneğine de sahip olur. Erdemli İnsan Erdemli insan, genellikle şu özelliklerle tanımlanır: * Ahlaklı ve Dürüst: Doğruluk, dürüstlük, güvenilirlik ve adalet gibi evrensel ahlaki ilkelere bağlıdır. Yaptığı her işte bu ilkelere göre hareket eder. * Sorumluluk Sahibi: Kendi eylemlerinin ve kararlarının sonuçlarının bilincindedir ve bu sonuçları üstlenir. * Saygılı ve Hoşgörülü: Başkalarına ve farklılıklara karşı saygılıdır. Empati kurabilir ve anlayışlıdır. * Yardımsever:

İhtiyaç sahiplerine karşı duyarlıdır ve elinden geldiğince yardım etmeye çalışır. * Ölçülü ve Bilge: Aşırılıklardan kaçınır, olaylara mantıklı ve dengeli bir şekilde yaklaşır. Yetkin İnsan Yetkin insan ise şu özelliklere sahiptir: * Bilgi ve Beceri Sahibi: Belirli bir alanda veya konudaki gerekli bilgiye ve bu bilgiyi uygulama becerisine sahiptir. Örneğin, bir mühendis yetkinse, projesini başarılı bir şekilde tamamlamak için gerekli teknik bilgiye ve uygulama becerisine sahiptir. * Problem Çözme Yeteneği: Karşılaştığı sorunları analiz edebilir, alternatif çözümler üretebilir ve en uygun olanı seçerek uygulayabilir. * Eleştirel Düşünme: Bilgileri sorgulayabilir, varsayımları değerlendirebilir ve mantıklı sonuçlara ulaşabilir. * Öğrenmeye Açık: Sürekli olarak kendini geliştirmeye isteklidir, yeni bilgiler edinir ve becerilerini günceller. * Uyarlanabilir: Değişen koşullara ve yeni durumlara hızlı bir şekilde adapte olabilir. Neden Önemlidir? Erdemli ve yetkin bir insan olmak, hem bireysel hem de toplumsal düzeyde büyük önem taşır. * Bireysel Gelişim: Bu özelliklere sahip bireyler, daha tatmin edici ve anlamlı bir hayat yaşarlar. * Toplumsal Fayda: Erdemli ve yetkin bireyler, işlerini daha iyi yapar, çevrelerine olumlu etki eder ve toplumun genel refahına katkıda bulunurlar. Örneğin, erdemli ve yetkin bir lider, doğru kararlar alarak halkına fayda sağlar; yetkin bir doktor, hastalarına doğru teşhis ve tedavi uygular. Özetle, erdemli ve yetkin insan, karakteriyle güven veren, bilgisiyle iş üreten ve bu ikisini birleştirerek hem kendisine hem de çevresine değer katan kişidir. İyi doğru ve güzel insan İyi, doğru ve güzel insan kavramları, felsefeden gündelik hayata kadar birçok alanda tartışılan ve genellikle iç içe geçen önemli niteliklerdir. İşte bu üç kavramın ne anlama geldiğine dair bir açıklama: İyi İnsan İyi insan, genellikle ahlaki değerlere uygun davranan, başkalarına karşı şefkatli, yardımsever ve dürüklüğe önem veren kişidir. İyi bir insan, kendi çıkarlarından önce başkalarının iyiliğini düşünebilir ve topluma faydalı olmaya çalışır. Temel özellikleri şunlardır: * Empati ve Şefkat: Başkalarının duygularını anlama ve onlara karşı nazik ve anlayışlı olma. * Yardımseverlik: İhtiyaç sahiplerine gönüllü olarak yardım etme, karşılık beklemeden destek olma. * Dürüstlük ve Güvenilirlik: Sözünde durma, yalan söylememe ve güvenilir bir karakter sergileme. * Adalet: Hakkaniyetli olma, ayrımcılık yapmama ve herkese eşit davranma çabası. Doğru İnsan Doğru insan, gerçeğe bağlı kalan, rasyonel düşünen, mantıklı kararlar veren ve ilkelerine sadık olan kişidir. Doğruluk, sadece ahlaki bir kavram değil, aynı zamanda bilişsel ve mantıksal bir niteliktir. Doğru insan, olayları olduğu gibi değerlendirmeye çalışır ve yanıltıcı bilgilerden kaçınır. Temel özellikleri şunlardır: * Gerçekçilik: Olayları ve bilgileri nesnel bir şekilde değerlendirme, yanılgılardan ve önyargılardan arınma. * Mantıksal Düşünme: Kararlarını ve eylemlerini akıl ve mantık süzgecinden geçirme. *

Objektiflik: Kişisel duygularından ve ön kabullerinden bağımsız olarak olaylara yaklaşma. * İlkeli Olma: Belirli prensiplere ve değerlere bağlı kalma, tutarlı davranma. Güzel İnsan Güzel insan kavramı, dış görünüşten ziyade içsel güzelliğe, karakterin ve ruhun estetiğine işaret eder. Bu, kişinin davranışlarındaki incelik, nezaket, zarafet ve uyumla ilgilidir. Güzel bir insan, çevresine pozitif enerji yayan, huzur veren ve ilham kaynağı olan kişidir. Temel özellikleri şunlardır: * Nezaket ve Zarafet: Kibar, hoşgörülü ve nazik davranışlar sergileme. * İç Huzur ve Denge: Kendi içinde barışık olma, sakin ve dengeli bir ruh hali sergileme. * Estetik Duyarlılık: Hayata, sanata ve doğaya karşı bir takdir ve duyarlılık. * Pozitif Etki: Çevresindeki insanlara neşe, ilham ve iyi hisler verme. Birbirleriyle İlişkileri Bu üç kavram genellikle birbirini tamamlar. İyi bir insan genellikle doğru ve güzel davranışlar sergilemeye çalışır. Doğru olanı bilen bir kişi, bu bilgiyi iyi amaçlar için kullanabilir ve bu da onun karakterini “güzel” kılar. Kısacası, iyi insan eylemleriyle, doğru insan düşünceleriyle ve güzel insan ise varlığı ve davranışlarının uyumuyla tanımlanabilir. Nihayetinde bu üç niteliği bir arada barındıran kişi, hem kendisi hem de çevresi için değerli ve aranan bir birey olur. Bu açıklamalar ışığında sizin için iyi, doğru ve güzel insan tanımı nasıl şekilleniyor?

Anadolu İrfanı

Prof.Dr. Kazım YOLDAŞ¹

“Acebe mucib (şaşılacak) olan ahirette cennete girmek değildir; Acebe mucib (şaşılacak) olan dünyada cennete girmektir. Dünya cenneti ise cennet-i marifettir.”

HAZRET-İ ALİ

İRFAN NEDİR?

Türk Dil Kurumunun yayınladığı Türkçe Sözlükte İRFAN:

- 1- Bilme, anlama, sezme.
- 2- Gerçeğe ulaştırıcı güçlü sezîş.
- 3- (mecaz) Kültür; anlamlarına gelir. (Türk Dil Kurumu, t.y.)

Kubbealtı Lügatinde İRFAN:

- 1- Bilme, anlama, biliş, anlayış.
- 2- Gerçeği anlama hususundaki güçlü sezîş yeteneği, görgü ve sezîştten gelen ruh uyanıklığı.
- 3- Kültür
- 4- (tasavvuf) Allah'ın gizli sırlarına ve eşyanın hakikatine tefekkür, keşif ve ilham yoluyla vâkıf olma, tevhit ilmini zevk edinme olarak geçmektedir. (Kubbealtı Lügatı, t.y.)

Evet **irfan; yüce bilgidir, kutsal bilgidir, derin bilgidir, içerisinde sır olan bilgidir, içerisinde aşk olan bilgidir, içerisinde ihlas olan bilgidir.** İnsanı mutlu eden; mutlu ederek mutlu olmayı öğreten bilgidir. Teshir gücü, çekim gücü olan bilgidir. Kalp ve gönülleri kendisine çeker, sohbetinde çekim gücü vardır, insanı mest ve hayran eder, kendinden geçirir, ayaklarını yerden

1 Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi

keser. **Düşüncenin kaynağı akıl, duygunun kaynağı kalptir.** İrfan kalpten kaynaklandığı için bir parça duygusaldır, şiirseldir. **Şiir duygunun dilidir, düzyazı, nesir ise düşüncenin dilidir.** İrtibat kurulduğunda düşünceler dil ile ifade edilmekte ve iletişim aşaması etkileşim aşamasına geldiğinde ise duyguların dili ile edebiyat olmaktadır.

“Belki bir mevhibe-i İlahiye olan o esrar, hâlis bir niyet ile ve dünyadan ve huzuzat-ı nefsaniyeden tecerrüd etmek vesilesiyle o feyizler gelebilir.” (Nursî, 1979, s.65) Yani Allah vergisi olan o sırlı manalar, çıkarsız bir niyet ile dünyadan ve nefsin hoşuna giden şeylerden sıyrılmakla o manevi gıda olan irfan elde edilir.

FELSEFE ve İRFAN İLİŞKİSİ

Kubbealtı Lügatinde irfan ile ilgili felsefe mektebi olarak İrfaniye ve Gnostisizm kelimeleri geçmektedir: İRFANİYE: Eflâtun ve Yeni Eflatuncular'ın takipçisi durumunda olan felsefe mektebi, gnostisizm. (Kubbealtı Lügatı, t.y.) GNOSTİSİZM: İrfan vb. yollarla kazanılan irfanı temel kabul eden, mistik bilgiyi nistan, üstün tutan ve bu görüşlerini Hristiyanlığa uygulayan felsefî sistem, irfaniye. (Kubbealtı Lügatı, t.y.) Felsefe Sözlüğü'nde ise bu mektebin adı Bilinircilik olarak geçmektedir: BİLİNİRCİLİK: Eski Yunanca'da «bilgi» anlamında kullanılan **gnosis** sözcüğüyle karşıladıkları **gerçek** ya da **içrek** bilgiye, dünyanın ve insan ruhunun kökenini ve kaderini açıklamaya çalışan çeşitli söylemlerle aktarılan gizemli bilgiyi ya da öğretileri ortaya koyarak sezgi yoluyla, anlık bir «aydınlanış»la ulaşılabileceğini savunan öğretiler bütününe verilen ad: «gnostisizm.» olmaktadır. (Ulaş, 2002, s.238)

Delphoi tapınağında yazılı olan ve Yunanca “Gnothiseauton: Kendini Bil” anlamına gelen “bu sözü Sokrates ahlâk anlayışının temeline yerleştirmiştir. Bir yandan, tam bir ölçülülüğü savunan Sokrates, bu çerçeve içinde kişinin ahlâkî bakımdan gelişebilmesi ve kendisini gerçekleştirmesi için önce kendisini tanıması, kendisine karşı dürüst olması gerektiğini belirtmiş ve bu tür bir bilgiyi, kişinin kendisine, dünyaya, toplum ve değerlere yönelik bilgeliğinin temeline yerleştirmiştir.” (Cevizci, 1999, s.382)

Yunus Emre Divanı'nı neşreden Dr. Mustafa Tatçı: «Yunus'un manevi dünyasına felsefî yaklaşımlarla girilemez» (akt. Subaşı, 2010) der. Kanaatimce genel olarak irfanın dünyasına felsefî kavramlarla girilemez. Evet, irfanın felsefe ve tüm mistik sistemlerle örtüştüğü noktaları vardır. Ama irfan temelde onlardan ayrılır. Çünkü, irfan kalbîdir, tevhitte istigraktır. Felsefe ise aklîdir, kesrette boğulmaktır.

Tasavvufta «vahdet-i vücud» tezini savunan Muhyiddin İbni Arabî, Allah hesabına kâinatı inkâr eder; felsefî bir ekol olan ve Muhyiddin gibi «tek varlık» tezini savunan Panteizm, kâinat hesabına Allah'ı inkâr eder. Yine Hümanizm, insan sevgisini esas alırken insanı Tanrılaştırmayı hedef edinen bir felsefî ekol olmaktadır. Mevlânâ'yı Yunus Emre'yi hümanist tanıtmanın bir anlamı yoktur.

İLİM ve İRFAN İLİŞKİSİ

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nde İRFAN maddesinde MARİFET maddesine gönderme yapılmış. Orada şöyle izah edilmiş:

“Sözlükte masdar olarak “bilmek, tanımak, ikrar etmek”, isim olarak “bilgi” anlamına gelen **ma‘rifet (irfân)** kelimesi ilimle eş anlamlı gibi kullanılmakla birlikte aralarında bazı farklar vardır. İlim tümel ve genel nitelikteki bilgileri, mârifet tikel, özel ve ayrıntılı bilgileri ifade eder. İlmin karşıtı cehil, mârifetin karşıtı inkârdır. Bu sebeple ilim kelimesi her zaman mârifetin yerini tutamaz.”

“İlk dönemlerden itibaren sûfiler, sûfî olmayan âlimlerin ulaştıkları bilgilerden farklı ve kendilerine has bir bilgiye sahip olduklarına inanmışlar, bu bilgiyi **mârifet, irfan, yakîn** gibi yine kendilerine has terimlerle ifade edip bunun için bazan ilim kelimesini de kullanmışlardır. Ancak ilim terimini mârifet anlamında kullandıklarında bunu tasavvufî terminolojiye ait bazı sıfatlarla niteleyerek “**ledün ilmi, bâtın ilmi, esrar ilmi, hal ilmi, makam ilmi, fenâ-bekâ ilmi, mükâşefe ve müşâhede ilmi**” gibi tabirler oluşturmuşlar, bu tabirlerle mârifet dedikleri ilâhî esrar ve hakikatlere, nefsin niteliklerine, varlıkların durumuna ve gayb niteliğindeki bazı hususlara ilişkin bilgiyi kastetmişlerdir. **Mârifetin mukaddimesinin ilim, ilimsiz mârifetin muhal, mârifetsiz ilmin vebal olduğuna inanan sûfiler mârifetin ledünnî bir ilim sayıldığı görüşündedir.** Onlara göre bu ilimde vehmin tesiri bulunmadığından ismet (mâsumiyet, saflık) vardır; diğer ilimler ise vehmin etkisi altında oldukları için saf ve mâsum değildir.” (Uludağ, 2003)

Alime,” “ilim” kelimesinin köküdür. Râgıb İsfahânî'nin eseri olan Müfredât'a göre “**bir şeyi hakikatiyle bilmek**” demektir. “Arefe” ise “irfân” kelimesinin köküdür. İsfahânî'ye göre “irfân” “**bir şeyin izini etkilerini tefekkür ederek ve derin düşünerek o şeyi idrak etmek**” demektir. Fakat kelimenin kök anlamı, bir şeyin “arf”ına, yani “kokusuna isabet etmek” veya “yanığına dokunmak” demektir. Bu iki his, tanınmanın iki boyutudur. Nitekim Muhammed Suresi'nin 6. ayet-i kerimesinin mealini Elmalılı merhum, “Ve kendilerini cennete koyar, onu onlar için güzel

kokularla donatmaktadır.” şeklinde verir. Burada “güzel kokularla donatmak” manasında ayette “arrefehâ” kelimesi vardır. Hâlbuki çoğu meallerde aynı ifade “tanıtmak” olarak verilir. Demek ki “bilmek” ayrı, “tanınmak” ayrı şeylerdir. Fakat bilinmeden tanınamaz. Tanınmayan bilinemez. O yüzden ilim ve irfân iç içedir. İlim irfâna götürmedikçe eksik, irfân ilime dayanmadıkça kof kalır.

İrfân kavramının temelini “Men arefe nefschû fekad arefe Rabbehû” hikmeti oluşturur. Yani “**Kendini bilen, Rabbini bilir**” Bazı rivayetlere göre Rasulullah s.a.v. Efendimiz’e, bazı rivayetlere göre de Hz. Ali r.a.’a ait olan bu söz kulluğun ve tasavvufun özüdür.

İrfânın özünü Mevlevî ârifî Ahmed Avnî Konuk şöyle özetler: “Kesr-i amel, kasr-ı emel.” Yani ameli çoğaltmak, istekleri azaltmak. İlimsiz amel, amelsiz irfân olmaz. Zahmetsiz rahmet, emeksiz yemek olmaz. Bu ilim için de sanat için de zanaat için de irfân için de geçerlidir. (Pamirli, t.y.)

Kur’an’ın ilk emri “İkra: oku” emri ilme emirdir; “Yaratan Rabbinin adıyla” irfana emirdir. İnsan kâinatın özü, özetidir. Aynaya veya merceğe düşen güneş ışınları odak noktasında toplandığı gibi, kâinata tecelli eden Allah’ın bütün güzel isimleri –Esmâ-yı Hüsna- insanın mahiyet aynasında da tecelli eder. Bundan dolayı insana “âlem-i asgar: küçük âlem”, kâinata da “insan-ı ekber: büyük insan” denmiştir. Mevlevî şairi Şeyh Galib de bu manayı şöyle dile getirir:

“Hoşça bak zatına kim zübde-i âlemsin sen

Merdüm-i dide-i ekvân olan âdemsin sen” (Kalkışım, 1994, s.179)

Ey insan! Sen sıradan bir varlık değilsin, kendine dön ve iyice bir bak. Sen âlemin özü, varlıkların gözbebeğisin.

“Ben göklere ve yere sığmam, fakat mümin kulumun kalbine sığarım” (el-Aclûnî, 1352; Hüccetü’l-İslam, Zeynü’d-Din İmam-ı Gazâlî, 1975) kutsi hadisi bu manayı ifade etmektedir. Bu hadisın Yunus’çası şöyledir:

“Beni bende demen bende değilim

Bir ben vardır bende benden içeri” (Yunus Emre, 2015)

İrfânî bilgi, **insanı olgunlaştıran bilgi, eserden müessire, sebepten müsebbibe, sanattan sanatkara ulaştıran, kulun Cenab-ı Hakk’a tefekkür ile yaklaştığı bilgidir.** Kitaptan, kâinattan ve insandan öğrendiği ilmini, hakikate ve irfana dönüştüremeyen kişiler, “faydasız”, “kuru bir ilim” elde etmiş sayılırlar. İlmin irfana dönüştüğünün alâmeti, kulun kalbinde **takva, huşû ve hayretin** gitgide artmasıdır. (Topçu, 2018)

Kulun Allah’a yaklaşması ile ilgili olarak Ebu’l-Kasım el-Kuşeyrî demiştir ki: “Kulun Allah’a yakınlığı önce imanı ile, sonra ihsanı ile vukua gelir. Allah’ın kuluna yakınlığı dünyada, ona lütfedeceği irfan ile, ahirette de rıdvan ile vukua gelir. Bu ikisi arasında Allah’ın çeşitli nimetleri, ikramları ayrıca tecelli eder. **Kulun hakka yakınlığı halktan uzaklığı ile kemalini bulur.**” Kuşeyrî devamla der ki: “**Allah’ın ilim ve kudretiyle yakınlığı bütün insanlara şamildir. Lütuf ve nusretiyle yakınlığı ise havassa mahsustur. Ünsiyetiyle yakınlığı ise velilere hastır** “ (Canan, 2024)

Bütün bilimsel disiplinler, evrensel disiplinin tezahürüdür. **Her bilim dalı, kendi alanında casus gibi o disiplini açığa çıkarır. Pusula gibi o eşsiz hikmete parmağını uzatır, işaret eder.** Her bir kemâlin, her bir ilmin, her bir ilerlemenin, her bir fennin yüce bir hakikati var ki o hakikat Allah’ın güzel isimlerinden birine dayanır. Pek çok perdeleri, çeşitli yansımaları ve boyutları bulunan o isme dayanmakla o fen, o bilim, o sanat mükemmelleşir, hakikat olur. Yoksa yarım yamalak bir surette eksik bir gölgedir. Batıl inanışlar gibi anlamsız, faydasız boşuna bir çabadır. Daha da ilerisi maddeci, tabiatçı felsefe gibi insanı yoldan çıkarır.

Mesela, matematik ve geometrinin hakikati ve ulaşacağı son nokta Cenab-ı Hak’ın Adl ve Mukaddir isimlerine yetişip, geometri aynasında tezahür eden o eşsiz güzellikteki şekilleri izleyerek o isimlerin görkemli yansımalarını müşahade etmektir.

Mesela, **tıp bir fendir, hem bir sanattır.** Onun da nihayeti ve hakikati Hakîm-i Mutlak’ın Şâfi ismine dayanıp yeryüzü genişliğindeki eczanesinde Rahîmâne cilvelerini ilaçlarda görmekle tıp kemâlâtını bulur, hakikat olur. (Nursî, 1980, s.245)

İşte bu fenler gibi yüzlerce fenden her birisi kesin olarak, kâinatın eksiksiz, mükemmel bir düzen içinde, sayısız hikmetler, faydalarla bezendiğini göstermektedir. Belli bir düzen içinde gayeleri, hikmetleri ve faydaları takip etmek kasıtlı ve bilinçli bir iradenin ürünüdür, başka türlü olamaz. İradesiz, kasıtsız ve şuursuz sebeplerin ve tabiatın işi olmadığı gibi müdahaleleri dahi olamaz.

Peki, böyle yüzlerce fen kendi alanında sürekli bu kâinatın yüce yaratıcısını gösterip dururken kendilerine bilim adamı diyen bir kısım insanlara ne olmuş ki O’nu tanımıyorlar? Onlar, mesleklerinin iç yüzünü göremiyorlar. Nasıl ki, göz görme aletidir ama görmek için ışığa muhtaçtır. Aynen öyle de akıl da anlama aletidir ama o da ışığa muhtaçtır. Hakikati görebilmek için vahiy ışığına muhtaçtır. Kur’an güneşi altına girmeden, kalpteki iman nuru olmadan akıl hakikati göremez.

Aklımızdaki bilimsel gerçekler, kalpteki iman nuru ile birleşince marifetullahı, Allah'ı tanıma bilgisine, kutsal bilgiye dönüştür. Okuduğumuz bilimsel kitaplar sıkıcı olmaktan çıkar, tersine zevk ve şevk verir. Kendi alanımızda meslekî tecrübemiz artarken Allah'a yakınlaşmanın heyecanını hissederiz. Çiçeklerden topladığı bitki özlerini bala dönüştüren arı gibi, kitaplardaki lüzumsuz, sıkıcı bilimsel bilgileri, marifet balına çevirmek bizim elimizdedir. Sözü Yunusça söyleyelim: "Ballar balını buldum kovanım yağma olsun."

Mecaz hakikatin köprüsüdür. İlim de irfanın köprüsüdür. Nasıl mecazi aşk insanı hakiki aşka ulaştırır. Aynı şekilde ilim de insanı irfana ulaştırır. Mecazi aşk bir mekteptir, insana aşkı öğretir. İlim de bir mekteptir, insana irfanı öğretir. Mecnun Leyla'nın aşkıyla çöllere düşmüş deli divane olmuş. Orada o aşk kendisini Mevla'ya ulaştırmış. Daha sonra çölde Leyla'yla karşılaşınca onu tanımamış ben Mevla'yı buldum demiş ve şu gazeli söylemiş:

Öyle ser-mestem ki idrâk etmezem dünyâ nedir
Ben kimem sâkî olan kimdir mey û sahbâ nedir
Gerçi cânândan dil-i şeydâ için kâm isterem
Sorsa cânân bilmezem kâm-ı dil-i şeydâ nedir
Vasıldan çün âşıkı müstâğni eyler bir visal
Âşıkâ mâşukdan her dem bu istiğnâ nedir
Hikmet-i dünyâ vü mâfihâ bilen ârif değil
Ârif oldur bilmeye dünyâ vü mâfihâ nedür

Ah u feryâdın Fuzûlî incidibdir âlemi
Ger belâ-yı aşk ile hoşnûd isen gavga nedir (Fuzûlî, t.y.)
Fıtratı aşkla yoğrulmuş gibi sermest-i câm-ı aşk olan Mevlânâ Câmi, kesretten vahdete yüzleri çevirmek için, bak, ne güzel söylemiş:

يَكِي حَوَاهُ، يَكِي حَوَانُ، يَكِي جَوُّ، يَكِي بَيْنُ، يَكِي دَانُ، يَكِي كَوِي

Yeki hâh, yeki hân, yeki cûy, yeki bîn, yeki dâ, yeki gûy
demiştir. Yani;

1.Yalnız Biri iste; başkaları istenmeye değmiyor.

2.Biri çağır; başkaları imdada gelmiyor.

3.Biri talep et; başkaları lâıyk değiller.

4.Biri gör; başkaları her vakit görünmüyorlar, zevâl perdesinde saklanıyorlar.

5.Biri bil; marifetine yardım etmeyen başka bilmekler faidesizdir.

6. Biri söyle; Ona ait olmayan sözler mâlâyânî sayılabilir. (Nursî, 1980, s.201)

Divan'ı sufilerce “tasavvufun ilmihali” olarak kabul edilen Niyazi-i Mısırî, irfanı, kâmil insan olmanın ve güzel ahlâkın şartı olarak görür:

Savm u salat u haccile sanma biter zahid işin

İnsan-ı kâmil olmağa lazım olan **irfan** imiş (Erdoğan, 1998)

“Marifet kötü ahlakı düzeltip iyi ahlaka çevirir. Çünkü ilim, ameli, marifet de güzel ahlakı gerektirir.” (Niyazi-i Mısırî, 2014)

İRFANIN AMACI

İrfanın amacı insanı, aday insanlıktan kendini topluma adayan insan düzeyine yükseltmektir. Bir mürşid-i kâmilin nezaretinde, irşat ve terbiyesinde insan-ı kâmil olmağa çalışmaktır. **Hazret-i Mevlânâ “Hamdım, piştim, yandım”** diyerek bu yolun aşamalarını tespit etmiştir.

13. yüzyıl arif sufilerinden **Azizüddin Nesefî İnsan-ı Kâmil** adlı eserinde insan-ı kâmilin amacının “**halka rahat erıştirmek**” olduğunu söyler. “Halka rahat erıştirmeyi hiçbir amele müsavi görmedi” (Azizüddin Nesefî, 2010, s.70) der.

Bediüzzaman Said Nursi Risale-i Nur Külliyyatında “Bir adamın kıymeti himmeti nispetindedir. Kimin himmeti milleti ise, o kimse tek başıyla küçük bir millettir. “ “Kimin himmeti yalnız nefsi ise, o insan değil. Çünkü, insanın fıtratı medenîdir. Ebnâ-yı cinsini mülâhazaya mecburdur. Hayat-ı içtimaiye ile hayat-ı şahsiyesi devam edebilir.” (Nursî, t.y.) diyerek sadece nefsini düşünen, kişisel çıkarı için yaşayan insanın, insan olamayacağını, kâmil insanların tek başına millet-insan olduklarını ilan etmiştir. Mutlu ederek mutlu olmanın sırrına eren millet-insanları çağımıza taşımıştır.

“Hazm olmayan ilim telkin edilmemeli. Hakiki mürşid-i âlim koyun olur, kuş olmaz; hasbî verir ilmini. Koyun verir kuzusuna hazm olmuş musaffâ sütünü. Kuş veriyor ferhine (yavrusuna) lüabâlûd kayını (salyalı kismuk).” (Nursî, 1980, s.658) demiştir. Buradan irfanın “hazmolmuş ilim” olduğuna hükmedebiliriz. İrfan, içselleştirilmiş, özümsemiş, tutum ve davranışa, yaşantıya dönüştürülmüş ilimdir. Bundan dolayı Azizüddin Nesefî İnsan-ı Kâmil adlı eserinde “âlimler peygamberlerin ilmine, veliler ise amelîne vâris olduğunu” beyan etmiştir. (Azizüddin Nesefî, 2010)

KÜLTÜRDEN İRFANA

“Kimim ben? Hayatını, Türk irfanına adayan, münzevi ve müteccis bir fikir işçisi”

“Kendimizi tanımak irfanın varabileceği en yüksek merhale.” diyen CEMİL MERİÇ, KÜLTÜRDEN İRFANA adlı eserinde kültür ve irfanı şöyle karşılaştırır:

“İrfan, düşüncenin bütün kutuplarını kucaklayan bir kelime. İrfan, insanoglunun has bahçesi. Ayırmaz, birleştirir. Bu bahçede kinler susar, duvarlar yıkılır, anlaşmazlıklar sona erer. İrfan kendini tanımakla başlar. Kendini tanımak önyargıların köleliğinden kurtulmaktır, önyargıların ve yalanların. Tecessüsü madde dünyasına çivilemeyen, zekâyı zirvelere kanatlandıran, uzun ve çileli bir nefis terbiyesi, irfan. Kemale açılan kapı, amelle taçlanan ilim. İrfan, bir Tanrı vergisi, cehitle gelişen bir mevhibe. Kültür, irfana göre, katı, fakir ve tek buutlu. İrfan, insanı insan yapan vasıfların bütünü. Yani hem ilim hem iman hem edep. Kültür, homo ekonomikusun kanlı fetihlerini gizlemeye yarayan bir ŞAL. İrfan, dini ve dünyevi diye ikiye ayrılmaz, yani her bütün gibi tecezzi kabul etmez. Pierre Emmanuel’in adını koyamadığı bu ideal, ihtiyar Doğu’nun uzun zamandır aşınası olduğu irfanın ta kendisi. **Batı, kültürün vatanıdır. Doğu, irfanın.**” (Meriç, 1986, s.33)

ANADOLU İRFANI

Anadolu irfanının temelleri Türklerin İslamiyet’i kabul edişleriyle birlikte atılmıştır. İlk Müslüman Türk devleti Karahanlılar zamanında telif edilen Kutadgu Bilig’teki Odgurmuş karakteri irfanın simgesidir. Anadolu’da İslam’ın yerleşmesinde iman mayasını, irfan mayasını çalan, “Horasan Erenleri” diye anılan Pir-i Türkistan Ahmet Yesevî’nin dervişleridir. Anadolu’da hemen her evde bulunan Mevlid-i Şerif, Süleyman Çelebi’nin Vesiletü’n-Necat’ı, Yazıcıoğlu Mehmet ve Ahmet kardeşlerin Muhammediyesi, Ahmediyesi, Envaru’l-Âşikin’i, Eşrefoğlu Rumî’nin Müzekki’n-Nüfus’u, Karadavut, Mızraklı İlmihal, Hazreti Ali Cenklere, Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Marifetname’si gibi eserler Anadolu’da irfanın yerleşmesinde önemli rol oynamışlardır.

Mevlana’nın Mesnevi-i Şerif’i Yunus Emre’nin Divan’ı, Risaletü’n-Nushiyye’si, Hacı Bektaş-ı Veli’nin Makalât’ı “Eline diline beline, özüne sözüne gözüne, aşına eşine işine sahip ol” sözü, Alevi Bektaşî geleneği, hep Anadolu irfanının mahsulüdür.

Ahi Evran, Hacı Bayram-ı Veli gibi ârifler, ekonomik olarak da Ahilik geleneğini oluşturmuşlardır. Fütüvvet-nameler insan-ı kâmil olmanın, mükemmel insan olmanın yollarını gösteren değerli eserlerdir. Köylerdeki imcece usulü yine bu Anadolu irfanının eseridir.

Dede Korkut'un "Yücelerden yücesin kimse bilmez nicesin görklü Tanrı" gibi özdeyişleri yine bu irfanı beslemiştir. Nasrettin Hoca fıkralarında da bir bilgenin mizah formatındaki irfanını görürüz. Doğum, düğün sünnet, ölüm merasimleri, Nevruz ve Hıdırellez törenleri hep Anadolu irfanının yansımasıdır.

Bu irfandan beslenmeyen çocuklarımız maalesef okullarda Hristiyan kültürüne ait kutlamalar yapmakta, cadılar bayramını kutlamaktadırlar. Sanırım bu Hollywood filmlerinin etkisi iledir. Bizler acilen bu zengin Anadolu irfanını çizgi film animasyon, filmler ve diziler ile gelecek kuşaklara aktarmalıyız.

Semah ayinleri ile Alevi Bektaşî kültürü bu irfanı farklı bir boyuta taşımıştır. Türk tarikatları olan Mevlevilik daha çok şehirlerde, Bektaşîlik ise kırsal alanlarda kendini göstermiş, etkili olmuştur. Halk âşıklarının "pir elinden bade içmesi", irticalen saz eşliğinde atışmaları, doğaçlama şiir söylemeleri yine bu Anadolu irfanının göstergesidir.

ANADOLU İRFANINDAN ÖRNEKLER

HACI BEKTAŞ VELİ, MAKÂLÂT adlı eserinde der ki:

Kul, Çalap Tanrı'ya **kırk makamda** erişir, dost olur. O kırk makamın onu **şeriat**, onu **tarikat**, onu **marifet**, onu da **hakikat** içindedir.

ŞERİAT MAKAMLARI

Şeriatın birinci makamı iman getirmektir.

İkinci makam, ilim öğrenmektir.

Üçüncü makam, namaz kılmak, zekât vermek, oruç tutmak, gücü yetene hacca gitmek, seferberlik olunca kaçmayıp düşmana karşı gelmek ve cenabetten temizlenmektir.

Dördüncü makam, helâl kazanmak ve faizi haram bilmektir.

Beşinci makam, nikâh kıymaktır.

Altıncı makam, hayz ve loğusalıkta cinsi münasebeti haram bilmektir.

Yedinci makam, sünnet ve cemaat ehlinde olmaktır.

Sekizinci makam, şefkattir.

Dokuzuncu makam, temiz yemek ve temiz giyinmektir.

Onuncu makam, iyiliği emredip yaramaz işlerden sakındırmaktır.

TARİKAT MAKAMLARI

Tarikatın ilk makamı pîrden el alıp tövbe etmektir.

İkinci makamı mürid olmaktır.

Üçüncü makamı, saç kesmek (traş olmak) ve elbise değiştirmektir.

Dördüncü makamı, nefis savaşında (mücadele etmek) olgunlaşmaktır, pişmektir.

Beşinci makam, hizmet etmektir.

Altıncı makam, havf yani korkudur.

Yedinci makam, ümit etmektir.

Sekizinci makam, hırka, zenbil, makas, seccade, subha (yüz taneli tesbih), ibrat (iğne) ve asadır.

Dokuzuncu makam, sahip-makam (makam sahibi), sahib-cemiyet (cemaat sahibi), sahib-nasihat (nasihat sahibi) ve sahib-mahabbet (muhabbet sahibi) olmaktır.

Onuncu makam, aşk, şevk, sefâ ve fakirliktir.

MARİFET MAKAMLARI

Marifetin birinci makamı edeb,

İkinci makamı korku,

Üçüncü makamı perhizkârlık,

Dördüncü makamı, sabır ve kanaat,

Beşinci makamı, utanmak,

Altıncı makamı cömertlik,

Yedinci makamı ilim,

Sekizinci makamı miskinlik,

Dokuzuncu makamı marifet,

Onuncu makamı kendini bilmektir.

HAKİKAT MAKAMLARI

Hakikatin birinci makamı, toprak olmak,

İkinci makamı, yetmiş iki milleti ayıplamamak,
 Üçüncü makamı, elinden geleni esirgememek,
 Dördüncü makamı, dünyada yaratılmış bütün nesnelerin kendisinden
 emin olmasıdır.

Beşinci makamı, mülk sahibine yüzünü sürüp yüz suyunu (yaradılış
 sebebi olan Muhammed'in nurunu) bulmak,

Altıncı makamı, sohbetinde hakikat sırlarını söylemek,

Yedinci makamı, seyr-i süluk,

Sekizinci makamı, sır,

Dokuzuncu makamı, münacaat,

Onuncu makamı, Çalap Tanrı'ya ulaşmaktır. Kavuşma bundadır. (Coşan,
 1996, s.11-20)

YUNUS EMRE

“İlim, ilim bilmektir, ilim kendin bilmektir,

Sen kendini bilmezsin ya nice okumaktır.

Okumaktan mana ne, kişi Hakk'ı bilmektir

Çün okudun bilmezsin ha bir kuru emektir.” (Tatçı, 1990, s.105)

RİSÂLETÜ'N-NUSHİYYE

1 Pâdişâhun hikmeti gör neyledi	(Padişahın hikmeti gör ne eyledi
Od u su toprak u yile söyledi	Ateş, su, toprak ve havaya söyledi)
2 Bismillâh diyüp getürdi toprağı	(Bismillâh deyip toprağı getirdi
Ol arada hâzır oldu ol dağı	O sırada o da hazır oldu)
3 Topragıla suyu bünyâd eyledi	(Toprak ile suyu yapılandırdı
Ana Âdem dimegi ad eyledi	Ona Âdem adını verdi)
4 Yıl gelüp ardınca depitdi anı	(Yıl gelip ardından onu hareket ettirdi
Andan oldu cism-i Âdem bil bunı	Âdem'in cismi ondan oldu bunu bil)
5 Od dahı geldi vü kızdurdu anı	(Ateş de geldi ve onu kızdırdı
Çünkü kızdı cisme ulaşdı cânı	Kızınca canı cisme ulaştı)
6 Sûrete cân girmege fermân olur	(Bedenine can girmesini emreder
Pâdişâh emri ana dermân olur	Padişahın emri ona derman olur)

7 Sûreti cân girdi pür-nûr eyledi (Can girince bedeni aydınlattı

Sûret dahı cânı mesrûr eyledi Beden de canı sevindirdi)

8 Hamd ü şükr itdi didi iy Zü'l-celâl (Hamt ve şükretti “Ey Celal Sahibi” dedi

Bin benüm bigi yaratsan ne muhâl “Benim gibi binlerce yaratman imkânsız mı?”)

9 Topragıla bile geldi dört sıfat (Toprak ile beraber dört sıfat geldi

Sabr u cyü hû tevekkül mekremet Sabır, iyi huy, tevekkül ve el açıklığı)

10 Suyıla geldi bile dört dürlü hâl (Su ile beraber dört türlü hal geldi

Ol safâdur hem schâ lutf u visâl O saflıktır hem cömertlik, iyilik ve kavuşma)

11 Yıl ile geldi bile bil dört heves (Yel ile beraber dört heves geldi bil

Ol durur kizb ü riyâ tizlik nefes Yalan, iki yüzlülük, acelecilik ve nefes)

12 Odıla geldi bile dört dürlü dad (Ateş ile beraber dört türlü tat geldi

Şehvet ü kibr ü tama’ birle hased Şehvet, kibir, aç gözlülük ile kıskançlık)

13 Cânıla geldi bile uş dört hısâl (Ruh ile beraber işte dört güzel huy geldi

İzzet ü vahdet hayâ âdâb-ı hâl (Tatçı,1991, s.27-29) İzzet, vahdet, utanma ve güzel ahlâk)

MEVLÂNÂ CELÂLEDDİN-İ RÛMÎ

MESNEVÎ-İ ŞERÎF

1 Dinle neyden, kim şikâyet etmede,

Ayrılıklardan hikâyet etmede...

2 Der «kamuşlıktan kesildikten beri,

İnlemem ağlattı cümle âlemi.

3 Ayrılıktan muzdarip dil isterim,

İştiyak derdin ona şerh cyleyim...

4 Her kim aslından uzak kalsa eğer,
Vuslatın vaktin yine gözler diler.

5 Ben ki her mecliste dâim inledim,
Hem iyiyle hem kötüyle dost idim.

6 Her kişi zannınca oldu benle yâr,
Amma gönlüm içre sırrım kim sorar?

7 Âh u zârımdan değil sırrım uzak,
Nâil olmaz nura her göz, her kulak...

8 Ten canından, can da tenden perdesiz,
Can için yoktur izin görmezsiniz...

9 Yel değil bu ney sesi, oldu ateş!
Ol yok olsun, kimde yoksa bu ateş!

10 Düştü aşkın âteşi ney bağına,
Düştü aşkın cebesi mey bağına!

11 Sevdüğinden ayrıya dost ney sesi;
Yırtıp attı perdemizi perdesi...

12 Ney gibi bir zehr ü tiryak yok gören,
Ney gibi bir dost u müştak yok gören.

13 Ney sözün etmekte kanlı bir yolun,
Aşkını cyler hikâye Mecnun'un...

14 Mahremi bu aklın ancak aşk eri
Yok kulaktan başka ağza müşteri.

15 Derdimizden döndü günler akşama,
Yandı günler, oldu yoldaş yanmama!

16 Geçse günler, söyle geçsin, yok ziyan,
Tertemiz ey dost sen kal, her zaman.

17 Hem balıktan başkası kandı suya,
Gün uzar ol şahsa, rızkı olmaya...

18 Pişmişin hiç halini anlar mı ham?
Söz kısa kesmek gerektir vesselâm.

Tercüme: Amil Çelebioğlu (akt. Güzel, 1999, s.156-157)

Men bende-i Kur'ânem eger cân dârem
Men hâk-i reh-i Muhammed Muhtârem
Eger nakl kuned cuz î'n kes ez-güftârem
Bîzârem ez-u v'ez-ân sühan bîzârem (Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, t.y.a)

(Ben yaşadığım müddetçe Kur'an-ı Kerim'in kölesiyim ve onun emirlerine uyarım. Ben Muhammed Muhtar (ASM)'ın yolunun toprağıyım. Eğer benim sözlerimden bunun dışında bir söz nakleden olursa hem o sözden ve hem de o sözü nakledenden şikâyetçi ve bezginim).

- 1-Cömertlik ve yardım etmede akarsu gibi ol,
- 2- Şefkat ve merhamette güneş gibi ol,
- 3- Başkalarının kusurunu örtmede gece gibi ol,
- 4- Hiddet ve asabiyette ölü gibi ol,

5- Tevazu ve alçakgönüllülükte toprak gibi ol,

6- Hoşgörülükte deniz gibi ol,

7- Ya olduğun gibi görün ya görüldüğün gibi ol. (Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, t.y.b)

“Gel, gel, ne olursan ol yine gel. İster kafir ister Mecusi ister puta tapan ol yine gel. Bizim dergâhımız, ümitsizlik dergâhı değildir. Yüz kere tövbeni bozmuş olsan da yine gel.” (Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, t.y.c)

ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI

TEFVİZNÂME

Hak şerleri hayr eyler

Zannetme ki gayr eyler

Arif anı seyr eyler

Mevlâ görelim neyler

Neylerse güzel eyler (Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri, 1984, s.409-410)

ÂŞIK VEYSEL ŞATIROĞLU

Karnın yardım kazmayınan belinen

Yüzün yırttım tırnağınan elinen

Yine karşıladı beni gülünen

Benim sâdık yârim kara topraktır. (Şatiroğlu, 2002)

Kaynakça

- Azizüddin Nesefî, (2010). *İnsan-ı Kâmil*, (Tercüme: A. Avni Konuk), Gelenek Yay.
- Cevzici, A. (1999) *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yay.
- Coşan, E. (1996). *Hacı Bektaş Velî, Makâlât*, T.C. Kültür Bak. 1000 Temel Eser. el-Aclûnî, (1352). *Keşfü'l-Hafâ*.
- Erdoğan, K. (1998). *Niyazî-i Mısırî Divanı*, Akçağ Yay.
- Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri. (1984). *Marifetnâme*, Kit-san Yay.
- Güzel, A. (1999). *Dinî-Tasavvufî Türk Edebiyatı*, Akçağ Yay.
- Hüccetü'l-İslâm, Zeynü'd-Din İmam-ı Gazâlî, (1975). *İhyau Ulumi'd-din tercümesi*, (Tercüme eden: Ahmet Serdaroglu), Bedir Yay.
- Kalkışım, M. (1994). *Şeyh Galib Divanı*, Akçağ Yay.
- Meriç, C. (1986). *Kültürden İrfana*, İletişim Yay.
- Niyazi-i Mısırî. (2014). *İrfan Sofraları*, (Çeviren: Prof. Dr. Süleyman Ateş), İnönü Üniversitesi Niyazi-i Mısırî Uygulama ve Araştırma Merkezi Yay.
- Nursî, B.S. (1979). *Risale-i Nur Külliyyatından Mektûbat*, Sözler Yay.
- Nursî, B.S. (1980). *Risale-i Nur Külliyyatından Sözler*, Sözler Yay.
- Tatçı, M. (1991). *Yunus Emre Divanı, Risaletü'n-Nushıyye, Tenkitli Metin*, Kültür Bak., Klasik Türk Eserleri/14.
- Tatçı, M. (1990) *Yunus Emre Divanı, Tenkitli Metin*, Kültür Bakanlığı, Klasik Türk Eserleri/14.
- Ulaş, S. E, (2002). *Felsefe Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yay.
- Uludağ, S. (2003) Marifet, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.28. TDV Yay.

DİJİTAL KAYNAKLAR

- Fuzûlî. (t.y.). Gazel-III-, siirparki.com., Erişim Tarihi: 30 Temmuz 2025, ~ GAZEL -III - ~ FUZULİ
- Canan İ. (2024, 4 Temmuz). *Kütüb-i Sitte Şerhi*. sorularlaislamiyet.com. Erişim Tarihi: 29 Temmuz 2025, <https://sorularlaislamiyet.com/hadis-i-kudside-allah-teala-kulumu-sevince-goren-gozu-duyan-kulagi-tutan-eli-olurum-artik-o-benimle>
- Kubbealtı Lugatı. (t.y.). İrfan. İçinde *Misallı Büyük Türkçe Sözlük, Kubbealtı Lugatı (3 Cilt)*, Erişim Tarihi: 26 Temmuz 2025, <https://lugatim.com/s/%C4%B0RFAN>
- Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî. (t.y.a). *Men Bende-i Kur'anem*, siirgozlugu.com, Erişim Tarihi: 30 Temmuz 2025, <https://www.edebiyatgozlugu.com/d/men-bende-i-kur-anem/>

- Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî. (t.y.b). *Yedi Öğüt*, infethiye.net, Erişim Tarihi: 31 Temmuz 2025, Mevlananın 7 Öğüdü ve açıklaması, Liderlik
- Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, (t.y.c). *Mevlana Sözleri*, UnutulmayanSözler.com, Erişim Tarihi: 31 Temmuz 2025, <https://www.unutulmayansozler.com/mevlana-sozleri-297.html>
- Nursî, B.S. (t.y.). *Risale-i Nur Külliyyatından Hutbe-i Şamiye*, Risale-i Nur Enstitüsü, Erişim Tarihi: 30 Temmuz 2025, <https://kulliyat.risaleinurenstitusu.org/hutbe-i-samiye/arabi-hutbe-i-samiye-eserinin-tercumesi/64>
- Pamirli, A. (t.y.). *İrfan Nedir?* semerkanddergisi.com., Erişim Tarihi: 29 Temmuz 2025, <https://semerkanddergisi.com/irfan-nedir/>
- Subaşı, M.İ. (2010, 15 Şubat) *Yunus Anlaşılmayı Bekliyor*, Semazen Akademik, Erişim Tarihi: 8 Mayıs 2025, Semazen Akademik [Yazar : Muhsin İlyas Subaşı]
- Şatıroğlu V. (2002, 4 Aralık). *Kara Toprak*. antoloji.com., Erişim Tarihi: 27 Temmuz 2025, Kara Toprak Şiiri - Aşık Veysel Şatıroğlu
- Topçu, Z. (Nisan 2018) *İlim ve İrfan Ehli Olabilmek*, Şebnem Dergisi, Sayı: 158, sebnemdergisi.org. Erişim Tarihi: 29 Temmuz 2025, <https://www.sebnemdergisi.com/ilim-ve-irfan-ehli-olabilmek.html>
- Türk Dil Kurumu. (t.y.). *İrfan. İçinde Güncel Türkçe Sözlük*. Erişim Tarihi: 29 Temmuz 2025, <https://sozluk.gov.tr/>
- Yunus Emre, (2015, 20 Haziran) *Benden İçeri (Severim Ben Seni)* antoloji.com. Erişim Tarihi: 4 Haziran 2025), <https://www.antoloji.com/benden-iceri-severim-ben-seni-siiri/>

Fotoğraflar: Erzincan'ın Kemaliye İlçesi Dört Yolağzı Camii ve caminin içinde, mihrabın sağ tarafında sergilenen Anadolu İrfanı'nı besleyen kaynak eserlerden Ahmed-i Bîcân'ın Envârü'l-Âşîkîn adlı eserinin el yazma bir nüshası .

Akıl ve Çocuk

Dr. Öğr. Üyesi Buket Şen Montazerirad¹

“Bu çocuk çok akıllı.” cümlesini hemen hemen her anne babadan, öğretmenden ya da bir yetişkinden duyarız. Genellikle bu cümleyi bir çocuk bir işi başardığında, beklenmeyen bir yanıtla sorumuzu cevapladığında ya da sıradanlık taşımayan bir fikirle karşımıza geldiğinde kullanırız. Temelde sormamız gereken soru, çocuğu tanımlarken kullandığımız kelimeyi taramak, yani “Akıl nedir?” diye sormak olmalıdır. Bu bölümde Çocuk Gelişimi alanı bağlamında aşağıdaki sorular cevaplanmaya çalışılacaktır:

- Akıl nedir?
- Akıl ve zekâ aynı mıdır?
- Akıl yaşta mı, başta mı?
- Akıl yürütme nedir?

Akıl nedir?

Türk Dil Kurumu sözlüğünde yer alan haliyle akıl, “*düşünme, anlama ve kavrama gücü, us*” olarak ifade edilmiştir. Buna ek olarak “*herhangi bir konuda salık verilen yol, bir şeyi başka bir şeyden ayırt etme gücü, bellek*” olarak da tanımlanmıştır. Zekâ ise, “*İnsanın düşünme, akıl yürütme, öğrenme, kavramları ve nesneleri zihinde canlandırabilme, objektif gerçekleri algılama, yargılama, sonuç çıkarma, bedeni kontrol edebilme, duyguları doğru algılayabilme, değerlendirebilme, icat edebilme vb. yeteneklerinin ve becerilerinin tamamı; anlak, dirayet, feraset*” olarak tanımlanmıştır (<https://sozluk.gov.tr/>).

Farklı dünya dillerine göz atıldığında (Sternberg ve Kaufman, 2011; Ülkü, 2006) akıl ve zekanın tanımlamasında bu iki kavramı birbirinden ayıran temel bir unsur bulunmamaktadır. Hatta bazı kelime ve kavramların hem akıl hem de zekanın tanımlanmasında kullanıldığı görülmektedir. İç

1 Dr. Öğr. Üyesi, Munzur Üniversitesi

içe geçmiş ve ayırtılamayan niteliğin sebebi Descartes ve Aristoteles'in anlayışlarına dayandırılmaktadır (Bayık, 2019).

İfade etmek istediğimiz herhangi bir anlam, kullandığımız kelime ile yansıtamayabilir. Bu sebeple kullandığımız kelimelerin anlamlarını bilerek ifadeler yön vermenin ne kadar zor olduğunu söyleyebiliriz. Akıl ve zekâ kavramlarının farklılıklarını gözler önüne sermek bu bağlamda bize yardımcı olabilecektir.

Akıl ve zekâ aynı mıdır?

Akıl kavramının somut olarak ölçülebilir bir değeri özünde barındırdığı söylenememektedir. Doğumdan itibaren her bireyin akıl sahibi olduğunu ifade ederiz ancak her bireyi nitelerken ondan “akıllı” olarak bahsetmeyebiliriz. Akıllı kişi doğruyu ve yanlış ayırt edebilir, yalan ve gerçek olguları belirleyebilir. Ancak bunun bir ölçümü olmadığı gibi, her doğruyu seçen de akıllıdır diyebilir miyiz?

Zekâ, akıl kavramı ile karşılaştırıldığında daha somut ve ölçülebilir bir nitelik taşımaktadır. Bireylerin zekalarını ölçmek amacıyla geliştirilen çeşitli standart testler bugün dünyada ve Türkiye’de kullanılmaktadır. Bu örnekler; Goodenough-Harris Adam Çizme Testi, Merrill-Palmer Ölçeği, Peabody Resim Kelime Ölçeği, Analitik Zekâ Testi, Progresif Matrisler Testi, Tnurstone Kavrayış Sürati Ölçeği, Temel Zihin Yetenekleri Testi gibi çoğaltılabilir (Salman, Şimşek, Turfanda ve Salman, 2017).

Zekanın ölçümü ve ifadesinin temelinde hız kavramından bahsedebiliriz, ancak akıl herhangi bir hızlılık ya da yavaşlık bağlamında tanımlanamamaktadır. Horn-Cattell Gf-Gc modelinde zekâ ölçümlerinin yapılmasında bilgi işleme, işlem hızı ve doğru karar verme hızı belirlenmektedir. WISC-III testinde de zekâ ölçümünde sözel kavrama, algısal organizasyon, işleme hızı gibi faktör puanları temelinde değerlendirmeler yapılmaktadır (Salman ve ark., 2017).

“Akıl ve zekâ aynı mıdır?” sorusuna yanıt olarak, her iki kavramın karşılaştırılması ve birbirlerinden hangi bağlamlarda ayrıldığının tanımlanması gerektiği düşünülmüştür. Yukarıda bahsi geçen çerçevede akıl ile zekanın karşılaştırmasını yapmak, tanımlamalarda açıkça ortaya koyulamayan bazı nitelik ve özelliklerin daha açık görünmesini sağlayabilmektedir. Dolayısıyla akıl ve zekâ kavramsal bağlamda birbirine oldukça benzemekte, ancak aynı diyemeyecek bağlamlarda da birbirinden ayrılmaktadır.

Akıl yaşıta mı, başta mı?

Sorulara yanıt aranırken içindeki manayı dökmek gerekmektedir. “Akıl yaşıta değil, baştadır.” atasözü “*akıllı olmanın yaşla ilgisi yoktur, bazı küçükler büyüklerden daha akıllı olabilir*” anlamı taşımaktadır (Aksoy, 1995). Üzerine “*Yaşının büyük olması akıllı olduğun anlamına gelmez, önemli olan tecrübe ve bilgeliktir*”, “*Hangi yaşta olursa olsun insan kendinden büyük kişilerden daha akıllı ve mantıklı konuşabilir*” şeklinde yorumlamalar yapılmaktadır (Biray, 2017). Atasözlerinden hareketle bütün bir topluluğa yayılan anlayışların bazı kelimeleri de açıklayarak ilerlediği, bu örnek üzerinden de görülebilmektedir.

“Akıl yaşıta mı, başta mı?” sorusunun cevabı aslında bireyin yaşıyla aklın doğru orantıda ilerleyip ilerlemediği üzerine yorum yaptırır da çocuk gelişimcilerin gözünden bireylerin doğum öncesi ve sonrasındaki bilişsel gelişim süreçlerine ışık tutulması gerektiği bağlamında yorumlanabilmektedir. Bu bağlamda bebeklerin ve çocukların bilişsel gelişimine dikkat çekmek istenmektedir.

21. yüzyılın başlarına kadar bebeklik dönemi genellikle anneyle sürdürülen ortak yaşamın özdeşleşmesi ve belirli aşamaların kaydedildiği bir süreci ifade etmektedir. Yetişkinler olarak anlamlandıramadığımız ve bize yabancı olan yenidoğanların zihinsel dünyasının bizlerden çok farklı olduğunu yeni yeni kavrama yolunda olduğumuz söylenebilir. Alison Gopnik (2009) The Philosophical Baby kitabında bu durumu özetlemektedir:

“Son otuz yılda bebeklere ve küçük çocuklara ilişkin bilimsel anlayışımızda bir devrim yaşandı. Bebeklerin ve küçük çocukların mantıksız, benmerkezci ve ahlak dışı olduklarını düşünürdük. Düşünceleri ve deneyimleri somut, anlık ve sınırlıydı. Aslında psikologlar ve sinirbilimciler, bebeklerin yalnızca daha fazla öğrenmekle kalmayıp, aynı zamanda mümkün olduğunu düşündüğümüzden daha fazlasını hayal ettiğini, daha fazla önemsedığını ve deneyimlediğini keşfettiler. Bazı açılardan küçük çocuklar aslında yetişkinlerden daha akıllı, daha yaratıcı, daha şefkatli ve hatta daha bilinçlidir.”

İnsan yavrusu, nispeten iyi gelişmiş bir algı sistemine sahip olarak doğmaktadır. Sahip olduğu bu algı sistemi sayesinde etrafındaki insanları tanır, tepki verir ve etrafının ona tepki vermesini sağlayacak uyarıları gönderebilir. Etrafındaki kişi ve kişilere bağımlı olarak doğar, daha az gelişmiş motor sistemi de bu algı sistemine eşlik eder (Laplacette, Ruiz, ve Woscoboinik, 2023).

Çocuğun zihni, duyguları, akli ve iç dünyasındaki diğer bileşenleri üzerinde gerçek dünyada sürdürdüğü yaşamsal deneyimler oldukça etkilidir. Bu deneyimler, bebeğin hem kendisi ile ilgili algısını hem de çevresine

dair algısını belirleyici niteliktedir (MacDonald, 2001). Deneyimlere ilişkin önemli konulardan birisi ise bebeklerin ihtiyaç tepkilerine bakımını sağlayan kişiler duyarlılığıdır. Bebeklerin ağlama, gülümseme, hareket etme gibi tepkileri aileleri ve bebeklere bakım veren kişiler arasında günlük yaşam deneyimi içerisinde güven duygusuna bağlı olarak gelişmektedir. Bu deneyimlerin bir sonucu olarak bebek etrafını algılamamanın yanında, güven duygusu ve önemli olma hissini geliştirmektedir (Fonagy ve Target, 2007).

Erken çocukluk dönemindeki çocuk, yeni deneyimlere gözleri parlayarak tepkiler verir, hayattan zevk alır ve etrafındaki bütün dünyayı keşfetmeye isteklidir. Bu dönemde kız ya da erkek çocuk oyun oynayarak, hayata dair yeni detaylara ulaşarak ve merakla içinde bulunduğu bu doğal dünyayı algılamaktadır (Needham ve Libertus, 2011; Thelen, 2000). Çünkü bu dönemde çocukların zihinsel işlevlerinde değişimler yaşanmakta ve zihinsel süreçler daha karmaşık hale gelmektedir (Gander ve Gardiner, 2010).

Çocuklarda bilişsel gelişim ile ilgili farklı kuramlar, farklı düşünceleri ileri sürmektedirler. Bütün bu kuramların temelde ortak bulunduğu bilişsel gelişim özellikleri sırasıyla sembolik düşünme, dil gelişim becerileri, benmerkezci düşünme ve odaklanabilmedir. Erken çocukluk döneminin düşünce yapısında sınırlılıklar ve katılıklar mevcuttur. Çocukların düşünceleri zaman, yön, görünüş ve olay ile sınırlıdır (Berk, 2017; Gander ve Gardiner, 2010).

Çocuklarda bilişsel gelişimin sürecini anlayabilmek için bilişsel becerileri ele almak gerekmektedir. Zekâ, dikkat, algı, problem çözme ve akıl yürütme gibi beceriler, bilişsel gelişim becerileri olarak adlandırılmaktadır. Akıl konusu çerçevesinde “çocuklarda akıl yürütme” becerisi burada detaylandırılmıştır.

Akıl yürütme nedir?

Akıl yürütme, olay örgülerindeki neden sonuç ilişkisi kurabilme, tahminde bulunabilme, özel durumlara yüklenen anlamların çözümlenebilmesi gibi zihinsel aktiviteleri içerisinde barındıran bilişsel bir süreçtir. Çocukların dikkatini çeken bir uyarının benzerlik ve farklılıklarını çözümleyerek, bilinmeyen herhangi bir durum için tahminde bulunma ve karara ulaşma süreci olarak ifade edilmektedir (Eysenck ve Keane, 2000; Oaksford, 2005). Erken çocukluk döneminde çocukların eşleştirmeler yapabildiği, yönerge ve önermeler doğrultusunda tahminlerde bulunabildiği, problem durumu üzerinde tespitlerde bulunabildiği ve çözüm önerileri sunabildiği belirtilmektedir. Bu bağlamda yapılan araştırmalarda iki ve üç yaşındaki çocukların akıl yürütme becerilerinin geliştiği gözlemlenmiştir (Goswami, 2002).

Çocuklardan tümevarımsal çıkarımlar yapması beklenen bir çalışmada, önermeler verilerek sonuca ulaşmaları istenmiştir. “Bütün kediler miyavlar. Tekir de bir kedir.” gibi önermeler verilerek çocukların doğru çıkarımlar yapması beklenmiştir. Araştırma sonuçlarına göre çocuklar doğru önermelerle akıl yürütme becerilerinin geliştiğini göstermişlerdir (Richards ve Sanderson, 1999).

Aydın ve Mertoğlu’nun (2006) çalışmasında, erken çocukluk dönemindeki çocukların akıl yürütme becerileri ve ritm algıları arasındaki ilişki taranmıştır. Akıl yürütme becerilerinin belirlenmesinde analiz sentez testi, ritm algılarının belirlenmesinde ise ritm algıları testi kullanılmıştır. Çalışma bulgularına göre akıl yürütme becerisi ve ritm algıları arasında altı yaşındaki çocukların lehine anlamlı farklılık tespit edilmiştir.

Güven ve Aydın (2006), beş ile altı yaş çocuklarının akıl yürütme becerileri ile sezgisel düşünme becerileri arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Araştırma sonuçlarına göre bu iki beceri arasında anlamlı ilişki tespit edilmiştir. Altı yaş çocuklarının beş yaş çocuklarına göre akıl yürütme becerisinde daha yüksek puanlar aldığı görülmüştür.

Cheshire, Ball ve Lewis (2005), analogi temelli akıl yürütme becerisi üzerine bir çalışma yürütmüştür. Bu çalışmada çocukların zihinsel yönergelerle göre açıklama yapabilme ve oto-kontrollerinin akıl yürütme becerileri arasındaki ilişki incelenmiştir. Çalışma kapsamında çocuklara eksik şekil ve figürler gösterilmiş, açıklama yapmaları beklenmiş, geri bildirimler sunulmuş ve oto-kontrollerine yönelik durumlar oluşturulmuştur. Araştırma sonuçlarına göre çocukların uyarılara uygun şekilde kendilerine komut verebildikleri, analogik akıl yürütme yapabildikleri tespit edilmiştir.

Singer-Freeman (2005) çalışmasında benzer ilişkiler taşıyan durumlarda çocukların nasıl akıl yürütme yapabildiklerini incelemeyi amaçlamıştır. Çalışma kapsamında çocuklara benzer uyarılara sahip problem durumları sunulmuştur. Çocukların çözüm önerileri incelendiğinde, çocukların ilk yanıtlarında yanlışlıklar tespit edilse de sonrasında akıl yürütme becerisini kullanarak doğru cevabı buldukları belirlenmiştir.

Çalışmada, akli anlatmak isterken aklın temeline ışık tutan bir süreç izlenmiştir. Bu doğrultuda anne karnından başlayarak çocuğun bilişsel gelişiminin önemine dikkat çekilmek istenmiştir. Özellikle doğum sonrası çevre ve ilişkilerin çocuğun algı ve gelişimindeki önemi vurgulanmıştır. Çocuklara bir şeyler öğretmek amacıyla karşılırlarına geçip mantıklı cümleler kurmak onların aklını kullanması üzerinde herhangi bir etki etmeyecektir. Çocuklarla iletişimde ve kurulan ilişkilerde önce onun duygularına, sonra

mantığına dokunmak gerekmektedir. Bu durum ise uyarıcı çevre sunarak yeni deneyimler elde etmesini sağlayarak gerçekleşmektedir. Akıllı bir çocuğun akıllı bir yetişkin haline gelebilmesinde, doğru ve yanlış, yalan ve gerçeği ayırt edebilme yetisine sahip olabilmesinde uyarıların fazlalığı ve çocuğa bu uyarıların olumlu şekilde sunulması büyük önem taşımaktadır.

Kaynakça

- Aksoy, Ö.A. (1995). *Atasözleri ve deyimler sözlüğü* 2. İstanbul: İnkılâp
- Aydın, O. & Mertoğlu, E. (2006). 5–6 yaş çocuklarının akıl yürütme yetenekleri ile ritim algıları arasındaki ilişki. *Marmara Üniversitesi Okul Öncesi Eğitim Kongresi Bildirileri*. 2, 125-150.
- Bayık, F. (2019). Aristoteles ve Descartes bağlamında akıl ve zekâ kavramının farklılıkları. *Kaygı*, 18(1), 172-187.
- Berk, E. L. (2017). *Development through the lifespan*. Seventh Edition. Pearson.
- Biray, N. (2017). Türk dünyasının ortak değeri olarak “akıl” konulu atasözleri. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 81, 133-150.
- Cheshire, A., Ball, L. J., & Lewis, C. N. (2005). Self-explanation, feedback and the development of analogical reasoning skills: Microgenetic evidence for a metacognitive processing account. In B. G. Bara, L. W. Barsalou, & M. Bucciarelli (Eds.), *Proceedings of the twenty-seventh annual conference of the cognitive science society* (pp. 435–441). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates
- Eysenck, M. W., & Keane, M. T. (2000). *Cognitive psychology: A student's handbook*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Fonagy, P., & Target, M. (2007). The rooting of the mind in the body: New links between attachment theory and psychoanalytic thought. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 55(2), 411–456.
- Gander, M. J. & Gardiner, H. W. (2010). *Çocuk ve ergen gelişimi* (Yay. Haz. Bekir Onur). (7. Baskı). Ankara: İmge.
- Gopnik, A. (2009). *The philosophical baby: What children's minds tell us about truth, live, and the meaning of life*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Goswami, U. (2002). Phonology, reading development, and dyslexia: A cross-linguistic perspective. *Annals of Dyslexia*, 52(1), 139-163.
- Güven, Y. ve Aydın, O. (2006). 5–6 yaş çocuklarının akıl yürütme yetenekleri ile sezgisel düşünme yetenekleri arasındaki ilişki. *Marmara Üniversitesi Okul Öncesi Eğitim Kongresi Bildiri Kitabı*. İstanbul: Yapa.
- Laplacette, J. A., Ruiz, A. L., & Woscoboinik, N. (2023). The body and mind of the infant. In *Handbook of mind/body integration in child and adolescent development* (pp. 3-19). Cham: Springer International Publishing.
- MacDonald, S. G. (2001). The real and the researchable: A brief review of the contribution of John Bowlby (1907–1990). *Perspectives in Psychiatric Care*, 37(2), 60.
- Needham, A., & Libertus, K. (2011). Embodiment in early development. *Cognitive Science*, 2, 117–123.
- Oaksford, M. (2004). Reasoning. In N. Braisby and A. Gellatly (Eds.), *Cognitive psychology* (pp. 418-455). Oxford, England: Oxford University.

- Richards, C. A., & Sanderson, J. A. (1999). The role of imagination in facilitating deductive reasoning in 2-, 3-and 4-year-olds. *Cognition*, 72(2), B1-B9.
- Salman, U., Şimşek, A., Turfanda, M. Salman, A.B. (2017). Türkiye’de kullanılan zekâ ölçekleri. *FNG & Bilim Tıp Dergisi*, 3(2-3), 87-89.
- Singer-Fremann, K. (2005). Analogical reasoning in 2-year-olds: the development of access and relational inference, *Cognitive Development*, 20, 214-234.
- Thelen, E. (2000). Grounded in the world. Developmental origins of the embodied mind. *Infancy*, 1(1), 3–28.
- Türk Dil Kurumu Sözlükleri (2024). <https://sozluk.gov.tr/>
- Ülkü, V. (2005). *Büyük Almanca-Türkçe sözlük*. İstanbul: İnkılap.

Felsefî Bir Perspektiften Düşünme: Eleştirel Düşünme ve Aklın Rolü

Prof. Dr. Hüseyin ÇALDAK¹

İnsan düşünen bir varlıktır. Bu düşünme kapasitesi, onu diğer canlılardan ayıran temel özelliklerden biridir. İnsan düşünme kapasitesiyle diğer canlılardan ayrılır ve bu düşünme, yüzeyselden derinlemesine doğru çeşitli düzeylerde olabilir (Russell, 2004). Ancak her düşünme eylemi aynı düzeyde değildir; bazı düşünceler yüzeysel, bazıları ise derinlemesine ve sorgulayıcıdır. Felsefe tam da bu ikinci tür düşünmenin alanıdır. Eleştirel düşünce ve akıl yürütme, felsefî düşüncenin ayrılmaz parçalarıdır. Bu yazıda, felsefî bir perspektiften düşünmenin doğası, eleştirel düşünmenin yapısı ve aklın bu süreçteki merkezi rolü ele alınacaktır.

İnsanlık tarihi boyunca düşünme biçimleri, bilgiye ulaşmanın ve yaşamı anlamlandırmanın yolları sürekli olarak evrilmiştir. Ancak bu süreçte sabit kalan bir şey varsa, o da insanın sorgulama ihtiyacıdır. İşte bu noktada felsefe, yüzeysel bilgilerin ötesine geçmeyi, daha derin ve tutarlı bir anlayış geliştirmeyi amaçlar. Felsefî düşünme, sadece bilgi üretmeyi değil, aynı zamanda düşüncenin nasıl işlediğini anlamayı ve eleştirel bir bakış açısı geliştirmeyi hedefler. Günümüzde bilgi bombardımanı altında kalan bireyin bu karmaşık bilgi ağını çözümleyebilmesi için eleştirel düşünceye ve aklın rehberliğine her zamankinden fazla ihtiyacı vardır.

1. Felsefî Düşünce: Düşünmenin Felsefesi

Felsefe, köken itibarıyla “philosophia” (bilgelik sevgisi) anlamına gelir. Bu sevgi, merakla başlar ve sorularla beslenir. Felsefî düşünmenin en temel özelliği “neden” sorusunu sormaktan çekinmemesidir. Doğru bildiklerimizin gerçekten doğru olup olmadığını sorgulamak, alışkanlıkların ve geleneklerin ötesine geçmek felsefî düşünmenin yapıtaşlarını oluşturur. Felsefe, bilgi ve değerleri sorgulayan sistematik düşünmenin alanıdır (Aristoteles, 2005).

1 Bingöl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fak. Felsefe Bölümü

Antik Yunan felsefesinde bu düşünme biçimi Sokrates ile özdeşleşmiştir. O, hiçbir kesin bilgiye sahip olmadığını itiraf ederken, aynı zamanda bilgiye ulaşmanın en güçlü yolunun soru sormak olduğunu göstermiştir. Hz. Ali'ye atfedilen bir söz vardır: *Asıl maksat doğru soruyu bulabilmektir. Çünkü doğru soruyu bulmak neticeye ulaşmanın yarısıdır.* Sokrates'in ardından gelen Platon ve Aristoteles, felsefeyi sistematik hale getirerek metafizik, epistemoloji ve etik gibi alanları kurumsallaştırmıştır. Bu düşünsel miras, daha sonra Orta Çağ'da dini yorumlarla sentezlenmiş, Aydınlanma döneminde ise tekrar aklın egemenliğine bırakılmıştır.

Felsefe, Antik Yunan'dan bu yana insanın kendisini, evreni ve bilgiyle ilişkisini anlamaya çalıştığı sistematik bir düşünce biçimidir. “Sorgulanmamış hayat, yaşanmaya değer.” sözü Sokrates’e atfedilir ve felsefî düşünmenin özünü yansıtır (Platon, 2002). Felsefe, her türlü inancı, bilgiyi, değeri ve kurumu sorgular. Bu sorgulama süreci, dogmatik kabullerin ötesine geçmeyi, düşünceler arasında bağlantılar kurmayı ve kavramların derinliğine inmeyi gerektirir.

İslam düşünce geleneğinde bu tür derin düşünme “hikmet” kavramı ile açıklanır (Güngör, 1998). Hikmet de, *hem bilgi olarak hem de fül olarak mükemmelliğe koşmak* anlamına gelir. Yani bunu “bilgelik” kavramıyla karşılayabiliriz. Burada dikkatimiz çeken üç kavram vardır: Bilgiç, Bilgin, Bilge.

Bilgiç; her şeyi bildiğini zanneder ama hiçbir şeyi bilmez, her konuda konuşur ancak konunun “neden, niçin” kısmından habersizdir. Günümüzde medyatik tipler vardır, televizyonlarda her konuda uzman olarak boy gösterenler bu kısımdandır. Aslın gerçekte hiçbir şeyi hakkıyla bilmezler.

Bilgin; genelde alanıyla ilgili uzmandır, bilir, bildiğini konuşur ancak bildiğiyle amel etme, bildiğini uygulama konusunda zayıftır, bunların büyük kesimi ise bildiğiyle amel etmez. Günümüz akademisyenlerinin büyük bir kısmı maalesef bu tür kişiliklerdir.

Bilge; kendi uzmanlık alanını hakkıyla bilir, başka birçok konuda da hakkıyla yetkin bilgiye sahiptir, bildiğiyle amel eder, hatta uygulamadığı konularda bildiği halde konuşmaz, ahkâm kesmez. İşte İslam kültüründeki hikmet düşünce tarzının uygulayıcısı, eskiden âlim dediğimiz bu kişilerdir. Mesela, Aliya İzzetbegoviç son dönemin bilgelerinden biridir. Çünkü felsefesi, askeri dehası ile kültür ve medeniyet tasavvurunu hazmetmiş ve hayatında uygulamış bir bilge kraldır.

Felsefî düşünme, genellikle aşağıdaki özelliklerle tanımlanır:

- **Temellendirme arayışı:** Her iddianın altında yatan nedenleri sorma. Kur'an-ı Kerim baştan sona yapılan ve yapılacak her şeyin temel nedenlerini sorgulamak gerektiği konusunda bilgi vermektedir.
- **Tutarlılık:** Düşüncelerin birbiriyle çelişmemesi. Bu sadece düşünceler arasındaki tutarlılık değil, aynı zamanda söz ile fiiller arasındaki tutarlılığı kastederiz. İşte bu da *bilgeliğin* kendisidir.
- **Sistematiklık:** Rastgele değil, bir düzen içinde düşünme.
- **Eleştirelilik:** Düşünceleri ele alırken onları yeniden gözden geçirme ve sorgulama.

İnsanın aklın bildiği şeylerin görünüşte aynı, fakat hakikatte farklı mertebelerde olduğu ve düşünmenin bu mertebeleri, klasik İslam epistemolojisinde tahayyül, tasavvur, taakkul, tasdik, iz'an, iltizam ve itikad vb. olarak sıralanır (İzutsu, 2000).

Düşünce denilen şey bir anlık, tek hamlede olan zihne ait tek bir eylem değildir. Böyle olduğundan dolayı, farklı olan bu mertebeler birbiriyle karıştırılabilmektedir. Şimdi, doğru düşünmenin, gerçekleşirken takip edilmesi gereken silsileyi ve nasıl gerçekleştirilmesi gerektiği konusu üzerinde kısaca duralım:

Tahayyül Mertebesi: Tahayyül, klasik mantıkta bilginin ilk aşaması olarak kabul edilir. İbn Sînâ'ya göre tahayyül, zihnin dış dünyadan gelen imgeleri alma ve hayal gücüyle bunları birleştirme yetisidir. Bu aşamada bilgi henüz somutlaşmamıştır (İbn Sînâ, Kitabu's-Şifa, 2005).

Bu düzey, hayal gücüyle oluşturulan tasvirlerin alanıdır. Tahayyül, sadece zihinsel imgeler üretir; mantıksal olarak bir hüküm ifade etmez. Bu yüzden tahayyül yoluyla elde edilen bilgilerden pratikte bir fayda sağlanamaz. Halk arasında meşhur olan "*Hayal pilavıyla karın doymaz*" sözü, bu mertebeyi güzel şekilde açıklar.

Tasavvur Mertebesi: Tasavvur, bir şeyin zihinde soyut bir kavram haline gelmesidir. Bu kavramlar henüz bir yargı içermez; sadece tanım niteliğindedir (Gazzâlî, Mîzânu'l-Amel, 1991).

Burada, tahayyül edilen şeyler daha net ve şekilli bir hâle gelir; ancak yine de bunlar mantıken bir hüküm taşımaz. Bu mertebede insan, sahip olduğu bilgilerden pratik anlamda fayda göremez. Bilgi, suret kazansa da hâlâ davranışa dönüşecek güçte değildir.

Taakkul Mertebesi: **Taakkul**, aklın tasavvurlar üzerinde yargıya varma sürecidir. Bu süreçte kişi eleştirel düşünmeye başlar (Nasîrüddîn Tûsî, Esâsu'l-İktisâd, 2002).

Bu seviye, aklın devreye girdiği yerdir. Kişi bir durumu veya hükmü aklen kavrar. Ancak, yalnızca akılla bir şeyin doğru olduğunu bilmek, onun gereğini yerine getirmeye yetmez. Örneğin, bir kişi namazın önemini bilse bile, bu bilgi tek başına onu namaza yönlendirmeyebilir. Aynı şekilde, içkinin zararlarını bilmek de kişiyi ondan uzaklaştırmak için yeterli olmayabilir.

Tasdik Mertebesi: **Tasdik**, bir yargının doğru olduğuna dair zihinsel onaydır. Aristoteles mantığında bu, önermenin doğruluğuna kanaat getirme anlamındadır (Aristoteles, Organon II, 2020).

Bu düzey, aklın bir şeyi doğru kabul ettiği mertebedir. İnsan, burada bir hükmün doğruluğunu benimser; fakat bu, onu eyleme geçirmeye henüz zorlamaz. Yine de bu mertebe, bir davranışa karar vermek ve onu uygulamak için temel bir basamaktır.

İz'an Mertebesi: **İz'an**, kişinin onayladığı bilgiyi içtenlikle kabul etmesi ve zihinsel huzura ulaşmasıdır. Bu kavram, İslam felsefesi ve kelim literatüründe sıklıkla geçer. (Fahreddin Râzî, el-Metâlibu'l-Âliyye, 1999).

Bu noktada akıl ile kalp bir araya gelir ve mesele tam anlamıyla idrak edilir. İnsan bu mertebeye ulaştığında, doğru bildiği şeyleri uygulamaya, yanlış olanlardan da uzak durmaya başlar. Emredici işlerin kişi tarafından yerine getirilmesi ya da yasak işlerden sakınılması bu mertebede gerçekleşir.

İltizam Mertebesi: **İltizam**, bireyin artık bir fikre ahlaki ve duygusal bağlılık göstermesidir. Bu bağlılık, davranışlarını ve kararlarını doğrudan etkiler. (Aliya İzzetbegoviç, Doğu ve Batı Arasında İslam, 2015).

Bu mertebede birey, bildiği bir hakikatin kendisi için zorunlu olduğunun farkındadır. Nasıl ki bir insan yemek yemeye, su içmeye mecbursa; iltizam mertebesindeki kişi de bildiği doğruları uygulamayı kendisi için kaçınılmaz görür.

İtikad Mertebesi: **İtikad**, inancın en ileri ve sarsılmaz hâlidir. İslam keliminde bu, yakîn seviyesindeki bir kabulü ifade eder (Mâtûrîdî, Te'vîlâtü'l-Kur'ân).

Bu en yüksek mertebedir. Burada kişi, inandığı hakikati hayatının merkezine yerleştirir. O doğrular, onun için hayattan daha kıymetli hâle gelir. Örneğin, bir kişi namazın farz olduğuna bu mertebede inanıyorsa, ölümle tehdit edilse bile namazdan vazgeçmez. Aynı şekilde, içki içmenin

haram olduğuna bu seviyede inanan biri, hayatı pahasına da olsa içki içmeyi reddeder.

Aslında tüm bu mertebeler, özünde “bir şeyi bilmek” ortak paydasında birleşir. Ancak bu bilginin hayal düzeyinden kalbe doğru derinleşen bir seyir izlemesi, insanı o bilgiye uygun şekilde davranmaya yönlendirip yönlendirmeyeceğini belirler.

Zaman zaman “İmanın sözünü tut, ama yaptığına bakma” ya da “güya hacı, güya hoca” gibi ifadeleri duyarız. Bu tür sözleri kullananlar, ilmin derecelerinden ve bu derecelerinin insan davranışları üzerindeki etkilerinden habersizdir. Çünkü bazı insanlar çok şey bilir ama bu bilgilerin pek azını -hatta hiçbirini- hayatlarına yansıtmazlar. Yukarıda dediğimiz bilgin ya da bilgiç türü insanlarda olduğu gibi. Öte yandan, bazıları az bilgiye sahiptir ama o az bilgiyi özenle yaşamlarında uygularlar.

Çok bilgi sahibi olup uygulamayan kişi, o bilgiyi sadece akıl düzeyinde, yani taakkul mertebesinde kavramış olabilir. Buna karşılık az bilgiye sahip olup bunu yaşantısına geçiren kişi, o bilgiyi iz'an veya iltizam derecesinde idrak etmiş demektir. Bu yüzdendir ki, büyük Allah dostları ve âlimler/bilge kişiler sıkça “Allah'ım, bildiklerimi kalbime de indir” diye dua etmişlerdir. Çünkü gerçek fayda, bilginin kalbe yerleşmesiyle ortaya çıkar (<https://sorularlailslamiyet.com>).

Düşünme esnasındaki bu mertebelerin etkilerini de kısaca ele almakta fayda vardır.

İnsanın düşünce yolculuğu genellikle hayalle başlar. Bu ilk aşamada hakikatin kendisi değil, yalnızca silik imgeler ve bulanık düşünceler zihinden gelip geçer. Bu düşünceler zamanla şekillenerek birer kavramsal forma, yani mefhum haline bürünür.

Bu süreçten sonra akıl devreye girer; yani taakkul gerçekleşir. Akıl, ortaya çıkan bu düşünce kalıpları üzerinde değerlendirme yapar ve bunlardan bazılarını ya da tamamını doğru kabul eder. İşte bu kabullenme, tasdik mertebesidir. Ancak tasdik, bir konunun ilim haline gelmesi için yeterli değildir. Onu bir üst aşama olan iz'an takip eder. İz'an, düşüncenin içtenlikle benimsenmesi ve ona teslim olunması demektir.

Ardından iltizam gelir; kişi, artık bu düşüncenin savunucusu olur, ona tam anlamıyla bağlılık gösterir. En sonunda ise itikad mertebesi oluşur. Bu aşamada kişi, benimsediği hakikate tüm kalbiyle inanır; o düşüncüyü sarsılmaz bir inançla kabul eder. Artık karşıt görüşlerin ya da itirazların onun inancında bir etkisi olmaz.

Bu mertebelerin her biri, kişide farklı davranış biçimlerine yol açar.

- **İtikad** düzeyinde olan kişide sağlamlık, sebat ve kararlılık göze çarpar.
- **İltizam** aşamasında ise bireyde bir tür taassup (fanatizm) oluşur. Kişi, savunduğu fikre öylesine bağlıdır ki, eleştirilmesine tahammül edemez; gerektiğinde bu düşünce uğruna çatışmaya bile girer. Düşüncesinin yanlış olabileceğine ihtimal vermez.
- **İz'an** mertebesinde olan kişi ise, daha mutedildir. Fanatik değildir; fakat inandığı doğrulara göre yaşamaya gayret eder.
- **Tasdik** seviyesindekiler, düşüncelerini doğru ve gerekli bulsalar da tam anlamıyla sahiplenmezler.
- **Taakkul** aşamasındaki birey ise hâlâ zihninde sorgulamalar yapmaktadır. Bu kişi, düşüncelerini değerlendirme aşamasındadır; olabildiğince objektif ve ön yargısız bir şekilde hakikati anlamaya çalışır.
- **Tasavvur** seviyesindekiler henüz net bir fikre ulaşmamışlardır. Düşünceler şekilsiz ve dağınıktır; kişinin zihinsel ya da pratik dünyasında etkili bir karşılığı yoktur.

Tahayyül düzeyinde ise, kişi gerçeklikten uzaklaşmıştır. Hayallerle oyalanır; bazen hayal ürünü fikirleri hakikat zanneder. Bu aşamada zihin, safsatalar, temelsiz iddialar ve yüzeyde doğru gibi görünen, ama aslında yanlış olan görüşlerle meşguldür (Akgündüz, 2020); <https://sorularlailslamiyet.com>)

Hayatını bu ilk mertebelerde geçiren insanlar, çoğunlukla kuru hayaller, uydurma fikirler ve gerçeklikten kopuk zanlarla zaman tüketirler. Onların dünyası hakikatten ziyade vehimlerle doludur. Toplumlardaki birçok önyargının, ötekileştirmenin, fanatikliğin ve bağnazlığın sebepleri bundan kaynaklıdır. Toplamların önyargı ve bağnazlıklarının kaynağı, çoğu zaman bilgi mertebelerindeki eksikliklerden kaynaklanır. Düşünce sürecinin erken aşamalarında kalan bireylerin dogmatizme ve fanatizme daha yatkın olduğu düşünülmektedir (Karl Popper, Açık Toplum ve Düşmanları, 1994).

2. Eleştirel Düşünme: Düşüncenin Doğrusu

Eleştirel düşünme, bilgi ve iddiaları körü körüne kabul etmek yerine, onları analiz eden, değerlendiren ve doğruluklarını sorgulayan bir düşünme biçimidir. Bu tür düşünme, bireyin hem kendi düşüncelerini hem de başkalarının fikirlerini değerlendirebilmesini sağlar (Lipman, 2003). Eleştirel düşünme, bir düşünce ya da iddiayı yüzeydeki haliyle kabul etmek

yerine, onu çeşitli açılardan analiz etmeyi, dayanaklarını sorgulamayı ve gerekçelendirmeyi içerir. Temel amacı, bireyin düşünsel bağımsızlığını kazanması ve bilgiye eleştirel bir süzgeçten geçirerek ulaşmasıdır.

Eleştirel düşünmenin başlıca bileşenleri şunlardır:

- **Analitik düşünme:** Bilgiyi parçalara ayırarak inceleme.
- **Değerlendirme:** Bilginin geçerliliğini ve güvenilirliğini ölçme.
- **Mantıksal akıl yürütme:** Sonuçların öncüllerden mantıklı bir şekilde çıkıp çıkmadığını sorgulama.
- **Yansıtıcı düşünme:** Kendi düşünme biçimini gözden geçirme.

Felsefe, eleştirel düşünmenin tarihsel ve kuramsal zeminini oluşturur. Filozoflar tarih boyunca bilgiyi sorgularken aynı zamanda eleştirel düşünmenin metodolojisini de geliştirmiştir (Cevizci, 2012).

Bugün özellikle medya, siyaset, eğitim ve teknoloji alanlarında eleştirel düşünmenin önemi daha belirgin hale gelmiştir. Algı yönetimi, dezenformasyon, yapay zekâ manipülasyonları gibi tehditler karşısında eleştirel düşünce, bireyin düşünsel bağımsızlık sistemi işlevi görür.

Eleştirel Düşünmenin Yararları:

- *Yanılıcı argümanlardan korunma sağlar:* Bu ifade, bireyin mantık hatalarını, safsataları ve manipülatif söylemleri fark etmesini sağlar. Eleştirel düşünce becerileri sayesinde bir kişi, bir argümanın yüzeyine değil, içeriğine ve yapısına odaklanarak geçerliliğini sorgulayabilir. Özellikle medya, reklamcılık, siyaset ve sosyal medya gibi alanlarda sıkça rastlanan yanılıcı anlatımlara karşı direnç geliştirir.
- *Bilgi kirliliğini ayıklama yeteneğini geliştirir:* Günümüzde bilgiye erişim kolaylaştı ama aynı oranda doğru bilgiye ulaşmak zorlaştı. Eleştirel düşünce, bireyin doğruyu yanlıştan, güvenilir kaynağı spekülâtiftan ayırma becerisini artırır. Bu da kişinin doğru bilgiye ulaşmasını ve bunu etkili bir şekilde kullanmasını mümkün kılar. Özellikle dijital çağda bu yetenek hayati önemdedir.
- *Bireyin kendi kararlarını verme kapasitesini artırır:* Bağımsız düşünmeyi öğrenen birey, başkalarının etkisinden sıyrılarak kendi değerlerine, bilgisine ve analizine dayanarak karar verebilir. Bu, sadece politik veya ahlaki seçimlerde değil, gündelik yaşam tercihlerinde bile bireysel özgürlüğü ve sorumluluğu besler. Eleştirel düşünce, bireyin edilgen değil, etkin bir özne olmasını sağlar.

- *Demokratik toplum yapısının gelişmesine katkı sunar:* Eleştirel düşünen bireyler, sadece kendi haklarını değil, başkalarının haklarını da gözetir. Sorgulayıcı vatandaşlar; yöneticileri denetler, politikaları tartışır, adaletsizliklere karşı durur. Böyle bireylerin çoğunlukta olduğu toplumlarda demokrasi yüzeysel bir sistem değil, derinleşmiş bir kültür halini alır. Katılımcı, bilinçli ve hesap sorabilen bir toplum oluşur.

Dijital çağda bilgiye erişim kolaylaşırken bilgi kirliliği de artmaktadır. Bu durum, eleştirel düşünme becerilerini daha da önemli hale getirmiştir. Sosyal medya, haber kaynakları ve çeşitli platformlarda karşılaşılan bilgi ve iddiaların doğruluğu, ancak eleştirel akıl sayesinde ayırt edilebilir. Özellikle yapay zekâ, algoritmalar ve manipülasyon çağında, bireyin düşünsel özgürlüğünü koruyabilmesi için felsefî ve eleştirel bir bilinç geliştirmesi kaçınılmazdır.

Felsefî düşünme, yüzeyin altını görmeye çalışan, kavramları çözümleyen ve hakikatin peşinde koşan bir uğraştır. Eleştirel düşünme ise bu felsefî yaklaşımın pratik yansımasıdır. Aklın doğru kullanımıyla, birey kendi düşüncelerini daha sağlıklı inşa edebilir ve toplumsal hayatta daha bilinçli bir şekilde yer alabilir (Cevizci, 2012). Felsefe, sadece akademik bir alan değil, yaşamın her alanına ışık tutabilecek bir düşünce pratiğidir. Bu yüzden felsefî ve eleştirel düşünme becerileri, çağımızın en değerli zihinsel araçları arasında yer almalıdır (Lipman, 2003).

Felsefî düşünme, sadece akademik bir faaliyet değil, aynı zamanda insanın kendine, topluma ve evrene yönelik tavrını şekillendiren bir yaşam biçimidir. Eleştirel düşünme bu yaşam biçiminin temel aracıdır. Aklın rehberliğinde düşünen birey, sadece bilgiye değil, bilgelik ve erdeme de ulaşma yoluna girer (Kant, 1784/2009). Bu bağlamda felsefe, çağımızın karmaşık ve çok sesli yapısında bireye bir pusula sunar. Bu pusula sayesinde birey, düşünsel bağımsızlığını koruyabilir, hakikati arayabilir ve daha insani bir yaşam inşa edebilir.

3. Aklın Rolü: Rasyonalite, Şüphe ve Sorgulama

Aklın düşünme sürecindeki rolü, özellikle Aydınlanma düşüncesiyle birlikte vurgulanmıştır. Akıl kullanmak, insanın doğruyu yanlıştan ayırabilmesini, çelişkileri görebilmesini ve gerçek bilgiye ulaşmasını mümkün kılar. Descartes'in "Cogito, ergo sum" (Düşünüyorum, öyleyse varım) ifadesi, aklın felsefede ne denli merkezî bir yere sahip olduğunun göstergesidir (Descartes, Discourse on the Method, 1998).

Rasyonel düşünme, önermeleri akıl süzgecinden geçirme, mantıksal tutarlılık arama ve sonuçlara akıl yoluyla ulaşma çabasıdır. Şüphe ise bu

sürecin sağlıklı işlemlerini sağlar. Özellikle Kartezyen şüphe, yanlış bilgiden kaçınmak için aklın tüm kabulleri geçici olarak askıya almasını öngörür.

Felsefe tarihinin belki de en önemli ortak teması “akıl”dır. Antikçağ’da Aristoteles’in mantık sistemleriyle başladığı söylenebilecek bu gelenek, Aydınlanma dönemiyle birlikte doruğa ulaşmıştır. Kant, insanın aydınlanmasını “kendi aklını kullanma cesareti” olarak tanımlarken, aklın bireyi otoriteden, hurafelerden ve cehaletten kurtarabileceğini vurgulamıştır.

Aklın Üç Temel İşlevi:

- **Analiz:** Karmaşık bir düşünceyi çözümleme.
- **Sentetik Yapılandırma:** Parçalardan yeni anlamlar oluşturma.
- **Değerlendirme:** Hangi bilginin doğru, güvenilir ve tutarlı olduğunu belirleme.

Descartes’in Kartezyen şüphesi, tüm bilgileri sorgulamaya açarak aklın kesinliği arayışını başlatmıştır. Ona göre yalnızca aklın apaçık ve seçik olarak bildiği şeylere güvenilmelidir. Bu yaklaşım, modern bilimsel düşünmenin ve metodolojik kuşukculuğun temelini oluşturmuştur.

Aklın öne çıkması, aynı zamanda dogmaların ve otoritelerin etkisinin azalması anlamına gelir. Bu da özgürleşmenin yolunu açar. Ancak Nietzsche gibi düşünürler, aklın tek başına yeterli olmadığını, duygular, sezgi ve yaşamın irrasyonel yönlerinin de hesaba katılması gerektiğini savunarak bu rasyonalist geleneğe karşı çıkmıştır. Bu tartışma günümüzde postmodern düşüncede hâlâ devam etmektedir.

4. İslâm Düşüncesinde Akıl ve Eleştirel Düşünce

İslâm düşüncesinde, genel olarak akıl, imanın derinleşmesinde ve hakikatin kavranmasında bir araç olarak sıkça vurgulanır. Çünkü akıl, doğru kullanıldığında insanı Allah’a götüren bir vasıtaadır. Peki, akıl tek başına yeterli midir? Hayır.

İslâm düşüncesi, başlangıcından itibaren akli merkeze almış, Mutezile’den Gazâlî’ye, İbn Rüşd’e kadar birçok düşünür akli delillerle dini temellendirme çabasına girişmiştir. Akıl, dini meselelerde de vazgeçilmez bir araç olarak kullanılır. Buna bağlı olarak eleştirel düşünme, “taklitten tahkike” geçiş olarak ifade edilen bir düşünsel süreci içerir. Zira inanç ancak sorgulama, anlama ve idrak etme süreciyle sağlamlaşır. Körü körüne kabul yerine, akli ve kalbi delillere dayalı iman esastır.

Günümüz dünyasında felsefenin sadece pozitivist, materyalist ve seküler yorumlarını kabul etmek insanı büyük bir yanılgıya düşürür. Dolayısıyla

aklı ve düşünmeyi dışlamayan fakat sınırlarını da bilen bir felsefî tavır doğru düşünmesin ölçüsü olmalıdır. Doğru düşünce, yani eleştirel düşünce, insanın üç temel yetisini -akıl, kalp ve ruh- birlikte işler bir yapı olarak değerlendirilir. Akıl, hakikati arama aracıdır; fakat tek başına yeterli değildir. Kalbin (kabulü) tasdiki ve ruhun inceliğiyle bütünleşmelidir. Aksi halde “Kalpsiz bir akıl firavunlaşır; akılsız bir kalp sapkınlığa yönelir.” Bu bağlamda eleştirel düşünme de salt rasyonel şüphecilik değil, iman ve hikmetle beslenmiş bir tefekkürdür. Akıl, vahyin rehberliğinde, kalbin tasdikiyle birleştiğinde insana doğru yolu gösterir (Nasr, **İslam’da Bilgi ve Maneviyat**, 1993).

Modern çağda eleştirel düşünme, genellikle Batı merkezli epistemolojilerle tanımlanır: Descartes’ın metodik şüphesinden Kant’ın rasyonel eleştiriciliğine kadar uzanır. Ancak İslam düşüncesinde bu, eleştiriye inkârcılıkla değil, tahkikle birleştirmek vardır. Dolayısıyla akıl, sadece mantıksal ve teorik bir varlık olarak değil, imanî ve içsel bir yolculukta rehber bir araç olarak değerlendirilmelidir. Eleştirel düşünmeyi ise imanî derinleştiren bir sorgulama biçimi olarak kabul etmek gerekir (Alper, *İslam Düşüncesinde Bilgi ve Tahkik Anlayışı*, 2013). Bu yönüyle çağımız mütefekkeri Said Nursî’nin düşünceleri, hem klasik İslami epistemolojiyle hem de modern düşünce akımlarıyla diyalog kuran güçlü bir tefekkür geleneği güzel bir örnektir.

İslam düşüncesi tarih boyunca akla büyük değer vermiştir. Kur’ân-ı Kerîm, akletmeye, düşünmeye, ibret almaya sıkça davet eder. Bu bağlamda akıl, hem iman hem de amelin temel dayanaklarından biri olarak görülmüştür. Bu düşünce tarzı, modern zamanların zihinsel ve manevi buhranlarına karşı akı ve kalbi birlikte işleten özgün bir tefekkür sistemi ortaya koyar. Bu metotta akıl, ne salt rasyonalist bir epistemolojinin ne de akıldan tamamen vazgeçen bir mistisizmin aracıdır. Aksine akıl, vahyin rehberliğinde hakikati anlamının temel vasıtasıdır. Bu yaklaşımda akıl, sadece dünyevî bilgiyle değil, dinî marifetle de aydınlanmalıdır. Bu birliktelik, modern seküler akıl anlayışından farklı olarak, akli imanî bir yolculuğun hizmetkârı olarak tanımlar.

Kâinattaki düzen, ölçü, hikmet ve güzellik gibi deliller, insan aklıyla idrak edildiğinde Allah’ın isim ve sıfatlarına ulaşılır. Bu bağlamda akıl, sadece bireysel anlamda bir düşünme aracı değil, aynı zamanda kozmik hakikati çözümleyen bir basiret aracıdır. Eleştirel düşünme, modern anlamda şüphecilik ve sorgulama anlamına gelirken, Kur’ana göre bu daha çok imanın tahkikiyle ilişkilendirilmiştir. Sorgulama insanı imandan uzaklaştırmaz; aksine, doğru yöntemle yapıldığında imanî kuvvetlendirir.

Kur’ana göre akıl, insanı hakikate ulaştıran en kıymetli nimetlerden biridir. Ancak bu akıl, yalnız başına mutlak otorite değil, vahiy ve kalbin

rehberliğinde hareket ettiğinde insanı gerçek manada kemale ulaştırır. Kur'an, akli ne mutlaklaştırmış ne de küçümsemiştir; aksine ona iman delillerini kavramada, marifetullah'a ulaşmada ve hakikati çözmede merkezi bir yer vermiştir.

Eleştirel düşünme, modern dünyada genellikle aklın bağımsızlığı, sorgulama yetisi ve dogmatik kabullere karşı direnç olarak tanımlanır. Ancak İslam düşüncesinde bu kavram, sadece şüphecilik değil; aynı zamanda hakikate ulaşma amacıyla akli ve kalbi birlikte çalıştırma süreci olarak ele alınmıştır. Bu bağlamda Kur'an, yalnızca iman esaslarını güçlendirmekle kalmaz, aynı zamanda eleştirel düşünmenin İslami formunu da şekillendirir.

Eleştirel düşünme, iman kalpte hissedilen bir duygu değil, aynı zamanda akli ve mantikî delillerle ispat edilen bir gerçeklik olduğudur. Bu bağlamda eleştirel düşünme, insanın inançlarını gözden geçirmesi, kendi akıl süzgecinden geçirmesi ve gerekirse yeniden yapılandırması anlamına gelir. Bu noktada eleştirel düşünme, din karşıtı bir tavır değil, imanı sağlam temellere oturtmanın bir yolu olarak görülür. İnsanın çevresini, kâinatı ve iç dünyasını sorgulaması, onun imanını daha da derinleştirir.

Doğru düşüncenin olması için, aklın tembelliği bırakması, alışkanlıklarla körleşmemesi gerekir. Eleştirel düşünme burada devreye girer; çünkü insan, gördüğü şeyleri sorgulamaya başladığında, onların arkasındaki ilahi hikmeti fark etmeye başlar. Tefekkürle yapılan bu sorgulama, imanî derinliğe ulaşmanın ön koşuludur. Geleneksel yaklaşımlarda şüphe, genellikle inancın zıttı olarak görülürken, İslam düşüncesinde şüphe, kötü niyetli olmadığı sürece, imanı sağlamaştıracak bir vesile olabilir. Elbette! Metninizin içeriği, özellikle İslam düşüncesinde eleştirel düşünme, şüphe ve tefekkürün yeri üzerine derin bir yaklaşıma sahip. Zira Gazali, El-Munkızu Mine'd-Dalâl adlı eserinde, hakikate ulaşmak için alışılmış bilgilerin sorgulanması gerektiğini vurgular. Ona göre hakiki bilgiye ulaşmak, ancak şüpheyle yüzleşerek mümkündür (Gazali, el-Munkız, 1994). Bu nedenle Kur'an, eleştirel düşünmenin başlangıç noktasını reddetmez. Aksine, insanın fitri merakını ve sorgulama arzusunu meşru ve gerekli görür. Ancak bu sürecin sonunda ulaşılan hakikatin kalp ve ruhla bütünleştirilmesi gerektiği vurgulanır.

"Bir saat tefekkür, bir sene nafie ibadetten hayırlıdır." (Aliyyü'l-Kârî, *el-Esrârü'l-Merfûa*, s. 175; Suyûtî, *el-Leâli'l-Masni'a* c. 2, s. 276; Şevkânî, *el-Fevâidü'l-Mecmûa*, s. 251; İbn Cevzâî, *el-Mevzû'ât*) mealindeki hadis ışığında, düşünme; yaratılışı, hayatı, ölümü ve kâinatı anlamlandırma çabasıdır. Düşünmeyen, sorgulamayan, derinleşmeyen bir inanç, zayıf ve sarsılmaya açıktır. Bu nedenle düşünme, yalnızca aklın bir faaliyeti değil, aynı zamanda iman kuvvetlenmesi için bir gereklilik olarak tanımlar.

İslam düşüncesinde düşünmenin hem aklî hem de kalbî boyutu vardır. Akıl düşünce üretir, fakat kalp o düşünceye derinlik ve şefkat katar. Kalpten yoksun bir düşünce, kibir ve materyalizme; akıldan yoksun bir duygu ise hurafe ve bidate götürür. İslam mütefekkirî Gazali, akıl ve kalbin birlikte işlemesini, insanın doğru bilgiye ve sağlam imana ulaşmasının temel şartı olarak görür. Ona göre, sadece akılla hareket eden kişi kibir ve sapkınlığa; sadece duyguyla hareket eden kişi ise bidat ve hurafeye düşebilir (Gazali, İhya’u Ulumi’-d-Din, 1995)

Yaratılan bu kainat, yalnızca fiziki bir gerçeklik değil, anlam yüklü bir metindir. Güneşin doğuşu, yağmurun yağışı, bir çiçeğin açması; hepsi tefekkürle okunması gereken ilahi mesajlardır. Bu mesajları okuyan kişi, varlıkların arkasındaki anlamı kavrar ve Allah’a iman eder. Kur’an’da “düşünmez misiniz?”, “akletmez misiniz?” gibi ifadeler çokça geçer. Bu, düşünmenin sadece teknik analiz değil, ahlaki ve varoluşsal bir sorumluluk olduğunu gösterir (Kur’an-ı Kerim). Eleştirel düşünce denilen bu tarz düşünme, İslam dininde asıl istenen akıl yürütme şeklidir.

Kısaca, bu eleştirel düşünme, imanın düşmanı değil; en büyük destekçisidir. Eleştirel düşünce, İslam düşüncesine göre, yanlış olanı yıkmak değil, doğru olanı bulup yerleştirmek için bir araçtır. Günümüz insanı bilgiye kolay erişiyor ancak derin düşünmeden uzaklaşıyor. Hız, haz ve yüzeysellik çağında yaşarken, Kur’an bakış açısıyla düşünme anlayışı daha da kıymet kazanıyor. Modern eğitim sistemleri, düşünmeyi daha çok teknik analizle sınırlandırırken, Kur’an, ahlaki, manevi ve varoluşsal bir boyut taşır.

Doğru düşünme, sadece entelektüel bir faaliyet değil, aynı zamanda inancı tahkim eden bir ibadettir. Düşünmeyen insan gaflete düşer, kör taklide sapar ve imanını yüzeysellikte bırakır. Kur’anî bakış açısıyla düşünme, hem akla hem kalbe seslenerek, derinlikli, sorgulayıcı ve anlam arayıcı bir düşünme biçimini önermektedir.

Kaynakça

- Alper, Ömer Mahir. (2013). *İslam Düşüncesinde Bilgi ve Tahkik Anlayışı*. İstanbul: İSAM Yayınları.
- Aristoteles. (2005). *Metafizik*. (A. Uçkan, Çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Aristoteles. (2020). *Organon*. Çev. Ahmet Arslan. Ankara: BilgeSu Yayıncılık,
- Cevizci, A. (2012). *Felsefeye Giriş*. İstanbul: Say Yayınları.
- Descartes, R. (1998). *Discourse on the Method* (D. A. Cress, Trans.). Hackett Publishing Company.
- Descartes, R. (1999). *Meditations on First Philosophy*. (J. Cottingham, Trans.). Cambridge University Press.
- Gazali, Ebû Hâmid. (1994). *El-Munkızu Mine'd-Dalâl*, Çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları,
- Gazali, Ebû Hâmid. (1982). *İhya'ü Ulumi'd-Din*. Çev. Ahmed Serdaroglu. İstanbul: Bedir Yayınları,
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. (1991). *Mizânü'l-Amel*. Çev. Mehmet Dağ. İstanbul: İnsan Yayınları,
- Güngör, E. (1998). *İslam'ın Bugünkü Meseleleri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- İbn Sînâ. (2005). *Kitabu'ş-Şifa*. Ed. Gutas, D. Leiden: Brill,
- İzutsu, T. (2000). *Kur'an'da Allah ve İnsan*. (S. Gündüz, Çev.). İstanbul: İnsan Yayınları.
- İzzetbegoviç, Aliya. (2015). *Doğu ve Batı Arasında İslam*. Çev. Salih Şaban. İstanbul: Küre Yayınları,
- Kant, I. (1996). *An Answer to the Question: What is Enlightenment?*. In J. Schmidt (Ed.), *What is Enlightenment? Eighteenth-Century Answers and Twentieth-Century Questions* (pp. 58–64). University of California Press.
- Kur'an-ı Kerim, Diyanet Meali, (Sad 38/29; Ali İmran 3/190–191).
- Mâtürîdî, Ebu Mansur. (2005). *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. Ed. Fethullah Huleyf. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye,
- Nasîrüddîn Tûsî. (2002). *Esâsu'l-İktisâd*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Nasr, Seyyed Hossein, (1993). *İslam'da Bilgi ve Maneviyat*, çev. Süleyman Ateş, İnsan Yayınları, İstanbul.
- Nietzsche, F. (2005). *İyinin ve Kötünün Ötesinde*. (A. Büke, Çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Platon. (2002). *Sokrates'in Savunması*. (S. Eyüboğlu, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Popper, Karl. (1994). *Açık Toplum ve Düşmanları*. Çev. M. Günay. İstanbul: Remzi Kitabevi,
- Râzî, Fahreddin. (1999). *el-Metâlibü'l-Âliyye*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

Russell, B. (2004). *Felsefenin Problemleri*. (V. Doğan, Çev.). İstanbul: Say Yayınları.

<https://sorularlailamiyet.com>

Mantık ve Varoluş¹

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa KOÇ²

“Dünyanın Mantıksal Kuruluşu” ve Rasyonel İnsan

Rudolf Carnap 1928 yılında yayımlanan temel eserini *Dünyanın Mantıksal Kuruluşu* (*Der Logische Aufbau der Welt*) olarak adlandırır ve bu başlıkta yer alan “dünya” terimi analitik geleneğe ontolojik-epistemolojik bir kavramlaştırma olarak “dış dünya”yı (*external world*) belirtir. “Dış dünya” ise, yalın bir tanımlamayla, bilen öznenin kendisini de içinde bulduğu, onu kuşatan ancak onun varlığı ve bilincinden/zihninden bağımsız olarak var olan nesnel gerçeklik dünyasını imleyecektir. Bu tanımlama, dış dünyayı var edenin bilincin/zihnin kendisi olduğu görüşünü öne süren öznel idealist bakış açısına karşılık “materyalist” bir bilgi kuramını yansıtırıyor olmakla birlikte, burada belirleyici kavramın neden materyalizm olmaktan çok “fizikalizm” olduğu üzerinde durmak gerekir.

“Materyalizm” ve “fizikalizm” kavramları sıklıkla ve yanlışlıkla birbirinin yerine kullanılan iki kavram olarak karşımıza çıkmalarına rağmen benzerlikleri ve ayrımları bulunan iki ontik-epistemik bakış açısını temsil etmektedirler: Materyalizm nesnel, ruhsal ve tinsel olan tüm gerçeklik formlarının özünü maddeye dayandırırken, fizikalizm, yukarıda vurguladığımız dış dünyanın nesnel gerçekliğinin fiziksel ve matematiksel dayanaklar, formülasyonlar ve hesaplamalarla bilinebilirliğini öne süren bir bilimsel-metodolojik ağırlık noktası oluşturur. Bu nedenle, fizikalist olduğunu ne var ki materyalist olmadığını ifade eden düşünür veya kuramcılara rastlanılabilmekte ve yine bu nedenle, “Tanrı evreni matematik diliyle yazmıştır” önermesiyle Galileo Galilei’nin de materyalist bir öne sürüşten ziyade fizikalist bir metodolojinin kılavuzluğuna yöneldiğini görebilmekteyiz.

1 23 Nisan 2024 tarihinde Munzur Bilim Yolu online eğitimi kapsamında sunulmuştur.

2 Öğr. Gör. Dr., Munzur Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü, mustafakoc@munzur.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4163-5948

Galilei önermesinde asıl belirleyicinin teolojik anlamlandırma değil, evrenin matematikselliği olgusu olduğuna odaklanıldığında ve evrenin hipotetik olarak matematik diliyle kurulu bir yapısallığı olduğundan hareket edildiğinde, bu önerme ister istemez bir yan önermeyi beraberinde getirir ve “o halde, zihin evreni (dış dünyanın makro kozmik gerçekliğini) ancak ve ancak matematiksel olarak kavrayabilir” çıkarımını elde etme olanağını verir. (Burada, dış dünyayı ve onun gerçekliğini mistisizm, okültizm, spirüalizm vb. eğilimlerle kavrayabildikleri veya anlamlandırabildikleri iddiasında bulunan her türden dogmatik ve/veya spekülâtif düşünsel eğilimi, bu tartışmayı yorumlama/anlam yükleme temelinde değil, bilimsel bilgiye ulaşabilme ekseninde sürdürdüğümüzü göz ardı etmeksizin konu dışı bırakmak durumundayız.) Bu mantıksal çıkarım, zihnin evrimsel süreçte dış dünyanın matematiksel gerçekliğine “adapte” olmuş olması gerektiğini düşündürdüğü için aynı zamanda biyolojik bir çıkarımı/saptamayı vermiş olacaktır. Organizmik yapıların doğal seleksiyon ve adaptasyona dayalı evrimselliği zihnin evriminde de yansımaları bulmuş ve zihin edindiği soyutlayabilme yetisine koşut olarak dış dünyanın nesnel gerçekliğinde içkin olan matematikselliğe adapte olmuştur.

Tüm evrim tarihinin en üstün kazanımı olan zihnin gerçekliği (*reality*) algılayarak, gerçekliğin bilgisi ve düşüncenin gerçeklikle uyuşması olarak tanımlanan hakikati (*truth*) elde etmeye yönelmiştir. Epistemik bir kavramlaştırma olan “hakikat” mantıksal bir kavramlaştırma olarak “doğruluk” terimiyle karşılanacaktır. İşte, düşüncenin gerçeklikle uyuşması tanımı üzerinden “doğruluk” terimiyle bulunduğumuz bu noktada mantık disiplininin alanına girmiş oluruz ki, bu bize, mantığın neden epistemolojinin bir alt kolu olarak değerlendirilebileceğine dair gerekli olan açıklamayı verecektir. Mantık literatüründe zaman zaman doğruluğun mantık disiplinin konusu olmadığı biçiminde yanlış tanımlamalara rastlanılır. Buradaki yanlışlığı iki tür doğruluk tanımının bulunduğu ayırt edilmemesinden kaynaklanır: i) İçeriksel doğruluk ve ii) Formel/biçimsel doğruluk. Mantık disiplininin konusu olan doğruluk türü biçimsel doğruluktur ve bunu Klasik Mantık disiplinine neden aynı zamanda Formel/Biçimsel Mantık adı verildiğini, bu disiplinde formel/biçimsel olanın ne olduğunu ele alarak açıklayabiliriz: Kökleri Aristoteles’e dayanan formel bir mantıksal kuruluş önermelere ve bu önermelerin öncüller biçiminde ilişkilenecek oluşturdukları çıkarımın mantık kurallarına uygunluğuna odaklanır. Bu tür bir mantıksal kuruluştaki yer alan önermeler formel/biçimsel yapılarıyla verili oldukları gibi ele alınır ve içeriksel olarak irdelenmezler. Mantık disiplini içeriksiz, yani formel/biçimsel bir dil oluşturur, eş deyişle; “Dışarıdaki ağaç 5 metredir.” önermesi formel/biçimsel olarak kullanılır, söz konusu ağacın 5 metre olup olmadığı

test edilmez. Bu tür bir test etme içeriğe yönelme anlamına gelir ki, bu işlemi yerine getiren mantık disiplini değil bilimlerdir. Bu nedenle mantık disiplinini bilim olarak tanımlamak da doğru olmayacaktır.

Görüldüğü üzere, mantık disiplinin konusu (formel/biçimsel) “doğruluk” ve dolayısıyla “yanlışlık” iken (ki, formel/biçimsel olmayan yanlışlık türleri de mantığın konusu dahilindedir), “doğru” ve dolayısıyla “yanlış” kavramlarının bilgi formu olarak ele alındıkları disiplinse epistemoloji olacaktır. Epistemoloji “doğru bilgi nedir?” sorusuna ek olarak “bilginin kaynakları nelerdir?”, “nasıl bilebiliyorum?” veya “bilginin sınırları nelerdir?” gibi bilgi fenomeni ve bilme edimine ilişkin farklı problem alanlarına açıklık getirmeye çalışır. Bilgi fenomeni bilimsel bilgi, felsefi bilgi, sanatsal bilgi, dinsel bilgi ve gündelik bilgi formlarında kendini gösterir. Epistemolojinin “nasıl bilebiliyorum?” sorusunun daha önce “düşüncenin gerçeklikle uyuşması” olarak tanımladığımız “hakikat/doğruluk” kavramı açısından mantık disipliniyle ilişkilendiği boyut “nasıl düşünebiliyorum?” sorusu zemininde oluşacaktır. Bu bağlamda mantıksal düzlemde soru “nasıl akıl yürütebiliyorum?” sorusu üzerinden irdelenecek ve i) Tümevarım, ii) Tümdengelim ve iii) Analoji’nin düşünme ediminin oluşmasında metodolojik dayanak sağlayan üç temel akıl yürütme biçimi olduğu belirlenecektir. Bu üç temel akıl yürütme biçimi arasındaki en önemli ayrım şudur: Mantık disiplini açısından tümdengelim geçerli bir akıl yürütme biçimi olarak tanımlanabilirken, tümevarım ve analoji mantıktan çok bilimsel metodoloji ve bilim felsefesi bağlamında işlevseldir.

“Düşünme” (*thinking*) ediminin dil, yazı, sembol veya mimik gibi kanallarla dışlaştırılmış biçimi olan “düşünce” (*thought*) fenomenine dönüşmesi öncesinde “düşünme yasaları” olarak adlandırılan temel mantık ilkelerine dayalı olarak kurulmuş olması gerekecektir. Mantıkta sonuncusu G. W. Leibniz katkısıyla oluşturulmuş dört temel düşünme ilkesi belirlenmektedir:

“1- Özdeşlik ilkesi (*principium identitatis*): Her kavram kendi kendisiyle özdeşdir. 2- Çelişmezlik ilkesi (*principium contradictionis*): Birbiri karşısına konmuş iki çelişik yargı aynı zamanda doğru olamaz, birinin yanlış olması gerekir. 3- Üçüncünün olamazlığı ilkesi (*principium exclusi tertii*): Birbiri karşısına konmuş iki çelişik yargı aynı zamanda yanlış olamaz, birinin doğru olması gerekir çünkü bir üçüncü olanak yoktur. 4- Yeterli neden ilkesi (*principium rationis sufficientis*): Her yargının yeterli bir nedeni olması zorunludur.”³

3 Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1988), 64.

Yukarıda verilen düşünme yasaları birçok kaynakta olduğu gibi burada da “(mantıkta) doğru düşünmenin ilkeleri”⁴ olarak adlandırılmış olup bu yolla mantığın tanımına ilişkin sıklıkla yapılan bir hata tekrar edilmiş olmaktadır. Mantık öğretim kitaplarında da “mantık, doğru düşünme kurallarının ve formlarının bilgisidir”⁵ gibi veya anlamca buna yakın mantık tanımlarına sıklıkla rastlanılmaktadır. Biz, “mantık” ile “doğru düşünme” arasında kurulan bu dolaysız ilişkinin yanlışlığına dikkat çekmek gerektiği görüşündeyiz. Ancak ilkin sorunun tarihsel arka planına değinmek gerekir: Aristoteles sonrası mantık tarihinde uzun dönemler boyunca mantığın günümüzde sıklıkla ifade edildiği üzere değil “doğru düşünmeyi”, başlı başına “düşünmeyi” öğrettiğinin düşünüldüğü görülür. Öyle ki G. W. F. Hegel *Wissenschaft der Logik (Mantık Bilimi)* başlıklı eserinin birinci basımının önsözünde “sanki insanın önce anatomi öğrendikten sonra yediklerini sindirmeyi, fizyoloji öğrendikten sonra da hareket etmeyi öğrenmesi gerekiyormuş gibi”⁶ diyerek düşünmenin mantık sayesinde öğrenildiği tarihsel yanlışlığına tepkisini dile getirir. Nitekim benzer bir değiniyi 20. yüzyılın önde gelen bilim felsefecilerinden Paul Feyerabend’in *Killing Time (Vakit Öldürmek)* başlıklı otobiyografisinde aktardığı bir anısındaki tespitte de görmekteyiz: Genç asistanlara kurulacak olan bölüm kitaplığına ne tür kitaplar almak isterlerse alabileceklerini söylemesi üzerine, asistanların “nasıl düşünmemiz gerektiğini öğrenmeliyiz” diyerek mantık kitapları aldıklarını gören Feyerabend “sanki mantığın bununla bir ilgisi varmış gibi” dediğini anlatır.⁷

Bu tarihsel bakış açısının günümüzde hâkim olan versiyonu ise “mantığın *doğru* düşünmeyi öğrettiği” biçiminde formüle edilerek kendini göstermektedir. Oysa mantığın doğru düşünmeyi öğretmekle hiçbir alakası bulunmadığını belirtmek gerekir. Pratikte böyle bir şeyin mümkün olduğu gözlemlenebilseydi mantık dersleri alan öğrenciler sömestr sonunda doğru düşünmeyi öğrenmiş kişiler olurlardı. O halde “mantık” ile “doğru düşünme” arsında kurulan bu ilişkideki sorun nerede yatmaktadır? Sorun önermede “doğru” teriminin kullanılıyor olmasından kaynaklanmaktadır ve daha önce belirttiğimiz üzere “doğru” kavramı mantığın değil epistemolojinin terminolojisine aittir. Burada “doğru” teriminin örneğin “tutarlı-geçerli” terimleriyle değiştirilerek, önermenin “mantık tutarlı-geçerli düşünmeyi öğretir” biçimine getirilmesi halinde sorunun ortadan kalkacağı söylenebilir.

4 A.g.e., 64.

5 Doğan Özlem, *Mantık* (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2007), 28.

6 G. W. F. Hegel, *Wissenschaft der Logik* (Hamburg: Felix Meiner, 2008), 4.

7 Paul Feyerabend, *Killing Time* (Chicago and London: The University of Chicago Press, 1995), 132.

O halde zihin “bütün insanlar doğaları gereği bilmek isterler” önermesinde vurgulandığı üzere dış dünyanın gerçekliğini, onun mantıksal kuruluşunun niteliğini, nesneler dünyası arasındaki ilişkinin neliğini ve insanın tüm bu kuşatıcılar arasında varlığının anlamı ve kozmostaki yerinin ne olduğunu anlamak/bilmek isteyecektir. Bu doğrultuda, yaşamsallığı için dayanak olarak kullanabileceği mantık disiplini ve farklı bilimlerin metodolojileri sayesinde insan rasyonel/ussal varlık olma niteliğini gittikçe artırmış ne var ki bu tinsel ve bilimsel gelişmişlik seviyesi onu aynı zamanda irrasyonel bir varlık olmaktan hiçbir zaman için bütünüyle kurtaramamıştır. Mantığın yapılanışı ve metodik olarak uygulanışı açısından varoluşsal düzlemde burada yetersiz kalanın ne olduğu sorgulanmalıdır.

Mantıksal Düzensizlikler ve Mantıksallığın Sınırındaki Zihin

Mantık terminolojisinde kullandığımız “mantıklı”, “mantıksız” ve “mantık dışı” kavramları arasındaki ilişki ve ayrımları belirlemek suretiyle ihtiyaç duyulan sorgulamanın oluşturulabilmesi için gerekli kavramsal dayanakları elde etmeye çalışalım: “Mantıklı” ve “mantıksız” karşıt kutuplarda konumlanan kavramlar olmakla birlikte her ikisi de aynı kümede, “mantıksallık” kümesinde yer alırlar. Bu ilişki etikteki “ahlaksallık” kavramı üzerinden de ele alınabilir; nasıl ki hem “iyilik” hem de “kötülük” karşıt kavramlar olarak ahlaksallığın görünümleri niteliğiyle aynı kümede yer almaktaysalar, bunun gibi, hem “mantıklı” hem de “mantıksız” karşıt kavramlar olarak mantıksallığın görünümleri niteliğiyle aynı kümede yer alırlar. Kimi şeylerin mantıklı oluşu kimi başka şeylerin mantıksız oluşunun koşuludur; çorbayı kaşıkla içebilme olanağının mevcudiyeti onu çatalla içmeye çalışma edimini mantıksız kılar. Buna karşılık “mantık dışı” olan mantıksallığın kümesinde değil bu alanın dışında yer alır ve bu kavramlaştırma olanak kipliğinden gerçeklik kipliğine geçişi bulunmayan ancak imgelenebilir, tasarımılabilen mümkün olabilen düşünsel varlık tarzını ifade eder. Bu anlamda mitolojideki *Pegasus* ya da Arjantinli şair ve öykücü Jorge Luis Borges’in çarpıcı imgesi, ön yüzü olan ancak arka yüzü bulunmayan bir yaprak kâğıt birer mantık dışı örneklendirmedir. “Mantık dışı” kavramı metnin devamında salt düşünsel düzlemdeki anlam içeriğiyle kalmayacak, mantıksallığın dışında yer alan eylemsellik anlamıyla da “irrasyonel” kavramıyla bütünleşecektir.

Akl yürütme dayanakları ve düşünce yasalarının zorunlu işlerliği vesilesiyle çıkarıma ulaşabilme, doğruluğu saptayabilme gibi dış dünyanın mantıksal kuruluşunu farklı boyutlarıyla deşifre edebilme olanaklarına sahip olan rasyonel insan, varoluşunu biçimlendiren son derece belirleyici bir mantıksal düzenlilik alanında hareket etmekte birlikte, düşünme edimini sekteye uğratarak onu sonuçsuz, çıkışsız bırakabilen girift bir mantıksal

düzensizlikler alanıyla da iç içe yaşamaktadır. İkilem (*dilemma*), paradoks (*paradox*), oksimoron (*oxymoron*), antinomi (*antinomy*) gibi mantıksal düzensizlikler bu alanın başlıca bileşenlerini oluşturmaktadırlar:

İkilem, popüler kültür dilinde yaygın ve yanlış olarak kararsız kalma durumu anlamında kullanılan bir kavrama dönüşmüş bulunmakta, oysa kavram “1- (Mantıkta) karşıdakinin iki yandan kısıtılması: A olunca B ve C’nin de olması zorunludur, ama ne B ne de C vardır, öyleyse A yoktur. 2- (Genel olarak) her iki durumda da doğru hareket edemeyeceğim iki olanak karşısında bulunup, bunlardan birini yapmaya, istemediğim halde beni zorlayan durum”⁸ anlamını taşımaktadır.

Paradoks, düşünsel köklerinin Antik Grek’e kadar uzandığı, hareket olgusunu olumsuzlamaya çalışan Zenon örneklendirmeleriyle dillendirilmeye başlanmış, düşünce tarihi boyunca farklı yapılarda çokça türetilmiş, düşünme edimini açmaza sokabilen bir mantıksal düzensizlik türüdür: A şehrinde yaşadığını belirten bir kişinin öne sürdüğü “A şehrinde yaşayan herkes yalancıdır.” önermesi, önermeyi oluşturan kişinin de söz konusu şehirde yaşıyor oluşu nedeniyle kendisinin de yalancı olmasını gerektirdiğinden yalan bir ifade niteliği taşıyacak olup, başlangıçtaki önermenin “A şehrinde yaşayan herkes yalancı değildir.” biçimine dönüşmesine yol açacaktır. Bu durumda, A şehrinde yaşayan herkes yalancı değilse, önermeyi oluşturan kişinin de yalancı olması beklenmeyeceği için öne sürülen ifade yalan olmayacak ve “A şehrinde yaşayan herkes yalancıdır” önermesi doğru olacaktır. Sonuçsuz bir akış içinde sürekli başa dönerek devam eden bu döngüde paradoksal bir yapının açığa çıkması kaçınılmazdır.

Oksimoron, bir araya gelmeleri çelişik olmaları vb. nedenlerle mantıksal olarak olanaklı bulunmayan iki kavramın bir arada kullanılması sonucu oluşan bir mantıksal düzensizlik durumunu ifade eder. Yazınsal alanda veya günlük dilde “sessizliğin sesi” örneğinde olduğu gibi oksimoron yapılarla sıklıkla rastlanılmakla birlikte, bu tür oluşumlarla “bilimsel metafizik” örneğinde olduğu gibi felsefe dilinde de karşılaşılmaktadır.

Antinomi ise, mantıksal düzensizlikler kapsamında değerlendirdiğimiz ve yukarıdaki diğer bileşenlere kıyasla üzerinde özellikle durulması gerektiğini düşündüğümüz, “aklın kendi içinde zorunlulukla düştüğü çelişmeler”⁹ durumunu ifade eden ve bu vesileyle onun dogmatik ve spekülatif boyutta irrasyonallite formlarına yönelmesinde rol oynayabildiği çatışkılı biçimdir.

8 Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1988), 102.

9 A.g.c., 44.

Felsefe tarihinde antinominin en kapsayıcı değerlendirilişini I. Kant'ta bulmaktayız:

“Kant’a göre, bizi antinomiler karşısında bırakan dört tane kosmolojik ide vardır. Bunların problemleri şöyle formüllenebilir: 1. Evrenin başlangıcı ve sınırı sorunu (Evrenin zamanda bir başlangıcı, uzayda bir sınırı var mı?, yok mu?). 2. Maddenin yapısı sorunu (Maddenin artık bölünemeyen son parçaları - yani atomlar - var mı?, yok mu?). 3. Özgürlük sorunu (Nedenler zincirinde geriye doğru gidersek, sonunda artık kendisinin bir nedeni olmayan, yani özgür olan bir varlığa varılabilir mi, varılamaz mı?). 4. Tanrı sorunu (Evrenin nedeni olan zorunlu bir varlık var mı? Yoksa rastlantılı bir varlık mı bu?).”¹⁰

Görüldüğü üzere, bir antinominin oluşumuna yol açan ana unsur, Kant'ın belirlediği birinci antinomi üzerinden konuştuğumuzda; “evren sonludur” ve “evren sonsuzdur” gibi her iki önermenin de öne sürülebilir oluşundan kaynaklanmaktadır. Zihin evrenin sonlu ya da sonsuz olduğunu yanıtlayabilme olanağına ve kapasitesine sahip değildir, gelecekte de bu soruyu hiçbir zaman için yanıtlamayacaktır. Bu durumda mantık disiplininin ve bilimlerin katkısıyla rasyonelleşmiş insan bu kök soruyu yanıtlayamadan, onu bir anlamda paranteze alarak yaşamına devam etmek zorundadır. Antinomi ve mantıksal düzensizliğin insan zihninde neden olduğu varoluşsal uyumsuzluk ve anlam eksikliğinden kaynaklanan boşluk, zihnin metafizik bir ihtiyacı olarak irrasyonelite alanında oluşturduğu yeni dogmatik ve spekülative anlam yüklemelerle giderilmeye ve doldurulmaya çalışılır.

Mantığın Yetmezliği ve İrrasyonel İnsan

“Rasyonelite” kavramını i) bireysel rasyonelite ve ii) kolektif rasyonelite olmak üzere iki boyuta irdelemekteyiz ve dolayısıyla, kavramın negatif dönüşümü olarak “irrasyonelite” de yine bu iki boyutta ele alınmayı gerektirecektir. Bireysel ve kolektif irrasyonelitenin ortaklaşalığını yansıtan iki farklı aktüel olgu üzerinden konuyu boyutlandırmaya çalışalım:

Olgu 1: Nimet Abla Gerçeği

Nimet Abla İstanbul Eminönü semtinde cumhuriyet tarihi ile neredeyse yaşıt sayılabilecek bir geçmişe sahip olan bir Milli Piyango bilet satış gişesinin adıdır. Onlarca yıldır her yılbaşı öncesi kış günlerinde soğukta, kimi zaman yağmur ve kar altında uzun kuyruklar oluşturarak bekleyen ve bu gişeden piyango bileti almak isteyen insanların görüntüleri medyaya yansımaktadır.

10 Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2010), 356.

Uzun yıllar önce bu satışları ilk başlatan gişe olması nedeniyle zaman içinde birçok büyük ikramiye doğal olarak bu gişeden satılmış olan biletlere çıkmış, böylelikle gişe halk arasında ün kazanmıştır. Yapılan röportajlarda kuyrukta bekleyen kişilere biletlerini neden bu gişeden almak istedikleri sorulduğunda, bu gişenin “uğurlu olduğu” yanıtının çok sayıda kişi tarafından verildiği bildirilmektedir.

Yalın bir akıl yürütme ve olasılık değerlendirmesiyle ele alındığında, piyango bileti almak isteyen bir kişi, biletini ister Edirne’den ister Hakkari’den alacak olsun, bu tercihi nedeniyle biletine herhangi bir ikramiye çıkma olasılığını hiçbir şekilde değiştirmiş olmayacaktır. Ancak bu kişi biletini Nimet Abla gişesinden aldığı anda, kendi biletine değil, bu gişeden satılmış olan bir bilete ikramiye çıkma olasılığını artırmış olacaktır. Özel bir eğitim almış olmayı da gerektirmeyen bu çıkarım kuyruklarda onlarca yıldır bekleyen milyonlarca bireyin rasyonel karar verme eğilimlerini değiştirmemekte, gişenin “uğurlu” olduğu biçimindeki kör inanç bireysel ve kolektif rasyonel davranış modelinin oluşmasını engellemektedir.

Mantıkta, formel olmayan yanlışlık türleri kapsamında öncüllerle sonuç arasında mantıkça geçerli olmayan ilişkiler kurulmasına yol açan, Latince adlandırılışlarıyla “argüman” olarak nitelenen ancak aslında argüman olma niteliğine kavuşmamış, rasyonel temellendirme ve ispata gidemeyen çok sayıda “argümanı” türü mevcuttur: *Argumentum ad baculum*; *Argumentum ad ignorantiam*; *Argumentum ad hominem*; *Non causa pro causa*; *Fallacia plurium interrogationum* bunlardan bazılarıdır. Konu edindiğimiz Nimet Abla olgusunun da bir başka “argümanı” türü olarak “bir grup insanın önyargılarının, tutkularının, tercihlerinin realitenin mihenk taşı kılınması”¹¹ anlamına gelen *Argumentum ad populum* kapsamında değerlendirilebilecek bir informel yanlışlık türünü yansıttığı söylenebilir.

Olgu 2: Küresel Varoluşsal Risk

Üstel artışla ivmelenerek gelişen teknoloji nedeniyle insanlığın kendi eliyle yol açabileceği ve soyunun kitlesel yok oluşuyla (*extinction*) sonuçlanabilecek olası bir gelecek senaryosuna dair öne sürülen olasılık değerleri ne olabilir? Kolektif irrasyonelitenin olası ekstrem sonucu olarak yeryüzünde insan soyunun yok oluş riski felsefeci John Leslie tarafından önümüzdeki 500 yıl içinde %30 olarak verilirken, İngiliz astronom ve Kraliyet ödüllü bilim insanı Martin Rees tarafından, içinde bulunduğumuz ve çeyrek yüzyılını tamamlamak üzere olduğumuz 21. yüzyılın sonunu görebilme olasılığı

11 Şafak Ural, “Bir Mantık Kavramı Olarak ‘Yanlışlık’” *Felsefe Dünyası*, 1992 (4), 13-24.

olarak %50 oranında verilmektedir.¹² Oxford Üniversitesi'nden insanartıcı (*transhumanist*) bilim insanı Nick Bostrom ise, bağlı olduğu dünya görüşünün bir insanlıksonrası (*posthumanity*) aşamayı hedefliyor olmasına rağmen varoluşsal risk değerini görece optimist bir hesaplamayla %25 olarak belirlemektedir.¹³ Bu optimist olasılık değerini bir intihar oyunu olarak altıpatlarla oynanan Rus ruleti ile karşılaştırdığımızda, başlangıçta teorik olarak 1/6 değerine kadar düşme (ancak öte yandan ilk denemede 1/1 değerine kadar çıkma) olasılığıyla böylesine ölümcül bir oyunda dahi yaşamda kalabilme şansının insanlığın gelecekte karşı karşıya bulunduğu varoluşsal risk olasılığından daha yüksek olabileceği görülür. Kaldı ki, Rus ruletinde taraflardan birinin yaşama devam edebilme şansı varken, varoluşsal risk kitlesel bir yok oluşu ifade etmektedir.

“Rasyonel seçim kuramı” (*Rational choice theory*) ve bu kapsamda “Oyun kuramı” (*Game theory*) disiplinler arası çalışmalarla ekonomik ve sosyal davranış ve karar verme süreçlerinin rasyonel dayanaklarını kavramaya çalışmıştır. Buna koşut olarak, rasyonel bir varlık olan insanın aynı zamanda neden ve nasıl irrasyonel bir varlık olduğuna ilişkin birçok disiplin veya bilim kolu da farklı açıklamalar getirmeye çalışmaktadır. Bu doğrultuda sosyal psikoloji, toplumbilim, bilişsel bilim, nörobilim ve nörofelsefe gibi birçok alanda oluşan kısmi katkılar mevcut olmakla birlikte, bu disiplin ve bilim dallarının hiçbiri insandaki irrasyonelin kaynakları sorununa ilişkin kapsayıcı, bütünlüklü bir açıklama ortaya koyamamaktadırlar.

Biz felsefi açıdan, insandaki irrasyonelin neliği problemini çözümleme teşebbüsüne girişmekten ziyade, geçmişten günümüze “insanın yanlış ölçümü”ne yol açmış olma yolunda kritik bir rol oynamış olduğunu öne sürdüğümüz, tarihsel arka planda irrasyonelite probleminini de pekiştiren geleneksel bir felsefi eğilimin çözümlemesine ve eleştirisine yönelmeyi yeğlemekteyiz. Söz konusu analiz ve eleştiriyi kökleri Antik Grek’e dek uzanan, “insan nedir?” sorusu ve sorgulamasını günümüze dek sonuçsuzca sürdüren “felsefi antropoloji” ya da bir başka deyişle “insan doğası felsefesi” disiplinine yönelik olarak oluşturmaktayız. Felsefi düşünce antropolojizm etkisi altında “insan nedir?” sorusuyla geçirdiği yüzlerce yıl boyunca büyük bir zaman ve enerji kaybı yaşayarak, insanın bir doğası olduğu ve bunun da bilinebilir olduğu inancından hareketle insana dair yeni dogmalar oluşturmuş, metafiziği güçlendirmiş ve kendi varlık zeminini yıpratmıştır. Martin

12 Nick Bostrom, “The Future of Humanity”, <https://nickbostrom.com/papers/future>, erişim: 19.04.2024.

13 A.g.c.

Heidegger'in "antropoloji haline gelen felsefe metafizikte yok olur"¹⁴ ifadesi belirlediğimiz bu soruna dikkat çekmektedir. Böylelikle felsefi antropoloji insana dair bir bilme alanı olmak isterken, insana dair bir inanma alanına, *antropodise*'ye dönüşmüştür. "İnsan nedir?" sorusu felsefi bir soru olmakla birlikte bilimsel bir soru değildir, çünkü "insanın ne olduğu söylenemez".¹⁵

Henüz Antik Grek'te yaşanan son derece belirleyici bir kırılma ile felsefi antropolojinin temelleri atılarak *mitos*'tan *logos*'a geçişin hemen ardından düşünce tekrar *mitos*'un yeni formlarını oluşturmaya başlamış ve "aklın mitolojisi" devamlılığını günümüze dek sürdürmüştür. Bahsettiğimiz köklü kırılma presokratiklerin makro kozmik dış dünyaya odaklanarak, bir doğa felsefesi kavrayışıyla varolanların temelinde yatan ilkenin, *arkhe*'nin ne olduğunu kavramaya çalışmış olmalarına karşın, Sokrates sonrası dönemde düşüncenin yönünün makro kozmik dış dünyadan mikro kozmik insan dünyası/doğasına çevrilmiş ve "insan nedir?" gibi daraltılmış bir sorgulama sürecine geçilmiş olmasıyla başlar. Bu dönüm noktasından yüzlerce yıl sonra ilkin Kant'ın "fiziyojik insan bilgisi doğanın insandan ne oluşturduğunu, pragmatik insan bilgisiyse, özgür bir eyleyen olarak insanın kendisinden ne oluşturduğunu ya da oluşturabileceğini veya oluşturması gerektiğini araştırır"¹⁶ biçimindeki felsefi antropolojiyi revize eden analizi sayesinde temel sorunun "insan nedir?" değil, "insan ne olmak ister?" sorusu olduğuna dikkat çekilmiştir. Bu nedenle, şimdiye dek "insanın ne olduğu"na odaklanmış olan felsefi antropolojinin yanılmalı metodolojisi yerine "insanın ne ol(a) madığı"na odaklanan negatif antropolojinin alternatif metodolojisine baş vurmanın ve ne olmak isteyeceğimizi belirlemeye çalışmanın öznenin asli normatif ödevi olduğunu savunmaktayız.

Mantık disiplini ve bilimlerin metodolojilerinden yararlanabilmesine rağmen salt rasyonel olarak var olamayan insan duyguları, arzuları, tutkuları, korkuları, varoluşsal anlam eksikliği ve zihnin metafizik ihtiyacı doğrultusunda aynı zamanda irrasyonel bir varlık olmaya devam edecek, ancak "insan neden irrasyonel bir varlıktır?" sorusunun arka planda eklemlendiği "insan nedir?" sorusunun yanıtlanamazlığı nedeniyle bu soru da bütünüyle yanıtlanamayacaktır.

"Wovon man nicht sprechen kann, darüber muss man schweigen."¹⁷

14 Martin Heidegger, "Überwindung der Metaphysik" *Vorträge und Aufsätze* (Frankfurt a. M.: Vittorio Klostermann, 2000), 85.

15 Theodor W. Adorno, *Negative Dialektik* (Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1966), 128.

16 Immanuel Kant, *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht* ed. R. Brandt (Hamburg: Felix Meiner, 2000), 3.

17 "İnsan konuşamayacağı şeye dair susmalı." Ludwig Wittgenstein, *Tractatus logico-philosophicus* (Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1963), 83.

Kaynakça

- Adorno**, Theodor W. *Negative Dialektik*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1966.
- Akarsu**, Bedia. *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1988.
- Bostrom**, Nick. “The Future of Humanity”, <https://nickbostrom.com/papers/future>, erişim: 19.04.2024.
- Feyerabend**, Paul. *Killing Time*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1995.
- Gökberk**, Macit. *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2010.
- Hegel**, G. W. F. *Wissenschaft der Logik*. Hamburg: Felix Meiner, 2008.
- Heidegger**, Martin. “Überwindung der Metaphysik” *Vorträge und Aufsätze*. Frankfurt a. M.: Vittorio Klostermann, 2000.
- Kant**, Immanuel. *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht*. Ed. R. Brandt. Hamburg: Felix Meiner, 2000.
- Özlem**, Doğan. *Mantık*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2007.
- Ural**, Şafak. “Bir Mantık Kavramı Olarak ‘Yanlışlık’” *Felsefe Dünyası*, 1992 (4), 13-24.
- Wittgenstein**, Ludwig. *Tractatus logico-philosophicus*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1963.

Eğitim Süreçlerinde Muhakeme ve Karar Verme Becerileri Üzerine Bir Değerlendirme

Cihat Yaşaroğlu¹

1. Giriş

İnsanın günlük yaşamındaki eylemleri değerlendirildiğinde, “düşünme” fiilinin kaçınılmaz bir bileşen olduğu gözlemlenmektedir. İnsan türünü diğer canlı varlıklardan ayıran temel ve kritik bir özellik olan akıl, karmaşık bilişsel süreçleri ifade eder. Karga gibi bazı canlı türlerinde problem çözme ve öğrenme kapasitesinin bulunduğu, hatta on dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda atlara basit aritmetik işlemlerin öğretildiğine dair örneklerin mevcut olduğu bilinmektedir. Bu durum, hayvan türlerinde de belirli düzeylerde akıl yürütme veya düşünme biçimlerinin varlığını göstermektedir. Ancak, insan zihninin düşünme sistemiyle kıyaslandığında, insan bilişsel kapasitesinin çok daha kapsamlı ve gelişmiş olduğu açıkça görülmektedir. Bu gelişmişliğin en somut delili, insanlığın yeryüzünde ve uzayda inşa ettiği kültür, medeniyet ve teknolojiye müşahede edilebilir. Tüm bu başarılar, insan aklının yürütme ve düşünme süreçlerinin birer neticesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu bağlamda, şu soru ortaya çıkmaktadır: Günlük hayatımızda veya kariyer yolculuğumuzda, bir yönetici, öğretmen veya öğrenci olarak hiç düşünmeden, bilinçli bir karar almaksızın gerçekleştirdiğimiz bir eylem mevcut mudur? Şüphesiz ki, bilinçli düşünme ve karar verme süreçlerinin eşlik etmediği etkinlikler oldukça sınırlıdır. Vücudun otomatik kontrol sistemleri (otonom sistemler) tarafından yürütülen ve beynin otomatik düşünme mekanizmasıyla açıklanabilecek refleksif eylemler dışında, insan davranışlarının büyük çoğunluğu bilişsel veya zihni süreçlerin ürünüdür. Örneğin, sabah uyanıldığında hangi kıyafetin giyileceği, bir derse başlamadan önce hangi konunun anlatılacağı, konunun nasıl ve hangi sorularla sunulacağı gibi eylemler, bireyin zihninde belirli bir düşünsel mekanizma kullanılarak

1 Prof. Dr., İnönü Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü

verilen cevapların neticesidir. Dolayısıyla, bu tür kararların ve eylemlerin temelinde düşünme, daha ileri bir düzeyde ise akıl yürütme veya muhakeme yeteneği yatmaktadır. Ancak her düşünme eylemi, aynı nitelikte değildir. Bilgiye dayalı olarak sistematik bir biçimde sonuç çıkarma, değerlendirme yapma ve yargıya varma süreci olan **muhakeme** veya diğer adıyla **akıl yürütme**, düşünmenin en gelişmiş ve organize biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu çalışma, felsefe ve mantık alanlarının temel bir kavramı olan muhakemeyi, bir eğitimci perspektifiyle ele almayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda, muhakemenin teknik tanımından ziyade, eğitim ve gündelik yaşam pratikleri içerisindeki yeri, işleyişi ve bireylere kazandırılmasının önemi üzerinde durulacaktır.

2. Muhakemenin Kavramsal Çerçevesi ve Üst Düzey Düşünme Becerileri

Literatürde muhakeme, mevcut öncüllerden veya verilerden mantıksal çıkarımlar yaparak yeni bir sonuca ulaşma süreci olarak tanımlanır. Bu süreç, planlı ve sistematik bir düşünme faaliyetini gerektirir. Eğitim bilimleri açısından muhakeme, Bloom'un bilişsel alan taksonomisinde yer alan üst düzey düşünme becerileriyle yakından ilişkilidir. Taksonominin alt basamaklarında yer alan hatırlama (bilgi) basamağı, “kim, ne, nerede, ne zaman” gibi sorulara yanıt verir ve önceden öğrenilmiş bilginin tekrarını gerektirir. Bu basamak, üst düzey bir zihinsel çaba gerektirmez.

Yüksek veya üst düzey düşünme becerilerinin gelişmiş olması durumunda, hem analiz hem de sentez yeteneklerinin de gelişebileceği ifade edilebilir. Ancak, eğitim sistemimizde yalnızca “hatırlama” düzeyindeki sorulara odaklanılması durumunda, öğrencilerin ve genel olarak bireylerin ileri veya üst düzey düşünme becerilerini geliştirmeleri beklenemez; zira bu alana yeterli yatırım yapılmamış demektir. Dolayısıyla, üst düzey düşünme becerilerinin gelişmesini arzu ediyorsak, öncelikle düşünmeyi geliştirecek aktivitelerden başlayarak, analiz, sentez ve değerlendirme gibi aşamaları içeren süreçlerle çocuklarda ve bireylerde üst düzey düşünme becerilerini, yani bir anlamda muhakemeyi ve akıl yürütmeyi geliştirmemiz gerekmektedir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde, muhakeme üst düzey bir düşünme becerisi olarak tanımlanabilir.

Diğer bir açıdan bakıldığında, akıl yürütme veya muhakeme, “doğru karar verme yetisi” olarak da ifade edilmektedir. Günlük yaşamda, alışverişten eğitim kurumlarına kadar birçok alanda kararlar almak zorunludur. Ancak bu kararların bazıları, az sayıda kişinin hayatını etkileyebilecek nitelikte olabilir.

Örneğin, bir markette eşdeğer üç ürün arasında tercih yapmak, genellikle çok sayıda kişinin yaşamını doğrudan etkilemeyen bir karardır. Buna karşın, bir öğretmen olarak otuz ila kırk öğrencinin eğitim hayatını etkileyecek bir karar alınırken, daha fazla sorumluluk gerektiren ve değer odaklı bir karar verme mekanizmasının işletilmesi zorunludur. Zira bu durum, bir alışveriş merkezindeki ürün tercihinin benzememekte; aksine, yıllarca sınıf öğretmenliği yapmış biri olarak deneyimlerimde de gördüğüm gibi, onlarca öğrencinin gelecekteki hayatını etkileyebilecek kritik kararların verilmesini gerektirmektedir. Bu açıdan bakıldığında, özellikle kritik zaman dilimlerinde “doğru” olarak nitelendirilebilecek kararların verilebilmesi, yine muhakeme veya akıl yürütmenin temel ilkeleriyle açıklanabilir. Bu durum, eğitim sistemiyle sınırlı olmayıp, kişilerarası ilişkilerde ve yönetici pozisyonunda bulunan kurumlarda (bölüm, kurum vb.) alınan çeşitli kararlar için de geçerlidir. Tüm bunlar, muhakeme gücünün, mevcut verilere dayanarak en doğru kararın verilmesi gerektiğini işaret etmektedir. Temel tanımlara bakıldığında, bu kavramların ve tanımların öne çıktığı görülmektedir.

Peki, düşünme, muhakeme veya akıl yürütme süreci nasıl işlemektedir? Örneğin, 2024 Maârif Modeli ile birlikte müfredata “matematiksel akıl yürütme” veya “matematiksel muhakeme becerisi” adı altında bütünleşik bir beceri olarak dahil edilmiştir. Bu modelde, üç temel düzeyde akıl yürütmeden bahsedilmektedir: tümdengelim, tümevarım ve analogi.

1. **Tümdengelim (Dedüksiyon):** Genel durumlardan yola çıkarak özel bir durum hakkında fikir yürütme sürecidir. Örneğin, bir öğretmenin göreve başladığında hazırlaması gereken “briefing dosyası”, bu tür bir akıl yürütmenin temellerine örnek teşkil eder. Bu dosya, görev yapılacak yerin kültürel, sosyal dokusu, coğrafi yapısı, nüfusu, gelenek ve göreneklere gibi bilgileri içerir. Bu bilgilerin temel amacı, öğretmenin görev yapacağı bölgenin kültürünü ve çalışma şartlarını tanıması, kimlerle muhatap olacağını anlaması ve sağlıklı bir iletişim ortamı kurabilmesidir. Zira iletişimin temel unsurlarından biri, içsel iletişimin sağlıklı olması ve bunun dışa yansmasıdır. Görev yapılan yerin değerlerinin, geleneklerinin, hassas konularının öğrenilmesi, dış iletişimde sorun yaşanmaması adına kritik öneme sahiptir. Toplumsal yaşamda karşılaşılan “Sen benim kim olduğumu biliyor musun?” gibi ifadeler veya “Bizde kavgalar bile tanışmayla başlar” şeklindeki yaklaşımlar, bireyin çevresini ve kendini bilmesinin veya bilinmek istemesinin önemini vurgular. Birey, hem çevresini hem de kendini tanıdığında, kritik karar verme aşamasına geldiğinde kimseyi rahatsız etmeyecek kararlar alabilir. Bir bölgenin genel özelliklerinden (örneğin, “Malatyalı” denildiğinde Malatya’ya özgü genel özelliklerin

akla gelmesi gibi) yola çıkarak o bölgedeki bireyler hakkında çıkarımlar yapmak, tümdengelim yoluyla akıl yürütmeye bir örnektir. Bu süreçte genel özelliklerden daha özel ve somut nesnelere doğru ilerlenir.

2. **Tümevarım (Endüksiyon):** Özel durumlardan veya gözlemlerden yola çıkarak daha genel sonuçlara veya prensiplere ulaşma sürecidir. Bu, tümdengelim tersi bir yaklaşımdır. Eğitim sistemlerinde, çocuklara nesneler, canlılar, gelenek ve görenekler öğretilirken hem tümdengelim hem de tümevarım yöntemleri aktif olarak kullanılmaktadır.
3. **Analoji (Benzetimsel Akıl Yürütme):** Benzer olaylar veya durumlar arasındaki ortak özelliklerden yola çıkarak yeni bir karara veya fikre ulaşma becerisidir. Bir olayın veya durumun gözlemlenmesi ve ardından benzer bir başka durumla karşılaştırılarak, bu benzerlikler üzerinden yeni bir sonuca varılması analoji olarak ifade edilir.

3. Akıl Yürütme Süreçleri ve Problem Çözme

Bu akıl yürütme biçimleri, aynı zamanda problem çözme sürecinin de temelini oluşturur. Problem çözme basamaklarında olduğu gibi, bir sorunla karşılaşıldığında (örneğin, çalışmayan bir elektronik alet), birey öncelikle problemi tanımlar, olası çözüm yolları (hipotezler) geliştirir, eldeki veriler ışığında en uygun çözümü seçer, uygular ve sonucu değerlendirir. Bu süreç, baştan sona bir muhakeme faaliyetidir.

Problem çözme ve bilimsel düşünmenin bilişsel süreçleri, bireyin karşılaştığı güçlükleri aşma ve amaca ulaşma yeteneğinin temelini oluşturur. Bu süreçler, en basit günlük eylemlerden karmaşık bilimsel araştırmalara kadar geniş bir yelpazede kendini gösterir. Bir problemle yüzleşildiğinde, çözüm üretme eylemi, öncelikle söz konusu “problem durumunun” bilişsel olarak tanınması ve kabul edilmesiyle başlar.

Bu bilişsel sürecin işleyişini somutlaştırmak adına çeşitli vaka örnekleri incelenebilir:

1. **Günlük Yaşamda Basit Bir Problem:** Kapı gibi temel bir nesnenin açılmaması durumu, basit bir problem algısını tetikler. Bu tür basit engeller, bireyi farkında olmadan bir problem çözme döngüsüne sokar.
2. **Uzmanlık Alanında Gözden Kaçan Detaylar:** Bir beyaz eşya yetkili servis uzmanının anlattığı yaşanmış bir örnek, problem tanımının ve çözümünün karmaşıklığını vurgulamaktadır. Uzman, yaşlı bir hanımefendinin “buzdolabım çalışmıyor” şikayeti üzerine İstanbul gibi büyük bir şehirde saatlerce yol katetmiş, ancak arızanın teknik bir tamir

gerektirmek yerine, buzdolabının fişinin prize takılı olmamasından kaynaklandığını şaşkınlıkla fark etmiştir. Bu durum, bazen problemin kaynağının en temel ve gözden kaçan bir detay olabileceğini, ancak yine de bir uzmanlık gerektiren bir durum olarak algılanabileceğini göstermektedir. Bu vaka, problemin yüzeysel belirtileri ile gerçek nedenleri arasındaki ayrımı ve ön yargısız bir problem teşhisinin önemini ortaya koymaktadır.

3. **Teknolojik Problemler ve Adaptasyon:** Pandemi döneminde çevrimiçi eğitim süreçlerinde sıkça karşılaşılan teknik aksaklıklar (örn: “sesim geliyor mu?”, “görüntü açıldı/açılmadı”, “ekran paylaşıldı/paylaşılmadı” gibi sorunlar), problem çözme süreçlerinin anlık adaptasyon gerektiren yönlerini gözler önüne sermiştir. Bu tür durumlar, bireyi anında bir problemle yüzleşme ve hızlıca çözüm arayışı içine girme ihtiyacıyla karşı karşıya bırakır.

Bu örneklerden de anlaşıldığı üzere, bir problem durumu mevcut olduğunda ve bir çözüm üretilmesi gerektiğinde, süreç şu bilişsel adımlarla ilerler:

- **Problemin Tanınması ve Kabulü:** Çözüm sürecinin ilk adımı, bir problem olduğunun farkına varılması ve bunun kabul edilmesidir.
- **Akıl Yürütme ve Düşünme Sisteminin Devreye Sokulması:** Birey, mevcut veya benzer durumları kullanarak akıl yürütme becerilerini ve düşünme sistemini aktive eder. Bu, problemin doğasına göre tümdengelim, tümevarım veya analogik düşünmeyi içerebilir.
- **Mevcut Şartların Değerlendirilmesi:** Problemin ortaya çıktığı bağlamdaki koşullar, sınırlılıklar ve mevcut kaynaklar detaylı bir şekilde incelenir. Bu, buzdolabı örneğinde fişin takılı olup olmadığının kontrol edilmesi gibi basit bir gözlemden, çevrimiçi eğitimdeki teknik altyapı sorunlarının analizine kadar uzanabilir.
- **Olası Çözüm Unsurlarının Bir Araya Getirilmesi:** Problemi çözmeye yardımcı olabilecek tüm ilgili veriler, bilgiler ve kaynaklar toplanır ve organize edilir.
- **En Uygun Çözümün Seçilmesi ve Uygulanması:** Mevcut şartlar ve toplanan veriler ışığında, en uygun olduğu düşünülen çözüm stratejisi seçilir ve uygulamaya konulur. Bu aşama, bir hipotezin test edilmesi niteliğindedir.
- **Sonucun Değerlendirilmesi ve Geri Bildirim Döngüsü:** Uygulanan çözümün neticeleri gözlemlenir ve değerlendirilir. Eğer elde edilen

sonuç problem için uygunsa, problem çözülmüş kabul edilir. Ancak, sonuç tatmin edici değilse, birey problem çözme sürecini ikinci aşamaya geri döndürür. Bu, eldeki verileri yeniden düşünmeyi, farklı bir çözüm yolu denemeyi veya yeni veriler toplamayı gerektiren tekrarlayan bir döngüdür. Bu “deneme-yanılma”, bilimsel metodolojinin ve problem çözme süreçlerinin ayrılmaz bir parçasıdır.

Bu adımlar, bir fen bilimleri deneyinde veya matematik probleminde olduğu gibi mantıksal, makul ve nispeten risksiz görünebilir. Ancak günlük yaşamın karmaşık dinamiklerinde, bu süreçler çok daha fazla bilinçli çaba ve adaptasyon gerektirebilir. Doğa bilimlerindeki problem çözme süreçlerinin aksine, sosyal bilimler bağlamında bir çözümün her zaman beklenen pozitif neticeleri doğurmayabileceği ve hatta yeni sorunlara yol açabileceği ifade edilebilir. Sosyal sistemlerde bir çözüm denemesi, insan ilişkileri üzerinde olumsuz etkilere neden olabilir veya başlangıçtaki çözümsüzlüğü besleyen, daha karmaşık durumlar ortaya çıkarabilir. Bu açıdan değerlendirildiğinde, özellikle kritik durumlar karşısında çok daha kritik kararlar alabilmek adına derinlemesine ve “iyi düşünme” becerisine duyulan ihtiyaç belirginleşmektedir.

4. İyi Düşünme ve Karar Vermeyi Etkileyen Temel Unsurlar

Karar verme süreçlerini etkileyen birçok faktör bulunmaktadır. Karar alınması gerektiğinin farkında olunmasına rağmen, bu süreci biçimlendiren temel unsurlar aşağıda detaylandırılmıştır:

Önceki Yaşantılar ve Tecrübe Birikimi

Karar verme mekanizmasını etkileyen en temel unsurlardan biri, bireyin önceki yaşantılarıdır. Eğer birey, karşılaşılan problemle daha önce karşılaşmış, benzer problemlerle ilgili deneyim edinmiş veya mevcut problemin çözümüne ışık tutabilecek farklı bir çözüm önerisiyle karşılaşmışsa, karar verme süreci daha rasyonel, mantıklı ve çözüme daha yakın olacaktır. Ancak, eğer bireyin ilgili konuda herhangi bir tecrübesi bulunmuyorsa, süreç genellikle deneme-yanılma yoluyla ilerleyecek ve çözüm arayışı tekrarlayan bir nitelik kazanabilecektir.

Değerler, İlkeler ve Standartlar

Karar vermede etkili olan en önemli unsurlardan bir diğeri, bireyin sahip olduğu değerler, ilkeler ve standartlardır. “Değer” kavramı, son yıllarda sıklıkla dile getirilen ve toplumun ana unsurlarından biri olan kültürel yapının ayrılmaz bir parçasıdır; tıpkı anayasa ve gelenek-göreneklerin toplumu

oluşturan unsurlar olması gibi. Değerlerin en önemli işlevlerinden biri, karar verme süreçlerinde birer “kriter” veya “ölçüt” olarak işlev görmesidir.

Kritik ve zorlu karar alma durumlarında, bireyin sahip olduğu ilkeler devreye girer ki bu ilkeleri etkileyen en önemli unsur yine sahip olunan değerlerdir. Örneğin, bireyin güçlü bir “sorumluluk” değeri taşıması, kararlarını bu değer doğrultusunda şekillendirmesine yol açar. Sorumluluk değeri, bireysel eylemlerden (bir işi yapıp yapmama kararı), grup içi dinamiklere (aile, sınıf, anabilim dalı, bölüm gibi küçük sosyal gruplar) ve geniş ölçekte toplumu ilgilendiren olaylara kadar tüm düzeylerde sağlıklı süreçlerin işlenmesini sağlar. Geçmiş dönemlerde karşılaşılan bir örnekte eve gelen teknik servis personeli, aslında çalışmıyor denilerek teknik servis çağırılan beyaz eşya ürününün arızalı olmadığı, sadece fişinin takılı olmadığını fark etmesiyle birlikte ev sahibini arızalı sanılan ürünün bulunduğu yerden çıkararak bir süre beklediği, sonrasında ise ev sahibini çağırarak normal işlem yapmış gibi bir ücret aldığı işitmiştım. Yukarıda teknik servis elemanının tecrübesi olarak aktarılan olay, karar vermede değerlerin etkisine örnek olarak verilebilir. Mesela belirtilen örnekte teknik servis personeli, herhangi bir işlem yapmadan mübalağalı bir ücret talep edebilir. Veya sadece fişin takılı olmadığını belirtebilir ancak bu durumda da ücret almayabilir/alamayabilir. Bu tür durumlar aynı zamanda ahlaki ikilemler de doğurur.

Benzer şekilde “saygı” değeri de karar alma ve kişilerarası ilişkilerde belirleyicidir. Bir öğretmen ile öğrencisi arasındaki etkileşimde, soruların sorulması veya cevaplandırılması esnasında sergilenen tutum, karşılıklı saygı temelinde şekillenir. Şahsen öğretmen adayları ile işlediğimiz derslerde çok sık hatırlatmaya çalıştığım karşınızdaki “kim olursa olsun önce insan” ilkesi, insan varlığının felsefi veya dini bağlamda kutsal bir mana taşıması ve saygıyı hak etmesi düşüncesine dayanır. Bu ilke, öğretmen-yönetici, öğrenci (anaokulundan doktora düzeyine kadar) ilişkilerinde dahi geçerli olup, en temelde değerlerin sağlıklı karar alma süreçlerinde merkezi bir rol oynadığını göstermektedir. Değerler, aynı zamanda bireyin “tercih” yapma eğilimini de ifade eder; birey bir şeyden yana tercihinin kullanırken (X’ten Y’den veya Z’den yana), bu tercih de yine değerlerinin etkisiyle şekillenir. Yaşam tecrübeleri, bireyin içinde yetiştği binlerce yıllık kültürel birikimden bağımsız düşünülemez. Dolayısıyla, bireysel ve toplumsal yaşam tecrübeleri değerlerden ayrılmaz ve tercihleri etkiler.

Ön Yargılar

Karar verme süreçlerinde bazen “ön yargılar” da devreye girer. “Dünyada iki şey aşırı serttir: biri çelik, diğeri ön yargı” veciz ifadede belirtildiği gibi, ön yargılar oldukça dirençlidir. Ön yargılar, insana özgü bir özellik olup,

her zaman olumsuz nitelikte değildir; olumlu ön yargılar da mevcuttur. Kitaplarda geçen “bayanlar şöyledir” gibi genellemeler veya “öğretim üyeleri kibardır” gibi ifadeler, olumlu ön yargılara örnek teşkil edebilir. Bu tür yargılar, belirli özelliklerin ön plana çıkarılmasıyla genel bir çerçeveden özel bir duruma doğru akıl yürütmeye benzer bir biçimde oluşur.

Ancak, ön yargıların hayatımızdaki yaygın kullanım biçimleri genellikle daha farklıdır ve olumsuz etkileri olabilir. Örneğin, yapılan sosyal deneyler (Amerika’da ev kiralamak isteyen vatandaşların e-posta başvurularının incelenmesi gibi), isimlerin ait olduğu kültürel veya etnik kökene göre (Ortadoğu kökenli, siyahi veya beyaz Amerikalı isimleri) geri dönüş oranlarının farklılaştığını göstermektedir. E-postayı yazan kişinin veya özelliklerinin bilinmemesine rağmen, isimden yola çıkarak oluşan kalıp yargılar üzerinden daha özel bir yargıya varılması ve bunun karar verme sürecini etkilemesi, ön yargının devamlılığını ortaya koymaktadır. Bu nedenle, herhangi bir konuda karar verirken ön yargıların oldukça etkili olduğu söylenebilir.

5. Günlük Yaşamda Karar Verme Süreçlerinin Uygulama Alanları

Günlük yaşamda düşünmeden veya karar vermeden atılan adım sayısı oldukça azdır. Ancak bazı kararlar, bireyin yaşam yolculuğunu ciddi anlamda etkiler:

1. **Kariyer Planlaması:** Üniversiteye giriş sınavı sonrası bölüm tercihi gibi kararlar, bireyin kariyerini belirleyen kritik dönüm noktalarıdır. Akademisyenler için doktora yapma kararı, belirli bir çalışma konusunun seçimi (getirisi, indeksli dergide yayımlanma ihtimali, veri toplama süreci gibi faktörler göz önünde bulundurularak), projeye dönüştürme veya belirli boyutunu çalışma gibi kararlar, kariyer yolculuğunun her aşamasında ciddi muhakeme süreçlerinin işlediğini gösterir. Bu bağlamda, biyografiler (Aziz Sancar, Oktay Sinanoğlu, Fuat Sezgin, Halil İnalcık gibi bilim insanlarının on sekiz saati bulan çalışma disiplinleri gibi), kariyer planlamasında ilham verici ve yol gösterici niteliktedir. Öğrencilerin akademisyenlere “kendinize zaman ayırmıyor musunuz?” gibi sorular sorması ve ardından kendilerine kariyer yolculuğu planlamasında yol gösterilmesi, bu karar verme süreçlerinin önemini vurgular.
2. **Zaman Yönetimi:** Çoğu bireyin en çok zorlandığı alanlardan biri olan zaman yönetimi, ciddi karar verme süreçlerini içerir. Bireylerin “chem mühim” (en önemli, önemli, az önemli) ayrımı yaparak işlerini önceliklendirmesi ve bu önceliklere göre icra etmesi gerekir. Oxford

Üniversitesi'nin 2024 yılının kelimesi olarak seçtiği “beyin çürümesi” kavramı, bireylerin zamanlarının çoğunu faydası olmayan içerikleri tüketerek harcaması, zihinlerini yorması ve asıl yapmaları gereken işlere sıra geldiğinde tükenmişlik yaşamasıyla ilişkilendirilmiştir. Bu durum, zaman yönetiminin ve dolayısıyla sağlıklı karar verme yetisinin bireysel üretkenlik ve bilişsel sağlık açısından ne denli kritik olduğunu ortaya koyar.

3. **Liderlik:** Liderlik vasfı, bir anabilim dalından veya programdan başlayarak kademe ilerledikçe, yöneticinin astlarıyla veya sorumluluğundaki insanlarla olan ilişkilerini etkileyen önemli bir unsurdur. Liderlik pozisyonunda alınan kararlar, kurumun veya grubun genel işleyişi üzerinde belirleyici bir mekanizma olarak işlev görür.
4. **Sürekli Düşünme Süreci:** İnsan yaşamının tüm süreçleri, en basit düzeyden en karmaşık düzeye kadar sürekli bir düşünme ve karar verme edimini içerir.

6. Muhakeme Yeteneğini Geliştirme Yolları

Yukarıda bahsedilen muhakeme kavramının tanımı, işleyişi ve önemine binaen, bu yeteneği geliştirmek için atılması gereken adımlar aşağıda maddeler halinde sıralanmıştır:

1. **Okuma Kültürüne Önem Verme:** Günümüzde, otuz yıl öncesine kıyasla bilgi edinme ve manipülasyona açık olma durumu köklü bir değişim geçirmiştir. Eskiden kitaplar ve sınırlı medya araçları (televizyon, radyo) aracılığıyla edinilen bilgiler bireyi yönlendirebilirken, günümüzde Nobel ödülü adayı akademisyenlerin veya yazarların yerini sosyal medyada yüksek takipçiye sahip fenomenler almaktadır. Dijital platformlardaki bu “bilgi bombardımanı” ortamında, bireysel anlamda bir bilginin doğruluğunu sorgulayabilmek, yani “bilgi okuryazarlığı” veya “dijital okuryazarlık” becerilerini geliştirebilmek kritik öneme sahiptir. Yeni koşullar, yeni düşünme biçimlerini beraberinde getirmese de, bu bilgi akışı içerisinde çok daha dikkatli olunmasını gerektirmektedir. Eğer bireysel düzeyde bu sorgulama ve filtreleme yapılamıyorsa, üst sistemin (eğitim sistemi veya devletin) bu durumu ele alması ve çocukları bu yeni medya ortamına uygun yeteneklerle yetiştirmesi bir zorunluluk haline gelmektedir.

Muhakeme gücünü geliştirmenin en önemli yollarından biri, okumaya verilen değerin artırılmasıdır. Sosyal medyada görülen çarpıcı cümleler veya vecizeler, yüzeysel bir bilgi ihtiyacını karşılıyor gibi görünse de,

derinlemesine ve doyurucu bilginin “satır aralarında” bulunduğu unutulmamalıdır. Sosyal medyadaki bu süslü cümleler bizi bilgi obezi yapabilir. Ya da bağlamından koparılmış alıntıların eksik anlaşılmalara yol açabildiği, ancak bir metnin bütünsel olarak okunmasıyla çok daha derin anlamların çıkarılabildiği kişisel deneyimlerle de sabittir. Ekran maruziyetinin (cep telefonu, bilgisayar vb.) göz sağlığına olumsuz etkileri göz önüne alındığında, bilgi birikimini besleyecek ve aynı zamanda zihni dinlendirecek bir etkinlik olarak okuma kültürüne yönelmek kritik öneme sahiptir. Okuma, aynı zamanda yazma ve konuşma becerilerinde de akıcılığı sağlayarak iletişim yeteneklerini güçlendirir.

2. **Tefekkür ve Gözlem:** Düşünme sistemini güçlendirmek için tefekkür ve gözlem pratiği teşvik edilmelidir. İlkokul çağındaki bir çocuğun dışarıda bir karınca yuvasını incelemesi, karıncaların işbirliğini gözlemlemesi, sadece bilgi edinmekle kalmayıp birçok değer (örneğin, sorumluluk, düzen) uyanmasına ve pekişmesine de vesile olabilir. Bilginin sadece ekranlardan öğrenilmeye çalışıldığı günümüzde, gerçek doğada bulunan ve bireyi fiziksel olarak yormadan besleyebilecek bilgi kaynaklarına yönelmek önem taşımaktadır. Ağaçlar gibi sürekli yanından geçilen doğal unsurlar üzerine dahi “hiç düşündük mü?” sorusunu sormak, düşünmeye olan ihtiyacı hissetmeyi ve derinlemesine sorgulamayı teşvik eder.
3. **Üst Düzey Sorular Sorma:** Eğitim sistemlerinde ve günlük hayatta “ne, nerede, kim, ne zaman” gibi hatırlamaya dayalı sorulara odaklanmak yerine, düşünce sistemini besleyecek “nasıl, neden, niçin” gibi süreç odaklı sorulara yönelmek gerekmektedir. Bu tür sorular, düşünme sistemini hemen süreç odaklı çalıştırmaya sevk eder ve öğrencilerin analiz, sentez, eleştirel ve yaratıcı düşünme becerilerini geliştirmelerine katkıda bulunur. Sadece kitaptan ezberlenen ve eş anlamlı kelimelerle dahi ifade edilemeyen cevaplar veren bir öğrenci profilinden kaçınmak için, neden, niçin ve nasıl soruları merkezi bir role sahiptir. Bu sorular, öğrencilerin üst düzey düşünme ve öğrenme becerilerini geliştirmede temel teşkil eder.

7. Sonuç ve Tartışma

Muhakeme, bireyin kişisel ve profesyonel yaşamında başarıya ulaşması, doğru kararlar alması ve karşılaştığı problemleri etkin bir şekilde çözmesi için vazgeçilmez bir zihinsel beceridir. Bu beceri, sadece bireysel bir yetenek

olmanın ötesinde, toplumların ilerlemesinin de temel dinamiklerinden biridir.

Ancak günümüz dünyasında, bireylerin bağımsız muhakeme yapma yetisi çeşitli tehditlerle karşı karşıyadır. Özellikle dijital platformlar ve sosyal medya aracılığıyla maruz kalınan yoğun bilgi bombardımanı ve manipülasyon, bireylerin karar süreçlerini farkında olmadan yönlendirebilmektedir. Kanaat önderlerinin değişmesi ve algoritmaların bireylerin tercihlerini şekillendirmesi, özgür ve rasyonel karar verme yetisini zayıflatmaktadır. Bu durum, Oxford Üniversitesi tarafından 2024 yılının kelimesi olarak seçilen “beyin çürümesi” (goblin mode/brain rot) kavramıyla da örtüşmektedir; zira bireylerin zihinlerini faydasız içeriklerle meşgul etmesi, asıl düşünsel faaliyetlere ayrılması gereken enerjiyi tüketmektedir.

Bu noktada, bireysel bir farkındalık ve çabanın yanı sıra, eğitim sistemine de büyük bir sorumluluk düşmektedir. Eğitim kurumları, öğrencilere sadece bilgi aktarmakla kalmamalı, aynı zamanda onlara bilgi okuryazarlığı, dijital okuryazarlık ve eleştirel düşünme becerilerini kazandırarak bu bilgi bombardımanı karşısında kendilerini nasıl koruyacaklarını öğretmelidir. Muhakeme becerisi, müfredatın içine entegre edilmiş, planlı ve sistematik etkinliklerle okul öncesinden doktora eğitimine kadar her kademede desteklenmelidir. Zira ancak muhakeme gücü yüksek nesiller yetiştirilerek daha adil, rasyonel ve gelişmiş bir toplum inşa edilebilir.

Kaynakça

- Akpınar, B. (2013). *Eğitimde program geliştirme ve değerlendirme*. Data Yayınları.
- Milli Eğitim Bakanlığı. (2024). *Türkiye yüzyılı maarif modeli: Öğretim programları*. MEB Yayınları.
- Myers, D. G. (2017). *Sosyal Psikoloji (Social Psychology)*. Nobel Akademik Yayıncılık.
- Oxford University Press. (2024). 'Brain rot' named Oxford Word of the Year 2024. <https://corp.oup.com/word-of-the-year/>
- Yaşaroğlu, C (2024). *Kuram ve eğitimde uygulama boyutlarıyla karakter ve değer*. Vizetek Yayıncılık.

Muhakemenin Felsefi Temelleri: Basiret¹

Dr. Öğr. Üyesi Bahtiyar UYGUN²

«Kim ki her şey kendi anlar, en iyi kişidir.
Kim ki doğru sözle ikna olur, o da iyidir.
Kim ki ne kendi anlar ne de kulak verir başkasına,
işe yaramaz bir adamdır o»
Aristoteles

Giriş

İnsan, yaşama dair verdiği kararların sonuçlarını yaşar. İnsanın bu kararları nasıl verdiği, verdiği kararların hangi eğilimler sonucunda verdiği önemli bir ilişki ve deneyim alanını ifade eder. Yaşama dair her birimizin deneyimleri ve bu deneyimlerden çıkardığımız sonuçlar birbirinden farklıdır. Bu nedenle insan sayısı kadar çeşitli yaşam biçimleri vardır. Bu yaşam biçimlerini birbirinden ayıran şeyin ne olduğu, yaşamımıza dair muhakeme sürecine içkin tercihlerimizin ne olduğu ile paraleldir. Muhakeme sürecinin sağlıklı işleyebilmesinin koşullarını ortaya koymak, bu sürecin yaşamla bağını kurmak demektir. Yaşam ise seyirci değil, özne olabildiğim oranda kendime atfedebildiğim bir süreçtir. Bu noktada muhakemenin yaşam ile ilişkisi, yaşamı kendime ait kılabilirdiğim muhakemenin felsefi temellerinde aranabilir. Dolayısıyla felsefe hem muhakemenin kavramsal boyutunu hem de yaşama içkin karar verme mekanizmalarını ortaya koymakla ilişkilidir. Felsefi olarak muhakemenin iki farklı tanımı ortaya konabilir. Bu tanımlardan birincisi birbirine karşı savları olan iki yanı dinleyerek bir yargıya varma, yargılama, yargıda bulunma yetisidir. Herhangi bir olguyla karşılaştığımızda “onu “iyi” veya “kötü”, “doğru” veya “yanlış”, “haklı” veya “haksız” olarak yargılamamız ve yargılarımızı ahlaki prensipler, evrensel normlar veya

1 14 Mayıs 2024 tarihinde Munzur Bilim Yolu online eğitimi kapsamında sunulmuştur.

2 Dr. Öğr., Munzur Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü,
bahtiyaruygun@munzur.edu.tr.

bilimsel doğrular üzerine temellendirmemiz mümkün.”³ Muhakemenin bu anlamı mahkeme salonlarında yargıcın adaleti tesis etme tavrından, günlük hayatta kişilerin birden çok seçenekten birini seçme eğilimine kadar geniş bir yelpazeyi ifade etmektedir. Yargıdan söz edildiğinde ilk düşünülen alan hukuktur. Hukuk, hayatın düzenleyicisi sayılır. Ancak felsefi düşünce hukuku başa değil sona yerleştirir. Çünkü “insan evrendeki yerini bilemedikçe ve gerek varlığın bütününe gerek kendi varoluşuna gerçekliği tersyüz etmeyen bir anlam vermedikçe, hayatını hukukun düzenlediğini sanır.”⁴ Bu yanılgıya düşmemenin yolu yargıya ve dolayısıyla muhakeme yetisine felsefe ile bakmaktır. Felsefi bakış olaylar arasındaki bağıntının ortaya konabilmesidir. Dolayısıyla her seçim bir bağıntıyı, her bağıntı da felsefi bir bakışı ifade eder. Muhakemenin ikinci anlamı ise akıl yürütme, usamlama, usavurma anlamıdır. Dolayısıyla iki tanımı da birlikte düşündüğümüzde muhakeme, birbirine karşıt ya da birden çok seçenekten akla uygun olanı seçme, yargıya dönüştürme yetisidir. Bu yetinin mahiyeti felsefi düşünmenin ve deneyimin ortak zeminine işaret eder. “Felsefeye ilişkin genel ifadelerden biri, felsefenin veya felsefeye düşünmenin diğer bilgi alalarına özgü düşünme biçimlerinden farklı bir yapıda ve işleyişte olduğudur.”⁵ Bu farklılık düşünmenin öz niteliği olarak kavram ile varlık ya da varoluş arasındaki bağıntıdır. Bu bağıntı kavram, düşünme ve gerçeklik arasında ortaya çıkar. Buna göre kavram hem bir ‘şey’in düşüncedeki karşılığı hem de düşünmenin gerçekleşebilmesinin koşuludur.

Muhakeme ve Yargı

Muhakemenin hem eylemsel (pratik) hem de düşünümsel (teorik) bağlamı vardır. Muhakeme bu bağlam içerisinde ele alınmadığında ya boş bir kavrama ya da körelen bir yetiye dönüşür. Muhakemenin pratik ve teorik niteliğini yargı kavramı üzerinden ilişkilendirebiliriz. Yargının felsefi boyutu aynı zamanda muhakemenin de felsefi boyutuna işaret eder. Bu bağlamda yargı, entelektüel bir eylemi değerlendirme yetisi olarak tanımlayabiliriz. Eş deyişle “Yargı, (İng. judgement; Fr. jugement; Alm. urteil) zihnın, belleğin belirli bir şey hakkında bir içeriği kabul ya da reddetme faaliyeti olarak ifade edilebilir.”⁶ Yargının felsefi boyutu faaliyetteki tikel halde bulunan özelliklerin, eylemselliğin bağıntısı üzerinden şekillenir. Düşünce tarihi

3 Özgür Gürsoy, “Siyaset (veya Etik): Foucault’nun “Kendilik İlişkisinin” Normatif Bağlılığı *Neoliberalizmde Öznellik*, 2018, 108.

4 Uluğ Nutku, “Yargı ve İnsan, Yargı ve Ölçü” *Yargıya Felsefeyle Bakmak*, 2017, 18.

5 M. Ali Sarı, “Düşünce, Dil ve Dünya Arasında Bir Kesişim: Yargı” *Yargıya Felsefeyle Bakmak*, 2017, 69.

6 Ata Demir, “Felsefi Bir Kavram Olarak Yargı” *Marifetname*, 2023 (10/2), 403.

içerisinde muhakeme ve yargı kavramına yönelik farklı değerlendirmeler bulunsa da, nesnellik, mantık kurallarına uygunluk, kuramsal bağımsızlık gibi ortak özelliklerden bahsedilebilir. Aynı şekilde bu ortak özellikleri düşünce tarihi üzerinden klasik yargılara örnek olarak Aristoteles'in *Nikomakhos'a Etik* kitabında geçen erdem etiği ve modern yargılara örnek olarak Immanuel Kant'ın düşünümsel yargı formülasyonu üzerinden ele almak mümkündür. Aristoteles'in eserinin özellikle altıncı bölümünde ele aldığı *phronesis* kavramı yargının entelektüel ile eylemselliği arasındaki bağı ortaya koyması bakımından önemlidir. "Gerek Aristoteles'in *phronesis* anlayışı gerekse Kant'ın düşünümsel yargı formülasyonu olsun her ikisi de, kendi tarzında olmak üzere, insanın pratik yargılama yeteneğine gönderme yapar."⁷ Bu göndermede yargı tikel bir durumu ya da durumları tümele bağlama, ilişkilendirme yetisi olarak ele alınır. Elimizde bir tümel olduğunda yargı yetisi tikeli otomatik olarak söz konusu tümele bağlayabilir. O halde yargı yetimiz tikeli tümele bağlama ve tikeli bir tümelin altına yerleştirme işini gerçekleştiriyor.

Peki, elimizde bir tümel yoksa yargı yetisi tikeli neye göre değerlendirecek? Bu noktada yargı yetisinin başka bir işlevi ortaya çıkmaktadır. "Tikel bir pratik sorunu kendisi altına yerleştirip karara bağlayabileceğimiz tümel, acaba belli bir bağlamdan mı (tarihsel, kültürel, dinsel, cinsel); yoksa evrensel bir ilkedden mi (örneğin insanlık idesi) türetilmelidir?"⁸ Eş deyişle yargı yetisinin tümele ulaşma işlevi bağlamsal mı yoksa evrensel bir nitelik mi taşımaktadır? Bu ayırmada Aristoteles yargı kavramını bağlamsal anlamda ele alırken, Kant evrensel olarak ele almaktadır. Diğer yandan "Aristoteles ve Kant genel olarak yargı meselesini tikeller hakkında karar verme meselesi olarak görmeleri bakımından uzlaşırlar. Pratik yargı söz konusu olduğunda bu uzlaşma, Aristoteles'in daha çok etik yargı bağlamında ele aldığı *phronesis* ile Kant'ın daha çok estetik yargı bağlamında formüle ettiği düşünümsel yargılama arasında ortaya çıkar."⁹ Bununla birlikte her iki düşünür de "yargıyı tikel ile tümel arasında ilişki kurma, tikeli bir tümel altına yerleştirme meselesi olarak ele"¹⁰ alır. Bu ilişki iki yönlü olarak ele alınmaktadır. Bu iki yönlü ele alma biçimini Kantçı terminoloji ile ifade edecek olursak, bu fark "belirleyici (*bestimmend*) yargı ile düşünümsel (*reflektierend*) yargı arasındaki ayrıma denk düşer."¹¹ "Belirleyici yargı tümelin veri olduğu bir durumda, tikeli bu

7 Hakan Çorçakçioğlu, "Phronesis ve Düşünümsel Yargı Üzerine Bir Değerlendirme" *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)*, 2015 (20/2), 2.

8 A.g.c.

9 A.g.c.

10 A.g.c.

11 A.g.c.

tümelin altına yerleştirme edimine işaret ederken; düşünümsel yargı, tümelin veri olmadığı durumda tikelin içinde bir tümel arama yönelimidir. Yani düşünümsel yargılar, elimizde tikel bir fenomeni altına yerleştireceğimiz bir tümel olmadığı zaman, tümelin söz konusu tikelden türetilmesi gereken durumda söz konusu olur.”¹²

Yargı kavramının bağlamsal olması neyi ifade etmektedir? Aristoteles’te yargı kavramının bağlamsal boyutu bilgi (episteme) ile eylem (praxis) arasında gerçekleşir. Bilgi ile eylem arasındaki ilişki aynı zamanda bilgi ile etik ve siyaset arasındaki ilişkiyi de ifade etmektedir. Sokrates’e göre bilgi erdemdir ve insan bilerek kötülük yapmaz. Bu bağlamda Sokrates bilgi ile eylem ya da bilgi ile etik arasında zorunlu bir ilişki kurmuştur. Aristoteles, Sokrates’teki bu zorunlu bağlamsallığı eleştirerek bilgi ile eylem arasında olumsal bir ilişki kurar. Buna göre bazı insanlar vardır ki eylemler ama eyleminin ilkesinin bilgisine sahip değildir. Bazı insanlar da eylemin ilkesinin bilgisine sahiptir ancak o ilkeye göre eylemez. Ve son olarak bazı insanlar vardır ki hem eylemin ilkesinin bilgisine sahiptir hem de bu bilgiye göre eylemler. Bu ilişkiyi Helenistik dönemde kurulmuş dört Aristotelesçi okuldan biri olan Epiküros’un şu cümlesi üzerinden yorumlayabiliriz. İyi düşünülmüş bir eylemin başarısızlığı şansın yardımıyla gelmiş başarıdan daha iyidir. Şans ya da talih bizi iyi edecek birçok şey sunsa da bizi gerçek anlamda mutluluğa götürecek olan şey, Aristoteles’in bilgeliği, phronesis olarak ifade ettiği ölçülülüktür. Ölçülü olmak bizi anlık ve geçici mutluluktan bütün yaşamı kucaklayan eudaimonia yaşamına götürür. Eudaimonia yaşamı erdemli yaşamdır. Mutluluk ile erdem arasında kurulan bu ilişkide bir insana mutlu diyebilmemiz için “hem erdemin tamamı hem de yaşamın tamamı gereklidir.”¹³ Eudaimonia kavramını nicel göstergeler bağlamında mutluluğun ötesine taşıyan özellik tam da mutlu olma durumunu miktar olarak hayatımızda kaç kere mutlu olduğumuzun ötesinde, yaşamın tamamını niteliksel olarak iyi olma durumu ile ilişkilendirmesidir. Nasıl ki bir çiçeğin açmasıyla bahar gelmiyorsa, bir kere iyi veya mutlu olmamız bizi erdemli kılmaz. Bu nedenle Aristoteles erdemli yaşamı, aklın ruha uygun davranışı olarak formüle eder. Bu formülasyonda Aristoteles erdemin ne olduğu kadar neyin erdem olduğunu da araştırır. Çünkü Aristoteles erdemlerin sadece doğuştan getirdiğimiz doğal şeyler olarak ele almayız. Ona göre erdemleri edinebileceğimiz doğal bir yapımlar olmakla birlikte, deneyim ve alışkanlıklarla onları geliştiririz.¹⁴ Biz erdemleri yapa yapa öğreniriz. Bu bağlamda Aristoteles erdemleri

12 A.g.c.

13 Aristoteles, *Nikomakhos’a Etik*, 2014, 22.

14 A.g.c.

düşünce (entelektüel) ve karakter (ahlaki) erdemleri olmak üzere ikiye ayırır. “Kimi erdemlere düşünce erdemleri, kimine de karakter erdemleri diyoruz, bilgelik, doğru yargılama, akli başındalığa düşünce erdemleri; cömertliğe, ölçülülüğe ise karakter erdemleri diyoruz.”¹⁵ Düşünce erdemleri deneyim ve zaman gerektiren, eğitim ile kazanılan erdemlerdir. Karakter erdemleri ise alışkanlıkla edinilen erdemlerdir. Ele aldığımız muhakeme ve basiret kavramlarını Aristoteles’in erdemler sınıflaması üzerinden değerlendirecek olursak; muhakeme kavramı doğru yargılama bağlamında düşünce erdemleri, basiret olarak ifade ettiğimiz ölçülülük ise karakter erdemleri arasında sayılabilir.

Erdemli olmanın muhakeme ya da yargı yetisi ile ilişkisi, bilgi ile eylem arasındaki ilişki üzerinden ele alınabilir. Aristoteles’te erdemli bir yaşam sürmenin temelinde hayatımızı ölçülü olmak yatmaktadır. Ölçülü olmak aşırı ve eksik olandan kaçınarak ortayı bulma yetisidir. Eş deyişle davranışlarımız ve kararlarımız çok fazla ya da çok az olduğunda ölçüyü kaçırmış oluruz. Bunun yerine iki ucun ortasını bulmamız gerekir. Karakter erdemlerinden biri olan cömert olmayı örneklendirecek olursak; olur olmaz her şeye para harcamak savurganlığı, ihtiyacı olmasına rağmen bir şey almamak cimriliği ifade eder. Gerekli zaman gereken ihtiyaçları makul bir şekilde karşılamak cömertliği ifade eder. Aynı şekilde her şeyden kaçmak korkaklığı, hiçbir şeyden hiçbir şekilde korkmamak cüretli ve gözü pek olmayı anlatır. Korkaklık ile cüretli olmanın ortası ise cesarettir. Dolayısıyla bütün erdemler aşırılık ile bozulur ve orta ile korunur. Aşırı olanın ne olduğunu bilmeden ortayı bulmak mümkün değildir. Çünkü ortayı bulmak, aynı zamanda aşırı olanın ne olduğunu da bulmaktır. Aşırı olanın ne olduğunu bulmadan ortanın ne olduğunu bulamayız. Sınırı bilmek, sınırın iki tarafını da bilmektir. Aynı şekilde orta olanı bilmek, ortanın iki ucunu da bilmektir. Aksi taktirde elimizdeki orta olduğunu nerden bilebiliriz ki? Bu nedenle orta olan ile aşırı olan arasındaki ilişkiyi ortaya koymak bir yandan entelektüel, diğer yandan da deneyim işidir.

Aristoteles’e göre ölçülü ve erdemli yaşam ruhun akla uygun etkinliğini ifade eder. Bu bağlamda Aristoteles ruh ile akıl arasındaki ilişkiyi şu şekilde ele alır. Aristoteles ilk olarak ruhu akıldan pay alan kısım ile akıldan pay almayan kısım olarak ikiye ayırır. Daha sonra ruhun akıldan pay alan kısmını da ikiye ayırır. “Biri, ilkeleri başka türlü olamayacak nesnelere, öteki de ilkeleri başka türlü olabilecek nesnelere baktığımız yan.”¹⁶ Ruhun akıldan pay almayan kısmı ise bitkiler ve hayvanlardan oluşur. “Akıl sahibi olmayan

15 A.g.c.

16 A.g.c.

yanın bir kısmı akılla hiçbir bağı olmayan “beslenme ve büyüme nedeni”dir ve sadece insana özgü değildir; insanda olduğu kadar bitki ve hayvanda da vardır.”¹⁷ Dolayısıyla beslenme ve büyüme insana özgü bir yaşamı ifade ediyor olamaz. Beslenme ve büyümeden sonra duyulara sahip yaşam geliyor. Ancak bu da insanın bütün hayvanlarla ortak bir yanını ifade eder. Dolayısıyla insana özgü bir yaşamı ifade edemez. “O halde geriye akıl sahibi olanın- bunun da akla boyun eğen olarak, bir de akla sahip olan ve düşünen olarak- bir tür eylem yaşamı kalıyor.”¹⁸ Ruhun akıldan pay alan kısmını iki insani etkinlik oluşturur. Bunlardan birincisi teorik yaşama ait olan ve zorunlu varlıkla ilgili olan kesin bilgi olarak epistemedir. İkincisi de pratik yaşama ait olan ve olumsal varlıkla ilgili olan bilgelik olarak phronesistir. “Dolayısıyla genel anlamıyla düşünüp taşınan kişi akli başında bir kişi olsa gerek. Hiç kimse olduğundan başka türlü olamayacak ve kendisinin yapamayacağı şeyler üzerine düşünüp taşınmaz.”¹⁹ Düşünüp taşınmak tek tek olaylarla, eylemlerle ve tercihlerle ilgilidir. “Günden güne değişmeyen ‘ilkeleri’ gören bir yeti olarak us, doğru eylem için gerekli ilkeleri ruhun akıldan pay almayan yanına “buyurur”. Dolayısıyla bazı eylem ilkeleri değişmez olarak kalmak zorundadır. Ama tek durumda o eylem ilkelerinin nasıl uygulanacağı tek tek tercihleriyle kişiler tarafından belirlenir. (...) Us, insana eylemle ilgili ilkeleri verirken, akli başındalık usun belirlediği ilkelerin tek tek durumlarda doğru uygulanmasının başarılması anlamını taşır.”²⁰

Aristoteles ruhun akılla ilişkisinde iyyinin ve mutluluğun üç farklı yaşam biçimi olduğunu vurgular. Birincisi ‘haz’; ikincisi ‘siyaset’; üçüncüsü de ‘teorik’ yaşamıdır.²¹ Çoğu insan bu yaşam biçimleri arasında iyyinin ve mutluluğun haz yaşamında olduğunu ileri sürer. Aristoteles’e göre iyyiyi ve mutluluğu hazda gören insanlar kaba sapa insanlardır. Çünkü mutluluğu geçici bedensel duyulara indirgerler. İkinci yaşam biçimi olan siyaset yaşamının temelinde onur kavramı yatmaktadır. Siyaset yaşamının ereği onurlu bir yaşamdır. “Seçkinler ve eylem adamları ise onurda olduğunu düşünürler; çünkü siyaset yaşamının amacı aşağı yukarı budur.”²² Teorik yaşam, bilimlerin sınıflamasında ifade edilen teorik alanla ilgilidir. Aristoteles Metafizik adlı eserin birinci kitabı ‘Bütün insanlar doğası gereği bilmek isterler (yönelirler)’

17 Taşkın Ketenci, “Aristoteles’in Etik Görüşünde Akıl Kavramının Yeri *Yeditepe’de Felsefe*, 2005, 105.

18 Aristoteles, *Nikomakhos’a Etik*, 2014, 18.

19 A.g.c.

20 Taşkın Ketenci, “Aristoteles’in Etik Görüşünde Akıl Kavramının Yeri *Yeditepe’de Felsefe*, 2005, 110

21 Aristoteles, *Nikomakhos’a Etik*, 2014, 12

22 A.g.c.

cümlesiyle başlar.²³ O halde teorik yaşam eylemeye yönelik değil bilmeye varlığı bütünsel olarak kavramaya ve temaşa etmeye yöneliktir. Bu üç yaşam biçimi içerisinde teorik yaşam episteme kavramını merkeze aldığından, bu yaşamın ereği kesin bilgidir. Muhakeme bu noktada teorik yaşamdan beslenen ama bu teorik yaşamı pratik alanda ölçüp biçerek eylemlerimize ve deneyimlerimize eşlik eden bir yetiye dönüşür. Çünkü bir şeyi bilmek ile o bilgiye uygun davranmak birbirinden farklı şeyleri ifade eder. Biz bir şeyi biliyor olmamız ona uygun davranacağımız anlamına gelmez. Bu durumda, bir şeyi biliyorsak fakat ona göre eylemiyorsak o bilginin hiçbir pratik değeri yoktur. Aynı şekilde bir eylemde bulunuyorsak ancak o eylemi neye göre eylediğimizi bilmiyorsak o eylem düşük seviyeli bir eylemdir. Erdemli bir yaşam için hem bilgili hem de o bilgiye göre eylemek gerekir. Bu nedenle erdemli yaşamı mümkün kılan muhakeme, bu yaşam biçimlerinden herhangi birine indirgemenen üç yaşam biçimini de kucaklaması gerekir. Bu nedenle haz ya da siyaset yaşamı reddedilecek bir yaşam değil, bizi muhakeme sürecinde orta yola götürecek deneyimleri içerir. Bu deneyimlerin erdemli bir yaşam dönüşmesinin temelinde muhakemenin de temelinde olan basiretli tutumun niteliği yatmaktadır.

Basiret ya da Ölçülülük

Arapça kökenli olan basiret, tek tek olaylar karşısında ölçülü olmayı başarabilme ve olayları öngörebilme yetisidir. Bu yetiyi Aristoteles phronesis kavramıyla karşılamıştır. Phronesis hem ölçülü olmayı hem de olduğundan başka türlü olabilen eylem alanını öngörebilmeyi mümkün kılan bir tür bilgelik yetisidir. Aristoteles *Metafizik* adlı eserde olduğundan başka türlü de olabilen bilimleri pratik akıl yürütmeye bağlı olan pratik bilimler olarak ele alır. Bu bağlamda, “Aristoteles pratik bilimleri üç farklı etkinliğe ayırır: etik, siyaset ve ekonomi. Ona göre en yüksek pratik bilim siyasettir ve etik bunun temel parçasıdır.”²⁴ Etik, siyasete giriş olarak görülebilir. Pratik bilimlerin temel amacı en yüksek iyiye ulaşmaktır. Aristoteles pratik bilimlerin peşinden koştuğu bu en yüksek iyiyi *eudaimonia* olarak tanımlar. “‘Eudaimonia’ etimolojik olarak ‘iyi’ veya ‘esenlik’ anlamına gelen ‘eu’ ön eki ile ‘yol gösterici ruh’ veya ‘koruyucu tanrı’ anlamına gelen ‘daimon’ kelimesinden oluşur.”²⁵ Dolayısıyla mutluluk olarak çevirdiğimiz eudaimonia, geçici haz mutluluğunu değil, ruh ve akıl ilişkisinde bilgi ile eylemin sentezlendiği bir yaşamı ifade eder. Bu nedenle Aristoteles felsefesinde erdeme dayalı olan etik

23 Aristoteles, *Metafizik*, 1996, 75.

24 Yakup Hamdioğlu, “A Brief Account of the Relation between Prudence and Decision in Aristotle’s *Nicomachean Ethics*” *Beytulhikme*, 2015 (5/2).

25 A.g.c.

düşünceyi haz duygusunu çağrıştırdığı için mutluluk etiğinden çok ölçülülük ya da orta yol etiği olarak ifade edebiliriz.

Aristoteles'e göre iyi, her etkinliğe göre değişen bir ilkedir. Bu anlamda iyi, diğer eylemlerimizle bağlantılı olarak ortaya konabilecek bir şeydir. İkinci olarak Aristoteles 'öteki şeylerin uğruna yapıldığı şey' olan iyi ile 'hiçbir zaman bir başka şey için tercih edilmeyip hep kendisi için tercih edilen' iyi arasında ayrımı yapar.²⁶ Birincisi araç olarak iyiyi ikincisi de amaç olarak iyiyi ifade eder. Araç olarak iyi, şan, şöret, zenginlik gibi şeyler iken; kendinde amaç ve en yüksek iyi eudaimonia'dır. "Aristoteles iyiler hiyerarşisinde en mükemmel amacın, en çok iyyinin ve en çok arzulananın, en yüksek iyi olduğunu ifade ettikten sonra, onun eudaimonia olduğunu söyler."²⁷ Eudaimonia Türkçeye mutluluk olarak çevrildiğinden Aristoteles etiği 'mutluluk etiği' olarak ele alınmaktadır. Ancak mutluluk anlık bir duygu durumunu da ifade ettiğinden eudaimonia kavramını mutluluk olarak çevirmek bizi yanlış sonuçlara götürebilir. Çünkü eudaimonia, bir duygu durumundan çok insanın kendi potansiyellerini gerçekleştirdiği ve yaşam boyu etkin olduğu bir zemini ifade eder. Bu nedenle Aristoteles etiği mutluluk etiğinden çok yaşam boyu pratik eylemlere işaret eden eudaimonia etiğidir.

Eudaimonia'ya giden yol sadece bilgidен değil, bilginin olumsal alana, pratik eylemlere uygulanması olarak bilgellikten geçer. Bu bağlamda bilgellik tercihler üzerine enine boyuna düşünüp taşınmaktır. Bu yetinin karşılığı basirettir. Basiret olumsal alanda karşılaşılan olayları en iyi şekilde yorumlayabilme ve öngörebilme yetisidir. Basirette bir olayı yorumlamak yetmez bir de o olayın mümkün sonuçlarını da görmek gerek. Dolayısıyla bir şey gerçekleşmeden önce onu tahmin edebilmek basiret yetisiyle ilgilidir. Bir olay karşısında basiretim bağlandı dediğimde neyi kastetmiş olurum? İşte bu soru basiretin hem yorumlayabilme hem de öngörebilme niteliğiyle ilgilidir. Dolayısıyla muhakemenin felsefi temelleri bağlamında basiret geçmiş, bugün ve geleceği kapsamak durumundadır. Basirete bilgellik niteliğini yükleyen tam da bu üç zaman durumunu kucaklayabiliyor olmasıdır. Basiretin bilgellik ile bu sıkı ilişkisi pratik alana ilişkin konan ilkelerin pratik alanın olumsallığıyla birlikte bu üç zaman dilimini kuşatmasıdır. Bunun yolu Aristoteles'in teorik alan olarak ifade ettiği episteme ile pratik alan arasında köprü kurma yetisidir. Bu yeti iyyinin ne olduğu ile neyin iyi olduğu arasındaki karşılıklı ilişkide temellenir. Neyin iyi olduğunu sadece iyyinin ne olduğuna bakarak karar verirken pratik alanın olumsallığını aşamayız. Diğer yandan neyin

26 Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, 2014, 16-17.

27 Aylin Çankaya, "Aristoteles'te Mükemmel Yaşamın Neliği" *Özne Aristoteles Özel Sayısı*, 2016, 211.

iyi olduğuna karar verirken iynin ne olduğu bize rehberlik etmezse kalıcı ilkeler koyamayız. O halde iyiye ilişkin iki yaklaşım da karşılıklı olarak etkin kılınmalı ki teori ile pratik arasında köprü kurulabilsin. Basiret bu köprüyü kurabilme yetisi üzerinden ölçülü olmayı mümkün kılmaktadır. Bu nedenle basiretteki ölçülü olma yetisi hem deneyim hem de bilgi gerektirir. Bilgi ile deneyim arasındaki ilişki teorik ile pratik arsındaki köprüyü ifade eder.

Kaynakça

- Aristoteles.** *Metafizik*. Çev. Ahmet Arslan. Ankara: Sosyal Yayınları, 1996.
- Aristoteles.** *Nikomakhos'a Etik*. çev. Saffet Babür. Ankara: BilgeSu Yayıncılık, 2014.
- Çankaya, Aylın.** “Aristoteles’te Mükemmel Yaşamın Neliği” *Özne Aristoteles Özel Sayısı*. Ed. Nur Beyaz Erkızan, Konya, 2016.
- Çörekçioğlu, Hakan.** “Phronesis ve Düşünümsel Yargı Üzerine Bir Değerlendirme”, *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)*. 2015 (20/2), 1-16.
- Demir, Ata.** “Felsefi Bir Kavram Olarak Yargı”. *Marifetname*. 2023 (10/2), 401-433. <https://doi.org/10.47425/marifetname.vi.1345293>.
- Gürsoy, Özgür.** “Siyaset (veya Etik): Foucault’nun “Kendilik İlişkisinin” Normatif Bağlılığı” *Neoliberalizmde Öznellik*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2018.
- Hamdioğlu, Yakup.** “A Brief Account of the Relation between Prudence and Decision in Aristotle’s Nicomachean Ethics” *Beytulhikme*. 2015 (5/2), 95-103.
- Ketenci, Taşkner.** “Aristoteles’in Etik Görüşünde Akıl Kavramının Yeri” *Yeditepe’de Felsefe*. İstanbul: Yeditepe Üniversitesi Yayınları, 2005 (4).
- Nutku, Uluğ.** “Yargı ve İnsan Yargı ve Ölçü” *Yargıya Felsefeyle Bakmak*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017.
- Sarı, M. Ali.** “Düşünce, Dil ve Dünya Arasında Bir Kesişim: Yargı *Yargıya Felsefeyle Bakmak*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017.
- Türker, Sadık.** “Aristoteles’te Yargı Sorunu” *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı Doktora Tezi*, 2001.
- Uygun, Bahtiyar.** “Aristoteles Etiğinde Ölçülülük ve Phronesis” *International Mediterranean Congress*. 2022, 287-295.
- Yağanak, Eray.** “Karar Yargı ve Adalet İlişkisi Üzerine Epistemik Bir İnceleme” *İnsan, Toplum ve Siyaset: Felsefi Sorgulamalar*. Edit. Ahmet Umut Hacıfevzioğlu, İstanbul: Sosyal Yayınlar, 2019.

Zeka

Prof.Dr. Gülnaz KARATAY¹

Çoğu insan zekayı; kabaca bir şeyi kavrama ya da çözme yeteneği olarak açıklayabilir. Bu yönüyle zeka, duygularla ve değerlerle ilgisi olmayan teknik bir kavrammış gibi düşünülebilir. Zeka, üzerinde yaklaşık bir asırdır çalışılan bir başlık olmasına rağmen henüz hemfikir olunmuş bir zeka tanımı bulunmamaktadır. Çünkü zekanın ne olduğuna ilişkin cevap; sadece bilimsel verilere bağlı olarak değil, aynı zamanda zeka ya da zeki kişi derken neyi kastettiğimize de bağlı olarak da değişir. Bu yönüyle zeka; birçok disiplinin ortak kesişim alanında yer alan ortak bir kavrama dönüşmektedir. On binlerce yıl süren yolculukta doğa karşısında konumlanış, beslenme örüntüsü, üretim ilişkileri, çevresel faktörler gibi bir çok değişken üzerinden arkeoloji/antropolojinin; sağlıklı ve dengeli bir toplumun temel çıktıları üzerinde eğitim ve davranış bilimlerinin; anlama ve psikometrik ölçümleme yöntemleri ile psikoloji biliminin; günümüzde yapay zeka teknolojileri ile mühendislik bilimlerinin; birçok yönüyle sporun, sanatın, felsefenin konusu olma potansiyelindedir. alanına girmektedir. Zeka aynı zamanda, alanımla bağlantılı olarak, insan beyninin nöroanatomik yapısı, fizyolojik özellikleri, sinaptik etkileşimler ve çevresel etkileşimler üzerinden sağlığın ve nörobilimin temel bir çalışma alanıdır. Bununla birlikte zeka, felsefenin yeniden ilgi duyduğu bir alandır çünkü; insan davranışlarını manipüle etmek için anlama eğilimi son 20 yılda giderek artmış, zekanın işlevi sorgulanır olmuş ve nöropolitik gibi yeni alanların doğuşunu tetiklemiştir. Bu bağlamda; tüketim ilişkilerinde manipülasyona karşı, öğrencilere zorunlu eğitimde yaşam becerisi olarak temel düzeyde nörobilim eğitimi verilmesini gerekliliği her geçen gün daha fazla ihtiyaç haline gelmektedir.

Bu yönüyle disiplinler üzerinden bakıldığında; neyin zeka olduğu, kapsamı ve işlevi farklılaşabilmektedir. Bu paralelde zeka kavramı, farklı bağlamlarda farklı anlamlar kazanabilmektedir. Örneğin sebzeler ve mutfak aletlerinden oluşan bir grup materyal gruplandırılmak istendiğinde, kimisi

1 Prof. Dr., Munzur Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Hemşirelik Bölümü

mutfak gereçlerini bir kümeye, sebzeleri bir kümeye koyarken, kimisi ise soğanın bıçakla kesilmesi gerektiğinden aynı kümede durması gerektiğini düşünebilir. Bu nedenle zekayı tarif etmek kolay değildir ve kapsamı nasıl oluşturduğumuz önemi vardır (Sak, 2018).

Peki zeka insanlara özgü müdür? Hayvanlar, bitkiler ya da makinaların da zekası var mıdır? Bu yönüyle bilinçli aktörü denklemden çıkarırsak zeka ne anlama gelir?

İnsanların dünyadaki en zeki tür olduğunu söylediğimizde, içimizden bazıları buna itiraz ederek çok sayıda başka hayvanın da oldukça zeki olduğunu söyleyebilir, bazıları ise zeka ile içgüdüleri birbirine karıştırdığımızı düşünebilirler. Diğer canlılarda bir şeyleri çözüyorlar ama insanlar farklı yöntemlerle... Ancak diğer canlıları insanın zeka türümüze göre yargılama eğiliminde olduğumuz için, zeka kapasitelerini fark etmekten bir miktar uzak olduğumuzu söyleyebiliriz. Örneğin yarasalar, yunuslar, kuzgunlar, papağanlar da belirli türden beceriler ortaya koyabilmektedirler. Yapay zeka ile üretilen küçük elektronik cihazlar da artık son derece karmaşık şeyleri çözebilmektedir ve yakın gelecekte gerçekten akıllı olup olmayacakları çoktan tartışılmaya başlanmıştır. Diğer taraftan bitkilerin morfolojilerini, fizyolojilerini ışığa, suya göre ayarlama eğiliminde oldukları bilinmektedir. Bahsedilen bu zeka kapasitelerinin her birinin filozoflar, psikologlar, biyologlar veya yapay zekayla uğraşan bilim insanları arasında hem savunucuları hem de eleştirmenleri bulunmaktadır. Ancak modern dünyada, insanların bilişsel olarak benzersiz olduğu düşüncesine o kadar alıştık ki, insana özgü bir zeka fikri kendi kendini yeterince açıklayıcı görünüyor. Yapay sistemler karmaşık makine dillerinde çalışabilmektedir ancak şimdilik bunu bilinçsizce yapıyorlar ve ne yaptıklarına dair hiçbir anlayışları, problem çözme çabalarına eşlik eden ve onları yönlendiren zihinsel imgeleri bulunmamaktadır. Ancak bunun gelecekte mümkün olma olasılığı, yani yapay zekaya bilinç yüklenebilme çabası, insan kapasitesinin çok üzerine çıkacak olan bir zeka biçimiyle, hem endişelendirici hem de heyecan verici nitelikler taşıyacağı benzenmektedir.

Bu bağlamda güncel zeka sınıflamalarından biri de aşağıdaki biçimde karşımıza çıkabilmektedir;

Homofenomenal Zeka: İnsanın Karmaşık problem çözme kapasitesi

Heterofenomenal Zeka: Tüm bilinçli varlıklar için problem çözme kapasitesi

Sistem Zekası: Karmaşık problem çözme sistemlerinin kapasitesi

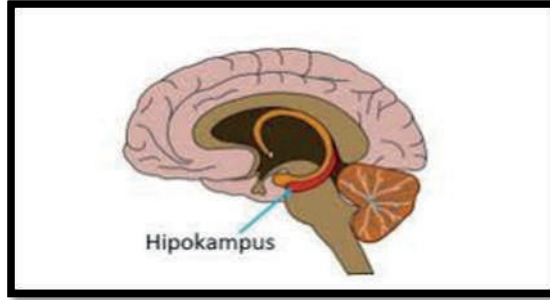
Algoritmik Zeka: Karmaşık problem çözme fonksiyonlarının kapasitesi

Ancak bu çalışmada amacımız Homofenomenal Zeka yı tanımlamak olacaktır.

Homofenomenal zeka; karmaşık fikirleri anlama, çevreye etkili bir şekilde uyum sağlama, deneyimlerden öğrenme, çeşitli akıl yürütme biçimleriyle meşgul olma, düşünerek engelleri aşabilme, bilgiyi kullanarak çevresini manipule edebilme yeteneği olarak tarif edilebilir (*Human intelligence | Definition, Types, Test, Theories, & Facts | Britannica*, 2024). Bütün bu özelliklerdeki farklılaşmanın önemli bir boyutu zeka ile açıklanabilir ve bu yetenek bakımından insanlar birbirlerinden farklılık gösterirler. Dahası bütün bu kapasiteyi diğer zeka türlerinden ayıran temel fark bilinçli varoluş ile ilgilidir. Bu açıdan zekanın nöro bilim açısından nasıl tariflendiği kritik öneme sahiptir.

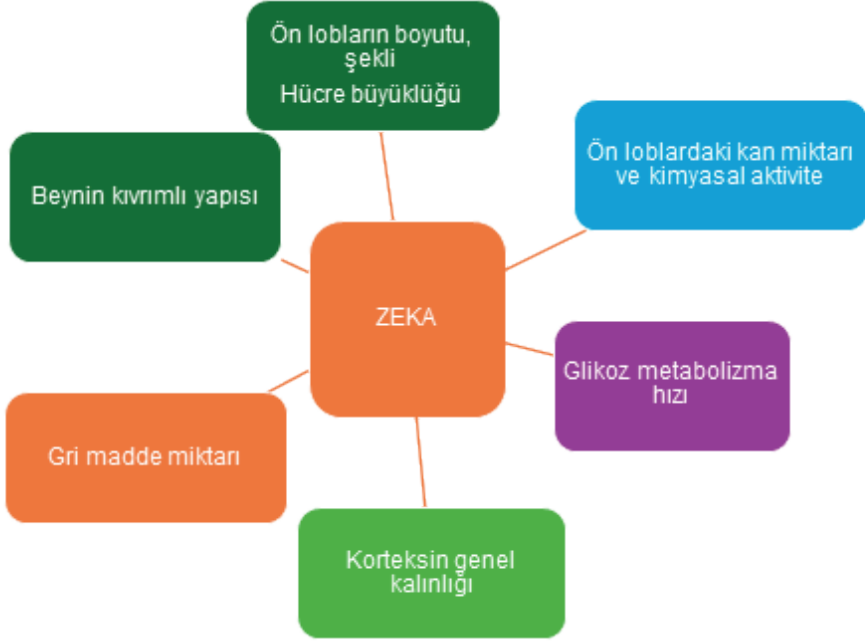
Nöro bilim Açısından Zeka

Zeka, nöro bilim açısından; 17.000'den fazla insan geninin çok büyük bir kısmının, gelişimi ve işlevselliği üzerinde etkiye sahip olduğu düşünülen bir alan olarak tariflenmektedir. Bu genlerin büyük kısmı beynin hipokampal alanlarda ekstrekte edilmekte ve zekayla ilgili gen havuzuna her geçen gün yeni genetik lokuslar eklenmektedir (Deary, Penke and Johnson, 2010).

Günümüzün seçkin nöro bilimciler zekanın nöro anatomik temelde açıklanabilmesi için en güncel teknolojilerden faydalanarak bir dizi çalışma yürütmektedirler. Zeka araştırmaları yürütülürken, pozitron yayınlayıcı tomografi (PET) kullanarak zekanın nöral süreçlerini anlaşılmaya çalışılmaktadır. Beyin tümörü ya da epilepsiden dolayı ameliyat olması gereken hastalar ya da kadavralar üzerinde yürütülen çalışmalar; zeka ile nöro anatomik ve fizyolojik özellikler arasındaki bu ilişkileri doğrulamaktadır. Zeka ile bağlantısı olabilecek anatomik özellikler arasında; kortikal kalınlık ve hacim, miyelizasyon derecesi, gliyal hücre yoğunluğu, doku bütünlüğü, nörit yoğunluğu ve konsantrasyon dağılımı, hücre büyüklüğü gibi faktörler gösterilmektedir (Luders *et al.*, 2009; Bajaj *et al.*, 2018). Zekayla ilgili

yürütülen bu çalışmaların bazılarında; beynin glikoz kullanım miktarı ile zeka arasında ters bir ilişki olduğunu ortaya konulmuştur **Verimlilik Hipotezi (Efficiency Hypothesis)** olarak özetlenen bu ilişkiye göre; işlem kapasitesi daha yüksek olan akıllı beyinlerin, herhangi bir bilişsel görevi gerçekleştirirken bunu daha az glikoz kullanarak yaptığı gözlemlenmiştir.

Zeka: Genetik mi? Epigenetik mi? Çevresel mi?

“Bana bir düzine sağlıklı bebek verin, kendi özel dünyamda onları yetiştireyim. Size garanti ederim herhangi birini; yetenekleri, eğilimleri, tutkuları ve ırkdan bağımsız bir biçimde istediğim bir karakter haline getirebilirim. Doktor, avukat, sanatçı, tüccar, dilenci veya bir hırsız...”

C.B. Watson

Watson bu büyük iddiasını 20.yy'ın ortalarında gündeme getirmişti. Bu iddiaya göre insan boş bir levhaydı ve nasıl şekillendirileceği eğitim gibi çevresel değişkenlere bağlıydı. Watson'ın ortaya attığı bu iddia, zekayı etkileyen genleri ve bu genlerin adaptif yeteneklerini dikkate almamaktaydı. Neyse ki günümüzde bu yaklaşım değişmiştir. Her ne kadar psikometrik yaklaşımda zekanın, toplumun kültürel mirasından ziyade genetik mirastan çok daha fazla etkilendiğine bulgular sunulsa da, birçok disiplin bağlamında üzerinde uzlaşa sağlanan genel görüş; zeka üzerinde genetik ve çevrenin yaklaşık etkiye sahip olduğu yönündedir. Ancak zekanın keşfedilme süreci

devam ettiği için, spekulatif yaklaşımlardan ziyade, araştırma bulgularına dayanan kanıtlara kulak vermek önemli olacaktır.

Zeka için tek gen ya da spesifik birkaç zeka geni olmayıp, çoklu genlerin varlığından bahsedilmektedir. Bu nedenle zeka poligenetik bir alan olarak tariflenmektedir. Bu dudumda zekanın anneden geldiği hipotezi yanlışlanmaktadır. Zekanın evresel faktörlerle yoğun ilişkisi bulunduğundan ve yeni nesillerde artma/azalma ilişkisi gzlemlenebildiğinden, zeka aynı zamanda, epigenetiğin çalışma alanına girer.

Zekanın kalıtsallığına ilişkin çalışmalar, çoğunlukla aynı ve farklı ortamlarda büyüyen tek ve çift yumurta ikizleri ve evlatlık bireyler arasındaki farklılaşmalara dayandırılmaktadır. Bu alışmalarda; IQ (Intelligence Quotient) puanları arasındaki en fazla benzeşimin tek yumurta ikizlerinde olduğu gözlemlenmektedir. Farklı koşullarda büyüyen tek yumurta ikizlerinde gözlemlenen zeka korelasyonu, aynı koşullarda büyüyenler kadar yüksek olmasa da, önemli düzeyde benzerlik içermektedir (Sak, 2016).

Diğer yandan çok yoksul koşullarda sıyrılan dehalar, ya da çok iyi eğitim ve fırsat olanaklarına rağmen belirli bir düzeyin üzerine çıkmayanlar, zeka ve kalıtsallığı arasındaki ilişkiyi işaret etmektedir. Örneğin eğitim, belirli düzeyde piyano almamıza katkı sunabilir, ancak bizleri Beethoven ya da Bach yapmaya yetmeyebilir. Ancak toplumda dahi olarak nitelendirilen kapasiteyi standart sapma kapsamına aldığımızda, normal aralıktaki yer alan bireylerde zeka gelişim süreçlerini anlamamızın daha da önemli olduğu düşünülmektedir.

evre Etkisi: Zekanın Coğrafyası Var mıdır?

Diğer taraftan, genetik belirleyicilik yanında, çevresel koşullara bağlı olarak zekanın halihazırda bir coğrafyası olduğu, skorlamalarla gösterilmiştir. Ülkelerin IQ durumuna bakıldığında, zeka testlerinin yapısı bir kenara bırakıldığında, Avrupa'dan aşağı doğru indikçe zeka skorlarında düşme eğilimi olduğu görülmektedir. Bu farklılaşmayı çevresel faktörler, uyaran yoğunluğu, beslenme olanakları, sosyal/kültürel sermaye, hastalıklar ve sağlık hizmetlerine erişim gibi kavramlarla açıklamak olasıdır. Ancak coğrafyalara göre zeka türlerinin farklılaşabileceği de unutulmamalıdır. IQ sıralamasında sıralarda yer alan Afrika'nın kabile toplulukları, Singapur Matematiği'nden habersiz olsalar da dans, müzikte, sporda oldukça başarılı olabilmekte, bitkileri tanıma ve ilaç yapma, hastalıkların tedavisi kısacası doğacı zeka konusunda Avrupalı yaşıtlarına fark atabilecek düzeydedirler. O halde Zeka nedir? İşlevi nedir? Tek tip homofenomenal zeka beklentisi ile verili koşullar arasındaki denge adil midir? gibi bazı temel sorular bir kez daha hatırlatılabilir.

Yetişkinlikten itibaren zekanın genetik boyutuyla baş başa kalmaktayız

Zeka gelişiminde genetiğin ve çevrenin oynadığı rol tüm yaşam boyunca aynı kalmamaktadır. Zeka üzerinde çevrenin payı ergenlik döneminin sonuna kadar belirgin iken, yetişkinlik döneminde genetiğin payı ile baş başa kalabilmekteyiz. IQ' nun kalıtsallığının yaşla birlikte artması, muhtemelen insanları belirli çevresel faktörler aracılığıyla zeka kazanmaya bir şekilde yatkın hale getiren genlerden kaynaklanmaktadır (Sak, 2018). Yüksek IQ genotipine sahip bireylerin hızlı gelişim dönemlerinde özellikle zekayı teşvik edici ortamları seçebildikleri ve zekalarına yatırım yaptıkları düşünülmektedir. Örneğin, bu tezi destekler nitelikte ailesine, eve gerçek bir mikroskop almaları yönünde baskı yapan bir ortaokul öğrencisinin, zekasına açık bir yatırım yapma eğiliminde olduğu düşünülebilir. Benzer durum müzikal/ ritmik zeka için de geçerlidir. Öznel bir deneyim olarak belirtmeliyim ki, bütçe kısıtına rağmen doğum gününde ısrarla istenen pahalı bir müzik aleti, çocuk için yeni bir yolculuğun ve kariyerin adeta bileti olmuştur

Peki Zeka Tek Boyutlu mudur?

1900 yılların başından itibaren üzerinde çalışılan zeka, uzunca bir süre genel zeka (g faktörü) üzerinden tanımlanmış, bir zeka türünden başarılı olan bireylerin alt zeka türlerinde de başarılı olduğu öne sürülmüştür. Ancak bu yaklaşım 1960'lerden itibaren tartışmaya açılmıştır. Gardner (1983)'in "Frames of Mind" adlı eserinde, "g" faktöründen farklı olarak, bir insanın en az yedi temel zeka alanlarından oluşan geniş bir yetenekler yelpazesine sahip olduğunu öne sürmüştür. Bu alanlar arasında; sözel/dilsel zeka, mantıksal/matematiksel zeka, kişisel zeka, sosyal zeka, müzikal zeka, görsel/ mekânsal zeka, gibi farklı zeka türleri tariflenmiştir. Son zamanlara bu zeka türlerine metaforik zeka, doğacı zeka, bedensel/kinestetik zeka gibi yeni alanlar eklenmiştir.

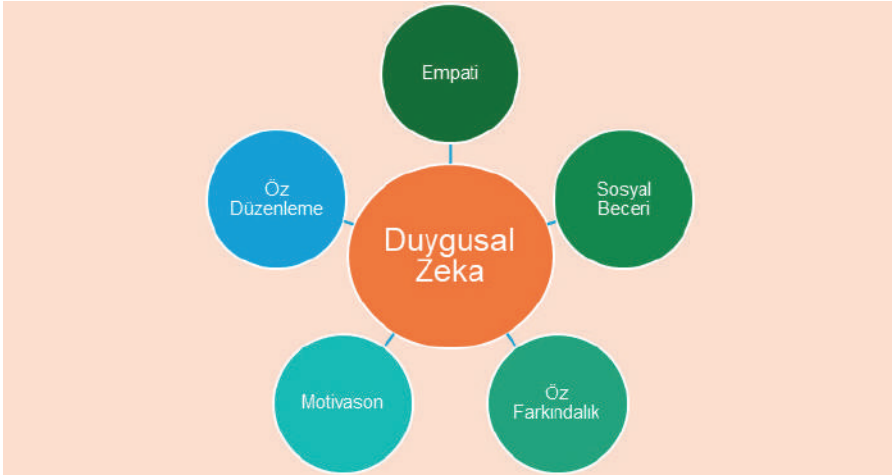
Bir de Duygusal Zeka (EQ) var tabi...

Uzun yıllar boyunca IQ testleri ile ölçülen “g” faktörünün, bireyin okul ve mesleki performansları için iyi bir yordayıcı olduğu kabul edilmekteydi. Zeka; yaşamdaki başarı, sosyal statü, okulu bırakma, işsizlik, yoksulluk, boşanma, sapkınlık veya suç gibi çeşitli bireysel davranış türlerinin önceden tahmin edilmesine olanak sağladığı düşünlmekteydi. Ancak IQ su yüksek bir bireyin, aynı zamanda iyi bir evlilik, iyi bir meslek yaşamı ve toplumsal yaşamı garanti ettiğini söylemek imkansızdır.

Günümüzde başarılı bir birey olmanın koşulunun, IQ’dan ziyade EQ düzeyine bağı olduğu iddia edilmekte, daha zeki olmanın daha zeki kararlara almak anlamına gelmeyebileceğı düşünülmektedir. Adil ve önyargısız karar verme yetisinin zekayla ilgisinin sınırlı olduğu, çünkü zeki kişilerin genel olarak daha endişeli olabildikleri ve duygu yönetimlerinin mükemmel olmayabildiğı ifade edilmektedir. Örneğin 12 yaşında Oxford üniversitesine kaydolan Sufiah Yusof adlı matematik dâhisi, okulu bitiremeden bırakmış, garsonluğa başlamış ve sonra marjinal bir işte çalışmayı sürdürmüştür. Özellikle toplumsal beklentileri de eklediğimizde, zeka birey üzerinde bir yük oluşturup hata yapma olasılığını artırabilirken; duygusal zekanın yaşamsal işlevine vurgu yapılmaktadır. Kişilik ve zeka arasındaki ilişki bazı çalışmalarda gösterilmiştir. Bir meta analiz çalışmasında; açıklık, nevrotiklik, entelektüel katılım ve alışılmışın dışında olma gibi özellikler ile zeka arasında pozitif korelasyon varken, sosyallik, düzenlilik, girişkenlik ve macera arayışı ile negatif korelasyon gösterdiği görülmüştür (Anglim *et al.*, 2022).

Peki duygusal zeka bu kadar önemliyse, bu zeka düzeyi geliştirebilir mi?

İyi haber; evet. IQ testleri yalnızca “zekanın” belirli alanlarını inceler ve yaratıcılık veya duygusal zeka gibi “zeka” ile de ilişkilendirilen belirli alanları hesaba katmaz. Duygusal zeka düzeyimizi anlamak için öncelikle; İnsanlara nasıl davranıyorum? Zayıflıklarım neler? Stresli durumlarla nasıl hissediyorum? Başkalarını etkilemek için neler yapıyorum? Benim için başarı ne anlama geliyor? İyi bir dinleyici miyim ve empati yapabiliyor muyum? Değişime açık mıyım? Memnuniyetsiz, agresif ve talepkar mıyım? gibi sorularla içsel bir keşif yolculuğa çıkabilmek önemlidir. Ancak kişinin kendisini fark etmesi güç olacağından çevreye de kulak verilmesi yararlı olabilir. Sorunlar fark edildiği andan itibaren değişim de mümkün hale gelebilmektedir (Serrat, 2017).

Yeni Nesillerin Daha Zeki Olduğu Doğru mudur?

İnsanın ham zekasının zaman içinde sürekli olarak artması **Flynn Etkisi** olarak tanımlanır. IQ testi puanlarının her on yılda ortalama üç (3) IQ puanı civarında arttığı ön görülmektedir. Yordanan faktörler arasında; daha iyi beslenme, daha küçük ailelere doğru bir eğilim, daha iyi eğitim, daha fazla çevresel karmaşıklık ve heterosis (ebeveynlerin genlerinin karıştırılmasıyla genetik olarak üstün yavruların ortaya çıkması) yer almaktadır. Test çözme becerilerinin kademeli olarak yayılması da olası açıklamalardan biridir (Bratsberg and Rogeberg, 2018).

Bilgili Olmak ile Zeki olmak Aynı Şey midir?

Elbetteki hafızada tutma, hatırlama ve muhakeme etme kapasitesi zeka ile bağlantılıdır. Ancak bankacı eğitim modelinin sonuçları üzerinden ölçebildiğimiz gibi, bilişsel alandaki bilgi artışı tek başına zeka emaresi olarak değerlendirilemez. Bu anlamda kanıtlardan biri, Levidow'un (1993) akıcı zeka testiyle karşı karşıya kalan bir grup lise ğrencisi üzerinde yaptığı çalışmaya dayanmaktadır. Bu çalışmada test edilen katılımcılar, bir yıl boyunca Temel Fizik konularında problem çözmeye odaklanan ve her birinin IQ'sunu dikkate alan bir program kapsamında öğreniyorlardı. Çalışma yılının sonunda katılımcılar tekrar teste tabi tutuldu (aynı akıcı zeka testiyle). AraŐtırmanın sonuçları, katılımcıların aynı IQ'ya sahip olduğunu ancak Fizik problemlerini çözmedeki bilişsel yeterliliklerinin arttığını göstermiŐti. Benzer sonuçlar diğer bazı çalışmalarda da gösterilmiştir. Kendi deneyimlerimizden de biliyoruz ki; geçici bilgi ve kapasite artışı dnemseldir ve geri dönüşü mümkündür. Lise yıllarında matematik kapasitemizin zamanla gerilemesi gibi.

Bazı araştırmacılar, yarım yzyıllı aşkın bir süredir biyolojik, tıbbi ve eğitim programları aracılığıyla "g" faktörünü artırmaya yönelik çabalara rağmen bunların etekli bir şekilde başarıya ulaŐmadıęını iddia etmektedir. Bunun nedeni, her ne kadar kişinin zekası öğrenilen ve edinilen bilgiye bağlı olsa da, zeki olmak ile bilgi sahibi olmanın aynı şey olmadığı düşünülmektedir. nkn IQ seviyesinin; daha önce ifade edildiği gibi, cinsiyet, yaş, müfredat ve sosyo-ekonomik durumdan bağımsız olarak ergenlikten yaŐlılıęa kadar nispeten deęiŐmeden sabit kalma eğilimindedir .

Çocuklarda Zeka Geliştirilebilir mi? Neler Yapılabilir?

ocuk zekası daima ebevnlerin en fazla ilgilendiği konuların başında gelir. Birçok ebeveyne göre; çocukları çok zekidir ancak alıŐmıyordur. Bu nedenle zekanın ne olduğu, ya da olmadığı, ebevnler ve toplum açısından da farkındalık gerektiren önemli bir baŐlıktır.

İnsanlarda nöron gelişimi gebeliğin ilk haftalarında başlar ve altıncı ayın (ikinci trimester) sonunda nöronların büyük kısmı oluşur. Doğum sonrasında altı yaş civarına kadar sinaps oluşumu oldukça hızlıdır. On dört yaŐından sonra nöral yenilenme, nöral onarım ve sinaps oluşumu hızı azalmaya başlar. 18 yaŐından sonra sinaptik ağ oluŐma hızı tamamen durmaz ancak önemli ölçüde azalır. Bu nedenle 18 yaŐına kadar, yani gelişim çağında, beynin sinaptik bağlantı kapasitesini artırmak önemlidir.

Son yıllarda bilim ve teknolojik ilerlemeler sayesinde eriŐkinler de dahil olmak üzere, insan beyninde yeni hücrelerin, yeni sinapsların oluŐtuęunun

gösterilmesi (nörojenesis) ve bu yeni oluşumun çevresel, hormonal, kimyasal gibi parametrelerden etkilendiğinin ortaya konulması ile nöronal süreçler daha fazla önemsenmeye başlanmıştır.

Nöroplastisite, en basit anlamıyla beynin sürekli kendisini yenileyebilme, yeni durumlara kendisini adapte edebilme, daha zengin ve daha işlevsel sinir bağlantıları oluşturabilme kapasitesidir. Özellikle erken çocukluk döneminin nöroplastisite gelişimi ile ilgili kritik dönem. Erken çocukluk dönemi; genel olarak vücudun ve sinir sisteminin olgunlaşması; hareketliliğin, becerilerin ve iletişim kapasitesinin artması, ilgi alanlarının ve yeteneklerin hızla değişmesi açısından, insan yaşamının tümünün en hızlı gelişme ve değişme dönemidir (Abdoli, Golparvar and Aghaci, 2021).

Zekayla ilgili süreç evlilik tercihiyle başlar

Zekayla ilgili süreç evlilikle başlar, çünkü genetik kodlardaki kapasite zeka üzerinde en az yarıya yakın etkiye sahiptir. Bu bağlamda eş tercihi, biyolojik çeşitlilik ya da benzeşim (örneğin akraba evlilikleri) önemli hale gelmektedir. Çeşitlilik doğanın temel yasalarından biridir ve dönüştürücü olandır. Bu nedenle gen karışımlarına olanak tanımak önemlidir.

Diğer yandan anne karnında balık/omega 3 tüketimi ile zeka arasındaki ilişki bulunmaktadır. Yine anne karnında Çinko, Demir, Folat, İyot, B12 ve protein eksikliği düşük IQ ile sonuçlanabilir. Zeka gelişimi açısından anne sütünün yapay beslenmeye göre oldukça avantajları bulunmaktadır. Bu nedenle toplumda emzirmenin teşviki, çocukların fiziksel ve mental kapasitesi açısından son derece önemlidir. (Isaacs *et al.*, 2010; Taylor *et al.*, 2017).

İyi bir zeka kapasitesi için çocuğun doğum öncesi evreden itibaren strese maruz kalmaması da önemlidir. Evde ve okulda çocukların özellikle kafa travmalarından korunması gerekir. Avrupa’da “**Kafa Dostu Okul**” projeleri ile çocuklar kasıtlı travmalardan, kaza ve yaralanmalardan korunmaya çalışılmaktadır.

Nöroplastisite kapasitesi oluşturması bakımından sanat eğitimi ile zeka gelişimi, özellikle duygusal zeka gelişimi arasında ilişki bulunmaktadır. Bu ilişki literatürde “*Mozart Etkisi*” olarak tarif edilmektedir. Müzikle uğraşan çocuklarda; motor becerileri ve işitsel ayırt etme becerilerinde iyileşme olduğu; beyinde yapısal farklılıklar göze çaptığı; dil becerileri açısından daha iyi performans sergiledikleri, görsel sanat alanlarında daha başarılı oldukları gözlemlenmiştir (Waterhouse, 2006; Garrett, 2020).

Sonuç olarak;

İnsanoğlu şüphesiz gelişmiş sinir ağı ile yeryüzünün en zeki varlığı olarak kabul edilmektedir. Bu gelişmişliği sağlayan; beynin tabakalarının binlerce yıl süren mkemmел gelişimidir. Bu gelişim genetik olarak yeni nesillere aktarılmakta, iyileşen çevresel koşulların etkisiyle insanın zeka kapasitesi giderek artmaktadır. Ancak bu artış bütün coğrafyalarda aynı hızda ilerlememektedir. Günümüzde her ne kadar değer atfedilen zeka türü skorlanabilen IQ olsa da yaşam becerisi ve başarısı açısından duygusal zekaya da bir o kadar önem atfedilmeye başlanmıştır. Hem genel zekayı hem de duygusal zekayı geliştirme olanaklı olup, özellikle büyüme gelişmenin hızlı olduğu dönemlerde çocukların; beslenme, eğitim, kültür, sanat, spor alanlarında desteklenmesi önemlidir.

Kaynakça

- Abdoli, F., Golparvar, M. and Aghaci, A. (2021) 'Effectiveness of Early Childhood Care and Education on Intelligence of Children 2 to 24 Months, and their Mother's Affective Capital and Parenting Stress', *Pajouhan Scientific Journal*, 19(4), pp. 33–42. doi: 10.61186/PSJ.19.4.33.
- Anglim, J. *et al.* (2022) 'Personality and Intelligence: A Meta-Analysis', *Psychological Bulletin*, 148(5–6), pp. 301–336. doi: 10.1037/BUL0000373.
- Bajaj, S. *et al.* (2018) 'The Relationship Between General Intelligence and Cortical Structure in Healthy Individuals', *Neuroscience*, 388, pp. 36–44. doi: 10.1016/J.NEUROSCIENCE.2018.07.008.
- Bratsberg, B. and Rogeberg, O. (2018) 'Flynn effect and its reversal are both environmentally caused', *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 115(26), pp. 6674–6678. doi: 10.1073/PNAS.1718793115.
- Countries by IQ - Average IQ by Country 2024 <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/average-iq-by-country> Erişim: 17/05/2024
- Gardner, H. (1983) *Frames of the Mind The Theory of Multiple Intelligence* Erişim: <https://archive.org/details/framesofmindtheco00gardrich/page/n5/mode/2up> Erişim Tarihi; 17/05/2023
- Deary, I. J., Penke, L. and Johnson, W. (2010) 'The neuroscience of human intelligence differences', *Nature Reviews Neuroscience*, 11(3), pp. 201–211. doi: 10.1038/NRN2793.
- Garrett, K. (2020) 'Creative Therapies, Complex Childhood Trauma, and Neurological Improvement: How the Arts can Enhance Neuroplasticity: A Literature Review', *Expressive Therapies Capstone Theses*. Available at: https://digitalcommons.lesley.edu/expressive_theses/366 (Accessed: 17 May 2024).
- Human intelligence | Definition, Types, Test, Theories, & Facts | Britannica* (no date). Available at: <https://www.britannica.com/science/human-intelligence-psychology> (Accessed: 17 May 2024).
- Isaacs, E. B. *et al.* (2010) 'Impact of Breast Milk on Intelligence Quotient, Brain Size, and White Matter Development', *Pediatric Research* 2010 67:4, 67(4), pp. 357–362. doi: 10.1203/pdr.0b013e3181d026da.
- Levidow, B.B. (1994) *The Effect of High School Physics Instruction on Measures of General Knowledge and Reasoning Ability*, Unpublished Ph.D. Dissertation, University of Washington.
- Luders, E. *et al.* (2009) 'Neuroanatomical Correlates of Intelligence', *Intelligence*, 37(2), p. 156. doi: 10.1016/J.INTELL.2008.07.002.
- Neisser, U. *et al.* (1996) *Intelligence: Knowns and Unknowns*. American Psychologist 51(2) DOI:10.1037//0003-066X.51.2.77

- Sak, U. (2016) ‘Zekâ ve Gelişimi’ Erişim: https://www.researchgate.net/publication/315447805_Zeka_ve_Gelisimi Erişim Tarihi: 19/05/2024
- Serrat, O. (2017) ‘Understanding and Developing Emotional Intelligence’, *Knowledge Solutions*, pp. 329–339. doi: 10.1007/978-981-10-0983-9_37.
- Taylor, R. M. *et al.* (2017) ‘Effects of Nutritional Interventions during Pregnancy on Infant and Child Cognitive Outcomes: A Systematic Review and Meta-Analysis’, *Nutrients* 2017, Vol. 9, Page 1265, 9(11), p. 1265. doi: 10.3390/NU9111265.
- Waterhouse, L. (2006) ‘Inadequate evidence for multiple intelligences, Mozart effect, and emotional intelligence theories’, *Educational Psychologist*, 41(4), pp. 247–255. doi: 10.1207/S15326985EP4104_5.

Akademik Zeka ve Duygusal Zeka Terazisinde Hayat

Prof. Dr. Cihat YAŞAROĞLU¹

1. Giriş

Zekâ kavramı, insan davranışlarını ve başarılarını anlamlandırmak adına sıklıkla başvurulan bir çerçevedir. Bu bağlamda, “akademik zekâ” ve “duygusal zekâ” gibi alt başlıklar, zekânın farklı yönlerini tanımlamak ve açıklamak için kullanılmaktadır. Bu metinde, söz konusu iki kavram merkeze alınarak zekâyâ dair daha kapsamlı bir çerçeve sunulacaktır.

Her şeyden önce, zekâ kavramının kendisi üzerinde durmak gerekmektedir. Çünkü “zeki” olarak nitelendirilen bir bireyden söz edildiğinde, bu nitelenenin bağlama göre farklı anlamlar taşıyabileceği unutulmamalıdır. Örneğin, bir öğrenciden bahsedildiğinde, “zeki” ifadesi genellikle akademik başarıya, sınavlardaki performansa veya hızlı kavrama becerisine atıfta bulunur. Ancak bir iş insanı söz konusu olduğunda, zekâ daha çok stratejik düşünme, problem çözme, iletişim kurma ve liderlik yetkinlikleri bağlamında değerlendirilir. Benzer şekilde, bir akademisyen için zekâ, eleştirel düşünme, analitik beceriler ve bilgiyi üretme kapasitesi ile ilişkilendirilir.

Dolayısıyla, zekâ kavramı tek boyutlu bir yapı olmaktan uzaktır. Akademik zekâ; mantıksal, matematiksel ve dilsel yetenekler ile bağlantılı olarak daha çok bilişsel işlevlere odaklanırken, duygusal zekâ; kişinin kendi duygularını tanıma, başkalarının duygularını anlama, empati kurma ve duygusal ilişkileri yönetme becerilerini içermektedir.

Bu çerçevede, bireyin yaşam başarısını anlamlandırırken yalnızca akademik zekâyâ odaklanmak yetersiz kalabilir. Duygusal zekâ, özellikle sosyal ilişkilerin kurulması ve sürdürülmesi, stresle başa çıkma ve öz farkındalık gibi alanlarda belirleyici bir rol üstlenmektedir. Hayatın bütüncül doğası göz önüne alındığında, bireylerin akademik ve duygusal zekâ dengesiyle hareket

1 Prof. Dr., İnönü Üniversitesi

etmesi, hem kişisel hem de mesleki başarıyı destekleyici bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Zeka kavramı, insanlık tarihi boyunca farklı disiplinler tarafından çeşitli biçimlerde tanımlanmış ve incelenmiştir. Genel anlamda zeka, bireyin değişen çevresel şartlara uyum sağlama becerisi ve yeteneği olarak kabul edilmektedir (Sternberg & Kaufman, 1998). Ancak, zekanın farklı bağlamlarda ve yaşam alanlarında farklı yansımaları olduğu gözlemlenmektedir. Örneğin, bir öğrenci için akademik başarı odaklı bir zeka tanımı yapılırken, bir iş insanı için problem çözme ve karar verme yetenekleri ön plana çıkabilmektedir. Benzer şekilde, bir akademisyen için derinlemesine analiz ve sentez yapabilme kapasitesi zekanın bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Bu durum, zekanın tanımlanmasında ve ölçülmesinde çok boyutlu bir yaklaşımın gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Zekâ kavramı, yalnızca bilişsel alanla sınırlı kalmayıp, duygusal alanı da kapsayan çok boyutlu bir yapıdır. Bu çerçevede, “akademik zekâ” ve “duygusal zekâ” gibi ayrımların yapılması, farklı beceri alanlarını daha net analiz edebilmek amacıyla geliştirilmiştir. Ancak bu ayrım, bu iki zekâ türünün birbirine rakip ya da alternatif olduğu anlamına gelmemelidir. Aksine, bu iki kavram birbiriyle etkileşim hâlinde olan ve birbirini tamamlayan yapıdadır.

Bu ayrımın neden gerekli görüldüğünü anlayabilmek için zekâ tarihine, özellikle de 20. yüzyılın başlarına dönmek gerekmektedir. Zekâ kavramı, uzun bir süre boyunca yalnızca bilişsel yetiler (mantık, matematik, dilsel beceriler vb.) üzerinden tanımlanmış; bu da daha çok akademik başarıya odaklanan bir anlayışı doğurmuştur. Oysa 1990’lı yıllarda literatüre giren “duygusal zekâ” kavramı, bireyin yaşam başarısında duyguların da belirleyici bir rol oynadığını ortaya koymuştur. İş, aile ve eğitim gibi birçok yaşam alanında duygusal zekânın etkisinin yüksek olması, bu kavramın ne denli önemli olduğunu göstermektedir.

Dolayısıyla, duygusal zekâ kavramının görece geç tanımlanmış olması, bu alanın önemsiz olduğu anlamına gelmez. Asıl sorgulanması gereken nokta, bu kadar hayati bir kavramın neden ancak 1990’larda literatüre girdiği ve daha önce yeterince ele alınıp alınmadığıdır. Literatürde, özellikle 1990’lı yıllardan itibaren gündeme gelen **duygusal zeka (EQ)** kavramı, zeka anlayışına yeni bir boyut kazandırmıştır (Goleman, 1995). Bu kavram, bireyin kendi duygularını ve başkalarının duygularını anlama, yönetme ve bu bilgiyi düşünme ve davranışlarını yönlendirmede kullanma yeteneğini ifade etmektedir. Bu makale, **akademik zeka (IQ)** ile duygusal zeka arasındaki ilişkiyi, bu iki kavramın insan yaşamındaki terazisel konumunu ve birbirlerini nasıl tamamladıklarını incelemeyi amaçlamaktadır. Tarihsel süreç içerisinde

zekaya bakış açılarındaki değişimler, deneysel bulgular ve duygusal zekanın temel bileşenleri üzerinden kapsamlı bir değerlendirme sunulacaktır.

2. Akademik Zeka ve Tarihsel Kökenleri

İnsanlık tarihi boyunca bireyin nasıl değerlendirildiği, zeka tanımlamalarını doğrudan etkilemiştir. Özellikle 1800'lü yıllardan itibaren insan, daha çok üretkenliği ve iş yapabilme kapasitesi üzerinden ele alınmıştır. Bu dönemde ve sonrasında, zekanın tanımlanmasında ağırlıklı olarak günümüzde **IQ (Zeka Katsayısı)** olarak bilinen ve sözel ile sayısal becerileri kapsayan **akademik zekaya** odaklanılmıştır (Neisser ve diğ., 1996).

Zeka kavramına yönelik temel bakış açısı, insanlık tarihi boyunca şekillenmiştir. İnsanı nasıl değerlendirdiğimiz, zeka tanımlamalarının ve ölçütlerinin belirlenmesinde merkezi bir rol oynamıştır. Özellikle 1800'lü yıllara gelindiğinde, insanın nitelendirilmesinde bugünkü "IQ" olarak adlandırdığımız akademik zeka, yani sözel veya sayısal alandaki beceri ve yetenekler ön plana çıkmıştır. Bu paradigmanın günümüzdeki yansımaları açıkça gözlemlenebilmektedir. Örneğin, ebeveynler olarak çocukları için "garanti meslekler" seçme eğilimindeyiz; tıp veya mühendislik gibi alanlar sıklıkla tercih edilmektedir. Bu mesleklere erişim için, belirli bir oranda bilgiyi işleyebilecek kapasiteye ve potansiyele sahip olmak gerektiği genel kabul görmüştür. Türkiye'de bu potansiyel, Yükseköğretim Kurumları Sınavı (YKS) veya lisansüstü eğitim için Akademik Personel ve Lisansüstü Eğitimi Giriş Sınavı (ALES) gibi merkezi sınavlarla ölçülmektedir. Dolayısıyla, bu sınavlar aracılığıyla ölçülen potansiyelin sözel ve sayısal zeka alanlarını yansıttığı görülmektedir. Üniversitelerde daha sonradan ortaya çıkan eşit ağırlık alanı bile, temelde bu iki zeka türünün kombinasyonunu temsil etmektedir.

İnsan tasavvuruna dönüldüğünde, bireyin daha çok iş yapabilen, daha pratik ve daha çok verim elde edilebilecek bir varlık olarak ele alınması, bazı temel insani özelliklerin göz ardı edilmesine yol açmıştır. Bu noktada insanın, içinde değerlerin ve duygusal zekanın da bulunduğu belli bazı özelliklerinin ihmal edildiği, bilimin konusu yapılmadığı ve bu konudaki çeşitli çalışmaların çok sonralara kaldığı rahatlıkla görülebilir.

Eğitim sistemleri de bu akademik zeka anlayışı üzerine inşa edilmiştir. Bireylerin mesleki yönelimleri ve toplumsal konumları genellikle sözel ve sayısal yeteneklerine göre belirlenmiştir. Türkiye'deki Yükseköğretim Kurumları Sınavı (YKS) ve Akademik Personel ve Lisansüstü Eğitimi Giriş Sınavı (ALES) gibi ölçme sistemleri, büyük ölçüde sözel ve sayısal zeka alanlarındaki potansiyeli ölçmeyi hedeflemektedir. Üniversitelerde sonradan

ortaya çıkan eşit ağırlık gibi alanlar dahi, temelde bu iki zeka türünün bir kombinasyonunu içermektedir.

Bu bağlamda, insanın daha çok işlevsel bir birey olarak görülmesi, onun değerler ve duygusal zeka gibi bazı özelliklerinin bilimsel incelemenin dışında kalmasına yol açmıştır. Duygusal zekanın bilim gündemine ancak 1990'lı yıllarda girebilmesi, bu tarihsel konjonktürün bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Bu durum, akademik zekanın uzun yıllar boyunca bireyin başarısını belirleyen yegane kriter olarak kabul edildiğini, ancak insanı bütünüyle anlamak için bu yaklaşımın yetersiz kaldığını göstermektedir.

3. Duygusal Zekanın Ortaya Çıkışı ve Yaşamdaki Rolü

Duygusal zeka kavramı, ilk kez 1960'larda dile getirilmiş olsa da, doktora tezi olarak çalışılması ve literatürde geniş yer bulması 1990'lı yıllara, özellikle de Daniel Goleman'ın çalışmalarıyla mümkün olmuştur (Goleman, 1995). Goleman'ın "Duygusal Zeka" adlı eseri, kavramın popülerleşmesinde ve hayatımızdaki öneminin anlaşılmasında dönüm noktası olmuştur.

Duygusal zekanın insan yaşamındaki kritik rolünü anlamak için, 1970'lerde yapılan ve daha çok "**Marshmallow Testi**" olarak bilinen ünlü sabır deneyine bakmak gerekmektedir (Mischel ve diğ., 1972). Bu deneyde, yaşları 4 ile 7 arasında değişen çocuklara bir lokum verilerek, eğer belirli bir süre beklerlerse ikinci bir lokum ile ödüllendirilecekleri söylenmiştir. Deneyin boylamsal takibi sonucunda, lokumu yemeyi erteleyebilen ve sabır gösterebilen çocukların, yıllar sonraki üniversiteye giriş sınavlarında ortalama olarak daha başarılı oldukları gözlemlenmiştir. Ayrıca, bu çocukların ilerleyen yaşlarda madde kullanımı, kaygı ve stres gibi olumsuz durumlarla daha az karşılaştıkları, problem çözme becerilerinin ise daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.

Bu bulgular, yüksek akademik zekaya sahip olmanın tek başına yeterli olmadığını, bireylerarası ilişkilerde yaşanan sorunlar, problem çözme becerilerinin eksikliği veya empati yeteneğinin düşüklüğü gibi durumların bireyin eğitim, aile ve iş hayatında ciddi problemlere yol açabileceğini göstermiştir. Marshmallow testi, dünya genelinde farklı kültürlerde, yaş gruplarında ve zaman dilimlerinde binlerce kez tekrarlanmış ve sabır gösteren bireylerin yaşamlarında anlamlı bir başarı farkı sergilediği sonucuna ulaşılmıştır. Bu durum, akademik zekayı besleyen ve ilerleten asıl gücün duygusal zeka olduğunu ortaya koymaktadır (Yaşaroğlu, 2024). Elde edilen bulgular dikkat çekicidir: Özellikle sabretme ve ödülü erteleme becerisi gösteren çocukların, ilerleyen yaşlarda daha istikrarlı ve ortalama düzeyde bir başarı sergilediği gözlemlenmiştir. Bu başarı düzeyi "durağan" olarak

tanımlanabilecek bir çizgide ilerlemektedir. Buna karşılık, bilişsel açıdan yüksek kapasiteye sahip ancak sabır gösteremeyen çocukların, akademik başarılarının daha düzensiz bir seyir izlediği belirlenmiştir. Bu çocuklar zaman zaman yüksek başarılar elde etmiş olsalar da bu başarıyı sürdürmemiş; pes etme, dağılma ya da motivasyon kaybı gibi problemlerle karşılaşmışlardır. Çalışmada ayrıca duygusal özdenetimi yüksek bireylerin yalnızca akademik başarı açısından değil; madde kullanımı, problem çözme becerileri, stres ve kaygı yönetimi gibi psikososyal alanlarda da daha olumlu sonuçlar sergilediği tespit edilmiştir. Özdenetim becerisi yüksek bireylerde riskli davranışların daha az, olumlu kişilik özelliklerinin ise daha belirgin olduğu görülmektedir.

Meşhur deney, duygusal zeka alanında olduğu gibi değerler eğitimi alanında da bize önemli ipuçları sunmaktadır. Değerler eğitimi kapsamında öne çıkan temel varsayımlardan biri, bireyin hem bilişsel hem de ahlaki yönünün birlikte geliştirilmesi gerektiğidir. Literatürde bu yaklaşım, “Smart and Good” kavram çiftiyle ifade edilmektedir. Bu ifade, bireyin yalnızca akademik başarıya odaklanan, zeki ve çalışkan bir öğrenci olmasının yeterli olmadığını; aynı zamanda etik değerlere sahip, toplumsal duyarlılığı gelişmiş, “iyi bir insan” olmasının da gerekli olduğunu vurgular. Bu bağlamda, değerler eğitimi çalışmalarında sabır, özdenetim, sorumluluk, empati gibi nitelikler, yalnızca karakter eğitiminin değil, aynı zamanda toplumsal bütünleşmenin de anahtar kavramları olarak yer almaktadır. Akademik zekâ, bireyin öğrenme kapasitesi ve bilgiye erişimi açısından elzem olsa da, bu potansiyelin hangi amaçla kullanılacağı sorusu da bir o kadar önemlidir.

Bu durumu somutlaştırmak adına, ileri düzey güvenlik sistemleriyle korunan bir kasayı örnek verebiliriz. Sıradan bir zekâ düzeyine sahip bireyin bu tür bir sistemi aşması olası değildir. Ancak bu tür güvenlik açıklarını tespit edebilen ve karmaşık algoritmaları çözümleyebilen ileri düzey zekâyâ sahip bireyler—ki siber güvenlik alanında “beyaz şapkalı hacker” olarak adlandırılırlar—bu sistemleri hem çözebilmeye hem de iyileştirme kapasitesine sahiptir. Ancak burada kritik nokta şudur: Bu bireylerin sahip olduğu yüksek bilişsel kapasite, değer temelli bir yönelimle desteklenmediği takdirde, bu yetenekler toplum yararına hizmet değil, zararın yayılmasına yol açan bir yapıya dönüşebilir. Başka bir deyişle, bireyin zekâsı kadar ahlaki pusulası da güçlü olmalıdır. Aksi takdirde, bu bireyler sahip oldukları entelektüel becerilerle toplumun huzurunu tehdit edebilecek bir potansiyele ulaşabilirler. Bu nedenle, değerler eğitiminin amacı yalnızca “çalışkan bireyler” yetiştirmek değil, aynı zamanda “iyi insan” olmanın sorumluluğunu taşıyan bireyler kazandırmaktır. Bilimsel keşiflerin (örneğin atom bombasının icadı) kullanım amacı düşünüldüğünde, akademik zekanın değerler ve duygusal zeka ile dengelenmediği takdirde olumsuz sonuçlar doğurabileceği anlaşılmaktadır.

Özellikle iş hayatında performans ve verim odaklı bakış açısından, insan odaklı bakış açısına geçişle birlikte duygusal zekanın, bireylerin yaşamına bütünsel olarak ne kadar etkili ve faydalı olduğu daha net bir şekilde görülmüştür.

4. Duygusal Zekanın Temel Bileşenleri

Daniel Goleman, duygusal zekayı beş temel bileşen üzerinden açıklamaktadır. Bu bileşenler, bireyin kendi duygularını anlamasından, başkalarıyla etkileşimine kadar geniş bir yelpazeyi kapsar:

4.1. Özbilinç

Duygusal zekânın temel unsurlarından biri, bireyin kendi ruh hâlini fark edebilmesi ve bu ruh hâlini düzenleyebilme kapasitesidir. Daniel Goleman'ın duygusal zekâ kuramında da vurgulandığı gibi, bireyin duygularını tanıyabilmesi ve bu duygular üzerinde kontrol geliştirebilmesi, psikolojik sağlığın ve uyumun temel göstergelerindendir. Günlük yaşamda her birey, çeşitli nedenlerle ruh hâlinde değişimler yaşayabilir. Sabah uyanıldığında hissedilen huzursuzluk, can sıkıntısı ya da belirsiz bir mutsuzluk hali, çoğu zaman insan olmanın doğal bir sonucu olarak ortaya çıkar. Ancak duygusal zekâ düzeyi yüksek bireyler, bu tür olumsuz duyguları sadece yaşamakla kalmaz; aynı zamanda bu duyguların kaynağını sorgulama ve tanımlama becerisine de sahiptir.

Bu bağlamda şu süreç oldukça kritiktir: Duygusal farkındalık: “Canımı sıkın şey ne?” sorusunu sorabilmek. Yaşanılan duygunun spesifik nedenini tespit edebilmek duygusal nedenin tanımlanması; tanımlanan problemi yönetebilme ve ruh hâlini dengeleme becerisi gösterebilmek de duyguyu düzenleme olarak karşımıza çıkar. Eğer birey, yaşadığı olumsuz ruh hâlinin nedenini net bir şekilde ortaya koyamazsa, çözüm üretme süreci de muğlak hâle gelir. Oysa problem tanımlandığında, bu probleme karşı geliştirilebilecek çözüm yolları da daha görünür olur. Böylece birey, yalnızca duygusunun etkisinde kalmak yerine, onu kontrol edebilen bir özdenetim becerisi geliştirir. Bu yönüyle, ruh hâlini düzenleyebilme becerisi hem öz farkındalık, hem de özdenetim süreçlerini kapsar. Dolayısıyla, duygusal zekâ yalnızca başkalarının duygularını anlamaya değil, bireyin kendi içsel dünyasını tanımaya ve yönetmeye de hizmet eden çok yönlü bir yeterlilik alanıdır.

4.2. Öz Yönetim (Dürtü Kontrolü ve Tatmini Erteleme)

Daniel Goleman, duygusal zekânın temel bileşenlerinden biri olarak dürtü kontrolü ve tatminin ertelenebilmesi yetisini ön plana çıkarır. Bu

durum, bireyin anlık hazzı karşı direnebilmesini ve uzun vadeli hedeflere odaklanabilmesini ifade eder. Daha önce aktarılan lokum deneyi de bu becerinin çocukluk dönemindeki etkilerini gözlemlemeye imkân sağlayan önemli çalışmalardan biridir. Araştırma, sabır gösterebilen çocukların ilerleyen yaşlarda daha istikrarlı bir başarı sergilediklerini ortaya koymuştur.

Ancak modern dünyanın sunduğu yaşam tarzı, bu beceriyi olumsuz etkileyebilecek pek çok unsuru da beraberinde getirmektedir. Hızlı tüketim kültürü, sürekli uyarıcılarla karşı karşıya kalma durumu ve anında tatmin odaklı dijital ortamlar, bireyin kendi içsel denetimini zayıflatılabilmektedir. Bu da duygusal zekânın daha da önemli hâle geldiği bir çağda yaşadığımızı göstermektedir.

Bu noktada, irade eğitimi kavramı gündeme gelir. Dürtüsel davranışları dizginlemek, sabırlı olmayı öğrenmek ve anlık hazzardan uzak durabilmek, bireyin yalnızca psikolojik değil, toplumsal uyum açısından da gelişmesini sağlar. Aksi hâlde, kontrolsüz davranışların birey ve çevresi üzerindeki yıkıcı etkileri oldukça büyük olabilir. Nitekim ani öfke patlamaları, bir tartışmanın cinayete dönüşmesi gibi örnekler, dürtü kontrolünün ne derece yaşamsal olduğunu göstermektedir. Örneğin bir bireyin yıllarca hapis yatmasına neden olan bir trafik tartışması sonrası pişmanlıkla dile getirdiği “Keşke o gün sadece birkaç saniye durabilseydim” sözü, duygusal kontrol eksikliğinin dramatik sonuçlarını gözler önüne serer. Buna benzer ancak daha acı bir olayı kitabında aktaran Goleman, bu tür duygusal patlamaları sinirlerin korsanlığı olarak tanımlamaktadır.

Sosyal medya gibi dijital ortamlarda da dürtüsel davranışlara sıklıkla rastlanmaktadır. Ani paylaşımlar, ölçüsüz beğeniler ya da düşünmeden yazılan yorumlar, bireyin sosyal itibarına veya hukuki durumuna zarar verebilecek sonuçlar doğurabilmektedir. Bu nedenle öfke kontrolünde kullanılan “Dur – Düşün – Yap” stratejisinin dijital dünyaya uyarlanması önerilmektedir. Buna göre:

Dur – Düşün – Yaz

Dur – Düşün – Beğen

Dur – Düşün – Paylaş

Bu stratejiler, bireyin sadece kendi tepkilerini değil, aynı zamanda toplumsal etkilerini de göz önünde bulundurarak davranmasını teşvik eder.

Bu başlık altında vurgulanabilecek temel unsurlardan biri de geleceğe umutla bakabilme, yani bireyin umudu diri tutabilme becerisidir. Bu kavram, kişinin yalnızca mevcut zorluklarla baş edebilmesini değil, aynı zamanda

geleceğe dair yapıcı ve iyimser bir perspektife sahip olabilmesini de ifade eder. Birey, hayatın doğal akışı içerisinde çeşitli sorunlarla karşılaşabilir. Bu sorunlarla başa çıkabilme gücü, yalnızca zihinsel yeterliliklerle değil, aynı zamanda duygusal dayanıklılıkla da ilişkilidir. Eğer kişi, geleceğe dair pozitif bir bakış açısına sahipse, karşılaştığı sorunlara yönelik motivasyonunu kaybetmeden çözüm üretmeye devam edebilir. Aksine, karamsarlık, yani sürekli olarak olumsuzluklara odaklanma hâli, bireyin içsel motivasyonunu zayıflatmakta ve mücadele gücünü azaltmaktadır.

Bu noktada şu sorular kritik önem taşır:

- Geleceğe dair bakış açımız umut verici mi, yoksa karamsar mı?
- Problem çözme becerilerimizi etkileyen en temel duygusal kaynaklarımızdan biri olan umut bizde ne düzeyde var?

Bu sorulara verilecek olumlu yanıtlar, bireyin duygusal zekâsının işlevselliğini de yansıtır. Tamamen polyannacı bir bakış açısı olmamakla birlikte burada olumlu düşünmenin gücü ortaya çıkar. Bakış açısı pozitif olan bir bireyin yaşamdan alacağı lezzet te fazla olacaktır. Tıpkı “Güzel gören güzel düşünür, güzel düşünen hayatından lezzet alır.” sözünde belirtildiği gibi. Goleman, iyimserliği biraz sonra ele alınacak motivasyon için de büyük bir unsur olarak ele almaktadır.

Umudun sürdürülebilirliği, çoğu zaman bireyin hayat amacı ve hedeflerinin netliğiyle de yakından ilişkilidir. Hedefi olmayan birey, geleceği de net olarak algılayamaz. Hedefsizlik ise, zamanla umutsuzluğa ve motivasyon kaybına neden olabilir. Bu bağlamda bireyin gelecek kurgusu ile bugün yaptığı eylemler arasında anlamlı bir bağ kurabilmesi gerekir. Bu durum, özellikle genç bireylerde daha belirgin olarak gözlemlenmektedir. Hedef belirlemiş gençlerin kendilerine olan inançları daha güçlü olurken, herhangi bir hedefi olmayan gençlerde umutsuzluk, motivasyon eksikliği, mutsuzluk ve yönsüzlük gibi duygusal sorunlar daha sık ortaya çıkmaktadır.

Eğitim süreçlerinde veya rehberlik faaliyetlerinde, genç bireylerin hedeflerini belirlemelerine destek olunması; onların geleceklere umutla bakabilmeleri açısından kritik bir adımdır. Hedef, sadece bir mesleki yönelim değil; aynı zamanda bireyin yaşam amacını şekillendiren, onu harekete geçiren bir anlam yapısıdır. Öğretmenler, ebeveynler ve eğitim yöneticileri için belki de en kıymetli katkılardan biri, genç bireylerin iç dünyalarında bir umut kıvılcımı yakabilmektir. Gençlerin kendilerine güvenmelerini, hedefler belirlemelerini ve bu hedefler doğrultusunda çaba göstermelerini sağlayacak şekilde onları yönlendirmek, duygusal zekânın gelişimi kadar bireyin psikolojik sağlamlığı açısından da hayati önemdedir.

Konferans için gittiğim bir okulda, gençlerin dikkat çekici bir ilgi ve katılım sergilediklerini gözlemledim. Konferans bir insanın hedef belirlemesinin gerekliliği üzerine odaklanmaktaydı. Yapılan etkileşimlerde, konuşturulan yaklaşık on öğrenciden yalnızca birinin “henüz hedefim net değil” ifadesini kullanması dikkat çekiciyken, diğer öğrencilerin neredeyse tamamının hedeflerini oldukça net bir şekilde ifade ettikleri görülmüştür. Örneğin, bazı öğrenciler “doktor olmak istiyorum, ama şu doktoru olmak istiyorum, insanlığın faydasına şu faaliyeti yürütmek istiyorum” derken, diğerleri “futbolcu olmak istiyorum” veya “voleybolcu olmak istiyorum” gibi kendi özel hedeflerini belirtmişlerdir. Bu durum, zihninde hedefi net olan bireylerin, çabalarını da bu hedefe göre netleştireceklerini ortaya koymaktadır. Hedefin netliği, aynı zamanda geleceğe dair umudun da canlı olmasını sağlamaktadır. Bu gözlem, özellikle genç bireylerin yaşam gayesi edinmelerinin, onların motivasyonlarını ve geleceğe yönelik perspektiflerini olumlu yönde etkilediğini vurgulamaktadır. Bir öğrencinin hedefi varsa; bu hedef, onun zihninde bir gelecek tasavvuru oluşturur. Geleceği olan birey ise, zorluklara karşı daha dirençlidir. Bu bağlamda umut, yalnızca bir duygu durumu değil; aynı zamanda yaşama bağlanma biçimi olarak da değerlendirilebilir.

Sonuç olarak, duygusal zekânın önemli bir yönü olan dürtü kontrolü, bireyin hem özel yaşamında hem sosyal ilişkilerinde dengeyi koruyabilmesi açısından kritik öneme sahiptir. Duyguların farkında olmak ve onları denetleyebilmek, yalnızca bireysel başarıyı değil, aynı zamanda toplumsal uyumu da destekleyen temel becerilerdendir.

4.3. Motivasyon (Kendini Harekete Geçirebilme)

Motivasyon, bireyin bir davranışı başlatmasını, sürdürmesini ve yönlendirmesini sağlayan içsel veya dışsal etkenlerin bütünüdür. Türkçede en yalın hâliyle “harekete geçirme gücü” olarak ifade edilebilecek bu kavram, bireyin günlük yaşamındaki birçok eylemin temelini oluşturur.

Daniel Goleman’ın duygusal zekâ kuramı çerçevesinde ele alındığında, motivasyon, bireyin kendisini bir hedef doğrultusunda sürdürülebilir biçimde harekete geçirebilme kapasitesi olarak tanımlanır. Bu bağlamda motivasyon, duygusal zekânın temel bileşenlerinden biri olarak kabul edilmektedir.

Motivasyonun en çarpıcı örneklerinden biri, anne veya babaların, gecenin ilerleyen saatlerinde uykularından feragat ederek çocuklarının ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmalarıdır. Bir anne-babaya bunu yaptıran nedir? Sabahın erken saatlerinde, güneş bile doğmadan sırtında çantasıyla okul yolunda ilerleyen öğrencilerimiz —ister ilk, orta ya da lise öğretim olsun, isterse

lisans öğrencisi— bu eylemi gerçekleştirmelerini sağlayan temel unsur nedir? Aynı şekilde, her gün işine giden bir bireyi buna iten temel güç nedir? Bir yöneticinin kurumunu geliştirme çabası, bir öğrencinin sabahın erken saatlerinde okula gitmesi ya da bir çalışanın işine zamanında gitmesi, tümü belirli bir motivasyon kaynağına dayanmaktadır.

Motivasyon kaynakları temelde ikiye ayrılır: Dışsal motivasyon ve içsel motivasyon. Dışsal motivasyon, bireyin davranışlarını dışarıdan gelen ödül, ceza, onay gibi unsurların yönlendirmesidir. Örneğin bir öğrencinin, bir saatlik tablet izleme hakkı karşılığında ders çalışması bu tür motivasyona örnektir. Ancak dışsal motivasyon süreklilik arz etmez; ödül ortadan kalktığında davranış da sona erebilir. İçsel motivasyon ise bireyin kendi değerlerinden, ilgi alanlarından ve öğrenme arzularından beslenen bir harekete geçme biçimidir. Bir öğrencinin çalıştığı konudan haz alması, araştırma yaparken merak duyması ya da kitap okurken zihinsel doyum yaşaması içsel motivasyonun örneklerindendir. Bir işi yaparken bireyin temel saiki, insanlığın yararı, aile çıkarları, ulusal menfaatler veya kişisel değerler gibi dışsal ödüllerden bağımsız, tamamen içsel unsurlardan kaynaklanabilir. Bu tür durumlarda, birey eylemlerini kendi özünden gelen prensipler ve inançlarla yönlendirir. Bu süreçte, bireyin tutumları ve davranışları, sahip olduğu değerlerin olumlu yönlendirmesiyle şekillenir. İçsel motivasyon, bireyin sürdürülebilir bir gayret ve bağlılıkla hareket etmesini sağlar çünkü temelinde dışsal bir zorlama değil, derin bir kişisel bağ ve amaç yatar. Bu tür motivasyon, bireyin kalıcı öğrenmeler geliştirmesine ve süreklilik arz eden bir çaba içinde olmasına katkı sağlar.

Sonuç olarak, bireyin kendi kendini harekete geçirebilme kapasitesi, yalnızca başarıyı değil aynı zamanda duygusal zekânın gelişimini de belirleyen kritik bir etmendir. Goleman’a göre, bu yetkinlik, bireyin duygularını tanıma, yönlendirme ve anlamlı hedeflere kanallandırmaya sürecinde merkezi bir rol oynamaktadır.

4.4. Empati (Kendini Başkalarının Yerine Koyabilme)

Duygusal zekânın önemli boyutlarından biri de bireyin başkalarının duygularını anlayabilme, onların yerine kendini koyabilme ve bu anlayış doğrultusunda uygun tepkiler verebilme kabiliyetidir. Bu yeti, hem bireysel ilişkilerde hem de mesleki yaşamda sürdürülebilir iletişim ve sağlıklı etkileşimler kurmak açısından kritik bir role sahiptir. Batı literatüründe empati olarak tanımlanan bu kavram, bir başkasının duygu durumunu anlama ve kendini onun yerine koyabilme becerisi olarak tanımlanır. Sıklıkla atıf yapılan Kızılderili atasözü “Bir insanın ayakkabılarını giymedikçe

onu anlayamazsınız” ifadesi, empatiyi yalnızca karşıdakinin duygularını algılamakla değil, onun yaşadığı süreci zihinsel olarak deneyimleme gayretiyle açıklar.

Empati, özellikle eğitim, psikoloji, sosyal hizmetler gibi insana temas eden meslek alanlarında daha da hayati bir öneme sahiptir. Bir öğretmen, rehberlik uzmanı ya da sosyal çalışmacı, yalnızca teknik bilgiyle değil, öğrencisinin ya da danışanının iç dünyasını anlamaya yönelik duyarlılığıyla da etkili olabilir. Ancak empati, bireyin kendini tamamen feda etmesini değil; kendi sınırlarını koruyarak başkasının perspektifini anlayabilmesini ifade eder.

Empatiye benzer bir kavram da doğu kültürlerinde “diğergamlık” olarak ifade edilir. Bu kavram, başkalarının ihtiyaçlarını gözetme, onların iyiliğini düşünme ve fedakârlıkta bulunma yönüyle empatiyle örtüşür ve doğu toplumlarında empatinin derinleşmiş hâli olarak da ifade edilebilir. Ancak diğergamlık, bireyin içsel bir ahlaki sorumlulukla, yalnızca anlamakla kalmayıp harekete geçmesini de kapsar. Örneğin, annelik rolü veya öğretmenlik gibi sosyal sorumluluğu yüksek mesleklerde diğergamlık seviyesi çoğu zaman daha yüksektir. Bu bağlamda, empati daha çok bir duygusal farkındalık ve zihinsel perspektif alma biçimiyken, diğergamlık bunun eyleme dökülmüş, değer temelli bir uzantısıdır. Yani birey, sadece “ne hissediyor” sorusunu sormaz; aynı zamanda “bu durum karşısında nasıl yardımcı olabilirim?” sorusunu da yöneltir.

Doğu toplumlarına özgü, ancak henüz bilimsel literatürde yeterince temsil edilmeyen bir başka kavram ise isardır. İsar, duygusal ve ahlaki fedakârlığın en üst düzeyi olarak ifade edilebilir. İsar, bireyin başkasının yararını kendi çıkarının önüne koyması; gerekirse kendinden vazgeçme pahasına başkasına öncelik tanınmasıdır. Bu kavram, diğergamlığın daha ileri bir aşamasıdır ve özverili davranışın zirve noktasını ifade eder. İsar, Batı toplumlarında doğrudan bir karşılığa sahip değildir. Bu tür kavramların anlaşılması, kültürel bağlamla doğrudan ilişkilidir. Örneğin, Teoman Duralı’nın aktardığı gibi, bir kültürde “cennet” kavramı yoksa, o kavramı anlayabilecek dilsel veya düşünsel bir karşılık da olmayabilir. Benzer biçimde, buzla iç içe yaşayan Eskimolarda “kar” için onlarca farklı terim bulunurken, sıcak bölgelerde yaşayan toplumlarda tek bir sözcükle yetinilir. Kavramların varlığı, o toplumun hayat tarzı ve değer sistemiyle şekillenir. Bu nedenle isar gibi kavramların Batı toplumunda anlaşılması güç olabilir; çünkü bireyci yapı, böylesine özverili bir yaklaşımı doğal olarak geliştirmemiştir.

4.5. Sosyal Beceriler

Sosyal beceriler, bireyin diğer insanlarla etkili ve yapıcı ilişkiler kurabilme, iletişim kurma, sorumluluk alma ve problem çözme yeteneklerini kapsar. Toplum hayatında başarılı bir şekilde yaşamak için bu beceriler kritik öneme sahiptir. İyi iletişim kurabilmek, üslubun güzelliği ve ifadenin uygun biçimde aktarılması gibi unsurları içerir. “Açık sözlülük” adı altında kaba veya düşüncesiz davranmak, sosyal becerilerin yeterince gelişmediğini gösterir. Paylaşımların veya sözlerin karşındaki kişide yaratacağı etkiyi öngörerek hareket etmek, sosyal becerilerin bir yansımasıdır.

5. Duygusal Zekanın Geliştirilebilir Olması

Duygusal zeka, bireylerin yaşam boyu geliştirebilecekleri bir yetenek alanıdır. Empati kurma, duyguları tanıma ve yönetme gibi beceriler, pratik ve bilinçli çabalarla güçlendirilebilir. Bu bağlamda, duygusal zekayı geliştirmeye yönelik bazı stratejiler şunlardır:

Kendi Duygularını Tanıma ve Farkındalık

Birey, kendi duygularını fark etme ve tanıma becerisini geliştirebilir. Bu bağlamda günlük yaşam pratiği olarak kişi, örneğin, “Bugün mutluyum; mutluluğumun nedeni şudur veya şunlardır,” şeklinde duygularının ardındaki nedenleri sorgulayabilir. Aynı şekilde, üzüntü, öfke veya huzursuzluk gibi duygularının kaynaklarını anlamaya çalışmak, bireyin kendi duygusal dünyasına ilişkin farkındalığını artırır.

Bu farkındalık hem kendimiz için hem de çocuklarımız için önemlidir. Örneğin, çocuğun okuldan eve geldiğinde mutsuz veya huzursuz olduğunu ifade etmesi veya bazen açıkça ifade etmese bile davranışlarından bunu hissetmek, ebeveynin çocukla daha samimi ve yakın iletişim kurmasını gerektirir. Bu sayede, çocuğun yaşadığı olumsuz duygular tespit edilerek uygun destek sağlanabilir.

Empati Becerisinin Geliştirilmesi

Empatiyi geliştirmek için bireylerin, karşısındaki kişinin yerine kendilerini koyma pratiği yapmaları önerilir. Örneğin, bir çocuk başka bir çocuğun oyuncakını kırdığında, ona “Başkasının oyuncakını kırdığında ne hissederdin? Kendininkini başkası kırsa nasıl tepki verirdin?” gibi sorular sorarak empati kurması teşvik edilebilir. Bu yöntem, çocukların ve yetişkinlerin davranışlarının sosyal ve duygusal etkilerinin farkına varmasını sağlar; böylece kişiler arası ilişkiler olumlu yönde gelişir.

İçsel Motivasyonun Önemi ve Geliştirilmesi

Günümüzde kısa video ve motivasyonel içeriklerin popülerliği, bireylerin kendi kendilerini motive etmelerine yönelik bir ihtiyacı göstermektedir. Örneğin, bir küçük çocuğun kaydırdan kayarken kendi kendini motive ettiğini gösteren videolar, bu durumu somutlaştırır.

Her birey, ödül ve takdir beklentisi içindedir; ancak dışsal ödüllerin sürekli olmaması durumunda, kişinin eylemlerini sürdürmesi için içsel motivasyona sahip olması gerekmektedir. Bu nedenle, bireylerin kendi kendilerini motive etme becerilerini geliştirmeleri, sürdürülebilir başarı için kritik bir faktördür.

Duygusal zekânın önemli unsurlarından biri, kişilerarası iletişim becerileridir. Bu bağlamda, iletişim iki boyutta ele alınabilir: Kişi içi iletişim ve kişiler arası iletişim. Bir insanın kendi içinde huzurlu ve dengeli olması, sağlıklı bir iç iletişim sürecine sahip olduğunu gösterir. Ancak dış dünyaya yönelik iletişimi, yani kişiler arası iletişimi de dengeli ve etkili yürütmesi gerekir. Örneğin, öğretmenlik mesleğinde; sınıfa girerken kapının koluyla bile kavga eden, sürekli çevresindekilere olumsuz ve eleştirel yaklaşan bir bireyin hem kendisiyle hem de başkalarıyla sağlıklı ilişki kurması mümkün değildir. Dolayısıyla, iletişim becerilerimizi geliştirmek zorundayız. Bu, düzenli ve etkili bir iletişim ve etkileşim sürecini içerir. Kişilerarası ilişkilerde nelere dikkat edilmesi gerektiği, empati ve değerlerin iletişime nasıl entegre edileceği üzerinde durulmalıdır.

Özellikle öğretmen adayları ve eğitimciler, görev yaptıkları ortamda öğrenci gruplarıyla bu bağlamda iletişim becerilerini geliştirmeye yönlendirilir. Karşımızdaki bireyin kim olduğu fark etmeksizin — ister öğrenci, ister iş arkadaşı, ister aile bireyi — değerlerimiz karşdakini ötekileştirmek yerine ortak fayda temelinde birleştirmeli, sağlıklı iletişim kurmaya zemin hazırlamalıdır. Herkes aynı düşünmek ya da yaşamak zorunda değildir, ancak ortak paydada buluşmak iletişimde başarı için esastır. Bu bağlamda, kişilerarası iletişim becerilerimizi güçlendirdiğimizde, duygusal zekâmızın da geliştiği söylenebilir.

Problem Çözme Becerilerinin Önemi ve Geliştirilmesi

İletişim becerilerinden sonra üzerinde durulması gereken bir diğer önemli yetenek ise problem çözme becerisidir. Bu beceri, özellikle çocuklar ve öğrenciler açısından önemli bir gelişim alanıdır. Ancak günümüzde çocukların problem çözme becerilerinin nispeten zayıf olduğu gözlemlenmektedir. Bunun temel sebebi, ebeveynlerin ve eğitimcilerin çocukların yerine problemleri çözmeleri ya da onları yönlendirmeleri; çocukların ise kendi başlarına karar alma ve çözüm üretme fırsatlarının

kısıtlanmasıdır. Ebeveynler olarak çocuklarımıza her konuda yardımcı olmak, öğretmenler olarak da hazır çözümler sunmak, onların bu becerileri geliştirmesini engellemektedir. Oysa problem çözme, bireyin yaşam boyu sahip olması gereken temel yetkinliklerden biridir.

Bu yeteneği geliştirmek için çeşitli yöntemler uygulanabilir. Bunlardan biri, farklı bakış açılarını kazandırmak ve çocukları kendi çözümlerini üretmeye teşvik etmektir. “Bu problemi sen olsan nasıl çözerdin?” sorusunu yöneltmek, onları düşünmeye ve yaratıcı çözümler geliştirmeye sevk eder. Ayrıca, problem çözme basamaklarını öğretmek ve uygulamak da faydalıdır. Ebeveynler, eğitimciler ve bireyler olarak, problem çözme becerilerimizi ve çocuklarımızın bu becerisini bilinçli olarak geliştirmeye odaklanmamız gerekmektedir. Çünkü etkili problem çözme, duygusal zekânın temel yapı taşlarından biridir ve bireyin sosyal, akademik ve iş yaşamında başarılı olmasını doğrudan etkiler.

6. Sonuç

Akademik zeka ve duygusal zeka, insan zekasının iki temel ancak farklı boyutunu temsil etmektedir. Tarihsel olarak akademik zekaya verilen öncelik, duygusal zekanın yaşam başarısındaki kritik rolünü gölgelemiştir. Ancak, yapılan araştırmalar ve deneysel bulgular, yüksek akademik yeteneklere sahip olmanın, duygusal zeka ile dengelenmediği takdirde yaşamın farklı alanlarında sorunlara yol açabileceğini açıkça göstermektedir.

Duygusal zeka, bireyin kendini harekete geçirebilmesi, aksiliklere rağmen yoluna devam edebilmesi, dürtülerini kontrol etme, ruh halini düzenleyebilme, empati kurabilme ve geleceğe dair umut besleyebilme gibi hayati becerileri kapsar. Bu bileşenler, bireyin eğitim, aile ve iş hayatında uyumlu, başarılı ve tatmin edici bir yaşam sürmesi için vazgeçilmezdir.

Önemli olan, akademik zeka ile duygusal zekayı birbirinin rakibi olarak değil, birbirini tamamlayan ve güçlendiren unsurlar olarak görmektir. Değerler eğitimi ile desteklenen bir yaklaşımla, bireylerin sadece zeki değil, aynı zamanda insani özellikler bakımından da iyi insanlar olmaları hedeflenmelidir. Duygusal zekanın geliştirilebilir bir nitelik olması, bireylerin ve toplumların bu alana yatırım yaparak daha dengeli, dirençli ve başarılı nesiller yetiştirebileceği potansiyelini sunmaktadır. Bu bağlamda, duygusal zeka eğitiminin müfredatlara entegrasyonu ve yaşam boyu öğrenme süreçlerinde desteklenmesi kritik bir öneme sahiptir.

Kaynakça

- Coleman, D. (1995). *Duygusal zeka*. Varlık Yayınları.
- Coleman, D. (1998). *İş başında duygusal zeka*. Varlık Yayınları.
- Neisser, U., Boodoo, G., Bouchard Jr, T. J., Boykin, A. W., Brody, N., Ceci, S. J., ... & Urbina, S. (1996). Intelligence: Knowns and unknowns. *American Psychologist*, 51(2), 77.
- Mischel, W. (2016). *Marshmallow testi; otokontrolde ustalaşmak*. Pegasus Yayınları.
- Sternberg, R. J., & Kaufman, J. C. (1998). Human abilities. *Annual Review of Psychology*, 49(1), 479–502.
- Yaşaroğlu, C. (Kuram ve eğitimde uygulama boyutlarıyla karakter ve değer. Vizetek.

İnsanlık Tarihini Peygamberler Tarihi Olarak Tasavvur Etmek

Prof. Dr. Abdulkadir MACİT¹

Kuran-ı Kerim’de tarih tasavvuru insan(lığ)ın nasıl var olduğu, ne halde olduğu ve gelecekte nerede olacağı şeklinde üç tarihi hal üzerinden açıklanmıştır. İnsanlık için bu üç tarihi hal, “Nereden geldik?”, “Neredeyiz?” ve “Nereye gidiyoruz?” sorularına verilen cevaplar etrafında izah edilmiştir. Kur’an-ı Kerim bunlardan birincisine Yaratılış (Hz. Adem’in ve Hz. Havva’nın cennette yaratılışı), ikincisine Yakın Tarih (dünya hayatı, insan(lık) tarihi), üçüncüsüne ise Uzak Tarih (Ahiret hayatı) ile cevap verir. Yani insanlık tarihi Yaratılış ve Hayat [dünya (Yakın Tarih) ve ahiret (Uzak Tarih)] ikilisi üzerinden takdim edilir. Buradan hareketle Kur’an’ın “long period” bakış açısı ile yaratılıştan ahirete uzanan bütünlük (makro tarihçilik) üzere bir tarih tasavvuru ortaya koyduğunu belirtebiliriz.

Diğer taraftan Kuran-ı Kerim’de Yakın Tarih (dünya hayatı, insan(lık) tarihi) kapsamında Hz. İbrahim’in M.Ö. 1800’lü yıllarda Mezopotamya’daki hicretleri, Hz. Yusuf’un M.Ö. 1700’lü yıllardaki Mısır yılları, Hz. Musa’nın M.Ö. 1400’lü yıllardaki İsrailoğulları ile geçirdiği serüven, İsrailoğullarının M.Ö. 1000’li yıllarda Hz. Davut ve Süleyman ile kurduğu imparatorluk, Hz. Muhammed’in M.S. 600’lü yıllardaki Mekke ve Medine dönemleri ile ilgili anlatımlar mikro anlamda tarih vakıaları olarak anlatılmaktadır. Kur’an’da kıssalar olarak da anlatılan bu tarihi haberler mikro tarihçilik olarak nitelenebilir.

Buradan hareketle Kuran-ı Kerim’in makro ve mikro tarihçiliği bir arada ortaya koyduğu tasavvurda, tarihin, bir fotoğraf karesinin daha büyük bir karenin bir unsuru olduğu hakikatindeki gibi parça-bütün, tikel-tümel veya mikro-makro birlikteliği üzerinden aktarıldığı ilk fırsatta farkedilir. Şüphesiz mikro tarih anlatılarının vermek istediği mesajlar, alınmasını arzu ettiği

1 Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü
abdulkadir@kocaeli.edu.tr

ibretler ve çıkarılmasını murat ettiği dersler olmakla birlikte kanaatimize göre bu anlatıların hususen makro tarih içinde anlaşılması gerektiğine dair işaretler vardır. Yani Kur'an-ı Kerim tek tek hadiseleri genel insanlık tarihi içerisinde anlamamızı istemektedir. Esasen tezat gibi görünen bu mikro ve makro bakış açısı birlikteliği İslam'ın en temel kavramlarından birisi olan *tevhit* kavramı üzerinden meczolunarak bize bir arada değerlendirilmesi gerektiğini salık vermektedir. Bu tevhit sayesinde ağaç-orman teorisinde olduğu gibi ne ağaca bakarak orman veya ormana bakarak ağaç ihmal edilir ne de ayrıntılarda boğulup bütün ıskalanır veya bütüne takılıp tarihî gerçeklikten uzak kalınır. Tabii olarak bu bütünlük geçmişe geniş bir tarih anlayışı ile bakmaktan veya büyük fotoğraf üzerinden tarihin vakıalarını anlamaktan geçmektedir. Buradan hareketle Kur'an, mikro tarih anlatılarını insanlık tarihinin unsurları olarak görmemizi ve Hz. Adem'den Hz. Muhammed'e ve kıyamete kadar insanlık tarihini muhtelif başka unsurlar ile de destekleyerek evrensel bir insanlık tarih perspektifi elde edebileceğimizi telkin etmektedir.

Netice itibarıyla Kur'an-ı Kerim, tüm insanlık tarihini evrensel ve geniş çerçeveli, bütüncül ve süreklilik esaslarına dayalı olarak ele alması ve tarihe peygamberlik merkezli bakılmasını teşvik eden mahiyeti sayesinde dünya tarihinde bütün insanlığa, başlangıcında sahip olmakla birlikte zaman içerisinde kaybettiği birliği birçok cihetle yeniden kazandırmış, bir anlamda insanlığın vahdetini sağlamıştır. Açıkça görünen o ki Kur'an, insanlık tarihini, insanlığın yerküredeki hayatını ve bu hayatta yaşadığı her şeyi peygamberlerin tebliğleri ile irtibatlı bir biçimde ele almamızı hedeflemektedir. Bu anlamı ile insanlık tarihi, peygamberler tarihidir. Bu perspektiften hareketle Müslüman tarihçiler, İslam tarihine dair ilk eserlerini siyer ve meğazi alanında yazmış ancak daha sonraları siyer ve meğazinin öncesine kısas-ı enbiyayı (peygamberler tarihi) sonrasına da genel İslam tarihini ekleyerek aynı zamanda insanlık tarihinin ilk örneklerini vermişlerdir. İnsanlık tarihinin bu yazım çeşidi, yaratılışa dayalı tarih yazımı olarak da ifade edilebilir. Bu tarih anlayışı reddi mümkün olmayacak şekilde Müslümanlar tarafından daha ilk dönemlerden itibaren Kur'an temelli olarak geliştirilmiştir. Buna göre insanlık tarihinin bilinmesi için peygamberler tarihinin de bilinmesi gerekmektedir.

İnsanlık Tarihinin Dikey ve Yatay Eksen

Burada insanlık tarihinin peygamberler tarihi olarak düşünülmesi gerektiğine dayalı tarih tasavvurunu her şeyi yaratan "Cenab-ı Allah", yeryüzünü imar etme ve halife olma hususunda yaratılan "insan" ve insanın üzerinde yaşadığı "alem" tasavvurundan hareketle anlamamız gerekmektedir.

Tabii olarak tarih tasavvuru Allah-insan, Allah-alem ve insan-alem arasındaki ilişkilerden şekillenmektedir. Bu üç tasavvurdan ilk ikisi tarih tasavvurunun dikey (Allah ve alem tasavvuru) eksenini oluştururken ve üçüncüsü yatay (insan ve toplum tasavvuru) eksenini meydana getirmektedir. Allah'ın âlemle ve insanla ilişkisi tarih tasavvurunun oluşumundaki dikey eksenini teşkil ederken bu durum Yaratıcıdan âleme ve insana doğru dikey olarak verilen “emr” ekseninde gerçekleşmektedir. Emr'in iki ciheti vardır. *Emr-i Tekvini*, yaratıcının âleme yönelik “Biz bir şeye ol deriz, o olur” (Nahl Sûresi, 16/40) ilkesi mucibince fiziki âlemin yaratılışını kapsar. *Emr-i Teklifi* ise Yaratıcının insana yönelik emirleridir. Bu emir Yaratıcının yapılmasını veya yapılmamasını emrettiği her şeyi kapsar. İnsanların bu emirleri kabulü veya reddi sebebiyle arz üzerinde toplumsal hayat şekillenir ve bu sayede insanlık tarihi husule gelir. Tarih tasavvurunun ikinci eksenini ise insanın içinde yaşadığı tabiatla ve tabiattaki diğer insanlarla yatay olarak münasebetlerini belirlemektedir. İslam'ın insanlık tarihi tasavvurunda dikey eksen ile yatay eksenin kesişim noktasında peygamberler yer almaktadır. Yani İslam'ın insanlık tarihi tasavvuru Allah'ın mesajı ile insanlara rehberlik eden peygamberlik fikri üzerine bina edilmiştir. Bu zaviyeden bakıldığında vakit Allah'ın insanlık tarihindeki en büyük etkisinin ve müdahalesinin peygamberler üzerinden gerçekleştiğini hatırlamamızda fayda bulunuyor.

İnsanlık Tarihinin Peygamberlik Merkezli Üç Çağı

Kur'an farklı milletlerle tanışıklık kurulması şeklindeki teşvikini: “Ey insanlar! Biz sizi birbirinizle tanışmanız için kavimlere ve kabilelere ayırdık.” (Hucurât Sûresi, 49/13) ayeti ile açıkça dile getirmiştir. Esasen bu teşvik, Müslümanlara sürekli olarak topluluklar (kavimler, kabileler) ve milletler arası etkileşimi/iletişimi telkin etmiştir. Ayete göre peygamberlik, bir yönüyle insanların&toplumların birbiri ile iletişim hâlinde olmasını temin etmekte, gerek toplulukları başka topluluklara karşı açmak gerekse de başka topluluklara kapalı bulunduğu durumlarda bu duruma mâni olmak için gönderilmiştir. Toplulukların oluşum ve gelişim süreci ile peygamberlik arasında esaslı bir iletişim olduğunu ifade eden İbn Haldûn, toplumların yapısının değiştikçe diğer bir ifade ile toplumlar göçebe hâlden yarı yerleşik ve tam yerleşik hâle oradan da daha karmaşık yapılara geçtikçe peygamberliğin mahiyetinin de değiştiğinin akislerine işaret eder. Bu anlayış zemini üzerinden hareket ederek insanlığın yapısı ile peygamberlik arasında kurulan irtibat üzerinden insanlık tarihi genel olarak peygamberlik eksenli şöyle bir dönemlendirme ile açıklanmıştır: İnsanlık tarihinin ilk çağı Hz. Adem ile Hz. İbrahim'in yaşadığı M.Ö. 1800'lere kadar, ikinci çağı M.Ö. 1800'lerden Hz. Peygamber'in yaşadığı M.S. 632'ye kadar, üçüncü çağ ise Hz. Muhammed'den kıyamete kadar süren zamanı ifade etmektedir.

İnsanlık tarihinin ilk çağında peygamberler insanlığın kabile ve kavim yapısına uygun bir şekilde sade mesajlar ile gelmiştir. Haddizatında toplulukların olduğu bir zaman diliminde kitaplı ve evrensel mesajlar içeren bir vahiyden bahsedemiyoruz. Bu dönemdeki peygamberlik Hz. Âdem, Hz. İdris, Hz. Şit, Hz. Nuh, Ad kavmine gönderilen Hz. Hûd ve Semud kavmine gönderilen Hz. Salih gibi peygamberler ile temsil olunmuştur. İkinci çağ Hz. İbrahim ile başlatılır. Hz. İbrahim'in mesajının sadece belirli bir topluluğa değil Irak, Anadolu'nun güneyi, Filistin bölgesi, Mısır ve Hicaz/Arabistan gibi bölgelerin tümüne hitap ettiği görülür. Zira o, insanlık tarihinde kabile ve kavimlerin bir araya gelerek oluşturduğu imparatorluk tarzı siyasal yapıların ortaya çıktığı toplum çağında mesajını tebliğ etmiştir. Bundan dolayı bu dönemin kimi peygamberleri yönetici olarak imparatorluk sistemlerini ıslah edecek ve düzene koyacak şekilde "kitaplı" olarak gönderilmiştir. Buna temsil gücü yüksek örnek olarak Tevrat, Zebur ve İncil'i ifade edebiliriz. Bu dönemde peygamberlik; Hz. İbrahim, Hz. Lut, Hz. İsmail, Hz. İshak, Hz. Yakup, Hz. Yusuf, Hz. Eyyüb, Hz. Zülkifl, Hz. Şuayb, Hz. Musa, Hz. Harun, Hz. Davut, Hz. Süleyman, Hz. İlyas, Hz. Elyesa, Hz. Yunus, Hz. Üzeyir, Hz. Zekeriya, Hz. Yahya ve Hz. İsa gibi peygamberler ile temsil olunmuştur.

İnsanlık tarihinin üçüncü çağı ise son peygamber Hz. Muhammed'in getirdiği evrensel mesaj ile başlamıştır. Bu dönemde dünyadaki toplumların birbirinden haberdarlığı ve etkileşimleri özellikle İpek ve Baharat yolları üzerinden çok güçlü bir şekilde devam etmektedir, hatta bu vakit itibarıyla daha da artacaktır. Hz. Muhammed'in getirdiği mesaj tüm toplumların meselelerini çözecek kapsam ve yeterlilik içinde Hicaz'da modellenerek tüm insanlığa sunulmuştur. Bu mesaj iletişim ve ulaşım imkanlarının da seferber edilmesiyle tüm insanlığa ümmet-i Muhammed tarafından ulaştırılacak şekilde tamamlanmıştır. Peygamberliğin tamamlanması demek bundan sonra toplumların birbirlerine kapalı, etkileşime kapanmış bir hâlde olmaması demektir. Çünkü beşeriyet artık arz üzerinde evrensel toplum aşamasına geçmiştir.

İnsanlık Tarihinin Peygamberlere Dayalı Okunmasında İki Büyük Kırılma

İnsanlık tarihini peygamberleri dikkate alarak dönemlendirme ve peygamberler tarihi ile birlikte tasavvur etme hususunda tarihte iki büyük kırılma yaşanmıştır. Bunlardan birincisi, İsrailoğulları'nın insanlık tarihini kabilevi yaklaşımla anlatması ve Roma'nın Hristiyanlığı devlet dini hâline getirirken insanlık tarihini Hz. İsa merkezli öncesi ve sonrası şeklinde bölümlendirmesidir. İnsanlık tarihi anlayışlarına tarafsız bir gözle bakıldığında

Tevrat'ın bir ailenin (İsrailoğulları) kaderleri ve tarihlerinin, İncil'in bir insanın (Hz. İsa) hayatının, Kur'an'ın ise baştan beri vurguladığımız üzere insanlığın tarihi olduğunun altını yeniden çizmeliyiz. Bu yaklaşım itibarıyla Yahudilik ve Hristiyanlık'ın dar çerçeveli, İslam'ın ise evrensel ve geniş çerçeveli bir insanlık tarihi algısı olduğu her türlü tartışmanın ötesindedir. Eğer Müslüman tarihçilerin bu meseleye getirdiği çözüme kısa bir değini de bulursak; Müslüman tarihçiler geniş çerçeveli evrensel bir tarih anlayışına sahip olarak peygamberlerin hayatıyla Hz. Muhammed'in hayatını ayrı birer çizgi olarak değil bir çizginin devamı olarak aktarmıştır. Bu yüzdendir ki Hz. Peygamber'e "İslam Peygamberi", Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e kadar gelen bütün peygamberlerin tebliğ ettiği dine de "İslam" denilmesiyle İslam'ın bütün zamanların dini, Hz. Peygamber'in de bütün zamanların peygamberi olduğu ifade edilmiştir. Bu yüzden Müslüman tarihçiler dünya tarihini Peygamberler tarihiyle bir bütün olarak anlamaya ve anlatmaya çalışırken Hz. Nuh'u, Hz. İbrahim'i, Hz. Musa'yı ve Hz. İsa'yı birer yabancı olarak değil, Müslümanların hak ve inanmaları gerekli peygamberler olarak takdim etmişlerdir.

İkinci tahrifat ise Avrupa'nın 18. asırda ortaya çıkan modernite düşüncesi ile insanın nübüvvet ve yaratıcı ile bağıni kopardığı ve bunları hayattan dışladığı ve neticede ateizm ve deizm düşüncesine maruz kaldığı, dahası bunlara dayalı olarak da peygamberin ve yaratıcının etkisi olmadan bir insanlık tarihi kurgulama noktasına gelmesi ile yaşanmıştır. Bu kurgu 19. asra gelindiğinde Allah merkezli bir hayat tasavvurunun yerine insan merkezli bir hayat tasavvurunun (hümanizm) yerleştirilmesi, bilginin güvenilir olup olmadığını test eden vahyin ve metafizik bilginin yerine bilimin (deneyin ve ispatın), insan aklının ve tecrübesinin konulması (bilimsellik, rasyonalite, pozitivizm), her meselenin şimdi ve dünyada mükâfatının verilmesi gerektiği düşüncesinden hareketle ahiret hayatının ıskalandığı hatta inkâr edildiği bir anlayışın (sekülerizm) tesis edilmesi ve bilim, teknik ve teknoloji ile insanlığın önünde duran Avrupalı sayesinde insanlığın her gün daha da ileriye gittiğinin (ilerlemeci tarih anlayışı) kabul edilmesi anlayışı hâkim olmuştur. Bu düşüncelere dayalı olarak modern tarih, peygamberlik bilgisinin bugünkü teknik ve ileri bilgilere sahip olmadığından hareketle tarihte geride kalmış, değersiz bir hâl almış olduğunu iddia etmiştir.

Bu iddianın muhtemelen bıraktığı en tahrip edici tesir, 19. asrın sonunda insanlığın dünyadaki her şeyini tanrısız yarattığı hatta insanlığın tanrıyı yarattığı fikrinin ve bu durumun beraberinde tarihte tanrısız bir insanlık sürecinin yazımının ortaya çıkmış olmasıdır. Daha önce kutsal kitaplarda peygamberlik takip edilerek Hz. Âdem'in ilk insan ve peygamber olarak yaratılışı üzerinden anlatılan bu tarih yazımında artık yaratılışa dayalı bir usul

ve peygamberlerin de özne olduğu bir beşeriyet tarihi yazımı söz konusu değildir. İşte peygamberliğin insanlığın uzun tarihî sürecinde yaşadığı ikinci büyük kırılma tam da burada karşımıza çıkmaktadır. Sözünü ettiğimiz modern düşüncenin yön tayin edici etkisiyle insanlık tarihi, başlangıcından günümüze kadar arz üzerinde sadece insanoğlunun özellikle de tarihin merkezinde olan Batılı insanın yapıp etmeleri ile husule gelecek şekilde kurgulanmış ve peygambersiz okunur hâle gelmiştir.

Bu yazım tarzı farkedileceği üzere İslam'ın insanlık tarihi tasavvuruna yönelik gerçekleşen çok büyük bir tahrifatı içermektedir. Bu tahrifat metnin başında dile getirdiğimiz İslam'ın tarih tasavvurunda yaratılışın yerine insan türünün evrimi, sekülerizmin etkisiyle ahiret hayatının (uzak tarih) iptali veya ihmal edilebilirliği, hayatın sadece dünya cihetine (yakın tarih) odaklanma üzerine kendisini kurgulamıştır. Dünya hayatında da sadece insanı merkeze koyarak onun yapıp etmelerini dikkate alan Allah'ı ve peygamberliği tarihin aktörleri olarak görmeyerek hatta onları tarihin dışına iterek daha ileri bir adım atmıştır. Dolayısıyla modern tarih aslında İslam'ın tarih anlayışına büyük bir meydan okumayı ve İslam'ın inanç manzumesi ve kıymetler dünyasına dayalı olarak geliştirdiği insanlık tarihi teklifini rafa kaldırmayı hedeflemektedir. Ancak insanlık tarihini, aktör olarak sadece insana, mekan olarak sadece dünyaya, zaman olarak da sadece yakın tarihe indirgeyerek açıklamak şüphesiz eksik ve yanlış bir inşadır. Ancak meselenin esası fark edileceği üzere böyle değildir. Gerçekte peygamberlik, insanlık tarihinde toplumları, devletleri ve medeniyetleri kuran ve bunu adalet ile sürdüren tarihi unsurlar arasında merkezî bir konumu temsil etmekte ve hatta vasatı oluşturmaktadır.

Bütün bu ifadeler ve değerlendirmelerden sonra İslam'ın, peygamberliğin mevzubahis ettiğimiz yönleriyle bağlantılı olarak insanlık tarihindeki merkezi konumunun ve vasatının doğru bir şekilde anlaşılmasını murat ettiğini ihsas etmeliyiz. Bu maksatla bir olan Allah'a imana ve kulluğa; adalet merkezli ve farklılıklar ile bir arada yaşamayı gerçekleştiren yönetim fikrine; ilmi, ahlaki ve beşerî gelişmişliği hedefleyen mesajlarına dayalı olarak peygamberliğin, tarihte Hz. Muhammed ile birinci kırılmayı aştığını ve tahribatı önlemeye çalıştığını belirtebiliriz. İnsanlığı, içinde bulunduğu modern dönemdeki ikinci daralmadan da çıkaracak olan yine peygamberliğin aynı mesajı olacaktır. Bu doğrultuda bugün, insanlık tarihine vahiy, olaylara ise İslam ekseninde bakılmasını ayrıca peygamberlerin tesis ettikleri dinî, siyasi, içtimai ve iktisadi dinamiklere göre insanlık ve tarih anlayışımızı yeniden ıslah çabasına girmemiz gerekmektedir. Bunun için de tarihe İslam'ın ortaya koyduğu evrensel, bütüncül ve geniş perspektifi ve peygamberliğin tarih inşa eden bir aktör&eksen olması üzerinden bakmamız zaruridir. Şüphe

yok ki peygamberliğin insanlık tarihindeki yerini bu şekilde kavrsak modernitenin peygambersiz bir tarih düşüncesi bizim için sıradanlaşacak ve Avrupa, insanlık tarihinin merkezinden taşrasına dönecektir. Böylece insanlık tarihinin hangi dinamiklerden beslendiği ve hangi mecraya doğru aktığı daha net görülebilecek ve bu ferasetle ikinci daralma içinde bulunan insanlığın ufku açılacaktır.

Amellere Değer Kazandıran Duygu

Hüseyin ÇELİK

SAMİMİYET

Samimiyet, yapılan iyilikleri hiçbir karşılık beklemeden sadece Allah için yapmaktır. Olumlu veya olumsuz manada hiçbir beklentiye düşmeden sadece Allah istediği için yapmaktır.

Samimiyet kendi içerisinde derecelere ayrılır. İlk derecesi insanlardan hiçbir şey beklemeden sadece Allah'ın rızasını bekleyerek yapmaktır. İkincisi ise Allah'tan da böyle bir şey beklememektir. Sadece Allah'ın emri olduğu ve O'nun buna layık olduğu için yapmaktır.

Kulluğun derecesi samimiyet derecesine göre ölçülür. Samimiyet derecesi arttıkça kulluğun derecesi de artmaktadır. Bu açıdan ibadetler de kendi içerisinde üç dereceye ayrılmıştır. Cehennem korkusu, cennet ümidiyle yapılan ibadetler. Kişi bir taraftan cehennemden korkar ve oraya gitmemek diğer taraftan da cennete girmek için ibadet eder. Bu kullukta en alt derecedir. İkinci olarak Allah'ın rızasını elde etmek için yapılan ibadetlerdir. Kişinin cennet ümidi ve cehennem korkusundan ziyade Allah'ın rızasını elde etme arzusu vardır. Cehennem korkusu ve cennet ümidi daha geri plandadır. “Rabbim benden razı olsun yeter. Gerisi önemli değil” düşüncesi ile yapılan ibadetlerdir. Üçüncü derecede ise hiçbir beklentiye girmeden sadece Allah için yapmak vardır. Kul bu aşamada Cennete gitmek ümidi veya cehenneme gitmek gibi bir korku taşımadığı gibi başka türlü beklentileri de yoktur. Niçin namaz kılıyorsun denildiğinde “Rabbim buna layık olduğu için” cevabını verir. İyiliği yapar ve unuttur. Geriye dönerek onlardan dolayı bir beklenti içerisine girmez.

“Şüphesiz benim namazım da ibâdetlerim de hayâtım ve ölümüm de âlemlerin Rabbi olan Allah içindir!” (En’âm: 162) ayet-i kerimesinde dikkat çekilen nokta da burasıdır. Kul her şeyini Allah için yapar ama buna karşılık hiçbir beklentiye girmez. “Bana, dinî sadece kendisine halis kılarak Allah’a ibadet etmem emredildi.” (Zümer: 11) ayet-i kerimesinde ifade edildiği gibi Allah’tan

başka birilerini de kulluğuna ortak etmez. Allah ve resulü bir konuda bir şey söylemiş ise ona “ama”sız olarak teslim olur. Onun tek gündemi vardır o da Allah’a kulluğunu en iyi şekilde yerine getirmektir.

Kullukta bu derecede olan bir kimse, ibadetlere sadece kendi cihetinden yaklaşır. Allah’ın kendisinden istediği kulluğu layıkıyla yerine getirmeye gayret gösterir. Onu sadece bu nokta ilgilendirir. Bu yaptıklarından dolayı bir cennet ümidine girmez. “Ben bunları yaptım, Rabbim de buna karşılık bana bunları versin” gibi bir düşünceye kapılmaz. Hep ileriye baktığı için her geçen gün kulluğunu daha da ileri taşımaya çalışır.

İbadetin derecesini artıran samimiyet duygusudur. Kendisine “ihlas” dediğimiz samimiyet duygusu ne kadar yüksek olursa ibadetin derecesi de o kadar yüksek olur. Bu açıdan samimiyet duygusunu, altın madeninin avarına benzetebiliriz. 14 avar altınla 18 avar altının değeri bir olmadığı gibi 18 avar altınla 22 avar altının değeri bir değildir. Görüntüde hepsi de altındır ama avarı yüksek olan daha değerlidir.

İbadetleri adetlerden ayıran samimiyet duygusu, ihlastır. “Niyet” olarak isimlendirdiğimiz bu duygu, ibadetlerin özüdür. Veya bir davranışa ibadet olma özelliği katan mayadır. İki kişi infak eder ama birisi ibadet sevabı alırken diğeri hiçbir şey alamayabilir. Allah rızası için infakta bulunan kimse zekât veya sadaka sevabı alırken kendisine cömert dedirtmek için veya her hangi dünyevi gaye için harcamada bulunan kimse sevap adına bir şey kazanamaya bilir. Oruç niyetiyle aç ve susuz kalan kimse ile sadece diyet yapmak için aç kalan kimsenin de durumu da bir değildir. Kişilerin fiillerine anlam katan niyetleridir. Samimi duygularla ve Allah için yapılan her fiil, ibadet hükmüne geçerken farklı beklentiler ile yapılan fiil ve eylemler sahipleri için birer yük haline gelebilmektedir.

İhlas’ın zıttı riyadır. Samimiyet ve riya birbirine zıt iki duygudur. Birisi amellere değer katarken diğeri ise amellerin değerini tamamen ortadan kaldırmaktadır. Samimiyet manevi hayatımızın adeta savunma sistemi iken, riya (gösteriş) ise manevi savunma sistemimizi çökerten bir virüs gibidir. Vücuda girdiği andan itibaren sürekli yayılarak manevi bünyemizi tamamen ortadan kaldırabilir. Samimiyet duygusundan uzak olarak yapılan her türlü fiil ve eylem sahibine yükür.

Samimiyet ve rıyanın merkezi kalptir. Samimiyet derecesi yüksek olan kalpte riya, riya derecesinin yüksek olduğu kalpte de samimiyet yer edinemez. Samimiyetin merkezi kalptir ve kalp te Allah’ın mahremidir. Kalptekini melek bilmez ki yazsın, şeytan bilmez ki bozsun. Şeytanın giremediği kalp “Samimiyet Derecesi Yüksek” olan kalplerdir. *“Yemin olsun ki ben de*

yeryüzünde onlara (günahları) şirin göstereceğim ve -aralarından senin samimini kulların hariç- onların topunu kesinlikle yoldan çıkaracağım.” (Hicr: 40) ayet-i kerimesinde de buyrulduğu gibi Şeytanın müdahalesinden korunmuş kalp, samimiyet derecesi yüksek olan kalplerdir.

Samimiyeti kendi içerisinde dört kısma ayırabiliriz:

1. Sevgide Samimiyet
2. İmanda Samimiyet
3. Amelde Samimiyet
4. Muamelede Samimiyet

1. SEVGİDE SAMİMİYET

Sevgide samimiyet; *“Kim Allah için sever, Allah için buğzeder, Allah için verir ve Allah için vermezse imânını kemâle erdirmiştir.”* (Ebû Dâvûd, Sünnet: 16) hadis-i şerifinde buyrulduğu gibi kişinin Allah için sevmesi veya Allah için buğz etmesidir. *“Onlara de ki; eğer babalarınız, oğullarınız, kardeşleriniz, kadınlarınız, akrabalarınız, kabileniz, elde ettiğiniz mallar, kesada uğramasından korktuğunuz ticaret, hoşlandığınız evler ve meskenler, size Allah ve Resulünden ve Allah yolunda cihaddan daha sevimli ise, artık Allah’ın emri gelinceye kadar bekleyin. Allah böyle fasıklar topluluğuna hidayet nasip etmez.”* (Tevbe: 24) ayet-i kerimesinde de ifade edildiği gibi hiçbir şeyin sevgisinin Allah’ın sevgisinin önüne geçmemesidir.

Sevgi sadece sözden ibaret değildir. Aynı zamanda eyleme dayanan bir duygudur. *“De ki, siz gerçekten Allah’ı seviyorsanız bana uyun ki, Allah da sizi sevsin ve suçlarınızı bağışlasın. Çünkü Allah çok esirgeyici ve bağışlayıcıdır.”* (Âl-i İmrân: 31) ayet-i kerimesinde ifade edildiği gibi itibayı gerektiren bir duygudur. Bu açıdan sevgi bir süreç değil sonuçtur. İnsan önce sevip sonra tabi olmaz. Önce tabi olur sonra sever. Kişi Allah’ın emirlerini yerine getirdikçe O’na karşı olan sevgisi artar. Rabbini tanır. Tanıdıkça O’nun emirlerine tabi olur. Emirlerini yerine getirdikçe de Allah’a karşı olan sevgisi artar. Evlilikte de böyledir. İnsan severek evlenmez. Evlendikten sonra sever. Evlilikten önce insanın karşı cinsle karşı hissetmiş olduğu duygular sevgi değil “haz”dır. Haz ise kalıcı değildir. Evlendikten sonra bu hazlar kaybolur. Ama sevgi öyle değildir. O kalıcıdır. Hatta zamanla artar ve iki eş arasında kopması mümkün olmayan çok kuvvetli duygusal bir hat oluşur.

“Allah bir adam için içinde iki kalb yapmamıştır.” (Ahzâb: 4) ayet-i kerimesinde buyrulduğu gibi hak ile batılın sevgisi bir arada bulunamaz. Hakka meyleden kimsenin kalbi batıla karşı kapanır. Ona ilgi duymaz

olur. Batıla meyleden veya ona yönelen kimsenin kalbi de hakikate karşı körelmeye başlar. Eğer bu meylin önü alınmaz ise kalp tamamen hakikate kapanır ve batılın meskeni haline gelir. *“Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir. Gözlerinin üzerinde bir de perde vardır. Onların kalplerini mühürledi”* (Bakara: 7) ayet-i kerimesinde de ifade edildiği gibi bu hale gelmiş bir kalp hakikatlere karşı mühürlenmiş ve hiç ilgi duymaz hale gelmiştir.

Evlilik hayatında da böyledir. Helale yönelen bir kalp haramlara kapılarını kapattığı gibi harama yönelen kalp te helallere kapılarını kapatır. Dışarıdaki haramlara karşı kendini koruyan kimsenin eşine olan ilgi ve alakası artar. Dışarıdaki haramlara kapı aralayan kimsede ise tam tersi bir durum yaşanır. Dışarıya ilgi duyarken eşine karşı ilgi duymaz hale gelir.

Evlilik hayatının temeli sevgi üzerine kurulduğu için bu sevginin devam etmesi en önemli şeydir. Bu sevgi zarar görmeye başladığı anda aile yapısı da zarar görmeye başlamaktadır. Onun için kişi, eşine karşı sevgisinde ne kadar samimi olursa o kadar kendisini ve ailesini korumuş olur. Ama eşler birbirlerine olan sevgilerinde samimi davranmaz ve dışarıya yönelirlerse o aile yuvasının sağlıklı bir şekilde devam etmesi mümkün olmaz.

Haramdan lezzet alan helalden lezzet alamaz. Helalden lezzet alan haramdan lezzet alamaz.

2. İMANDA SAMİMİYET:

İnsanın yapması gereken ilk ve en temel şey imandır. Allah (cc) insandan ilk istemiş olduğu şey imandır. Âdem (as) ile başlayan peygamberler silsilesi Muhammed (sas) ile son bulmuştur. Her peygamberin ilk mesajı *“iman”* olmuştur. İnsanları sadece Allah’a imana davet etmişlerdir. Bütün çaba ve gayretleri *tevhid inancını* yerleştirmek için olmuştur.

İman olmadan hiçbir şey değer kazanmaz. Amellerin değer kazanması da imana bağlıdır. Matematiksel anlamda imanı bire benzetirken amelleri sıfıra benzetebiliriz. Her bir sıfır bir ameli ifade eder. Ama o sıfırların değer kazanması, bir değer ifade etmesi başlarında birin olmasına bağlıdır. Aksi takdirde yüz tane sıfırı yan yana yazsak da matematiksel anlamda sıfır olarak kalacaktır. Ama sıfırın sol tarafına, başına bir sayısını eklediğimizde bir anda sıfır olan sayımız ona çıkacak. İkinci bir sıfırı attığımızda yüz olacak. Üçüncü sıfırı ilave ettiğimizde bine yükselecek. Birden sonra atılan her sıfır sayımıza bir değer katacak. İşte o baştaki bir *“iman”*dır. Sıfırlar ise yapılan amellerdir. İman olduğu zaman ameller bir değer kazanmaktadır. Onun için nihai manada işin temeli imandır. İmanda samimiyet olmadan amellerdeki samimiyetin bir anlamı olmayacaktır.

İmanda samimiyet denildiğinde de ilk akla gelen Tevhid inancıdır. “Ey Muhammed! Bil ki, Allah’tan başka hiçbir ilâh yoktur.” (Muhammed: 19) ayeti kerimesinde ifade edildiği gibi tevhid inancı, ulûhiyetin sadece Allah’a has kılınmasıdır. Allah’ın zatında ve sıfatlarında benzerlerinin olmadığını ifade edilmesi ve ona göre de hareket edilmesidir.

“Hadis-i şerifte: “Her kim lâ ilâhe illallah derse cennete girecektir” (Müslim, İman:53) buyruluyor. Buradaki “lâ ilâhe illallah” demek sadece sözle söylenene bir ifade değildir. Lâ ilâhe illallah demek bir iddiadır. İddia ise ispat ister. İspatlanmayan hiçbir iddia bir değer taşımaz. İddialar ispatlandığında bir değer kazanır. Mesela bir kimse mahkemeye giderek belli bir bölgedeki arsanın, dükkânın veya evin kendisine ait olduğunu söyleyerek buranın kendisine verilmesini istiyor. O kimsenin bu şekilde söylemesi bir iddiadır. Mahkeme, sen istedin veya oranın sana ait olduğunu iddia ettin diyerek oranın tapusunu ona vermez. O kimseden deliller ister. O kişi de deliller ile oranın kendisine ait olduğunu ispatlarsa mahkeme oranın tapusunu ona verir.

“Lâ ilâhe illallah” sözü de bir iddiadır. Bu iddianın ispatı ise salih amellerdir. Yani insan bu iddiasını salih amelleri ile ispatlar ise cennete girer.

“Lâ ilâhe illallah” sözü ile Allah’tan başka hiçbir şeyin ilâh olamayacağı ve onlara kulluk yapılamayacağı ifade edilmiştir. Bunun yolu da Allah’ı zatında ve sıfatlarında birlemektir. Allah’a ait olan sıfatları başka varlıklara yüklememek gerekir.

Mekkeli müşriklerin kaybettikleri nokta burasıydı. “Andolsun ki onlara, “Gökleri ve yeri kim yarattı?” diye soracak olsan, tereddüt etmeden “Allah” derler.” (Zümer: 38), “Andolsun ki onlara, “Gökleri ve yeri yaratan, güneşi ve ayı buyruğu altında tutan kimdir?” diye sorsan “Allah” derler. Yine onlara, “Göklerden su indirip de onunla ölü toprağa hayat veren kimdir?” diye sorsan, hiç tereddütsüz “Allah’tır” derler.” (Lokman: 61,64) ayet-i kerimelerinde de ifade edildiği gibi onlar, Allah’ın varlığına inanıyorlardı. Hatta Allah’ın birçok sıfatlarını da kabul ediyorlardı. Ama bazı sıfatları konusunda O’na ortak koşuyorlardı. Bunların başında da Allah’ın Rubûbiyet ve Ulûhiyeti geliyordu. Rubûbiyet Allah’ın Rabliğini ifade etmektedir. Yani insanların dünya hayatında uymaları gereken kuralları belirlemesi ile alakalı bir durumdu. İnsanın hayatını şekillendirecek esasların belirlenmesidir.

Rab kelimesinin temel anlamı “terbiye etmek” demektir. Onun için Araplar kadına “ev hanımı” anlamında “Rabbetü’l-Beyt” derler. Yani evin içini çekip çeviren, düzenleyen kimse demektir. Allah’ın da insanların rabbi olması demek, insanların O’nun emirlerine göre hareket etmeleri, hayatlarını

O'nun emirlerine göre düzenlemeleri demektir. Fakat Mekkeli müşrikler Allah'ın Rubûbiyetini kabul etmiyorlardı. O'nun yerleri ve gökleri yaratan olduğunu ve rızık verici olduğunu kabul ediyor ama dünyadaki işlerine müdahale etmesini istemiyorlardı. Mekke'nin düzenine, ticaretlerine, yaşayış şekillerine, yemelerine içmelerine karışmasını kabul etmiyorlardı.

Allah'ı kabul edip ama O'nun Rubûbiyetini kabul etmemek bir anlam ifade etmemektedir. Böyle bir inanç tevhitte uzaklaşmış ve şirke bulaşmış bir inançtır. İnsan, Allah'a inanır ama O'nu Rab olarak kabul etmez ise bir anlamı olmaz. Allah Allah'ımız olabilir ama Allah Rabbimiz değilse bir değeri yoktur. Allah'ı yaratıcı ve rızık verici olarak kabul eden ama O'nun hayatımıza şekil vermesini reddeden bir iman, makbul ve geçerli bir iman değildir.

Ahiret hayatının ilk durağı “Kabir Hayatı”dır. İnsan, ahiret yolculuğuna çıktığı kabirde hesaba çekilecektir. Kabirde sorulacak ilk soru ise “Rabbin Kimdir?” şeklinde olacaktır. Neden insan ilk soru bu şekilde gelmektedir. “Rızık verenin kimdi?, Yaratanın kimdi?, Öldürenin Kimdi?” şeklinde değil de neden “Rab” sorusundan başlandı?

Bu soruda çok ince bir noktaya dikkat çekilmektedir. “Rabbim kimdir?” sorusu kişinin yaşamış olduğu dünya hayatının özetini ve aslını ortaya koymaktadır. Yani “sen yaşayıp geldiğin dünya hayatını kimin koymuş olduğu ilkeler ile yaşadın? Senin dünya hayatını kim şekillendirdi? demektir. İnsan Allah'a iman etmiş olabilir ama hayatını Allah'ın emir ve yasaklarına göre şekillendirmemiş ise bir değer ifade etmez. Allah'a iman etmekle birlikte hayatını başka şeyler şekillendirmiş ise onlar Rabbi konumuna geçmiş demektir. Hayatında en değer verdiği şey para, makam, şöhrat gibi şeyler ise onun Rabbi onlardır. Bir kişinin Allah Rabbi olması için yaşam şeklini O'nun emir ve yasaklarına göre düzenlemekle olur.

Mekkeli müşriklerin Allah hakkındaki diğer bir sıkıntıları ise Allah'ın “Ulûhiyet”i konusunda idi. Ulûhiyet kulluğun sadece Allah'a has kılınmasıdır. “*Ancak Sana kulluk eder ve yalnız Senden yardım dileriz.*” (Fatıha: 5) ayet-i kerimesinde ifade edildiği gibi sadece Allah'a kul olmaktır. Ama Mekkeli müşrikler sadece Allah'a ibadet etmiyorlardı. “*İyi bil ki, halis din ancak Allah'ındır. O'ndan başka birtakım dostlar tutanlar da şöyle demektedirler: “Biz onlara sadece bizi Allah'a daha çok yaklaştırsınlar diye ibadet ediyoruz.”*” (Zümer: 3) ayet-i kerimesinde de ifade edildiği gibi bazı putlara da ibadet ediyorlardı. Bu şekilde yapmakla o putların kendilerini Allah'a daha da yaklaştıracığına inanıyorlardı.

İmanda samimiyet denildiğinde başta Rubûbiyet ve Ulûhiyet olmak üzere Allah'a ait olan sıfatların başka varlılara yüklenmemesi gerekir. Fakat burada ince bir noktaya dikkat çekmek gerekir. İtikat Dairesi ile Muamelât Dairesini karıştırmamak gerekiyor. Allah, muamelat dairesinde sebeplerle iş yapar. İtikat dairesinde rızık vermek Allah'a aittir. Allah Rezzak'tır. Bunun böyle olduğuna iman ederiz. Ama muamelat dairesinde Allah rızıkı sebeplerle gönderir. Bir ekmek için tohumu, toprağı, suyu, çiftçiyi, değirmenciyi, fırıncı vs. vesile kılar. İş aramak, birinden iş talep etmek, ekmek istemek imana ters değildir. Bize ekmeğı fırıncı verse de onu asıl verenin Allah olduğuna iman ederiz. İtikat dairesinde Şafi Allah'tır. Şifa veren O'dur. Ama muamelat dairesinde doktora gider, ilaç kullanırız. Hasta olduğumuzda doktora gitmek imana bir zarar vermez. İlaç kullanarak iyileşsek te asıl şifa verenin Allah olduğuna inanırız.

İman, samimiyet üzerine bina edildiğinden dolayı bu samimiyet derecesine göre de insanları farklı inanç gruplarına ayırabiliriz. Gerçek manada, olması gerektiğı şekilde Allah'a iman edenler "Mümin" olarak isimlendirilirken iman etmeyenler "Kâfir" olarak isimlendirilmiştir. Gerçekte iman etmemesine rağmen birtakım sebeplerden dolayı inanır gibi gözükmeye çalışanlar is "Münafık" olarak nitelendirilmiştir. Allah'a iman etmekle birlikte Allah'a ait bazı sıfatları başka varlıklara da yükleyenler "Müşrik" olarak kabul edilmiştir. *"Bedevîler "inandık" dediler. De ki: Siz iman etmediniz ama "İslâm olduk." deyin. Henüz iman kalplerinize yerleşmedi. Eğer Allah'a ve Resulüne itaat ederseniz, Allah işlerinizden hiçbir şeyi eksiltmez. Çünkü Allah çok bağışlayan, çok merhamet edendir."* (Hucurât: 14) ayet-i kerimesinde de ifade edildiğı gibi henüz kalplerine iman tam olarak yerleşmemiş kimselerin *"iman ettik, bizler de müminiz"* gibi iddiaları reddedilmiştir. Gerçekten iman etmeyip, Müslümanların güç kuvvet sahibi olmaları karşısında kendilerini Müslüman olmak zorunda hissetmelerinden ve Müslüman gibi davranmalarından dolayı *"Biz Müslüman olduk, teslim olduk"* şeklinde söylemelerinin daha uygun olacağı ifade edilmiştir.

Samimiyet ilkeli davranmak demektir. Münafık ise ilkesiz insan demektir. Başkalarının ilkeleri ile hareket eden kimse demektir. İlke edinmediğı şeyleri ilke ediniyormuş gibi davranmaktır. *"Şüphesiz münafıklar cehennemden en aşağı tabakasındadırlar."* (Nisa: 145) ayet-i kerimesinde de ifade edildiğı gibi münafıklar cehennemde en fazla azabı çekecek kimselerdir. Münafıkların kâfirlerden daha fazla azap çekecek olmalarının en önemli sebeplerinden birisi, samimiyetsiz ve ilkesiz kimseler olmalarındandır. Kendi ilkelerine göre değil başkalarının ilkelerine göre hareket etmeleridir. Kâfir öyle değil. Kâfir de olsa kendi ilkelerine göre hareket ettiğı için münafıklardan daha iyi konumdadır. Küfür de olsa kendi inancında samimidir.

Kur'an, imanda samimiyetin nasıl olması gerektiğini bize şu şekilde öğretmektedir: *“De ki: “O Allah, tektir. Her şey O’na muhtaçtır. O, hiçbir şeye muhtaç değildir, O, doğurmamış ve doğurulmamıştır. (Bütün noksan sıfatlardan münezzehtir.) Hiçbir şey O’nun dengi değildir” (İhlas: 1-4).* Yahudiler, Hristiyanlar ve Mekkeli Müşrikler başta olmak üzere birçok millet ve dinlerde Allah inancı olmakla birlikte Tevhid inancından uzaklaşmışlardı. Bir şekilde inançlarına şirk bulaşmıştı. Ama Kur'an önce imanda samimi olunması gerektiğini emrediyor ve bunun yolunun nasıl olacağını da İhlas Suresi aracılığı ile öğretiyordu. Hatta surenin isminin “İhlas” olması dahi bu konuda önemli mesajlar içermektedir.

İmanın temeli Tevhid, Tevhid’in zıddı ise şirkdir. Şirk zehirdir. Tevhid ise şirkin panzehridir. Tevhidin olduğu yerde şirk, şirkin olduğu yerde tevhid olmaz. Onun için Allah, şirk bulaşmış bir imanı kabul etmez. *“Şüphesiz Allah kendisine ortak koşulmasını başıslamaz. Bunun dışında dilediğini başıslar. Allah’a ortak koşan, muhakkak ki, derin bir sapıklığa düşmüştür.” (Nisâ: 116)* ayet-i kerimesinde de ifade edildiği gibi şirk olan bir yerde imanın izlerini aramak mümkün değildir. İmama samimi olmanın olmazsa olmaz şartı, onu her türlü şirk ve şirk unsurlarından temizlemek gerekir.

3. AMELDE SAMİMİYET

İmanda samimiyeti tevhid olarak nitelendirirken ameldeki samimiyeti ise “İhlas” olarak nitelendirebiliriz. Tevhidi bozan şirk olduğu gibi ihlası bozan da riya'dır. İhlas, bir şeyi içerisine karışmış olan yabancı maddelerden arındırmak demektir. Bu açıdan ihlası süzme bala benzetebiliriz. İbadette ihlas, bir şeyi hiçbir şey beklemeden sadece ve sadece Allah için yapmaktır. Riya ise tam bunun zıttıdır. Kişinin yaptığı fil ve davranışlarında Allah'ın rızasını değil de başkalarının beğenisini ön plana çıkarmasıdır.

İbadetlerin Allah katında değer kazanması ihlasla bağlıdır. *“Rabbin, sadece kendisine kulluk etmenizi” (İsrâ: 23)* ayet-i kerimesinde de ifade edildiği gibi ibadetler sadece Allah'a has kılınmalıdır. Namaz için kibleye yöneldiğinde araya başka hiçbir şey koymamalıdır. Hem beden hem de kalben sadece Allah'a yönelmelidir.

İhlas ve riyanın da merkezi kalptir. Yapılan amele bir değer kazandıran veya onu değersizleştiren şey kalpteki olan duygudur. *“Ameller niyetlere göredir. Herkese niyet ettiği şey vardır. Öyleyse kimin hicreti Allah'a ve Resulü için ise, onun hicreti Allah ve Resulü'dür. Kimin hicreti de elde edeceği bir dünyaya veya nikâhlanacağı bir kadın için ise, onun hicreti de o hicret ettiği şeydir.” (Buhârî, Bedü'l-Vahy: 1)* hadis-i şerifinde ifade edildiği gibi amellerin değer kazanması kalplerde olan niyetlere göredir. İnsan bazen çok güzel bir

şey yapabilir ve bundan dolayı da insanlar tarafından büyük takdir görebilir. İnsanlar yapılan amelin şekline göre değerlendirmede bulunurlarken Allah (cc) ise kalplerde olan niyetlere göre değerlendirmektedir. Bazen insanların katında çok büyük bir değeri olan bir şeyin Allah katında hiçbir değeri olmayabilir. Bazen de insanların yanında hiçbir değere sahip olmayan, insanların değer vermedikleri bir şey Allah katında çok büyük değerlere sahip olabilir. İnsanlar zahire, görünüşe göre değer verip değerlendirirken Allah ise gözle görülmeyen ve kalplerde olanlara göre değerlendirmektedir.

Her ibadetin zahiri bir boyutu olduğu gibi bir de kalbî boyutu vardır. Kalplerdekini Allah'tan başka kimse bilmediği için hiç kimse başkalarının yaptıkları amelleri değerlendiremez. Kuzman isminde bir kimse Hz. Peygamberin safında savaşıyor ve ölüyor ama niyeti farklı olduğu için cehenneme gidebiliyor. Tam tersi durumlar da olabiliyor. Kişinin yaptığı iş netice itibariyle olumsuz da olsa niyeti sağlam olduğu için sevap kazanabiliyor. **“Bir hâkim, verdiği hükümle ilgili yaptığı ictihadında isabet etse iki sevap, hata etse bir sevap kazanır.”** Buharî, İtisa:21) hadis-i şerifinde de ifade edildiği gibi bir konuda ictihad yapan müçtehit, ictihadında hata da yapsa ona bir sevap verilecektir. Aynı şekilde bütün delilleri ortaya koyarak adalet üzere hüküm vermek isteyen bir kadı hükmünde yanılrsa da ona bir sevap verileceği ifade edilmiştir. Müçtehit ve kadının yanlışta olsa sevap kazanmalarını sağlayan şey, kalplerindeki niyetleridir. Müçtehit hakikati ortaya çıkarmak için, kadı da doğruyu tespit edip ona göre hüküm vermek için yola çıktılar. Niyetleri doğru olduğu için sevapla ödüllendirildiler.

“Allah sizin dış görünüşünüze ve mallarınıza bakmaz. Ama o sizin kalplerinize ve işlerinize bakar.” (Müslim, Birr, 33; İbn Mâce, Zühd, 9)” hadis-i şerifinde ifade edildiği gibi Allah (cc) kulunun kalbinde olan niyetine ve o niyete göre yapmış olduğu amellerine göre ona karşılık vermektedir. Kalpteki duygular sağlam olursa kalp sahibi kişinin alacağı mükâfatlar da olumlu olur. Allah'ın kalplerde olanlara göre amellere karşılık verecek olması zahiri şartların olmayacağı veya önemsizliği anlamına gelmez. İbadetlerin zahiri şartlarının da yerine getirilmesi gereklidir. Mesela namaz için niyet önemli olmakla birlikte Kibleye dönmek, namaza tekbirle başlamak, belli duaları okumak, rükû ve secdeye eğilmek gibi şartların da yerine getirilmesi gerekir. Onun için kalpteki olanlarla fiili olarak yapılanların birbiri ile örtüşmesi gerekir.

Amellerde samimiyetin sağlanması, amellerin insanların ve nefsin beğenisinden uzak tutulması ile mümkün olur. İnsan yapmış olduğu iyilikleri kendisine mal etmemelidir. Onlardan nefsin bir hisse çıkarmamalıdır. **“Hâlbuki (ben) nefsimi temize çıkarmıyorum. Muhakkak ki nefis, daima**

kötülüğü emredicidir; ancak Rabbinin merhamet ettiği (koruduğu kimse) müstesna nefis kötülüğü emreder” (Yusuf: 53) ayet-i kerimesinde buyrulduğu gibi nefis insana iyilikleri değil kötülükleri emreder. Bir iyiliği yapmasını istemez. Mal sahibine cimriliği emreder. İbadet yapmak isteyenlere engel çıkarmaya çalışır. Ama bütün bunlara rağmen insan hayırlı bir iş yaptığında nefis hemen bunu sahiplenir. “Ben yaptım, ben ettim” demeye başlar. Onun için nefsin bu tür tuzaklarına dikkat etmek gerekir. Nefis, yapılan bir iyiliğin gizli kalmasından hoşlanmaz. Onu insanlara duyurmak ister.

İbadetlerde samimiyeti yakalamanın bir yolu da yalnız mekânları tercih etmektir. Hz. Musa (as) kendisine Tevrat inmeden önce Tur dağına çekildi ve orada kırk gün kaldı. Hz. Peygamber (sas) peygamber olmadan önce her Ramazan ayında Hira mağarasına çekilir ve tefekkür ederdi. Her Müslüman da ara ara bu şekilde yalnız mekânlara çekilmelidir. Her insanın bir Hirası olmalıdır.

Samimiyetle yapılan amellerin karşılığı cennettir. Her peygamber kavmini Allah’ın dinine davet ederken : *“De ki: “Namazım, ibadetlerim, hayatım ve ölümüm, alemlerin Rabbi Allah içindir.” (en’âm: 162) ”*, *“Buna karşılık sizden hiçbir ücret istemiyorum. Benim ücretim ancak âlemlerin Rabbi olan Allah’a aittir.” (Şuara: 127) şeklinde söyleyerek gerçek niyetlerini ortaya koymuşlardı. Kendilerinin Allah tarafından gönderilen elçiler olduklarını, Peygamberlik iddia ederek bir yere gelmek istemediklerini, gerçek niyetlerinin Allah’ın emri doğrultusunda verilen görevleri yerine getirmek olduğunu ifade etmişlerdi.*

İmanda samimiyet esas olduğu gibi amellerde de samimiyet esastır. “Rabbin, sadece kendisine ibadet etmenizi emreder” (İsrâ: 23) ayet-i kerimesinde ifade edildiği gibi Allah (cc) sadece ve sadece kendisine ibadet edilmesini emretmiştir. Namazın her rekâtında okumuş olduğumuz Fatiha suresindeki: “Ancak sana ibadet ederiz” ayet-i kerimesi ile de Allah’ın bu emrine karşılık vermekteyiz. “Ey Rabbimiz sen bizden sadece sana ibadet etmemizi istiyorsun. Biz de ancak ve ancak sana ibadet ederiz” diyerek adeta Rabbimiz ile konuşarak bizden istenileni yerine getirmeye çalıştığımızı ifade etmekteyiz.

Amelde samimiyete örnek olması açısından Mâun suresi ile Kevser Surelerini de örnek olarak zikredebiliriz. Her iki sure amellerin yapılmasında samimiyetin önemine dikkat çekmesi açısından önemlidir.

“Dini yalanlayanı gördün mü? İşte o, yetimi itip kakar; Yoksulu doyurmaya önayak olmaz. Yazıklar olsun o namaz kulanlara ki, onlar namazlarını ciddiye almazlar. Onlar ki, riyâkârlık (gösteriş için ibâdet) ederler! Ve küçük, basit, sıradan yardımı bile esirgerler.” (Mâûn: 1-7)

“Şüphesiz biz sana Kevser’i verdik. Öyleyse Rabb’in için namaz kul ve kurban kes. Şüphesiz, asıl soyu kesik olan (ve bütün hayırlardan mahrum kalan) sana buğzedendir.” (Kevser: 1-3)

Mâun suresinde Allah rızasını geri plana itip sadece insanların rızasını kazanmak için hareket eden kimseler ve onların akıbetinden bahsederken Kevser Suresinde ise tam tersi bir durumdan bahsedilmektedir. Sadece Allah’ın rızasını esas alarak hareket eden kimselerden bahsedilmektedir.

4. MUAMELEDE SAMİMİYET

Günlük hayatta karşılaşılan işler, işlemler ve ilişkiler anlamına gelen muamelat, hayatımızın her noktasını ilgilendiren ve içerisine alan bir durumdur. En yakınımızdaki kimselerden başlayarak diğer bütün insanlarla ilişkilerimizi kapsayan bir alana sahiptir.

İnsanın diğer kişilerle ilişkilerinde samimiyet esastır. Samimiyetin ölçüsü ise inanmış olduğumuz dinin bizlere sunmuş olduğu ilke ve esaslardır. *“Allah ve Resulü bir işe hükmettiği zaman, gerek mümin bir erkek ve gerekse mümin bir kadın için, o işlerinde başka bir tercih hakkı yoktur.” (Ahzab: 36)* ayet-i kerimesinde buyrulduğu gibi insanlarla ilişkilerimizde belirleyici olan esas, Kur’an ve sünnettir. Kur’an ve sünnetin belirlemiş olduğu ilke ve esaslar çerçevesinde diğer insanlarla ilişkilerimiz devam ettirebiliriz.

Muamelede samimiyetin temel ölçütlerinden birisi güvendir. İnsanlar arasında kurabileceğimiz güvene dayalı ilişkilerdir. Devletleri ayakta tutan adalet, kişileri ayakta tutan güven, dinleri ayakta tutan ise dinin kutsallarıdır. Adaletten uzaklaşan bir devletin uzun süre varlığını devam ettiremeyeceği gibi güvenilirliğini kaybeden kimselerinde toplumda uzun süre yer edilmeleri mümkün değildir. Hz. Peygamber (sas): “Ey Mekke halkı şu dağın arkasında düşman var. Size saldıracaklar dersem ne dersiniz?” dediğinde hep bir ağızdan: “İnanırız Ya Muhammed. Çünkü sen bugüne kadar asla bir yalan söylemedin” demişlerdi. Hz. Peygamber (sas) oluşturmuş olduğu bu güven duygusu ile insanları Allah’ın dinine davet etmiş ve bu daveti karşılık bulmuştu.

İnsanlarla ilişkilerimizde de samimi olmalı ve Allah’ın rızasını gözetmeliyiz. Her konuda olduğu gibi bu konuda da Allah’ın rızasını gözetrek yola çıkan en samimi insandır. İbadetlerini sadece Allah rızası için yaptığı gibi insanlarla ilişkilerinde de bu rızayı gözettiğinde gerekli başarıya daha kolay ulaşabilecektir. Amacı insanları değil Allah’ı razı etmek olduğu için daha doğru olanları yapabilecektir. Bu konuda örnek olması açısından şu hadis-i şerifi zikredebiliriz:

Abdullah bin Ömer'den (r.a.) rivayet edildiğine göre, Resûlullah (sas) şöyle buyurmuştur: “Sizden önce yaşayanlardan üç kişi bir yolculuğa çıktılar. Akşam olunca, yatıp uyumak üzere bir mağaraya girdiler. Fakat dağdan kopan bir kaya, mağaranın ağzını kapattı. Bunun üzerine birbirlerine:

– Sizi bu kayadan, yaptığınız iyilikleri vesile edinerek Allah’a dua etmekten başka hiçbir şey kurtaramaz.” dediler. İçlerinden biri söze başlayarak:

– Allah’ım! Benim annemle babam çok yaşlı idiler. Onlar yemeklerini yemeden çoluk çocuğuma ve hizmetçilerime bir şey yedirip içirmezdim. Bir gün hayvanlara yem bulmak üzere evden ayrıldım; onlar uyumadan önce de dönemedim. Eve gelir gelmez hayvanları sağıp sütlerini annemle babama götürdüğümde, baktım ki ikisi de uyumuş. Onları uyandırmak istemediğim gibi, onlardan önce ev halkının ve hizmetkârların bir şey yiyip içmesini de uygun görmedim. Süt kabı elimde şafak vaktine kadar uyanmalarını bekledim. Çocuklar etrafımda açlıktan sızlanıp duruyorlardı. Nihayet uyanıp sütlerini içtiler. Rabbim! Şayet ben bunu senin rızanı kazanmak için yapmışsam, şu kaya sıkıntısını başımızdan al!” diye yalvardı. Kaya biraz aralandı; fakat çıkılacak gibi değildi.

Bir diğeri söze başladı:

– Allah’ım! Amcamın bir kızı vardı. Onu herkesten çok seviyordum. Ona sahip olmak istedim. Fakat o reddetti. Bir sene kıtlık olmuştu. Amcamın kızı çıkıp geldi. Kendisini bana teslim etmek şartıyla ona 120 altın verdim. Kabul etmek durumunda kaldı. Ona sahip olacağım zaman dedi ki:

– Allah’tan kork! Dinin uygun görmediği bir yolla beni elde etme!

En çok sevip arzu ettiğim o olduğu halde kendisinden uzaklaştım, verdiğim altınları da geri almadım. Allah’ım! Eğer ben bu işi senin rızanı kazanmak için yapmışsam, başımızdaki sıkıntıyı uzaklaştır.” diye yalvardı. Kaya biraz daha açıldı; fakat yine çıkılacak gibi değildi.

Üçüncü adam da:

– Allah’ım! Vaktiyle ben birçok işçi tuttum. Parasını almadan giden biri dışında hepsinin ücretini verdim. Ücretini almadan giden adamın parasını çalıştırdım. Bu paradan büyük bir servet oluştu. Bir gün bu adam çıkageldi. Bana:

– Ey Allah kulu! Ücretimi ver.” dedi. Ben de ona:

– Şu gördüğün develer, sığırlar, koyunlar ve köleler senin ücretinden türedi.” dedim. Adamcağız:

– Ey Allah kulu! Benimle alay etme.” dedi.

– Seninle alay etmiyorum.” diye cevap verdim.

Bunun üzerine o, hiçbir şey bırakmadan hepsini önüne katıp götürdü. Ey Rabbim! Eğer bu işi sırf senin rızanı kazanmak için yapmışsam, içinde bulunduğumuz sıkıntıdan bizi kurtar.” diye yalvardı. Mağaranın ağzını tıkayan kaya iyice açıldı; onlar da çıkıp gittiler.” (*Buhârî, Büyü: 98; Müslim, Zikir: 100*)

Bu hadis-i şerif amelde samimiyetin önemini ortaya koyması açısından son derece önemlidir. İnsanın sadece ve sadece Allah için bir şeyler yapabilmesidir. Aynı hadise bizim başımıza gelse, Allah’a arz edebileceğimiz, kendisini vesile kılarak kurtuluşumuzu isteyebileceğimiz bir amelimiz var mı? “Ya Rabbi sadece senin rızan için yapmış olduğum şu amelim var. Onun vesilesi ile bizi bu içinde bulunduğumuz çıkmazdan kurtar” diyebileceğimiz bir amelimiz olabilecek mi?

İman ve amelde samimiyet, muamelede samimiyeti doğurur. Çünkü samimi olarak yapılan ibadetler ile insanların davranışları arasında sıkı bir ilişki vardır. “(Resûlüm!) Sana vahyedilen Kitab’ı oku ve namazı kıl. Muhakkak ki, namaz, hayâsızlıktan ve kötülükten alıkoyar. Allah’ı anmak elbette (ibadetlerin) en büyüğüdür. Allah yaptıklarınızı bilir. “ (Ankebût: 46) ayet-i kerimesinde buyrulduğu gibi samimi olarak kılınan bir namaz insanı kötülüklerden uzaklaştıracaktır. “Ey müminler, sizden öncekilere farz kılındığı gibi, sizin üzerinize de oruç farz kılındı. Umulur ki (oruç sayesinde) fenalıklardan korunasınız.” (Bakara: 183) ayet-i kerimesinde de hakkıyla tutulan orucun insanın takvasını artıracığı, onu kötülüklerden koruyacağı ifade edilmiştir. Takvanın kötülüklerden uzaklaşmak, güzel olanları da yapmak olduğunu düşündüğümüzde orucun insan karakteri üzerindeki etkisini daha iyi anlayabiliriz.

Samimi olarak yapılan ibadetler insanın ahlakını güzelleştirirken diğer taraftan da o kimsenin imanını kuvvetlendirir. İmanı kuvvetlenen ve ahlakı güzelleşen kimsenin insanlarla muamelesi de kendiliğinde güzelleşir. Samimiyetle yapılan davranışlar karşıdakini incitmez, rencide etmez. Samimiyetle yapılan her türlü davranış yapmaya yönelik olur, yıkmaya değil. Samimiyet var ise kişi kendisi için istediğini kardeşi için de istersin. Samimiyet, karşıdakine kin ve nefret duyguları besletmez.

İnsanın Anlam Arayışı Zihinsel ve Manevi Yolculuğunun Temel Dinamikleri

Dr. Öğr. Üyesi Salahattin ALTUNDAĞ¹

A. VAROLUŞSAL (ONTOLOJİK) SORGULAMANIN EVRENSELLİĞİ VE DERİNLİĞİ

İnsanlık tarihi, bireyin kendi varoluşuna ve kâinattaki yerine dair sorduğu derin sorularla şekillenmiştir.

- “Ben kimim?”,
- “Nereden geldim?”,
- “Nereye gidiyorum?”,
- “Hayat neden var?”,
- “Doğru nedir, yanlış nedir?”

Gibi temel sorgulamalar, yalnızca entelektüel bir merakın ürünü olmanın ötesinde, **insan ruhunun derinliklerinden yükselen temel bir arayışın ifadesidir**. Bu sorular, bireyin

- Hayatına yön veren,
- Değerler sistemini şekillendiren,
- Onu hakikate doğru yönelten

İçsel bir çağrı (diğer ifade ile fitratında var olan çağrı), adeta **varoluşsal işaret fişekleri niteliğindedir**. İnsanın ruhunda gizlenmiş bir pusula gibi işlev gören bu sorgulamalar, onun salt biyolojik bir varlık olmanın ötesinde,

- Düşünen,
- Hisseden,
- Anlam arayan

1 Dicle Üniversitesi

Bir varlık olduğunun en belirgin göstergesidir. **Bu anlam arayışı, insanın en temel motivasyonlarından birini oluşturur ve onu sürekli bir keşif yolculuğuna sevk eder.** Nitekim, Logoterapi ekolünün kurucusu Viktor Frankl (2014), insanın temel yöneliminin anlam arayışı olduğunu vurgulayarak bu evrensel ihtiyaca dikkat çekmiştir (ayrıca bkz. Cherry, 2018). Benzer şekilde, Bediüzzaman Said Nursî, Risale-i Nur Külliyyatı'nda insanlık için en temel ve evrensel sorgulamalar olan üç büyük soruya dikkat çeker: “*Necisin? Nereden geliyorsun? Nereye gidiyorsun?*” Bu soruları,

- Sırr-ı hilkat-ı âlem (Âlemin yaratılışındaki sır / Kâinatın var oluşundaki gizem),
- Muamma-i acibane (Şaşırtıcı ve anlaşılması güç gizem),
- Sırr-ı kâinat (Kâinatın var oluşundaki sır),
- Tılsım-ı muğlak (Anlaşılması kapalı, çözülemeyen gizemli şifre)

Gibi tabirlerle ve “*akılları hayret içinde meşgul eden üç müşkil ve müdhiş sual-i azîm*” (yani çözümü güç ve hayret verici üç büyük soru) olarak tanımlar (Nursi, 1989 a).²

Bu sorulara verilen cevaplar, yalnızca bireylerin kişisel dünya görüşlerini değil, aynı zamanda toplumların kültürel değer sistemlerini ve yaşam biçimlerini de derinden şekillendirmekte ve yönlendirmektedir.

B. DÖRT AŞAMALI MODEL: BİLGİ, İNANÇ, İMAN VE AMEL

Bu köklü varoluşsal arayış, belirli aşamalardan geçerek derinleşen ve hayata yansıyan bir süreç olarak kavramsallaştırılabilir. Sunulan çerçevede bu süreç, dört temel basamakta ele alınmaktadır:

- Başlangıç noktası olarak **Bilgi**,
- Yön tayin eden ilk durak olarak **İnanç**,
- Kök salınan ve derinleşilen menzil olarak **İman**,
- Nihayetinde hayatla bütünleşen somut ifade olarak **Amel**.

Bu dört aşama, bir zincirin halkaları gibi birbirini takip ederek **insanın hakikate ve anlama ulaşma çabasındaki seyrini oluşturur. Bu yapı, insanın**

2 “Sırr-ı hilkat-ı âlem olan muamma-i acibanesini hall ve şerh edip ve sırr-ı kâinat olan tılsım-ı muğlakını fetih ve keşfederek, bütün mevcudattan sorulan, bütün ukûlü hayret içinde meşgul eden üç müşkil ve müdhiş sual-i azîm olan “Necisin? Nereden geliyorsun? Nereye gidiyorsun?” suallerine mukni, makbul cevap...” Bediüzzaman Said Nursi, Risale-i Nur Külliyyatı, Sözler, On Dokuzuncu Söz, Üçüncü Reşha, s. 236

dış dünyadan başlayıp kendi içine, özüne doğru ilerlediği varoluşsal bir yolculuğu temsil eder. Her bir aşama, bir sonrakinin temelini oluşturur veya onu besler niteliktedir: *“İnsan, bildiği kadar anlar, inandığı kadar yönelir, iman ettiği kadar yaşar ve yaşadığı kadar iz bırakır.”* ifadesi, bu aşamalar arasındaki dinamik ve karşılıklı bağımlılığı veciz bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu sıralama, sadece kavramsal bir ayrım değil, aynı zamanda potansiyel bir gelişimsel süreci veya en azından işlevsel bir bağımlılığı îmâ eder; öyle ki, *anamlı bir eylem (Amel), ideal olarak sağlam bir kabule ve içselleştirmeye (İman) dayanır, bu da bir yönelimi (İnanç) gerektirir ki bu yönelim de başlangıçta elde edilen bilgiyle (Bilgi) şekillenir.* Bu modelin anlaşılması, insanın manevî ve zihinsel gelişimini ve anlamlı bir yaşam inşa etme sürecini kavramak açısından önem taşımaktadır. Tablo 1, bu dört aşamalı modelin temel unsurlarını özetlemektedir:

Tablo 1: İnsanın manevî Yolculuğunun Dört Aşaması

AŞAMA	TEMEL TANIM (METNE GÖRE)	İŞLEVİ/ROLÜ (METNE GÖRE)	ANAHTAR KAVRAM
1. Bilgi (Knowledge)	Dış dünya ile kurulan derin ve anlamlı bağ; idrak etme	Başlangıç noktası; anlama	Anlama, İdrak
2. İnanç (Belief)	Yönelim; kabul	İlk durak; yön bulma	Yönelim, Kabul
3. İman (Faith)	Derinleşme; kök salma	Derinleşilen menzil; içselleştirme	Derinleşme, Kök Salma
4. Amel (Action)	Hayata dokunma; yaşama	Nihai nokta; hayata yansıtma	Eylem, Yaşama

C. İNANCIN MERKEZİ ROLÜ, KARMAŞIKLIĞI VE TOPLUMSAL ETKİSİ

Bu dört aşamalı yapıda, **İnanç** kavramı özel bir öneme sahiptir. **İnanç**, yalnızca bireysel bir tercih veya duygusal bir yönelim olmanın çok ötesinde, medeniyetlerin şekillenmesinden toplumsal sistemlerin kurulmasına, çatışma ve barış süreçlerinden sanat ve bilimin yönelimlerine kadar geniş bir etki alanına sahip derin bir insanlık halidir. Tarih boyunca insanlığın sorduğu temel varoluşsal sorulara (Bediüzzaman'ın işaret ettiği gibi) verilen cevapların çeşitliliği,³ inancın konusunun ne denli karmaşık ve

3 Bugün (28.04.2025) Wikipedia'nın İngilizce versiyonuna göz atınızda bile, bu felsefi ve teolojik görüşlerin çeşitliliğini açıkça görebilirsiniz. En az 384 farklı felsefi görüşün varlığı ve Wikipedia gibi kaynaklarda görülebilir. https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_philosophies

üzerinde tam bir uzlaşmaya varılmasının zor olduğunu göstermektedir. Bu durum, bir yandan anlam arayışının evrenselliğini, diğer yandan bu arayışa verilen cevapların ve geliştirilen inanç sistemlerinin muazzam çeşitliliğini ortaya koyar. İnanç sistemlerinin, bireysel deneyimi ve toplumsal işleyişi yapılandıran “anlam haritaları” (Peterson, 1999) olarak işlev görmesi ve ortak inançların veya değerlerin toplumsal bütünlükteki rolü (Dewey, 2013), inancın hem bireysel hem de kolektif düzeydeki gücünü teyit etmektedir. Bu derinlik ve etki alanı, konunun hassasiyetini ve ele alınışındaki sorumluluğu artırmaktadır.

I. BİLGİ: HAKİKATLE KURULAN İLK VE TEMEL BAĞLANTI

A. BİLGİNİN TANIMI: PASİF ALIMLAMANNIN ÖTESİNDE AKTİF ANLAMLANDIRMA VE DOĞRULAMA

İnsanın anlama ve hakikate ulaşma yolculuğunun ilk adımı **Bilgi** ile atılır. Ancak *bilgi, yaygın kanunun aksine, yalnızca sözcüklerin ezberlenmesi ya da tanımların zihinsel olarak depolanması süreci değildir*. Daha temel bir düzeyde *bilgi, insanın kendisi ile dış dünya, yani olaylar, olgular ve varlıklar arasında kurduğu derin ve anlamlı bir bağ* olarak tanımlanmalıdır. Bu bağ, var olanı olduğu gibi idrak etme **gayreti** üzerine kuruludur. Dolayısıyla bilgi, pasif bir alımlama eylemi değil, bireyin gerçeklikle aktif ve bilinçli bir ilişki kurma çabasının somut bir tezahürüdür; *hakikate ulaşma arzusunun ilk ve en temel göstergesidir*.

Ancak bu noktada, zihne ulaşan her türden girdiyi “bilgi” olarak nitelemek yanıltıcı olur. Zihnimiz, dış dünyadan duyu organlarımız aracılığıyla veya kendi içsel düşünce süreçlerimizle sürekli olarak çeşitli girdiler alır. Bu girdiler iki temel biçimde ele alınabilir:

- a. **Malumat:** Kaynağı, doğruluğu, ispatı veya somut gerçeklikle bağı belirsiz, ham ve işlenmemiş veriler, iddialar veya düşüncelerdir. Malumat doğru olabileceği gibi yanlış da olabilir ve tek başına hakikatle sağlam bir bağ kurmak için yeterli değildir.
- b. **Bilgi:** Analiz edilmiş, doğruluğu teyit edilmiş, ispatlanmış, somut gerçekliğe dayanan veya mantıksal tutarlılığı kanıtlanmış girdilerdir. Bilgi, malumatın aksine, bireyin gerçekliği *olduğu gibi* idrak etme çabasının sağlıklı temelini oluşturur.

Gerçek bilgi edinme süreci, zihne ulaşan girdileri sadece depolamak değil, onları bu iki kategoride değerlendirmek ve özellikle malumat düzeyindeki girdileri analiz ederek bilgiye dönüştürme çabasını içerir. Bu tanım, bilgiyi statik bir veri

yıgını olmaktan çıkarıp, onu dinamik bir anlama, ilişki kurma ve **doğrulama** süreci olarak konumlandırır.

B. FITRÎ MERAK, SORGULAMA VE ANALİZ: BİLGİNİN DOĞUŞ VE İŞLENME MEKANİZMALARI

İnsan, dünyaya bilgiyle donatılmış olarak gelmese de bilgiye ulaşmasını sağlayacak temel yetenekler ve eğilimlerle doğar. **İnsan “boş bir sayfa” değildir; aksine, doğuştan gelen bir merak, sorgulama ve öğrenme eğilimi ile donatılmıştır.** Görme, duyma gibi duysal kabiliyetler algılamayı sağlarken, akıl anlamayı, kalp ise sezgisel derinliği kavramayı hedefler. Bilgi, işte bu çok yönlü donanımın harekete geçmesiyle, yani bireyin sahip olduğu potansiyel yetenekleri kullanarak **varlıkla bilinçli bir ilişki** kurmasıyla ortaya çıkar.

Bu süreç genellikle görmek ve duymakla, yani algılamakla başlar ve bu algısal girdiler zihne hem “malumat” hem de “bilgi” potansiyeli taşır. Ancak asıl yolculuk, bu girdileri **anlamak** ve **analiz etmekle** devam eder. Bir nesneyi veya olguyu fark etmek, onu isimlendirmek malumat düzeyinde kalabilir. Fakat üzerine düşünmek, onun “ne” olduğunu, “neden” veya “nasıl” olduğunu sorgulamak, bu ham girdiyi bilgiye dönüştürme çabasıdır.

Küçük bir çocuğun gökyüzündeki yıldızlara bakıp “Bu ne?” diye sorması, bu fitrî bilgiye yönelişin ve anlam arayışının en saf ve güçlü örneklerindendir. Ancak bu sorunun cevabını ararken duyduğu veya öğrendiği her şeyi sorgusuz sualsiz kabul etmesi, malumatın bilgiye dönüşümünü engeller. Bu nedenle, **zihne ulaşan her girdiyi analiz süzgecinden geçirme alışkanlığı hayati önem taşır.** 5N1K (Ne? Nerede? Ne Zaman? Neden? Nasıl? Kim?) veya 5D (Analitik Düşünce, Analogik Düşünce, Eleştirel Düşünce, Tefekkürî Düşünce, Ahlâkî Düşünce) gibi metodolojiler, bu analiz sürecini yapılandırmak için etkili araçlardır. Bilginin doğuş anları, sadece algılama değil, aynı zamanda bu algılananların doğruluğunu, kaynağını ve anlamını **sorgulama ve ispatlama** çabasını içerir.

C. BİLGİNİN KAPSAMI: NESNELERİN ÖTESİNDE ANLAM, İLİŞKİLER VE DOĞRULUK

Bu bağlamda bilginin kapsamı, yalnızca nesneleri ve olguları algılamakla sınırlı değildir. *Bilgi edinme süreci, temelde algılananların ardındaki anlamları, onlar arasındaki ilişkileri ve nihayetinde varoluş amaçlarını çözme çabasını da içerir. Gerçek bilgi, sadece “ne” sorusuna değil, aynı zamanda “neden”, “nasıl” ve “kim” sorularına da cevap arar.* Varlıkları ve olayları sadece tanımlamak yerine, onların daha geniş bir bağlam içindeki yerini, önemini ve

işlevini kavramaya çalışır. Bu çaba, başlangıçta dile getirilen temel varoluşsal sorularla (“Nereden geldim?”, “Nereye gidiyorum?”, “Hayat neden var?”) doğrudan ilişkilidir, zira *bilgi arayışı en temelde varoluşun anlamını anlama çabasıdır*.

Bu derinlemesine anlama çabası, ancak zihne ulaşan girdilerin “bilgi” niteliğinde olmasıyla, yani doğruluğu teyit edilmiş ve ispatlanmış olmasıyla sağlam bir zemine oturur. Malumat düzeyinde kalan girdiler üzerine kurulan anlam ve ilişkiler, temelsiz ve çürütülebilir olacaktır.

D. EPİSTEMOLOJİK GELİŞİM VE BİLİŞSEL SÜREÇLER OLARAK BİLGİ

Bilginin pasif bir alımlama değil, aktif bir inşa ve anlamlandırma süreci olduğu görüşü, çağdaş bilişsel gelişim ve epistemik biliş araştırmaları tarafından da desteklenmektedir. Bu araştırmalar, bireylerin bilgiye ve bilme süreçlerine dair anlayışlarının zaman içinde nasıl geliştiğini ve değiştiğini ortaya koymaktadır. Kuhn, Cheney ve Weinstock (2000) tarafından yapılan çalışmalar, bireylerin epistemolojik anlayışlarının gelişimsel aşamalarını incelemiş ve bilginin mutlak, otorite tarafından verilen bir şey olduğu anlayışından, bağlamsal, inşa edilen ve değerlendirmeye tâbi olduğu anlayışına doğru bir ilerleme olduğunu göstermiştir. Buna göre **bilgi, dışarıda hazır bulunan ve sadece alınmayı bekleyen bir şey değil, bireyin çevreyle etkileşimi ve kendi düşünsel süreçleri aracılığıyla aktif olarak yapılandığı ve sürekli olarak yeniden değerlendirdiği dinamik bir yapıdır.**

Bu yapılandırma ve yeniden değerlendirme süreci, zihne gelen girdilerin “malumat” mı yoksa “bilgi” mi olduğunu ayırt etme, doğrulama arayışına girme ve bu girdileri analiz etme becerilerini içerir. Bireylerin bilginin doğasına ilişkin kişisel inançları (epistemik inançlar) ve bu inançlarla ilişkili bilişsel süreçler, öğrenme yaklaşımlarını ve problem çözme stratejilerini önemli ölçüde etkilemektedir (Sandoval vd., 2016). Bireyin “bilginin ne olduğu” ve “nasıl bilindiği” hakkındaki varsayımları, yeni bilgileri nasıl işleyeceğini, hangi öğrenme stratejilerini kullanacağını ve karşılaştığı iddiaları nasıl değerlendireceğini belirler. *Epistemik biliş üzerine yapılan araştırmalar, bilginin sadece dışsal bir gerçeklik olmadığını, aynı zamanda bireyin kendi anlamlandırma sürecinin ayrılmaz bir parçası olduğunu vurgulamaktadır* (Sandoval vd., 2016). Bu süreç, üstbilişsel farkındalığı, yani bireyin kendi düşünme ve bilme süreçleri üzerine düşünmesini ve bu süreçlerde doğruluk ve ispat arayışını da içerir.

Bilginin bu aktif ve yapılandırıcı doğası, özellikle bilimsel düşünme gibi karmaşık alanlarda daha belirgindir. **Bilimsel bilgi edinimi, sadece gözlem yapmayı değil, aynı zamanda eleştirel düşünmeyi, hipotezler kurup test etmeyi, kanıtları değerlendirmeyi ve yeni bilgileri mevcut kavramsal çerçevelerle bütünleştirmeyi gerektirir** (Sinatra & Chinn, 2012). Bu süreçlerin tamamı, zihne ulaşan girdilerin “malumat” düzeyinden “bilgi” düzeyine taşınmasını zorunlu kılar. Bireyin bilgiye ve zekâya yönelik örtük teorileri, öğrenme sürecindeki başarı hedeflerini bile etkileyebilmektedir; örneğin, bilginin geliştirilebilir olduğuna inanan bireylerin, zorluklar karşısında daha sebatkâr olma eğiliminde oldukları gözlemlenmiştir (Bråten & Strømsø, 2010).

Tüm bu bulgular, bilginin “insanın gerçekte kurduğu anlamlı bağ” ve “oldukları gibi idrak etme gayreti” olduğu yönündeki yukarıdaki tanımını desteklemekte ve bilginin, basit bir enformasyon aktarımının çok ötesinde, zihinsel bir süzgeçten geçirilmesi ve doğruluğunun teyit edilmesi gereken, karmaşık bir bilişsel ve gelişimsel başarı olduğunu ortaya koymaktadır. Bu **işlenmiş ve doğrulanmış bilgi**, yolculuğun bir sonraki durağı olan inanca sağlam bir zemin hazırlama potansiyelini de beraberinde getirir ve **bireyin hayatını tutarlı, anlamlı ve mutlu bir şekilde yaşamasına katkı sağlar**. Malumat düzeyinde kalan girdiler üzerine kurulan inançlar ise bu sağlam zemini sunamaz, bireyi tutarsızlıklara ve psikolojik negatifliklere yönleltebilir. Bu nedenle, *zihne ulaşan her girdiyi analiz etme ve bilgiye dönüştürme alışkanlığı, bireysel ve toplumsal gelişim açısından kritik öneme sahiptir*.

II. İNANÇ: BİLİŞSEL KABUL, YARGI VE YÖNELİMİN İLK DURAĞI

A. İNANCIN TANIMI VE DOĞASI: BİLGİDEN KANAATE GEÇİŞ

İnsanın hakikat ve anlam arayışı yolculuğunda, **Bilgi**'ye ulaşma çabasının ardından gelen ikinci kritik dinamik **İnanç**'tır. Bilgi, gerçeklikle kurulan ilk temel bağ ve idrak etme gayreti iken, inanç, bu bilginin veya belirli bir önermenin *zihinsel düzeyde işlenmesiyle varılan bir kabul, yargı veya kanaat* halidir. *İnanç, bireyin bir düşüncesi, varlığı, değeri, kişiyi veya sistemi zihinsel olarak doğru, gerçek veya güvenilir bulması, onaylaması ve bu yönde bir kanaate sahip olmasıdır*. Bu pasif bir teslimiyetten ziyade, genellikle bilişsel bir değerlendirme sürecinin –bilginin akıl süzgecinden geçirilmesinin– sonucunda ulaşılan **aktif bir zihinsel duruştur**. Felsefi literatürde sıklıkla bir “önermesel tutum” olarak analiz edilmesi de (Schwitzgebel, 2022; Xander, 2024), inancın bu bilişsel ve yargısal doğasını

vurgular; birey, belirli bir önermenin (örneğin, “Tanrı vardır”, “Kâinat geniştir”, “Adalet erdemdir”) doğruluğunu zihnen kabul eder. Bu zihinsel kabul ve kanaat, İnanç dinamiğinin özünü oluşturur ve sonraki potansiyel aşamalar olan İman (kalbî bağlılık) ve Amel (irâdî eylem) için bir **zemin** teşkil eder, ancak onlardan **farklı ve bağımsız** bir aşamadır.

B. İNANÇ OLUŞUMUNUN MEKANİZMALARI: BİLİŞSEL, DENEYİMSEL VE SOSYO-DUYGUSAL ETKENLER

İnançların oluşumu tek bir mekanizmaya indirgenemeyecek kadar karmaşık olup, çeşitli bilişsel (zihinsel), deneyimsel, sosyal ve duygusal faktörlerin etkileşimiyle gerçekleşir. Bu mekanizmalar aşağıda detaylandırılmıştır:

1. **Algısal Gözlem (Perception):** İnanç oluşumunun en temel kaynaklarından biri, duyular aracılığıyla dış dünyadan edinilen doğrudan verilerdir. Görme, işitme, dokunma gibi duysal deneyimler, zihinde bir “gerçeklik” izlenimi oluşturarak birçok temel inancın oluşumuna zemin hazırlar (Metcalf, t.y.; Öncül Analitik Felsefe, 2021). **Nitekim Kornblith (2002), algısal gözlemin, kendisini takip eden akıl yürütme süreçlerine temel oluşturduğunu belirtir.** Bu mekanizma, epistemolojide bilginin deneyimsel kaynaklarından biri olarak kabul edilir (Felsefeye Giriş, t.y.; Internet Encyclopedia of Philosophy [IEP], t.y.a). **Örnek:** Pencereden dışarı baktığımda yerlerin ıslak olduğunu ve gökten damlalar düştüğünü *görüyorum*. Bu doğrudan *görsel gözlemime* dayanarak “Şu anda yağmur yağıyor” *inancına* sahip oluyorum.
2. **Akıl Yürütme ve Çıkarım (Reasoning & Inference):** Bireyler, mevcut bilgi ve inançları arasında mantıksal bağlantılar kurarak, tümdengelim (deduction) veya tümevarım (induction) gibi akıl yürütme yöntemleriyle yeni inançlara ulaşırlar (Metcalf, t.y.; Öncül Analitik Felsefe, 2021). Bilimsel kanıtları değerlendirme, felsefi argümanları analiz etme veya teolojik argümanlar (örneğin, Tanrı’nın varlığına dair ontolojik argümanlar) aracılığıyla belirli kabullere varma bu mekanizmaya örnektir (Plantinga, 2000). Akıl, epistemolojinin merkezinde yer alan bir bilgi kaynağı olarak, inançların gerekçelendirilmesinde kritik bir rol oynar (Metcalf, t.y.; Öncül Analitik Felsefe, 2021; Kenny, 2007). **Örnek:** Sabah uyandığımda mutfaktaki çöp kutusunun devrilmiş ve etrafa çöplerin saçılmış olduğunu *görüyorum* (gözlem). Evde bir kedim olduğunu ve daha önce de benzer şeyler yaptığını *biliyorum* (mevcut bilgi). Bu iki bilgiyi birleştirerek, “Gece kedim çöpü devirmiş olmalı” *çıkarımında bulunuyorum* ve bu *inancı* oluşturuyorum (tümevarımsal akıl yürütme).

3. Tanıklık ve Sosyal Öğrenme (Testimony & Social Transmission):

İnançlarımızın önemli bir bölümü, doğrudan kişisel deneyim veya akıl yürütmeden ziyade, başkalarının ifadelerine, uzman görüşlerine, kültürel normlara veya güvendiğimiz kaynaklara (ebeveynler, öğretmenler, dinî liderler, bilimsel otoriteler, kutsal metinler vb.) dayanır (Metcalf, t.y.; Öncül Analitik Felsefe, 2021). Bu epistemik güven (Audi, 2011) ve sosyal öğrenme süreçleriyle yakından ilişkilidir. Toplumsal kabul ihtiyacı ve grup baskısı gibi faktörler de bireyin belirli inançları benimsemesinde etkili olabilir (Asch, 1955; Karabulut, 2021). Özellikle çocukluk ve ergenlik dönemlerinde, inançlar büyük ölçüde aile ve sosyal çevrenin etkisiyle şekillenir (Keeley, akt. Fowler, t.y.; Westerhoff, t.y.). **Örnek:** Araba almayı düşünüyorum ama hangi modelin daha az sorun çıkardığını bilmiyorum. Arabalardan anlayan ve güvendiğim bir arkadaşım, kendi tecrübelerine dayanarak X modelinin çok sağlam olduğunu *söylüyor*. Arkadaşıma *tanıklığına* ve uzmanlığına *güvenerek*, “X modeli araba güvenilir bir seçenektir” *inancımı* benimsiyorum. Ya da haberlerde izlediğim bir ekonomi uzmanının “Enflasyonun önümüzdeki aylarda düşmesi bekleniyor” *ifadesine* dayanarak bu yönde bir *inanç* geliştirebilirim.

4. Deneyim ve Sezgi (Experience & Intuition):

Kişisel yaşantılar, özellikle de yoğun duygusal veya mistik deneyimler, bireyde anlık ve güçlü bir “doğru hissi” veya kanaat uyandırarak inanç oluşumuna katkıda bulunabilir (Felsefeye Giriş, t.y.; Karabekiroğlu, 2024). William James (2017), mistik deneyimlerin dönüştürücü gücünü ve sezgisel inanç oluşumundaki rolünü vurgulamıştır. Tasavvuf geleneğinde “marifet” veya “keşf” olarak adlandırılan, akıl ve duyuların ötesinde, doğrudan kalbî tecrübe veya ilham yoluyla elde edilen bilgi türü de bu mekanizmayla ilişkilidir (Coşkun, 2015; Kara, t.y.). Ancak bu tür inançların epistemik sağlamlığı genellikle diğer gerekçelendirme biçimleriyle desteklenip desteklenmediğine bağlıdır. **Örnek:** İlk kez gittiğim bir şehirde, haritaya bakmadan sadece *içimden gelen sese* (sezgi) uyarak bir ara sokağa giriyorum ve aradığım tarihi yapıyı tam karşımda buluyorum. Bu *deneyim*, “Bazen sezgilerime güvenmek işe yarar” *inancımı* oluşturmama veya güçlendirmeme neden oluyor. Veya belirli bir yiyeceği yedikten sonra rahatsızlanma *deneyimi*, o yiyeceğin sağlıksız olduğu *inancına* yol açabilir.

5. Hafıza ve Anımsama (Memory):

Geçmişte edinilen bilgiler, deneyimler ve inançlar hafızada saklanır ve mevcut durumları yorumlarken veya yeni inançlar oluştururken geri çağrılır (Felsefeye Giriş, t.y.). Çocuklukta öğrenilen dinî veya kültürel öğretiler, ritüeller

ve anlatılar, yetişkinlikte güçlü inançlar olarak varlığını sürdürebilir (Roediger & McDermott, 1995). *Hafıza, inanç sistemlerinin sürekliliğinde ve aktarımında önemli bir işlev görür.* Örnek: Bir kişinin, gençliğinde veya yetişkinliğinin başlarında belirli bir siyasi partinin veya ideolojinin vaatlerinin veya eylemlerinin (örneğin ekonomik bir krizin yönetimi, sosyal bir politika değişikliği) olumsuz sonuçlar doğurduğuna dair güçlü anıları (kişisel deneyimler, o döneme ait haberler, tartışmalar) olsun. Bu negatif deneyimlerin hafızadaki izleri, zamanla o partinin veya ideolojinin “güvenilmez” veya “ülkeye zarar veren” bir yapı olduğu inancını pekiştirir. Yıllar sonra aynı parti yeniden iktidara geldiğinde veya benzer vaatlerde bulunduğu, kişi yeni bilgilere veya mevcut duruma bakarken bile, belleğinde yer etmiş bu geçmiş olumsuz deneyimlere dayalı inancıyla hareket eder ve partiye veya vaatlerine karşı temkinli, şüpheli veya doğrudan karşıt bir tutum sergiler. Bu, belleğin sadece bilgiyi depolamakla kalmayıp, edinilen inançları nasıl güçlendirdiğini ve gelecekteki bilgi işleme süreçlerini ve inanç oluşumunu nasıl şekillendirdiğini gösteren güncel bir örnektir.

6. **Duygusal ve Motivasyonel Etkiler (Emotional & Motivational Factors):** İnançlar her zaman saf bilişsel değerlendirmelerin ürünü değildir. Anlam arayışı (Frankl, 2014; Aygür, t.y. a; Kutupyıldızı Derneği, t.y.), güvenlik ihtiyacı (Akdemir, 2018), aidiyet duygusu (Karabulut, 2021), sevgi (Kutupyıldızı Derneği, t.y.), umut (Storytel Blog, 2023) gibi temel psikolojik ihtiyaçlar ve duygusal eğilimler, bireylerin belirli inançları benimsemesinde güçlü motivasyon kaynaklarıdır. Terör Yönetimi Teorisi, örneğin, ölüm korkusunun bireyleri kültürel dünya görüşlerine ve manevî inançlara daha sıkı sarılmaya ittiğini öne sürer (Pyszczyński, Solomon, & Greenberg, 2015). Bu faktörler, inancın bilişsel bir kabul olduğu gerçeğini değiştirmese de bu kabule giden yolun her zaman rasyonel olmayabileceğini gösterir. **Örnek:** Bir kişi, hayatında büyük bir kayıp (sevilen birinin ölümü, bir hayal kırıklığı) yaşadığında, hissettiği yoğun acı, çaresizlik ve belirsizlikle başa çıkmak için bir anlam arayışına girer (motivasyon). Bu duygusal ve motivasyonel durum, ona bu kaybın bir nedeni olduğuna, bir “öteki dünya” olduğuna veya hayatın nihai bir amacının bulunduğu dair inanç sistemlerine (dini veya felsefi) daha sıkı sarılmasına veya bu tür yeni inançları benimsemesine yol açabilir. Bu inançlar, doğrudan rasyonel veya bilimsel kanıtlara dayanmasa bile, kişinin acısını dindirme, geleceğe dair umut besleme ve varoluşsal güvenlik ihtiyacını karşılama gibi temel duygusal ve

motivasyonel ihtiyaçlarını gidererek benimsenir ve güçlenir. Burada inancın oluşumu veya pekişmesi, bilişsel bir değerlendirmeden çok, duyuşsal ve motivasyonel eğilimler tarafından yönlendirilmektedir.

7. **Bilişsel Önyargılar ve Sezgisel Kestirimler (Cognitive Biases & Heuristics):** İnsan zihni, bilgiyi işlerken ve karar verirken enerji tasarrufu sağlamak amacıyla çeşitli zihinsel kısayollara (sezgisel kestirimler) başvurur. Ancak bu kestirimler bazen sistematik hatalara, yani bilişsel önyargılara yol açabilir. Örneğin, onaylama yanlılığı (confirmation bias), bireylerin mevcut inançlarını destekleyen bilgileri arama ve çelişen bilgileri göz ardı etme eğilimidir (Nickerson, 1998). Bu tür önyargılar, inançların objektif kanıtlardan bağımsız olarak oluşmasına veya pekişmesine neden olabilir. Eleştirel düşünme ve inançları sorgulama (Karabekiroğlu, 2024), bu tür önyargıların etkisini azaltmada önemlidir. **Örnek (Onaylama Yanlılığı):** Belirli bir diyetin çok sağlıklı olduğuna *inaniyorum*. İnternette araştırma yaparken, bilinçli veya bilinçsiz olarak sadece bu diyetin faydalarını anlatan makaleleri okuyor, olumsuz yönlerini belirten veya eleştiren çalışmaları ise “güvenilmez” veya “istisna” olarak *görmezden geliyorum*. Bu *onaylama yanlılığı* nedeniyle, sadece kendi inancımı *destekleyen* kanıtları aradığım için, diyetin gerçekten de en sağlıklı olduğu *inancım* giderek güçleniyor.

İnanç oluşumu, duyuşsal girdilerden karmaşık akıl yürütmelere, sosyal etkileşimlerden derin psikolojik ihtiyaçlara ve hatta bilişsel kısa yollara kadar uzanan çok sayıda faktörün etkileştiği dinamik bir süreçtir. Bir inancın (bilişsel kabulün) birey için taşıdığı kesinlik ve sağlamlık derecesi, genellikle bu oluşum mekanizmalarının niteliğine, dayandığı kanıtların gücüne ve bireyin eleştirel değerlendirme süreçlerine ne ölçüde başvurduğuna bağlıdır (Metcalf, t.y.; Öncül Analitik Felsefe, 2021; Fikriyat, 2019).

C. İNANCIN KAPSAMI: ÖNERMELER, TUTUMLAR VE “İNANMAMA”NIN STATÜSÜ

İnanç, yani bilişsel kabul, sadece dinî veya metafiziksel iddialarla sınırlı değildir. Hayatımızın her alanında belirli önermelerin doğruluğuna dair kanaatlere (inançlara) sahibizdir:

- **Bilimsel İnançlar:** “Su H₂O’dur” önermesinin doğruluğuna kanaat getirme.
- **Ahlâkî İnançlar:** “Yalan söylemek yanlıştır” önermesinin doğruluğuna kanaat getirme.

- **Tarihsel İnançlar:** “Fatih Sultan Mehmet İstanbul’u fethetti” önermesinin doğruluğuna kanaat getirme.
- **Gündelik İnançlar:** “Bu sandalyeye oturursam beni taşır” önermesinin doğruluğuna kanaat getirme.
- **Dini/Metafiziksel İnançlar:** “Tanrı vardır” veya “İslâmiyet haklıdır” önermelerinin doğruluğuna kanaat getirme.

Bu örneklerin tümü, belirli bir önermeye yönelik **zihinsel bir kabul veya yargıyı** içerir. Bu bilişsel kabul durumu, “inanmama” olarak adlandırılan pozisyonlar için de geçerlidir. Ateizm (“Tanrı yoktur” önermesini kabul etme) veya agnostisizm (“Tanrı’nın var olup olmadığı bilinemez” önermesini kabul etme) gibi duruşlar, teizmin (“Tanrı vardır” önermesini kabul etme) reddini içerse de kendileri de belirli **alternatif önermelerin bilişsel olarak kabulüdür**. Dolayısıyla, bu pozisyonlar bir inanç (bilişsel kabul) yokluğu değil, **farklı içeriğe sahip bilişsel kabuller veya yargılardır, yani inanmamak da bir inançtır**.

D. İNANCIN EPİSTEMOLOJİSİ: GEREKÇELENİRME, RASYONELLİK VE BİLGİYLE İLİŞKİ

Bir inancın (bilişsel kabulün) sadece var olması değil, onun epistemik statüsü de önemlidir. Epistemoloji, inancın sağlamlığını, rasyonelliğini ve bilgiyle ilişkisini inceler:

- **Gerekçelendirme (Justification):** Bir bilişsel kabulü (inancı) destekleyen kanıtlar, nedenler veya dayanaklar, o inancın **gerekçelendirilmesini** sağlar (Watson, t.y.). *Rasyonel bir inanç için uygun gerekçelere sahip olmak beklenir* (Audi, 2011).
- **Bilgi ve Gettier Problemi:** Geleneksel “gerekçelendirilmiş doğru inanç” (Justified TTrue Belief - JTB) tanımı (Truncellito, t.y.), bilginin inançtan daha fazlası olduğunu (doğruluk ve gerekçelendirme gerektirdiğini) gösterir. Gettier problemleri (Millson, 2016) ise, bu üç koşulun bile bazen yeterli olmadığını, inancın doğruluğu ile gerekçelendirme arasında doğru türde bir bağlantı olması gerektiğini ortaya koyarak, inanç ile bilgi arasındaki ayrımı daha da belirginleştirir.
- **Rasyonellik:** Bir inancın (bilişsel kabulün) rasyonel olması, sahip olunan kanıtlarla tutarlı olması ve mantıksal çelişkiler içermemesi gibi kriterlere bağlıdır. Farklı gerekçelendirme türlerinin (ampirik, mantıksal, tanıklık, deneyimsel) rasyonel kabul edilebilirliği tartışmalıdır (Plantinga, 2000; Alston, 1991).

- **İnanç Dereceleri (Degrees of Belief / Credences):** Bayesian epistemoloji, inancı (bilişsel kabulü) ikili (evet/hayır) bir durumdan ziyade, 0 ile 1 arasında değişen bir güven veya **kanı derecesi** olarak modeller (Hofbauer, 2013; Talbott, 2024). Bu farklı önermelere yönelik bilişsel kabullerimizin gücünün değişebileceğini gösterir. Örneğin, “Yarın güneş doğacak” inancımıza olan güven derecemiz (kanı derecemiz), daha karmaşık bir bilimsel veya felsefi önermeye olan inancımızdan daha yüksek olabilir. Bu model, inancın bilişsel ve derecelendirilebilir doğasını vurgular.

Tüm bu epistemolojik tartışmalar, inancın özünde **zihinsel bir değerlendirme, kabul ve kanaat süreci** olduğunu teyit eder.

E. İNSAN ZİHNİNDE DİNİ İNANCA YATKINLIK: BİLİŞSEL MEKANİZMALAR VE DENEYSEL BULGULAR

İnsanlarda doğuştan gelen bir “inanma eğilimi” veya dinî düşünceye yönelik bilişsel bir yatkınlık olup olmadığı konusu, özellikle son yıllarda gelişim psikolojisi, bilişsel bilimler ve din psikolojisi alanlarında yoğun ilgi gören bir araştırma alanıdır. “Fitrî inanç” kavramı genellikle dinî bir bağlamda kullanılsa da bilimsel araştırmalar daha çok insan zihninin doğuştan sahip olduğu düşünülen belirli bilişsel mekanizmaların veya eğilimlerin, dinî ve metafiziksel inançların oluşumunu ve yayılmasını nasıl kolaylaştırabileceğine odaklanır.

Bu araştırmalar, insanların belirli bir dine veya tanrıya inanarak doğduğunu iddia etmez. Daha ziyade, insan zihninin bazı temel düşünme biçimlerinin, soyut ve doğaüstü kavramları anlamlandırmaya, olaylara anlam ve amaç atfetmeye veya görünmez faillerin varlığını varsaymaya bizi daha yatkın hale getirebileceğini öne sürer. Bu alandaki önemli deneyler ve gözlemler bu potansiyel yatkınlıklara işaret etmektedir.

Aşağıda, bu konudaki bazı önemli bilimsel bulgular ve ilgili deneyler sistematik ve anlaşılır bir şekilde özetlenmiştir:

1. Amaçlılık Yanlılığı (Teleological Bias): Her Şeyin Bir Amacı Var mı?

- **Bulgu:** İnsanlar, özellikle de çocuklar, doğal nesnelere ve olaylara bile bir amaç veya işlev atfetme eğilimindedir. Canlıların organlarının belirli işlevler için (gözler görmek için, kanat çırpma için) var olduğunu anlamak doğalken, çocuklar bu amaçlı düşünceyi cansız doğal nesnelere de (örneğin, “dağlar hayvanların tırmanması için sivridir”, “bulutlar yağmur yağdırmak için vardır”) genişletme eğilimi gösterirler (Kelemen, 2004).

- **Bilimsel Deney/Örnek:** Gelişim psikoloğu Deborah Kelemen ve meslektaşlarının yaptığı çalışmalarda, okul öncesi ve ilkokul çağındaki çocuklara çeşitli doğal varlıklar (taşlar, nehirler, dağlar) ve canlıların özellikleri hakkında “Neden?” soruları sorulmuştur. Çocukların, bilimsel (fiziksel veya biyolojik) açıklamalar yerine sıklıkla **amaç belirten** (teleolojik) cevaplar verdiği gözlemlenmiştir. Örneğin, kayaların neden sivri olduğu sorulduğunda “Hayvanlar kaşınabilsin diye” gibi cevaplar verebilmektedirler. Daha ilginç olanı, bu eğilimin sadece çocuklara özgü olmadığı, zaman baskısı altında veya bilişsel yük argısında üniversite öğrencilerinin ve hatta bilim insanlarının bile doğal olgular hakkında teleolojik açıklamalara kayabildiğinin gözlemlenmesidir (Kelemen & Rosset, 2009).
- **İnançla İlişkisi:** Bu doğuştan gelen veya erken yaşta gelişen amaçlılık yanlılığının, dünyanın ve içindeki her şeyin belirli bir amaç için yaratıldığı düşüncesine, dolayısıyla bir yaratıcı fikrine zemin hazırladığı öne sürülmektedir. Her şeyin bir amacı varsa, bu amacı kimin belirlediği sorusu doğal olarak akla gelebilir.

2. Fail Algısı ve Zihin Teorisi: Etrafta Kim Var?

- **Bulgu:** İnsanlar, çevrelerindeki olayların nedenlerini anlama ve özellikle de bu olayların arkasında bir “fail” (agent) olup olmadığını belirleme konusunda oldukça hassastır. Zihin Teorisi (Theory of Mind - ToM), başkalarının niyetlerini, inançlarını ve arzularını anlama yeteneğimizdir. Bazı araştırmacılar, bu mekanizmanın aşırı aktif olabileceğini ve belirsiz veya açıklanamayan olaylar karşısında bile (örneğin, rüzgârda sallanan bir dal, beklenmedik bir ses) kasıtlı bir failin varlığını varsayma eğiliminde olduğumuzu öne sürer. Bu, “Aşırı Duyarlı Fail Algılama Mekanizması” (Hypersensitive Agency Detection Device - HADD) olarak adlandırılır (Barrett, 2000).
- **Bilimsel Deney/Örnek:** HADD (Hyperactive Agency Detection Device / Aşırı Duyarlı Fail Algılama Cihazı) hipotezini destekleyen doğrudan deneyler tasarlamak zor olsa da dolaylı kanıtlar mevcuttur. Örneğin, insanlar rastgele hareket eden geometrik şekillere bile niyet ve amaç atfetme eğilimindedir (Heider & Simmel, 1944 deneyi). Ayrıca, insanlar belirsizlik veya tehlike algısı argısında fail algılama eğilimlerinin de arğı gözlemlenmiştir. Kontrolümüz dışındaki olayları (örn. doğal afetler, hastalıklar) anlamlandırmak

için görünmez, kasıtlı faillere (ruhlar, tanrılar, kader vb.) başvurma eğilimi bu mekanizmayla ilişkilendirilir (Bering, 2006).

- **İnançla İlişkisi:** Bu aşırı duyarlı fail algılama eğiliminin, doğal olayların arkasında görünmez, niyet sahibi varlıkların (tanrılar, ruhlar, melekler, cinler vb.) olduğu inancının bilişsel temelini oluşturduğu düşünülmektedir. Açıklanamayan olaylar, bu mekanizma tarafından kolayca doğüstü faillerin eylemleri olarak yorumlanır.

3. Doğuştan İkicilik: Zihin Bedenden Ayır mı?

- **Bulgu:** Gelişim psikolojisi alanındaki bazı araştırmalar, çocukların çok erken yaşlardan itibaren zihin (düşünceler, duygular, arzular) ile beden arasında sezgisel bir ayırım yapma eğiliminde olduğunu göstermektedir. Yani, zihni bedenden ayrı, farklı bir “şey” olarak algılama potansiyeline sahip olabilirler (Bloom, 2007).
- **Bilimsel Deney/Örnek:** Jesse Bering ve David Bjorklund gibi araştırmacılar, çocuklara ölen bir canlı (örneğin bir fare) hakkında sorular sormuşlardır. Çocukların, farenin biyolojik işlevlerinin (yemek yeme, koşma) durduğunu anlarken, zihinsel veya psikolojik durumlarının (aç hissetme, annesini özleme, düşünme) bir şekilde devam edebileceğine inanma eğiliminde oldukları bulunmuştur (Bering & Bjorklund, 2004). Bu bulgular, çocukların zihinsel yaşamı fiziksel bedenden ayrı olarak kavrayabildiklerine dair sezgisel bir ikiciliğe işaret etmektedir.
- **İnançla İlişkisi:** Bu doğal zihin-beden ikiciliğinin, bedenden ayrı bir ruhun varlığı, ölümden sonra yaşam, reenkarnasyon veya bedensiz ruhsal varlıklar gibi birçok dinî ve manevî inancın temelini oluşturduğu veya bu inançların kabulünü kolaylaştırdığı öne sürülmektedir. Eğer zihin bedenden ayrı olarak algılanıyorsa, bedenin ölümünden sonra zihnin/ruhun varlığını sürdürmesi fikri daha sezgisel ve kabul edilebilir hale gelir.

4. Sebebiyet Algısı ve İlk Neden Arayışı: Her Şey Nasıl Başladı?

- **Bulgu:** *Çocuklar, olaylar arasında neden-sonuç ilişkisi kurma konusunda doğuştan gelen güçlü bir eğilime sahiptir.* Her olayın bir nedeni olması gerektiğini düşünürler ve genellikle bir nedenler zincirini takip ederler. Ancak, özellikle varoluşun kökeni gibi nihai sorularla karşılaştıklarında, **bu zincirin sonsuza kadar gidemeyeceği ve bir “ilk neden” veya “başlatıcı” olması gerektiği sezgisine sahiptirler** (Wellman & Gelman, 1992).

- **İnançla İlişkisi:** Bu ilk neden arayışı eğiliminin, özellikle girift ve düzenli görünen kâinatın veya yaşamın kökenini açıklamak için bir “yaratıcı” veya “ilk hareket ettirici” fikrine başvurmayı bilişsel olarak kolaylaştırdığı düşünülmektedir. Kâinatın bir başlangıcı varsa, onu kimin veya neyin başlağı sorusu, bu bilişsel eğilim nedeniyle bir fail (agent) fikrini çağrıştırmaktadır.

5. Değerlendirme

Yukarıda özetlenen araştırmalar ve deneyler, insan zihninin dünyayı anlamlandırmak için kullandığı bazı temel bilişsel mekanizmaların (amaç arama, fail algılama, zihin-beden ayrımı yapma, neden arama) aynı zamanda dinî ve doğaüstü inançların oluşumuna ve kabulüne **zemin hazırladığını** veya bu tür inançları **daha sezgisel hale getirdiğini** düşündürmektedir. Bu anlamda, dinî düşünceye yönelik bilişsel bir **yatkınlıktan** söz edilebilir.

Ancak tekrar vurgulamak gerekir ki, bu bulgular insanların doğuştan belirli bir dine veya tanrıya inanarak doğduğu anlamına **gelmez**. Bu bilişsel eğilimler, dinî inançların ortaya çıkabileceği **potansiyel bir temel** sunar, ancak hangi inançların benimseneceği, bu inançların nasıl yorumlanacağı ve yaşanacağı büyük ölçüde **kültürel girdilere, sosyal öğrenmeye, kişisel deneyimlere ve eğitime** bağlıdır. Örneğin, amaçlılık yanlılığı bir yaratıcı fikrine zemin hazırlayabilir, ancak o yaratıcının nitelikleri, hikayesi ve ona nasıl ibadet edileceği tamamen kültürel olarak aktarılır. Benzer şekilde, fail algılama mekanizması farklı kültürlerde farklı türde doğaüstü varlıklara (tanrılar, ruhlar, atalar vb.) inanılmasına yol açabilir.

Dolayısıyla, bilimsel araştırmalar “fitrî inanç” kavramını doğrudan desteklemese de insan bilişsel yapısının dinî düşünceyi anlamaya, kabul etmeye ve üretmeye **hazır veya yatkın** olduğuna dair ilginç kanıtlar sunmaktadır.

6. Farklı Bakış Açılarında Ortak Temalar: Bilişsel Yatkınlık ve Fitrat

Yukarıda detaylandırılan bilişsel mekanizmalara dair bilimsel bulgular, insan zihninin dinî ve metafiziksel kavramları anlamlandırmaya ve kabul etmeye yönelik potansiyel bir yatkınlığa sahip olduğunu düşündürmektedir. Bu bilimsel perspektif, farklı kültür ve inanç geleneklerinde de rastlanan bazı temel insan eğilimlerine dair teolojik veya felsefi kavramlarla ilginç paralellikler sunabilir.

Örneğin, İslâm düşüncesindeki “fitrat” kavramı, genellikle her çocuğun doğuştan saf bir hal üzere, hakikati veya Yaradan’ı tanımaya yönelik bir eğilimle dünyaya geldiğini ifade eder. Bu anlayışın temelini oluşturan hadislerden biri şöyledir: *“Her doğan çocuk fitrat üzere doğar; sonra ailesi onu*

Yahudi, Hristian veya Mecusi yapar.” (Sahih-i Buhari, Cenâiz, 80). Bu hadis (İslâm peygamberi Hazret-i Muhammed’in ifadesi), çocuğun başlangıçtaki doğal halini (fitrat) vurgularken, daha sonra edindiği spesifik dinî kimliğin büyük ölçüde çevresel faktörler (aile ve toplum) tarafından şekillendirildiğine işaret eder.

F. İNANCIN ROLÜ, SINIRLARI VE İMAN İLE AMEL'DEN FARKI

İnanç, yani bir önermenin doğruluğuna dair ulaşılan bilişsel kabul ve kanaat, insanın anlam arayışı ve manevî yolculuğunda **kritik bir ilk adımdır**. Bireyin sahip olduğu bilgiler temelinde ulaştığı bu zihinsel yargı, onun dünyaya bakış açısını ve potansiyel yönelimini belirler. Bu yönüyle İnanç, **Bilgi** ile daha derin bir içselleştirme ve kalbî bağlılık olan **İman** ve bu bağlılığın hayata yansımaları olan **Amel** arasında bir köprü işlevi görür. *Bir şeyin doğruluğuna zihnen kâni olmadan (inanmadan), ona kalben bağlanmak (iman etmek) ve onun gereğini yapmak (amel etmek) genellikle mümkün veya tutarlı olmaz.* Ancak, İnanç dinamiği, bu yolculukta sadece bilişsel bir durak veya yönelim belirleyicidir; tek başına nihai hedef değildir ve diğer dinamiklerden (İman ve Amel) farklıdır. Bilişsel düzeydeki bir kabul veya kanaat (inanç), her zaman otomatik olarak kalbî bir bağlılığa (İman'a) veya davranışsal bir değişikliğe (amele) yol açmaz. Bu durumu aşağıdaki örnekler ile netleştirelim:

- **Örnek 1: Doktor ve Sigara:** Bir doktor, bilimsel **bilgilere** dayanarak sigaranın sağlığa zararlı olduğu konusunda net bir **kanaate** varabilir ve bu önermenin doğruluğunu zihnen **kabul edebilir**. Bu noktada doktorun sigaranın zararlı olduğuna dair bir **inancı** (bilişsel kabulü) oluşmuştur. Ancak, aynı doktor sigara içmeye devam ediyorsa, bu durum, sahip olduğu bu bilişsel kabulün (inancın) **İman** seviyesine inmediğini gösterir. Yani doktor, bu inançla derin bir kişisel bağ kurmamış, onu içselleştirmemiş ve hayatının merkezine yerleştirmemiştir. Bu İman eksikliği de doğal olarak **Amel'e** yansır; inancının gerektirdiği eylem (sigarayı bırakma) ortaya çıkmaz. *Davranış, bilişsel kabulle (inançla) değil, içselleştirme eksikliğiyle (iman yokluğuyla) uyumludur.*
- **Örnek 2: İslâmiyet Araştırmacısı:** Benzer şekilde, bir araştırmacı, yaptığı incelemeler ve edindiği **bilgiler** sonucunda İslâmiyet'in öğretilerinin tutarlı ve doğru olduğu **kanaatine** varabilir ve bu doğruluğu zihnen **kabul edebilir**. Bu araştırmacının İslâmiyet'in doğruluğuna dair bir **inanca** (bilişsel kabule) sahip olduğu anlamına

gelir. Fakat bu araştırmacı, bu bilişsel kabulüne rağmen İslâm dinine girmiyorsa (yani Allah’a ve öğretilerine teslim olmuyorsa), bu durum inancının **İman** aşamasına geçmediğini gösterir. İnanç, kalbî bir bağlılığa, teslimiyete ve içselleştirmeye dönüşmemiştir. Dolayısıyla, İslâmî **Amel**’ler de (ibadetler, İslâmî yaşam tarzı) bu kişide görülmez.

Bu örnekler, İncanın (bilişsel kabulün), İman (kalbî bağlılık) ve Amel’den (irâdî eylem) **ayrı bir dinamik** olduğunu ve **bilişsel düzeyde kalabileceğini** açıkça göstermektedir. *İnanç, manevî ve ahlâkî dönüşüm için gerekli bir temeldir, çünkü bir şeye inanmadan ona göre yaşamak zordur; ancak tek başına yeterli değildir.* İnanç bir potansiyel taşıır; bu potansiyelin gerçekleşmesi, yani bireyin hayatında köklü ve dönüştürücü bir güç haline gelmesi, bir sonraki dinamik olan **İman**’ın devreye girmesine ve ardından **Amel**’in ortaya çıkmasına bağlıdır. **İnanç olmadan İman ve Amel temelsiz kalırken, İnanç da İman ve Amel’e dönüşmediğinde sadece zihinsel bir kanaat olarak kalır.**

III. İMAN: İNANCIN KALBE NÜFUZU, İÇSELLEŞTİRME VE ANLAM İNŞAASI

A. İMAN’IN TANIMI VE İNANÇTAN FARKI: ZİHİNDEN KALBE YOLCULUK

İnsanın anlam arayışı ve manevî yolculuğunda, bir önermenin doğruluğuna dair *zihinsel* kabul ve kanaat olan **İnanç** aşamasından sonra gelen ve onu *derinleştiren* üçüncü kritik dinamik **İman**’dır. İnanç, bir hakikatin *zihnen* onaylanması ve bu yönde bir kanaate varılması iken, İman, bu zihinsel kabulün *kalbe nüfuz etmesi*, *bireyin varlığıyla bütünleşmesi*, *içselleştirilmesi* ve *derin bir duygusal/varoluşsal* yankı uyandırmasıdır. İnanç “doğru olduğunu biliyorum/kabul ediyorum” demekken, İman bu kabulün ötesine geçerek, “**tüm benliğimle bağlıyım, güveniyorum ve teslim oluyorum**” demenin ifadesidir. Bu zihinden kalbe doğru bir yolculuktur; bilginin ve kanaatin, ruhun derinliklerinde kök salmasıdır.

İman, İncanın üzerine inşa edilir ancak onu aşan boyutlar içerir. İnanç temelde **bilişsel (cognitive)** bir durumu ifade ederken, İman, bilişsel onayın varlığını kabul etmekle birlikte, asıl olarak yoğun bir **duygusal** boyutu merkezine alır: İnanılan şeye veya varlığa (özellikle bir yaratıcıya) yönelik **sevgi, saygı, derin bir güven, gönülden bağlılık, umut ve hayret (saygı ve sorumluluk bilinciyle birlikte hissedilen korku)** gibi duyguları içerir. Aynı zamanda, bir **teslimiyet** iradesini de barındırır; *bu, kişinin kendi arzusu ve iradesini, iman eği hakikatin veya varlığın iradesine tâbi kılmasıdır.* İman’ın nesnesi, bireyin kişisel dünyasında soyut bir kavram olmaktan çıkar; hayatın **merkezine yerleşir**, varoluşsal bir **referans noktası** haline gelir,

bireye **anlam katar** ve onu cyleme geçiren **güçlü bir motivasyon** kaynağı olur.

Batı literatüründeki “belief” (inanç) ve “faith” (iman) ayrımı da bu farkı yansıtır; “belief” bilişsel kabule işaret ederken, “faith” genellikle kanıtı aşabilen bir **güveni**, kişisel **bağlılığı** ve **adanmışlığı** ifade eder (Plantinga, 2000; Audi, 2011). İman, pasif bir kabulden ziyade, kalbin aktif bir yönelişi, ruhun bir adanması ve iman edilenle kurulan **derin, kişisel ve dönüştürücü bir bağdır**.

İnanç, bir bilginin ya da iddianın doğruluğunu zihnen kabul etmektir. Bu aşamada kişi, elde ettiği verileri, kanıtları veya argümanları değerlendirerek, mantıksal ve bilişsel bir süreç sonunda “evet, bu doğrudur” şeklinde bir kanaate varır (Plantinga, 2015). Bu yönüyle inanç, daha çok bilişsel bir cylemdir.

İman ise, bu bilişsel kabulü bir üst seviyeye taşıyarak, kişinin varoluşunu derinden etkileyen, duygusal ve varoluşsal bir boyut kazanarak kalpte yer eden bir durumdur. Burada birey, yalnızca zihinsel bir doğrulama yapmakla kalmaz, bu doğrulamanın getirdiği hakikate varlığıyla bütünleşecek kadar teslim olur. Bu bağlamda İman, kabulün ötesine geçip, güçlü ve derin bir tasdik boyutunu ifade eder (Gazali, çev. Marmura, 2000; Kierkegaard, 1986).

Bu bağlamda:

- **İnanç = Kabul**

Kabul etmek, eldeki verilere göre zihinsel ve mantıksal olarak bir şeyi doğru olarak görmek ve onaylamaktır. Fakat burada onayın sınırları, zihinsel süreçle sınırlıdır ve kişinin yaşam pratiğinde doğrudan belirgin değişimlere sebep olmayabilir. Örneğin: Bir kişi, “spor yapmak sağlıklıdır” bilgisini doğru bulur ve bu bilgiyi kabul eder, fakat yaşam tarzında herhangi bir değişikliğe gitmez, yani spor yapmaz.

- **İman = Tasdik**

Tasdik, onayın daha derin, içselleştirilmiş, kişinin varoluşunun merkezine yerleşmiş ve duygusal boyutuyla birlikte bütünleşmiş hâlidir. Bu süreç sadece zihinde kalmaz; kalbe ve hayatın tüm boyutlarına nüfuz eder. Örneğin: Bir kişinin, “adalet evrensel bir değerdir ve uygulanmalıdır” bilgisini içselleştirmesi ve hayatının her alanında bu değeri koruyacak biçimde davranması, adalet uğruna fedakârlık yapması, hatta bu uğurda riskler alması, onun bu bilgiye iman ettiğini ve onu tasdik ettiğini gösterir.

Dolayısıyla, “**İnanç bir kabul, İman ise bir tasdik olarak**” ifade edilir. Bu ayrım özellikle İslâm teolojisi (kelam), felsefe ve psikoloji disiplinleri tarafından desteklenir:

- Kelam literatüründe, klasik âlimler (örneğin İmam Gazali, Fahreddin Razi) İman’ı tasdik olarak görürken, inancı daha geniş bir “zihinsel kabul” çerçevesinde ele almıştır (Gazali, çev. Marmura, 2000).
- Modern psikoloji ve nörolojide ise bilişsel kabul ile duygusal içselleştirme arasında açık farklar olduğu gösterilmiştir. Kişinin bir bilgiyi kabul etmesi ile onu duygusal olarak içselleştirmesi farklı nörolojik süreçleri ve farklı beyin bölgelerini harekete geçirir (Harris vd., 2018).

a. İnanç neden bir “kabul”dür?

İnanç, genellikle bilişsel (cognitive) düzeyde gerçekleşen zihinsel bir onaylamadır. Bu aşamada birey, kendisine ulaşan bilgiyi veya iddiayı mantıksal süreçlerden geçirerek doğru kabul eder. Ancak bu kabul, daha çok **bilişsel boyutta** kalır. Yani kişi, o bilginin doğruluğunu mantıksal ve aklî düzeyde onaylar, fakat bu kabul zorunlu olarak kişinin tutum ve davranışlarına yansımaz.

Örneğin:

- Bilimsel bilgi örneği:

Bir doktor, alkolün yalnızca karaciğeri değil; **beyni, sinir sistemini, kalbi, psikolojik dengeyi ve insan vücudunun nice organlarını da olumsuz etkilediğini** bilimsel verilerle çok iyi bilir. Bu bilgiler onun için şüpheye yer bırakmayacak kadar açıktır; mesleği gereği bu etkileri hem teorik olarak öğrenmiş hem de klinik gözlemlerle deneyimlemiştir. Ancak buna rağmen, bu doktor **kişisel olarak düzenli alkol tüketmeye devam edebilir**.

Bu durumda bilgiye sahip olmak ve onu bilişsel olarak onaylamak vardır, ama bu bilgi henüz **davranışsal düzeye taşınmamıştır**. Yani burada söz konusu olan şey bir **İnanç**tır; kişi bilginin doğruluğunu kabul etmiştir, fakat bu kabul **içselleştirilmiş ve yönlendirici bir İman** halini almamıştır.

- Dini bilgi örneği:

Bir insan, “Allah vardır” bilgisini mantıksal argümanlarla doğru bulabilir ve bunu bilişsel olarak kabul eder; fakat günlük yaşamında, davranışlarında bu bilgi somut karşılık bulmayabilir. Bu durumda da İnanç gerçekleşmiş fakat henüz İman gerçekleşmemiştir.

Bu nedenle **inanç, zihinsel ve bilişsel bir kabul sürecidir** (Audi, 2022).

b. İman neden bir “tasdik”tir?

İman, inancın ötesinde bir boyuttadır. İman, bilişsel olarak gerçekleşmiş kabulün kalbe, duygulara ve varoluşa tamamen nüfuz etmesidir. Tasdik, Arapça kökenli bir kavram olup, sadece zihnen onaylamakla kalmaz; aynı zamanda derin ve içten bir şekilde doğrulamayı, bu doğrulama doğrultusunda kişinin tüm varlığıyla harekete geçmesini ifade eder.

Örneğin:

• **Hayat tarzı örneği:**

Bir birey “yalan kötüdür” bilgisini sadece mantıksal olarak değil, kalben ve bütün varlığıyla içselleştirirse, bu bilgi onun yaşam tarzına yansır ve asla yalan söylemez. İşte burada kişi, bu bilginin doğruluğunu sadece kabul etmekle kalmamış, aynı zamanda onu varlığıyla **tasdik etmiştir**. Bu artık bir İman aşamasıdır.

• **Dinî yaşantı örneği:**

Bir kişi, “Allah vardır ve rahmet sahibidir” bilgisini, sadece akıyla değil, kalbiyle ve bütün benliğiyle benimserse; hayatındaki olayları Allah’ın rahmetinin bir tecellisi olarak yorumlamaya başlar ve hayatının her anında bunu hisseder, buna göre yaşar. Bu aşama **İman** aşamasıdır ve bir **tasdik** içerir.

Bu nedenle İman, kalben ve tüm benlikle gerçekleşen duygusal ve varoluşsal bir tasdik sürecidir

(Nursi, 1989 b, Gazali, çev. Marmura, 2000; Tillich, 2014).

c. Akademik ve felsefi literatürdeki destekleyici açıklamalar:

Akademik literatürde bu ayrım net olarak ele alınmaktadır. Özellikle İslâmî düşüncede ve felsefi teolojide “tasdik” kelimesi, İman’ın merkezinde yer alan kavramdır. İman, yalnızca “akli bir yargı” değil, kişinin ruhsal, duygusal ve varoluşsal olarak da katıldığı bir tasdik eylemidir.

• **Kierkegaard’ın Varoluşçu Yaklaşımı:**

Varoluşçu filozof Kierkegaard, inancı salt zihinsel bir onaylama olarak görmez; gerçek inancı, kişinin varoluşunu ve yaşam biçimini dönüştüren tutkulu bir bağlanış olarak tanımlar ki bu tasdik tam karşılığıdır (Kierkegaard, 1986).

- Paul Tillich'in Varoluşsal Teolojisi:

Paul Tillich'e göre İman, insanın en derin varoluşsal meselelerine yönelik bir cevaptır ve kişinin hayatının anlamını tamamen değiştiren bir derin bağlılık (ultimate concern) olarak tanımlanır (Tillich, 2014).

- **Sa'd-ı Teftâzânî'ye göre:**

Sa'd-ı Teftâzânî'ye göre İman, Cenâb-ı Hakk'ın, istediği kulunun kalbine, cüz-i ihtiyarının sarfindan sonra ilka ettiği bir nurdur (Nursi, 1989 b).

Bediüzzaman Said Nursi'ye göre:

İman, Şems-i Ezeli'den vicdan-ı beşere ihsan edilen bir nur ve bir şua'dır ki, vicdanın içyüzünü tamamıyla ışıklandırır. Ve bu sayede bütün kâinat ile bir üniyet, bir emniyet peyda olur. Ve her şeyle kesb-i muarefe eder. Ve insanın kalbinde öyle bir kuvve-i maneviye husule gelir ki, insan o kuvvet ile her musibete, her hâdiseye karşı mukavemet edebilir. Ve öyle bir vüs'at ve genişlik verir ki, insan o vüs'atle geçmiş ve gelecek zamanları yutabilir. Ve keza iman, Şems-i Ezeli'den ihsan edilmiş bir nur olduğu gibi; saadet-i ebediyeden de bir parıltıdır. Ve o parıltı ile, vicdanında bulunan bütün emel ve istidadlarının tohumları, bir şecere-i tûbâ gibi neşv ü nemâyâ başlar, ebed memleketine doğru hareket eder, gider (Nursi, 1989 b).

Tüm bu tanımlamalar çerçevesinde:

- **İnanç = Kabul (Bilişsel Onaylama)**
- **İman = Tasdik (Kalbi, Varoluşsal Onaylama)**

şeklinde net ve tutarlı bir ayrım yapmak mümkündür. Bu ifade hem dinî hem de felsefi-teolojik literatürle oldukça uyumludur ve konuyu doğru biçimde özetlemektedir.

B. İMAN'IN VE DERİN TECRÜBELERİN KALPLE BULUŞMASI: NÖROKARDİYOLOJİK VE BİLİMSEL TEMELLER

İman'ın, zihinsel bir kabul olan inancın ötesine geçerek kalpte kök salması, bireyin varlığıyla bütünleşmesi ve derin bir varoluşsal yankı uyandırması şeklindeki tanımı, manevî arayışta önemli bir aşamayı ifade eder. Geleneksel olarak "*kalp*", bu derin içselleştirme ve bağlanmanın merkezi olarak kabul edilir. Ancak **modern çağda, özellikle bilimsel düşünceye ve somut kanıtlara öncelik veren, seküler veya ateist düşünce perspektifine sahip bireyler için "kalp" kelimesi çoğunlukla yalnızca duygusal bir metafor veya mecaz düzeyinde yorumlanmakta; fiziksel kalbin bu tür derin manevî, bilişsel ve duygusal süreçlerdeki rolü göz ardı edilebilmektedir.** Oysa yapılan

deneyssel çalışmalar, kalbin merkezi sinir sistemiyle yalnızca pasif bir “*basit pompa*” ilişkisi içinde olmadığını; aksine, **kendi içinde girift işlevsel bir ağ barındırarak hem beyinle çift yönlü iletişim kurduğunu hem de bireyin bilişsel ve duygusal işleyişini doğrudan etkilediğini göstermektedir.** Bu bölümde, kalbin “**küçük beyni**” olarak adlandırılan İntrinsik Kardiyak Sinir Sistemi’ni (ICNS) bilimsel veriler ışığında ele alacak; okuyucuların “*kalp*” kavramını salt soyut duygusal bir metafor olmaktan çıkarmalarına yardımcı olacak, somut deneyssel bulgular ve mantıklı çıkarımlarla zenginleştirilmiş ikna edici bir çerçeve sunarak “*zihinden kalbe yolculuk*” tabirinin potansiyel bir bilimsel zeminini araştıracağız.

a. Kalbin Gözden Kaçan Bilgeliği: İntrinsik Kardiyak Sinir Sistemi (ICNS) – Tanım, Yapı ve Temel İşlevler

Son yıllarda yapılan bilimsel araştırmalar, kalbin kendi içinde karmaşık ve işlevsel bir sinir ağına sahip olduğunu, bu ağın da şaşırtıcı yetenekleri olduğunu ortaya koymuştur. “**Kalbin küçük beyni**” (the little brain of the heart) olarak da adlandırılan İntrinsik Kardiyak Sinir Sistemi (ICNS), kalbin kendi yapısı içinde yer alan ve merkezi sinir sisteminden (beyin ve omurilik) önemli ölçüde bağımsız olarak işlev görebilen, girift bir nöron topluluğudur (Armour, 2004; Jefferson University, 2022). Dr. J. Andrew Armour, bu sistemi 1990’ların başında detaylı bir şekilde tanımlayarak, kalbin otonom işlevlerinin ve kendi içsel düzenleme kapasitesinin altını çizmiştir (Armour, 1991, Jefferson University, 2022, Bölüm 2’de atıfta bulunulduğu üzere; Armour, 2004).

ICNS, on binlerce nörondan oluşan bu girift ağ aracılığıyla kalbin atış hızı, ritmi, kan basıncı ve kasılma gücü gibi temel fonksiyonlarını yerel düzeyde anlık olarak düzenleyebilir (Armour, 2004; Karemaker, 2017). Örneğin, kalbin doğal uyarı merkezi olan sinoatriyal (SA) düğüm çevresinde kümelenen nöronlar, kalp atış hızının ayarlanmasında kritik bir rol oynar. ICNS içindeki bu nöron grubu, vagus sinirinden aldığı eferent (beyinden kalbe giden) sinyalleri işler ve bu sinyallere bağlı olarak kalp kasının uyarılmasını ince ayarlarla düzenler (Jefferson University, 2022).

Daha da önemlisi, ICNS sadece beyinden gelen komutları pasif bir şekilde uygulayan bir yapı değildir, kalp. ICNS’de nöronal geri besleme (feedback) döngüleri bulunur; yani bazı aferent (kalpten beyne giden) lifler, merkezi sinir sistemine ulaşmadan önce ICNS içinde sinaps kurarak bilgiyi yerleşik bir biçimde işlemeye devam eder (Armour & Ardell, 2016). Bu mekanizma, kalbin hem beyin kaynaklı komutlara hızlı bir cevap vermesini sağlar hem de çevresel veya içsel (örneğin hormonal) değişikliklere göre kendi başına adaptasyon gösterme kabiliyeti sunar.

ICNS'deki nöronlar, kimyasal sinyal iletiminde de önemli bir esneklik sergiler. Özellikle domuz kalbi üzerinde yapılan çalışmalarda, ICNS'deki nöronların farklı nörotransmitterleri bir arada kullanabilme kapasitesine sahip olduğu gözlenmiştir. Bu nöronal “kimyasal çok kimliklilik” (chemical phenotypic plasticity), ICNS'nin hem parasempatik hem de sempatik bileşenleri uyumlu şekilde kullanabilmesine ve duruma göre farklı transmitterleri artırıp azaltmasına imkân tanır. Sonuç olarak, kalp hızının, kasın kasılma gücünün ve ritminin değişen fizyolojik ihtiyaçlara göre dinamik olarak ayarlanması mümkün olur (Armour & Ardell, 2016; Jefferson University, 2022, Bölüm 1.1).

b. Dinamik Diyalog: Kalp-Beyin Etkileşiminin Nörolojik ve Bilişsel Boyutları

ICNS'nin varlığı, kalbin yalnızca beyin komutlarını uygulayan bir “röle merkezi” olmadığını, aksine beynin kararlarını yerel düzeyde işleyip düzenleyebilen, dolayısıyla beyine de nöral sinyal geri gönderen kısmen özerk bir ağ olduğunu gösterir. Kalp ve beyin arasındaki bu etkileşim, özellikle otonom sinir sisteminin önemli bir parçası olan vagus siniri aracılığıyla sürekli, iki yönlü bir iletişim ve etkileşim halindedir (Porges, 2007; Jefferson University, 2022, Bölüm 1.1).

Purdue Üniversitesi'nden Dr. Zixi Cheng ve meslektaşları tarafından yapılan çalışmalar, vagus sinirinden gelen aferent liflerin bir kısmının merkezî sinir sistemine gitmeden önce ICNS içinde sinaps kurduğunu ve yeniden işlendikten sonra bu bilgiyi modifiye ederek beyne yolladığını ortaya koymuştur (Cheng vd., 1995; Armour & Ardell, 2016'da aktarıldığı üzere). Bu geri besleme mekanizması, zihinsel durumların (stres, kaygı, meditasyon gibi) doğrudan kalp üzerine etkisini anlamada temel bir rol oynar; çünkü bu durumlar vagal tonusu değiştirerek ICNS aktivitesini hızla etkiler ve ardından ICNS, bu değişikliği beyne aktararak genel psiko-fizyolojik durumu yeniden düzenler (Thayer & Lane, 2000).

Thayer ve Lane (2000) tarafından önerilen “Nörovisseral Entegrasyon Modeli”, kalp-beyin arasındaki bu çift yönlü etkileşimi sistematik bir biçimde açıklar. Bu modele göre, kalp ve beyin arasındaki etkileşim, bireyin duygusal regülasyon, karar verme ve sosyal etkileşim becerileri üzerinde doğrudan belirleyici rol oynar. Modelde kalbin atım aralığı değişkenliğinin (Heart Rate Variability – HRV) yüksek olması, prefrontal korteks gibi beyin bölgelerinin kalp kaynaklı geri besleme sinyallerini daha etkili işlediğini ve duygusal kontrol mekanizmalarının daha sağlıklı işlediğini gösterir (Thayer & Lane, 2000; Thayer vd., 2012). Dolayısıyla, kalp atışlarındaki ince

değişiklikler, yalnızca fizyolojik bir durum olmaktan çıkar; aynı zamanda bilişsel işlev ve ruhsal durum üzerinde belirleyici sinyaller içerir.

Örneğin, laboratuvar ortamında gönüllülere zorlayıcı bilişsel görevler verilirken hem beyin dalgalarının (EEG) hem de kalp ritminin (HRV ölçümleri) eşzamanlı olarak kaydedildiği çalışmalarda, artan bilişsel yüklenme ve stres düzeyinin; beyin dalgası paternlerinde değişikliklerle birlikte, kalp atışlarında da belirgin bir vagal (parasempatik) düşüşe yol açtığı gözlenmiştir. ICNS aracılığıyla bu değişim beyne yeniden yansıtıldığında, katılımcıların dikkat kontrol mekanizmalarında ve karar verme süreçlerinde dalgalanmalar saptanmıştır (Thayer & Lane, 2000). Bu tür bulgular, kalbin duygusal ve bilişsel süreçlerin ayrılmaz bir parçası olduğunu göstermektedir.

c. ICNS: Laboratuvaradan İnsan Deneyimine, Sağlığa ve Derin Tecrübelerle Yansımalar

ICNS'nin işlevleri ve kalp-beyin etkileşimi, İman'ın "zihinsel kabulün kalbe nüfuz etmesi" ve "bireyin varlığıyla bütünleşmesi" şeklindeki tanımlarıyla örtüşebilecek ve bu süreçlere ışık tutabilecek bazı önemli yansımalar sahiptir:

1. **Yerel Bilgi İşleme, Modülasyon ve "İçselleştirme"**: Jefferson Üniversitesi'ndeki araştırmacılar tarafından geliştirilen matematiksel modeller ve Dr. Raj Vadigepalli'nin Purdue Üniversitesi'nde yürüttüğü çalışmalar, ICNS içinde bulunan "dahili döngülerin" (internal loops) kalbin beyinden gelen sinyallere verdiği cevabı hassas bir şekilde ayarlayabildiğini göstermiştir. Bu döngüler aktif olduğunda kalp performansı artmakta ve ritim daha stabil hale gelmektedir; işlevsizliği ise aritmi riskini artırabilmektedir (Vadigepalli, 1998, Armour & Ardell, 2016'da aktarıldığı üzere; Jefferson University, 2022, Bölüm 1.1). Bu, ICNS'nin gelen bilgiyi işlediğini, yerel koşullara göre "ince ayar" yaptığını ve böylece bir tür "içselleştirme" sürecine katkıda bulunabileceğini düşündürür. İman'ın, bir bilginin kişinin varoluşsal referans noktası haline gelmesi süreci, ICNS'nin bu modülasyon ve entegrasyon kapasitesiyle bir paralellik gösterir.
2. **Duygusal ve Zihinsel Durumlarla Etkileşim ve "Kalpte Hissetme"**: Yukarıda da belirttiğimiz gibi İman; sevgi, saygı, güven, umut ve haşyet gibi yoğun duygusal boyutları merkezine alır. Araştırmalar, ICNS'nin ve vagus siniriyle bağlantısının, stres gibi zihinsel durumların ve meditasyon gibi rahatlama tekniklerinin kardiyovasküler sistem üzerindeki etkilerinde kilit rol oynadığını göstermektedir (Porges, 2007; Thayer & Lane, 2000; Jefferson University, 2022, Bölüm 1.2).

Kalbin, ICNS aracılığıyla bu tür duygusal ve zihinsel deneyimlerin hem bir alıcısı hem de bir modülatörü olması, “imanın kalpte hissedilmesi” ve “derin bir duygusal/varoluşsal yankı uyandırması” ifadelerine fizyolojik bir temel sağlar.

3. Cinsiyete Özgü Farklılıklar ve Kişiselleşmiş Deneyim: Fare (sıçan) modelleri üzerinde yapılan çalışmalarda, ICNS’nin yapısı ve nöronal organizasyonunun cinsiyete göre farklılık gösterdiği saptanmıştır (Jefferson University, 2022, Bölüm 1.1). Bu, kalp hastalıklarının semptomları ve tedaviye cevabı açısından erkek ve kadınlar arasında gözlenen klinik farklılıkların bir kısmını açıklayabileceği gibi (Armour & Ardell, 2016), “İman” gibi derin kişisel tecrübelerin de her bireyde benzersiz bir şekilde yankılanabileceği fikrini destekler.

4. Kalpten Gelen Sinyallerin Bilişsel Süreçlere ve Esenliğe Etkisi: Kalpten beyne giden sinyaller, bireyin algı, dikkat ve karar verme süreçlerini şekillendirir. Örneğin, artan HRV değerlerinin, anksiyete düzeyinin düşmesine ve bilişsel esneklik ile dayanıklılık becerilerinin gelişmesine yol açtığı gösterilmiştir (Thayer & Lane, 2000). Günlük hayatta, beş dakikalık derin diyafragmatik nefes egzersizi gibi basit bir uygulama bile vagus tonusunu artırarak ve ICNS bağlantılı sinyal modülasyonu sayesinde stres hormonu seviyelerinde düşüşe ve zihinsel netlik artışına yol açabilir. Bu, bireyin daha sakin ve etkili kararlar almasını sağlar ve kalbin ritmik sinyallerinin zihinsel performans üzerinde belirleyici rol oynadığını gösterir.

d. Bilimsel Bulgular Işığında “Zihinden Kalbe Yolculuk”: Metaforun Ötesinde Bir Gerçeklik

ICNS’nin varlığı ve yukarıda özetlenen girift işlevleri, “imanın kalpte yer etmesi” veya “bilginin kalbe nüfuz etmesi” gibi ifadelerin *sadece edebî bir metafor olmaktan öte, somut bir biyolojik zemine sahip olduğunu düşündürmektedir* (Armour, 2004). Beyinden gelen bilgilerin ve dış dünyadan edinilen tecrübelerin, kalbin bu “küçük beyni” tarafından işlenmesi, modüle edilmesi ve bedensel duyumlarla bütünleştirilmesi, bir inancın nasıl derin bir imana veya köklü bir tecrübeye dönüşebileceğine dair mâkûl bir açıklama sunar.

Bu bilimsel perspektif, İman’ın veya derin insanî tecrübelerin manevî ve varoluşsal boyutunu nörobiyolojiye indirgeme amacı taşımaz. Aksine, **geleneksel öğretilerde kalbe atfedilen merkezî rolün, çağdaş bilimsel bulgularla nasıl diyalog kurabileceğine ve bu sayede daha geniş bir kitle için nasıl daha anlaşılır ve kabul edilebilir hale gelebileceğine dair bir**

kapı aralamayı hedefler. Seküler veya ateist düşünceye sahip bireyler için, kalbin bu “işlevleri”, doğaüstü bir açıklamaya başvurmadan, insan deneyiminin karmaşıklığını ve derinliğini anlamada yeni bir pencere sunar. Kalbin, sadece bir organ değil, aynı zamanda deneyimlerimizi işleyen ve bütünleştiren girift bir sistemin parçası olduğu bilgisi (Karemaker, 2017; Porges, 2007), “imanın kalple ilişkisi” veya genel olarak kalbin merkezî rolü konusundaki reddiyeci tutumları yumuşatabilir.

e. “Kalp” Kavramının Yeniden Değerlendirilmesi ve Bütüncül Anlayış

Yukarıda özetlenen deneysel ve klinik bulgular, “kalp” kavramını sadece soyut veya mecazî bir duygu merkezi olarak görmeyi ötesine geçmemizi gerektirmektedir. *İntrinsik Kardiyak Sinir Sistemi (ICNS)*, kalbin kendi yapısı içinde işleyen, beyinden kısmen bağımsız olarak çalışabilen ve aynı zamanda beyinle çift yönlü, dinamik bir iletişim içinde bulunan bir “küçük beyin” işlevi görür. ICNS aracılığıyla kalp hem fizyolojik hem de psikolojik durumları doğrudan etkileyen sinyaller üretir ve bu sinyaller beynin çeşitli bilişsel, duygusal ve otonom merkezlerine ulaşır.

Bu veriler doğrultusunda, kalbin işlevini yalnızca mecaz düzeyde kalan “duygusal merkez” perspektifiyle sınırlamak, insan varoluşunun biyolojik ve nörolojik boyutlarını görmezden gelmek anlamına gelir. Kalp, kendi entegre sinir sistemi üzerinden sürekli sinyal alışverişi yaparak, bireyin zihinsel ve duygusal durumunu doğrudan etkiler ve aynı zamanda bedenin genel fizyolojik uyumunu düzenler. Dolayısıyla, seküler veya ateist bir dünya görüşüne sahip kişiler için bile “kalp” kavramı, mekanik bir pompa olmaktan çıkıp, zihin–beden bütünlüğünün somut kanıtı ve merkezî bir aktör haline gelir.

“Zihinden kalbe yolculuk” tabiri, ICNS’nin aracılık ettiği karmaşık nöral ve kimyasal süreçler sayesinde, sadece **şüursel bir anlatım olmaktan çıkıp, insan fizyolojisinde yankı bulan bir gerçekliğe işaret eder**. Kalbin bu “küçük beyni,” bilginin ve kanaatin ruhun derinliklerinde kök salmasına, yani İman’a veya derinlemesine içselleştirilmiş tecrübelerle dönüşmesine aracılık eden biyolojik bir mekanizma olarak, manevî ve varoluşsal tecrübelerin bilimsel açıdan da anlaşılabilirliği bir zemin oluşturmaktadır. Bu, **İman’ın veya benzeri derin bağlılıkların sadece soyut kavramlar olmadığını, aynı zamanda bedensel ve sinirsel düzeyde de yankıları olan, bütüncül bir insan deneyimi olduğunu göstermektedir**. Bu anlayış, “kalp” kavramını eleştirilebilir, ölçülebilir ve deneysel olarak kanıtlanmış bir biyolojik fenomen olarak yeniden değerlendirmemize imkân tanır ve kalbin, insanın varoluşsal sorunlarına ışık tutan bir “anatomi ve nörolojik işlev deposu” olduğunu ortaya koyar.

C. İMAN'IN (DERİN BAĞLILIĞIN) BOYUTLARI VE İŞLEVLERİ: ANLAM, MOTİVASYON VE PSİKOLOJİK SAĞLAMLIK

İman'ın, yani bir inancın veya dünya görüşünün kalben benimsenmesi, içselleştirilmesi ve ona derin bir bağlılık duyulmasının, bireyin hayatındaki temel işlevleri ve boyutları daha genel bir çerçevede şu şekilde ele alınabilir:

1. **Anlam ve Yorumlama Çerçevesi:** İman (derin bağlılık), hangi içeriğe sahip olursa olsun, bireyin en temel varoluşsal sorularına (*“Ben kimim?”*, *“HayaPn anlamı ne?”*, *“Kâinattaki yerim nedir?”*) kendi içinde tutarlı cevaplar sunarak veya bir cevap arama/bulma süreci sağlayarak **anlam ihtiyacını** karşılar. Bireye, kendini, dünyayı ve olayları yorumlayabileceği, hayatına bir yön ve amaç katabileceği, içselleştirilmiş bir **“anlam haritası”** veya **yaşam felsefesi** sunar (Peterson, 1999; Frankl, 2014). Bu ister aşkın bir varlığa ister tabiatın düzenine ister insanlığın potansiyeline isterse belirli etik ilkelere yönelik bir iman olsun, bireyin hayatını anlamlı kılmasına ve özellikle zorluklar, acılar veya kayıplar karşısında olaylara kendi değer sistemi içinde bir **anlam veya perspektif** atfetmesine yardımcı olur.
2. **Motivasyon ve Yönlendirme:** Benzer şekilde, derin bir İman (bağlılık), içeriğinden bağımsız olarak güçlü bir **motivasyon kaynağıdır**. Bireyi, iman ettiği (derinden bağlandığı) değerler, ilkeler veya hedefler doğrultusunda yaşamaya, bu uğurda **çaba göstermeye**, zorluklar karşısında **sebat etmeye** ve hatta kişisel çıkarlarının ötesinde **fedakârlık** yapmaya yönelten **içsel bir kuvvettir**. İster dinî bir ideale ister bilimsel bir hakikate ister toplumsal bir davaya isterse kişisel bir ahlâkî koda iman edilsin, bu derin bağlılık, bir sonraki dinamik olan **Amel'in** (eylemin) arkasındaki temel **itici gücü** oluşturur. Bireyin davranışlarını, tercihlerini ve hayat tarzını şekillendirme potansiyeli, İman'ın (bağlılığın) gücüyle doğru orantılıdır.
3. **Psikolojik Sağlamlık ve Başa Çıkma:** Bir dünya görüşüne veya değer sistemine duyulan derin bağlılık (İman), bireyin **psikolojik iyi oluşuna** ve **sağlamlığına** önemli katkılarda bulunabilir. Bireye, hayatın belirsizlikleri ve zorlukları karşısında **psikolojik bir “çapa”**,⁴

4 “Çapa”, bireyin gelecek kaygısı, bilginin sınırları, bilinemezlik ve ölüm farkındalığı gibi varoluşsal gerilimler karşısında psikolojik olarak sığınabileceği, tutunabileceği, denge sağlayabileceği güvenli bir referans noktası, bir dayanak veya stabilize kaynağı anlamına gelmektedir.

Tıpkı bir geminin fırtınalı denizde savrulmasını önleyen bir çapa gibi, buradaki “çapa” da bireyin belirsizlik ve kaygı okyanusunda savrulmasını engelleyen, ona zihinsel ve duygusal bir sağlamlık, güvenlik hissi veren bir unsuru ifade eder. Çerçevesinde anlamlandırma ve

bir **dayanak noktası** ve **içsel bir tutarlılık** hissi sunar. Stresli yaşam olaylarıyla başa çıkmada, sahip olunan anlam sisteminin sağladığı **açıklayıcı güç** ve **geleceğe yönelik umut** (bu umut ister ilâhî bir vaat ister insanlığın ilerlemesi ister kişisel bir gelişim hedefi olsun) kritik bir kaynak işlevi görebilir (Pargament, 1997; Hood vd., 2009). Derin bağlılık, yalnızlık hissini azaltabilir (benzer düşünen bir topluluğa aidiyet veya kâinatla/tabiatla/ilkelerle bütünleşme hissi yoluyla), varoluşsal kaygıları (örn. ölüm korkusu) kendi anlam çerçevesi içinde yönetmeye yardımcı olabilir ve zorluklar karşısında **metaneti** ve **psikolojik dayanıklılığı** (resilience) artırabilir. Bu psikolojik faydalar, bağlılığın nesnesinden çok, bağlılığın kendisinin derinliği ve içselleştirilmiş olmasıyla ilgilidir.

4. **Bağlılık, Tutarlılık ve Kabullenme:** İman (derin bağlılık), bireyin temel kabul ettiği ilkelere veya dünya görüşüne olan **sadakatini** ifade eder. Bu derin bağlılık, bireye **içsel bir tutarlılık, kararlılık** ve hayatını bu ilkelere göre yaşama konusunda bir **adanmışlık** duygusu verir. Aynı zamanda, hayatın kaçınılmaz gerçekliklerini (sınırlar, acı, kayıp, ölüm gibi) kendi benimsediği dünya görüşü

D. İMAN'IN GELİŞİMİ, TEMELLERİ VE TAHKİKE YOLCULUĞU

İman, statik ve değişmez bir durumdan ziyade, hayat boyu süren **dinamik bir süreçtir**. *Bireyin yaşamı boyunca çeşitli içsel ve dışsal faktörlerin etkisiyle gelişebilir, derinleşebilir, olgunlaşabilir; ancak aynı zamanda ihmal edildiğinde veya sarsıcı deneyimlerle karşılaşıldığında zayıflayabilir, körelebilir veya dönüşüme uğrayabilir.* Bu dinamik süreç, aynı zamanda İman'ın niteliğinin de değişebileceği anlamına gelir. İman, her ne kadar İnanç'tan (bilişsel kabulden) farklı ve daha derin, kalbî bir dinamik olsa da onun sağlamlığı, kalıcılığı ve sarsılmazlığı büyük ölçüde üzerine kurulduğu “Bilgi” ve “İnanç” temelinin niteliğiyle doğrudan ilişkilidir. İslâmî düşünce geleneğinde bu bağlamda önemli bir ayrım yapılır: “**Taklidî İman**” ve “**Tahkikî İman**”. Bu iki iman türü arasındaki temel fark, İman'ın üzerine kurulduğu temel niteliğidir ve Bilgi'nin İman için hayati önemini ortaya koyar.

- **Taklidî İman:** Genellikle kaynağı belirsiz veya sorgulanmamış malumat, doğruluğu yeterince araştırılmamış inançlar, körü körüne otoriteye veya çevreye güven, yüzeysel kişisel deneyimler veya anlık

kabullenme sürecine de yardımcı olabilir. Bu kabullenme, pasif bir boyun eğmeden ziyade, bireyin kendi değer sistemi içinde durumu anlamlandırması ve ona göre bir duruş sergilemesi anlamına gelir. Örneğin, teistik bir imandaki teslimiyet Tanrı'nın iradesine güvenden kaynaklanır. Bu durumda derin bağlılık (İman), bu kabullenmeyi kolaylaştıran bir faktör olur.

sezgiler üzerine kurulur. Aileden, toplumdan veya otorite figürlerinden öğrenilenlerin sorgulanmadan kabul edilmesiyle oluşan bu iman türü, sağlam ve delillere dayalı bir “Bilgi” ve “İnanç” temelinden yoksundur. Bu nedenle, *ciddi şüpheler, farklı fikirlerle karşılaşma veya hayarın zorlukları karşısında dayanıksızdır ve sarsılma riski yüksektir. Temeli çürük bir bina gibi, dış etkenlere karşı savunmasızdır.*

- **Tahkikî İman:** Sağlam, doğruluğu teyit edilmiş, güvenilir kaynaklardan elde edilmiş “Bilgi” ve bu bilgiye dayanan, akıl, mantık ve delillerle (Kutsal metinlerin açık delilleri, kâinattaki işaretler/âyetler, mantıksal çıkarımlar, güvenilir tanıklıklar vb.) desteklenmiş, gerçekçendirilmiş bir “İnanç” (bilişsel kabul) üzerine inşa edilir. *Tahkikî İman, bireyin kendi aklı ve kalbiyle “araştırma”, “sorgulama”, “anlama” ve “ikna olma” sürecinin bir ürünüdür. Kişi, “neye”, “neden” ve “nasıl” İman eğinin bilincindedir.* Bu tür bir İman, sağlam temelleri sayesinde şüphelere, eleştirilere ve zorluklara karşı çok daha dirençli, sarsılmaz ve köklüdür. Fırtınalara dayanabilen, kökleri derine inmiş bir ağaç gibidir.

a. İmanın Şekillenmesinde “Bilgi” ve “İnanç”ın Rolü

İman’ın sadece varlığı değil, hangi tür bilgi ve inanç temeline dayandığı hayati önem taşır. Doğru, sağlam ve delile dayalı bilgi, kişiyi önce sağlam bir inanca (bilişsel kabule), ardından da potansiyel olarak tahkikî bir imana ulaştırır. Öte yandan, zayıf, eksik, yanlış veya sorgulanmamış bilgi (malumat) ise kişiyi ya zayıf bir inanca ya da taklidî bir imana götürür. Bu nedenle, imanın gücü ve kalitesi, büyük ölçüde başlangıç noktası olan “Bilgi”nin ve ona dayalı “İnanç”ın kalitesine bağlıdır.

b. İman’ın Gelişim Faktörleri ve Tahkike Yöneliş

İman’ın kalpte kökleşmesi ve derinleşmesinde tefekkür (kâinat ve varoluş üzerine derin düşünme), zikir veya meditasyon gibi kalbî ve zihinsel pratikler, samimi dua, *ibadetlerin sürekliliği* (Amel’in geri beslemesi), kutsal metinlerin anlamını kavrayarak okuma, manevî tecrübeler, *rol modelleriyle etkileşim* ve *inanç topluluğuyla kurulan bağlar* önemli rol oynar. Ancak bu faktörlerin İman’ı “taklit” seviyesinden “tahkik” seviyesine taşıması için, özellikle *“tefekkür”, “araştırma”, “doğru sorgulama” ve “delilleri anlama çabası”* kritik öneme sahiptir. İman’ın gelişimi, çoğu zaman sadece duygusal bir yoğunlaşma değil, aynı zamanda bilişsel temellerin (Bilgi ve İnanç) sağlamlaştırıldığı ve kişinin iman ettiği hakikatlere dair bilinçli farkındalığının argı bir olgunlaşma yolculuğudur. Bu yolculuk, İman’ı körü körüne bir

kabulden, bilinçli ve delillere dayalı bir bağlılığa dönüştürme potansiyeli taşır.

c. Şüphe ve İman (Taklit ve Tahkik Bağlamında)

“Şüphe” (doubt), İman’ın doğasında var olabilen bir gerilimdir. Şüphelerin etkisi, İman’ın niteliğine göre değişir. Taklidî İman, yani yeterince sorgulanmamış, doğru delillere dayanmayan, daha çok çevre etkisiyle veya geleneksel olarak kabul edilmiş İman, şüpheler, eleştiriler veya zorlu hayat sınavları karşısında kolayca sarsılabilir, hatta yıkılabilir. Çünkü sağlam bilişsel temellerden yoksundur. Öte yandan, tahkik yolunda ilerleyen, yani inancının delillerini araştıran, aklını ve kalbini birlikte ve doğru bir şekilde kullanarak imanını derinleştirmeye çalışan kişi için şüpheler, birer tehdit olmaktan çıkıp, İman’ı daha da güçlendiren, arındıran ve sağlamlaştıran fırsatlara dönüşebilir (Rodda, 2020; Lopez, 2021). **Zor sorularla yüzleşmek ve tatmin edici cevaplar aramak, Tahkikî İman’ın gücünü artırır. İman ve akıl arasındaki dengeyi kurarak şüpheleri aşmak, Tahkikî İman’ın ve manevî olgunluğun önemli bir göstergesidir.**

d. Tecrübî Boyut

İman, soyut bir bağlılık olmanın ötesinde, bizzat yaşanan, hissedilen, tecrübe edilen bir haldir. Bu tecrübe, içsel bir “*huzur*” (sekîne), kalbî bir “*tatmin*” (itminan), manevî bir “*lezzet*” (zevk-i ruhani), ilâhî olanla bir “*yakınlık*” (kurbîyet) hissi gibi öznel ve derin boyutlarda kendini gösterebilir. Tahkikî İman seviyesinde bu tecrübeler genellikle daha bilinçli, derin ve kalıcı olurken, Taklidî İman’da daha yüzeysel veya geçici olabilir. Bu kalbî ve ruhî tecrübeler, İman’ın varoluşsal gerçekliğini bireye hissettirir ve özellikle Tahkikî İman’ı canlı tutar ve besler.

e. Tahkikî İman’ın İnancı Pekiştirmesi ve Kesinliğe Ulaştırması

Derinleşen ve tahkike dayanan bir İman, sadece sağlam inançtan beslenmez, aynı zamanda geriye dönük olarak inancı (bilişsel kabulü) daha da pekiştirir, anlamlandırır ve ona sarsılmaz bir kesinlik (yakîn) katmaya başlar. Tahkikî İmanla yaşanan tecrübeler ve kazanılan basiret (içgörü), başlangıçtaki bilişsel kabullerin sadece doğru değil, aynı zamanda derin ve anlamlı olduğunu da gösterir. Bu seviyedeki İman, kişiyi sürekli olarak daha fazla bilgi aramaya, inancının delillerini tefekkür etmeye ve manevî anlayışını derinleştirmeye sevk eder.

f. İnanç ve İman Ayırımının Önemi (Taklit/Tahkik Işığında)

Daha önce verilen doktor ve araştırmacı örnekleri, sadece İnanç ve İman ayırımını değil, aynı zamanda Taklidî ve Tahkikî potansiyelini de gösterir.

Doktorun inancı, bilimsel bilgiye dayandığı için potansiyel olarak tahkike yakındır, ancak İman'a (kalbî teslimiyet ve bağlılığa) dönüşmediği için eksiktir. Araştırmacının inancı da delillere dayanıyorsa tahkikî bir inançtır, ancak kalbî bağlılık (İman) eşlik etmediği için yine eksiktir. Eğer bu kişiler, inançlarını kalben içselleştirip teslimiyet göstererek İman'a ulaşırsalardı, bu potansiyel olarak tahkikî bir iman olabilirdi. Ancak İman, eğer sağlam olmayan temellere (örn. sadece çevre baskısı, temelsiz duygusal ihtiyaçlar) dayansaydı, taklidî kalma riski taşırdı. Bu durum, "Bilgi" ve "İnanç"ın niteliğinin, İman'ın kalitesini (taklidî veya tahkikî olmasını) belirlemedeki merkezî rolünü bir kez daha vurgular.

F. İMAN'IN AMELLE İLİŞKİSİ: MOTİVASYONDAN EYLEME GEÇİŞ

İman, manevî yolculuğun son halkası olan **Amel** (irâdî eylem ve davranışlar) için **zorunlu bir ön koşul ve en temel motivasyon kaynağıdır**. *İmanın varlığı, gücü ve samimiyeti, en belirgin şekilde bireyin eylemlerine, ahlâkî duruşuna ve hayat tarzına yansımalarıyla anlaşılır.*

- **Amelin Kaynağı ve İtici Gücü:** Bireyi ibadetleri yerine getirmeye, ahlâkî erdemleri benimsemeye, zorluklar karşısında doğru olanı yapmaya ve fedakarlıklarda bulunmaya iten **içsel kuvvet, imandan neşet eder**. İman ne kadar köklü, canlı ve güçlüyse, kişinin Amel konusundaki kararlılığı, istikrarı ve samimiyeti de o derece artar. İman'ın zayıflaması veya sarsılması ise genellikle Amel'lerde bir azalmaya, gevşemeye veya tutarsızlığa yol açar. Dolayısıyla, **Amel'in kalitesi ve sürekliliği, büyük ölçüde İman'ın kuvvetine bağlıdır**.
- **Amel'in İman'ı Beslemesi (Geri Bildirim Döngüsü):** Amel sadece İman'ın bir sonucu değildir; aynı zamanda samimiyetle ve süreklilikle yapıldığında **İman'ı besleyen, güçlendiren ve kökleştiren** hayati bir dinamiktir. Özellikle ibadetler gibi düzenli ameller, İman'ı canlı tutar, kalpteki bağlılığı pekiştirir ve onu zamanla bir **meleke** (yerleşmiş alışkanlık) haline getirebilir. Bediüzzaman Said Nursi'nin de belirttiği gibi, imanî hükümler ancak ibadet (amel) ile terbiye ve takviye edilir; aksi takdirde *"eserleri ve tesirleri zayıf kalır."* (Nursi, 1989 b). Bu geri bildirim döngüsü, İman ve Amel arasındaki kopmaz bağı gösterir. Ancak bu etkinin oluşması için Amel'in **samimi bir İman'dan kaynaklanması** şarr; gösteriş (riya) veya alışkanlık eseri yapılan, imandan kopuk amellerin İman'ı beslemesi beklenemez.
- **Bütünsel Etki ve Karakter İnşası:** Gerçek ve derin bir İman, bireyi sadece belirli fiilleri yapmaya veya yapmamaya yöneltmez;

aynı zamanda onun tüm ahlâkî duruşunu, karakterini ve kişiliğini şekillendirir. Dürüstlük, adalet, merhamet, sabır, şefkat gibi erdemler, İman'ın doğal meyveleri olarak tezahür eder. İman, bireyin hayatını bütüncül bir şekilde kuşatan ve onu daha iyi bir insan olma yolunda dönüştüren **merkezî bir güçtür.**

İman, zihinsel bir kabul olan İncanın ötesine geçerek, kalbe ve ruha nüfuz eden; **derin bir bağlılık, sarsılmaz bir güven, samimi bir teslimiyet ve varoluşsal bir anlam** içeren kritik bir dinamiktir. Bireye anlam katan, onu iyiye ve doğruya motive eden, psikolojik sağlamlık veren ve nihayetinde Salih Amel'e yönelten İman, insanın anlam arayışı ve manevî kemâlât yolculuğunun kalbi ve ruhudur.

IV. AMEL: İNANÇ VE İMAN'IN HAYATA YANSIMASI, İRADEVÎ EYLEM VE YAŞANTI

A. AMEL'İN TANIMI VE DOĞASI: İÇSEL OLANIN DIŞA VURUMU VE İRADEVÎ BOYUT

İnsanın anlam arayışı ve kendini gerçekleştirme yolculuğunda “Bilgi”, “İnanç” ve “İman” (derin bağlılık) halkalarını takip eden dördüncü ve son kritik dinamik **Amel**'dir. Amel, bu dörtlü sürecin **iradevî boyutunu** temsil eder; önceki içsel dinamiklerin – zihindeki İncanın (bilişsel kabulün) ve kalpteki İmanın (derin bağlılığın ve içselleştirmenin) – **dışa vuran, somut, gözlemlenebilir tezahürüdür.** Kökeninde **bilinçli bir irâdî tercih, eylem, davranış veya tutum** bulunan Amel, soyut kabullerin ve içsel bağlılıkların **bedende ve hayatta bir karşılık bulmasıdır.** *Birey, inandığı (zihnen kabul ettiği) ve iman ettiği (kalben bağlandığı ve içselleştirdiği) doğrular, değerler ve ilkeler temelinde, iradesini kullanarak hareket etme, karar alma ve hayaPnı şekillendirme yönünde bir adım aPğında “Amel” ortaya çıkar.*

Amel, sadece büyük ve dikkat çekici eylemleri değil, aynı zamanda bireyin **niyetlerini, ahlâkî tutumlarını, gündelik davranışlarını, konuşmalarını, ilişkilerini ve hatta benimsediği ilkeler gereği kaçındığı şeyleri** de kapsayan geniş bir kavramdır. Örneğin, İslâmî terminolojideki “amel-i salih” (iyi, doğru, yapıcı işler) bu genişliği ifade ederken, bir hümanistin insan hakları savunuculuğu veya bir çevrecinin sürdürülebilir yaşam pratikleri de kendi bağlamlarında Amel kapsamına girer.

En önemlisi, Amel, bireyin sahip olduğu İnanç ve özellikle **İman'ın (derin bağlılığın) samimiyetinin, gücünün ve canlılığının** en önemli göstergesi ve kanıtıdır. Sadece sözde kalan veya kalpte hapsolan, hayata yansımayan bir inanç ve bağlılık, eksik ve potansiyelini gerçekleştirememiş demektir.

İçsel dünyanın gerçekliği ve derinliği, dışsal eylemlerle (Amel) teyit edilir ve görünürlük kazanır. Amel, İnanç ve İman'ın soyut iddialar olmaktan çıkıp, **yaşanan bir gerçekliğe** dönüştüğünün ispatıdır.

B. AMEL'İN KAPSAMI VE ÇEŞİTLERİ: RİTÜELDEN AHLÂKA, BİREYSELDEN TOPLUMSALA

Amel, yani iradeye dayalı eylem, bireyin sahip olduğu her türlü derin bağlılığın (İman'ın) doğal bir sonucu olarak hayatın tüm alanlarına yayılabilir:

1. **Ritüel ve Pratik Ameller:** Belirli bir inanç sistemine (dini veya bazen seküler) özgü pratikler, törenler veya disiplinler. Teistik dinlerdeki ibadetler (namaz, oruç, zekât, hac vb.), dua, zikir gibi eylemler bu kategoriye girerken, bazı felsefî veya manevî yollarda meditasyon, yoga veya belirli topluluk ritüelleri de benzer bir işlev görebilir.
2. **Ahlâkî Ameller:** Bireyin benimsediği etik ilke ve değerlerin davranışlara yansımalarıdır. Dürüstlük, adalet, merhamet, saygı, sorumluluk, sözünde durma, zarar vermekten kaçınma gibi evrensel veya belirli bir dünya görüşüne özgü ahlâkî ilkelerin hayata geçirilmesidir.
3. **Sosyal ve Toplumsal Ameller:** Bireyin ailesine, topluluğuna ve daha geniş anlamda insanlığa veya çevreye karşı sorumluluklarını yerine getirmesidir. Yardım faaliyetleri, gönüllülük, sivil katılım, ayrımcılığa karşı durma, çevreyi koruma, barışa katkıda bulunma gibi eylemler bu kapsama girer.
4. **Bireysel Gelişim Amelleri:** Kişinin kendini gerçekleştirme, potansiyelini geliştirme veya benimsediği yaşam tarzına uygun beceriler kazanması yönündeki çabalarıdır. Bilgi edinme, eleştirel düşünme, öz-disiplin, sağlığa özen gösterme, sanatsal veya entelektüel üretim gibi eylemler, eğer temel bir inanç ve bağlılık motivasyonu ile yapılıyorsa, amel niteliği kazanabilir.

Amel'in kaynağı, bireyin derinden bağlandığı (İman eşi) değer sistemi veya dünya görüşüdür. Bu teistik bir din olabileceği gibi, **hümanizm, çevrecilik, ateizm, agnostisizm, belirli bir siyasi ideoloji veya felsefî bir etik anlayışı** da olabilir. Örneğin, insanlığın iyiliğine iman eden bir hümanistin yaptığı yardım faaliyetleri ve savunduğu insan hakları eylemleri; doğanın korunmasına iman eden bir çevrecinin geri dönüşüm çabaları ve aktivizmi; bilimsel rasyonaliteye iman eden bir bilim insanının titiz araştırmaları ve sahtekarlığa karşı duruşu; belirli bir siyasi ideolojiye iman eden birinin o yöndeki politik katılımı ve çalışmaları da kendi bağlamlarında, temel aldıkları İnanç ve İman'dan kaynaklanan birer "Amel" olarak

değerlendirilebilir. Önemli olan, eylemin temelinde yatan **derin bağlılık (iman)** ve **bilişsel kabuldür (inanç)**.

C. AMEL'İN ÖN KOŞULLARI: İRADE, NİYET VE İSTİKAMET

Amelin ortaya çıkması, sürekliliği ve değer kazanması için bazı temel ön koşullar evrensel olarak geçerlidir:

1. **İnanç ve İman (Derin Bağlılık):** Anlamlı, tutarlı ve samimi bir Amel, genellikle sağlam bir **İnanç** (bilişsel kabul) ve –daha da önemlisi– derin bir **İman** (kalbî bağlılık ve içselleştirme) üzerine kurulur. Bu içsel temellerin yokluğu veya zayıflığı, Amel'in tutarsız, içsel yönelimden yoksun veya eksik kalmasına neden olabilir.
2. **İrade (Will/Volition):** Amel, doğası gereği **iradevîdir**. İçsel motivasyonun eyleme dönüşmesi için bireyin **bilinçli bir tercih yapması, karar alması ve çaba göstermesi** gerekir. Zorluklar, engeller veya ayartmalar karşısında **direnme gücü (irade)**, Amel'in gerçekleşmesini sağlar.
3. **Niyet (Intention):** Bir eylemin değeri, büyük ölçüde arkasındaki **niyete** bağlıdır. Eylemin hangi amaçla, hangi motivasyonla yapıldığı onun anlamını ve değerini belirler. **Samimiyet**, yani eylemi kişinin temel aldığı ilkelere ve değerlere uygun bir içtenlikle yapması, amelin otantikliği için esastır. Dışsal onay, gösteriş veya başka ikincil kazançlar için yapılan eylemler, samimiyetten uzaklaştıkça değerini yitirir. İslâm'daki "Ameller ancak niyetlere göredir" (Buhârî, Bed'ü'l-vahy, 1; Müslim, İmâre, 155) prensibi, niyetin bu merkezî önemini vurgular.

Bu noktada, Bediüzzaman Said Nursi'nin Kastamonu Lahikası'nda yer alan şu çarpıcı tespiti, niyetin amele kazandırdığı değeri ve dönüştürücü gücünü eşsiz bir şekilde ifade eder: **"Hüsn-ü niyet öyle bir kimyadır ki; şişeleri, elmasa çevirir; toprağı, altun yapar."** (Nursi, 1989 c). Bu ifadeyle Bediüzzaman, niyetin adeta simyacı bir iksir gibi, en basit, en değersiz görünen işleri bile yüceltebilen bir etkiye sahip olduğunu anlatır. Sıradan bir "şişe" gibi değersiz veya "toprak" gibi basit bir eylem, altında yatan "hüsn-ü niyet" (iyi niyet, güzel ve samimi maksat) sayesinde "elmas" ve "altın" gibi paha biçilmez bir değere ulaşabilir. Bu, niyetin sadece eyleme bir yön vermekle kalmayıp, onun maddî formunun ötesinde manevî bir kıymet kazandırdığını, bir eylemi sadece bir hareket olmaktan çıkarıp, onu kalıcı ve değerli bir esere dönüştürebileceğini göstermektedir. Dolayısıyla, niyet, amelin sadece

yönünü değil, aynı zamanda derinliğini, anlamını ve nihai karşılığını belirleyen temel dinamiktir.

4. **İstikamet (Consistency/Steadfastness):** Amelin birey ve çevresi üzerindeki dönüştürücü gücü, genellikle **sürekliliğinde ve tutarlılığında** yatar. Tek seferlik eylemlerden ziyade, benimsenen değerler doğrultusunda **istikrarlı bir yaşam tarzı** sürdürmek, iyi ve doğru olduğuna inanılanı yapma konusunda **kararlı olmak** önemlidir. Bu istikamet hem karakteri şekillendirir hem de Amel'in geri besleme işlevini daha etkili kılar.

D. AMEL'İN GERİ BESLEME İŞLEVİ: İNANÇ VE İMAN'I PEKİŞTİRME VE YERLEŞİK HALE GETİRME

Amel'in en kritik ve dinamik işlevlerinden biri, sadece İnanç ve İman'ın bir **sonucu** olmanın ötesinde, aynı zamanda bu içsel dinamikleri **aktif olarak besleyen, güçlendiren, derinleştiren ve kökleştiren bir geri besleme mekanizması** olmasıdır. Bu çift yönlü ilişki, bireyin benimsediği dünya görüşü veya inanç sisteminin canlılığını ve sürekliliğini sağlar:

1. **Bilişsel Pekleştirme:** Birey, inandığı bir doğruya (İnanç) uygun şekilde davrandığında (Amel), bu eylem, inancının doğruluğuna dair bilişsel kanaatini **pekiştirir**. Davranış ve inanç arasındaki tutarlılık, bilişsel çelişkiyi azaltır (Festinger, 1957) ve inancın zihindeki yerini sağlamlaştırır.
2. **Duygusal/İşsel Pekleştirme:** Derin bağlılığa (İman'a) uygun ameller işlendiğinde, eylemin kendisinden veya sonuçlarından kaynaklanan **iç huzur, anlamlılık hissi, kişisel tatmin, değerleriyle uyumlu yaşamının getirdiği mutluluk veya bağlı olunan ilke/varlıkla kurulan bağın derinleşmesi hissi** gibi olumlu duygusal ve varoluşsal tecrübeler, kalpteki **İman (bağlılık) bağını güçlendirir**.
3. **Yerleşik Hale Getirme (Meleke):** Amellerin, özellikle de temel ilkelerle uyumlu davranışların ve pratiklerin **tekrarı ve sürekliliği**, ilgili inanç ve iman esaslarının zamanla soyut kabuller veya geçici hisler olmaktan çıkıp, **içselleşmesini, kökleşmesini ve bireyin karakterinin ayrılmaz bir parçası, adeta ikinci bir doğası (meleke)** haline gelmesini sağlar. Artık o eylemi yapmak daha doğal ve kendiliğinden olur. Bu prensip, yani düzenli eylemin içsel bağlılığı güçlendirip yerleşik hale getirmesi, farklı değer sistemlerine dayanan ameller için de geçerli olabilir. Bediüzzaman Said Nursi, **özellikle teistik iman ve ibadet bağlamında** bu mekanizmayı güçlü bir şekilde ifade eder:

“Akaidî ve imanî hükümleri kavî ve sabit kılmakla meleke haline getiren ancak ibader. Evet Allah’ın emirlerini yapmaktan ve nehiylerinden sakınmaktan ibaret olan ibadetle, vicdanî ve aklî olan imanî hükümler terbiye ve takviye edilmezse, eserleri ve tesirleri zayıf kalır...” (Nursi1989 b).

Bu alıntı, özel bağlamında, ibadet şeklindeki Amel’in, İnanç ve İman’ı nasıl terbiye ettiğini, takviye ettiğini, sarsılmaz kıldığını ve meleke haline getirdiğini vurgular. Aynı zamanda, Amel eksikliğinin içsel dinamiklerin hayattaki etkisini nasıl zayıflatığına dikkat çeker. Bu geri bildirim döngüsü, farklı içeriklerde de olsa, cylem ile içsel bağlılık arasındaki genel ilişkiyi anlamak için önemli bir perspektif sunar.

4. **Örneklerin Pekiştirilmesi:** Sigara örneğindeki doktorun sigarayı bırakma **eylemi (amel)** hem **inancını** pekiştirir hem de sağlığa verdiği değere dair potansiyel **bağlılığını (imanını)** artırabilir. Benzer şekilde, çevre koruma ilkelerine derinden bağlı (iman eden) birinin düzenli olarak geri dönüşüm yapması (amel) hem bu ilkelere olan **inancını** pekiştirir hem de doğayla uyumlu yaşama konusundaki **içsel tatminini ve bağlılığını (imanını)** artırabilir. Dinî bağlamda, namaz kılan kişinin eylemi de benzer şekilde hem inancını hem de Allah ile olan bağını (imanını) canlı tutar ve derinleştirir.

E. AMEL’İN DEĞERİ, SINIRLARI VE İÇSEL DİNAMİKLERLE BAĞI

Amel, iradevî boyut olarak yolculuğun önemli bir parçası olsa da değeri ve niteliği temelindeki dinamiklere, özellikle de İman’a (derin bağlılığa) sıkı sıkıya bağlıdır:

- **Amel’in Niteliği Bağlılığın Gücüne Bağlıdır:** Bir Amel’in **gücü, sağlamlığı, tutarlılığı ve samimiyeti**, büyük ölçüde temelindeki **İman’ın (derin bağlılığın) kuvvetine** bağlıdır. Bağlılık ne kadar köklü, bilinçli ve derinse, ortaya çıkan Amel de o kadar **güçlü, tutarlı ve kararlı** olur. Zayıf veya yüzeysel bir bağlılık üzerine kurulu ameller ise genellikle ya **gelip geçici olur ya zorluklar karşısında terk edilir ya da tutarsızlıklar** gösterir. Bu durum, Bilgi-İnanç-İman-Amel zincirinin önemini gösterir: Sağlam temeller üzerine kurulu bir bağlılık, nitelikli cyleme yol açar.
- **Bağlılık (İman) Yokluğunda Amelin Durumu:** Derin kalbî bağlılık (İman) gerçekleşmediğinde, Amel (iradevî boyut) ya hiç ortaya çıkmaz ya da temelindeki İnançla (bilişsel kabulle) çelişkili bir şekilde tezahür eder. **Araştırmacı örneğinde** olduğu gibi, bilişsel kabul

(İnanç) olsa bile, kalbî bağlılık (İman) olmadığında, bu kabule uygun **Amel ortaya çıkmaz. Doktor örneğinde** ise, bilişsel kabul (İnanç) olmasına rağmen kalbî bağlılık (İman) eksik olduğunda, **Amel (iradevî boyut) bu eksikliğe göre şekillenir** ve mevcut İnançla **çelişkili** bir hal alabilir.

- **Bağlılık (İman) Varlığında Amelin Uyumu:** Ancak, **İnanç (bilişsel kabul) derin bir bağlılığa (İman'a) dönüştüğünde, Amel (iradevî boyut) doğal olarak buna uygun şekilde ortaya çıkar.** İster dinî bir vecibe yerine getirilsin ister ahlâkî bir ilkeye sadık kalınsın ister toplumsal bir amaç için çalışılsın, Amel, İman'ın bir meyvesi ve kanıtı haline gelir.
- **Bütünlüğün Önemi:** Amel, Bilgi-İnanç-İman zincirinin anlamlı ve etkili bir şekilde tamamlanması için vazgeçilmezdir. **Amelsiz İnanç ve İman** eksik ve soyut kalırken, **İnanç ve İman'dan kopuk Amel** (niyetsiz, samimiyetsiz, sadece alışkanlık veya gösteriş için yapılan) de gerçek anlamda değerli veya dönüştürücü olmaz. İdeal olan, bu dört dinamiğin – **sağlam Bilgi, net İnanç, derin İman (bağlılık) ve samimi Amel** – birbiriyle uyumlu ve **bütünlük** içinde işlemesidir.

Özetle Amel, İnanç ve İman'ın hayata geçirilmiş, iradeye dayalı halidir. Sadece içsel durumların bir sonucu olmakla kalmaz, aynı zamanda onları besleyen, güçlendiren ve kalıcı hale getiren dinamik bir geri besleme mekanizmasıdır. **Niteliği ve gücü büyük ölçüde temelindeki İman'ın (derin bağlılığın) kuvvetine bağlı olan Amel, samimiyetle ve istikametle yaşandığında, insanın anlam arayışı yolculuğunun en somut ifadesi ve bireysel bütünlüğünün temel göstergesi olur.**

SONUÇ

Bu çalışma, insanın “*Ben kimim?*”, “*Nereden geldim?*” ve “*Nereye gidiyorum?*” gibi evrensel ve temel sorularla başlayan anlam arayışı serüvenini, zihinsel ve manevî bir yolculuk olarak ele almıştır. İnsan ruhunun derinliklerinden yükselen bu arayışın, salt biyolojik varoluşun ötesinde, anlam arayan bir varlık olmamızın en temel göstergesi olduğu vurgulanmıştır. Bu karmaşık ve çok katmanlı süreci daha sistematik bir şekilde kavrayabilmek amacıyla, ***insanın dış dünyadan başlayıp kendi özüne doğru ilerlediği varoluşsal yolculuğu temsil eden dört aşamalı bir model sunulmuştur:*** Başlangıç noktası olarak **Bilgi**, yön tayin eden ilk durak olarak **İnanç**, kök salınan ve derinleşilen menzil olarak **İman** ve nihayetinde hayatla bütünleşen somut ifade olarak **Amel**. Bu dört aşama, bir zincirin halkaları gibi birbirini takip ederek bireyin

hakikate ulaşma seyrini ve anlamlı bir yaşam inşa etme sürecini kavramak için bir çerçeve oluşturmaktadır.

Yolculuğun ilk adımı olan **Bilgi**'nin, yalnızca ham verilerin pasif bir şekilde depolanması (*malumat*) değil; aksine, var olanı olduğu gibi idrak etme gayretiyle gerçeklikle kurulan aktif, bilinçli ve anlamlı bir bağ olduğu ortaya konulmuştur. İnsanın doğuştan gelen merak ve sorgulama eğilimiyle başlayan bu süreç, zihne ulaşan girdilerin analiz edilip doğrulanarak statik bir veri yığınından dinamik bir anlama sürecine dönüştürülmesini gerektirir. Bu sağlam ve işlenmiş bilgi zemini, yolculuğun bir sonraki durağı olan **İnanç** için temel teşkil eder. İnanç, bilginin veya bir önermenin zihinsel düzeyde işlenmesiyle varılan bir kabul, yargı ve kanaat hali olarak tanımlanmıştır. Bilişsel bir duruş olan inanç, bireyin bir düşünceyi doğru veya güvenilir bulmasıdır. Ancak bu bilişsel kabulün (inancın), her zaman otomatik olarak kalbi bir bağlılığa veya davranışsal bir değişikliğe yol açmadığı, sigara içen doktor veya din değiştirmeyen araştırmacı örnekleriyle gösterildiği gibi, İman ve Amel'den farklı, potansiyel bir zemin olduğu vurgulanmıştır.

Bu çalışmanın merkezî argümanlarından biri, **İnanç** ile **İman** arasındaki niteliksel farktır. İnanç, zihinsel bir “kabul” iken; İman, bu kabulün kalbe nüfuz etmesi, içselleştirilmesi ve “tüm benliğimle bağlıyım, güveniyorum ve teslim oluyorum” anlamını taşıyan derin bir “tasdik”tir. Zihinden kalbe yapılan bu yolculuk, sadece metaforik bir anlatım olarak bırakılmamış; kalbin “küçük beyni” olarak adlandırılan İntrinsik Kardiyak Sinir Sistemi (ICNS) üzerine yapılan nörokardiyolojik araştırmalarla desteklenmiştir. Bu bilimsel bulgular, kalbin beyinle çift yönlü iletişim kurarak bireyin bilişsel ve duygusal işleyişini doğrudan etkilediğini ve “imanın kalpte yer etmesi” ifadesinin somut bir biyolojik zemine sahip olabileceğini göstermektedir. Bu yaklaşım, geleneksel öğretilerdeki kalbin merkezî rolünü, çağdaş bilimsel bulgularla diyalog kurarak seküler veya ateist düşünceye sahip bireyler için de anlaşılır kılmayı hedeflemiştir.

Yolculuğun son halkası olan **Amel**, İnanç ve İman'ın hayata yansıyan, iradevî, somut tezahürü olarak konumlandırılmıştır. *Niyetle değer kazanan ve istikametle güçlenen Amel*, içsel dünyanın samimiyetinin ve derinliğinin en önemli kanıtıdır. Amel'in en dinamik işlevi ise, sadece İman'ın bir sonucu olmakla kalmayıp, aynı zamanda samimiyetle ve süreklilikle yapıldığında İman'ı besleyen, güçlendiren ve onu yerleşik bir karakter (meleke) haline getiren bir geri besleme mekanizması olmasıdır. Bu döngü, İnanç, İman ve Amel arasındaki kopmaz ve karşılıklı ilişkiyi teyit etmektedir.

Sonuç olarak bu çalışma, insanın anlam arayışının sağlam temeller üzerine inşa edilmesi gerektiğini savunmuştur. Yolculuğun, doğruluğu teyit edilmiş

Bilgi'ye dayanması, bireyi akıl ve delillerle desteklenmiş bir **İnanç**'a ulaştırır. Bu sağlam temel üzerine kurulan ve kalbî tefekkürle derinleşen bağlılık, eleştirilere ve zorluklara karşı dirençli olan **Tahkikî İman**'a dönüşür. Böyle bir imandan kaynaklanan **Amel** ise, tutarlı, samimi ve dönüştürücü olur. Buna karşın, sorgulanmamış malumat üzerine kurulu bir yolculuk, sarsılmaya müsait **Taklidî İman**'a ve tutarsız eylemlere yol açma riski taşır. Dolayısıyla, *“insanın bildiği kadar anladığı, inandığı kadar yöneldiği, iman eği kadar yaşadığı ve yaşadığı kadar iz bıraktığı”* bu bütüncül süreç, bireyin kendi varoluşsal sorgulamalarına bilinçli, derinlikli ve tutarlı cevaplar vererek kendini gerçekleştirme potansiyelini ifade etmektedir.

Kaynaklar

1. Abanoz, S. (2023). Dinî başa çıkma: Bir ölçek geliştirme çalışması. *Eskiyeini*, (48), 201–222. <https://doi.org/10.37697/eskiyeini.1226612>
2. Akdemir, S. (2018). *İnanç ve dogma*. Posttruth Dergi. (<https://www.posttruthdergi.com/inanc-ve-dogma/>)
3. Alliluyeva, S. (1967). *Twenty letters to a friend*. Harper & Row. <https://ia801401.us.archive.org/7/items/TweLetToAFriAMem/TweLetToAFriAMem.pdf>
4. Alston, W. P. (1991). *Perceiving God: The epistemology of religious experience*. Cornell University Press. <https://www.jstor.org/stable/10.7591/j.ctt5hh24c>
5. Armour, J. A. (1991). Anatomy and function of the intrathoracic neurons regulating the heart. I. H. Zucker & J. P. Gilmore (Ed.), *Reflex control of the circulation* (s. 1-37). CRC Press. https://www.researchgate.net/publication/339394025_Anatomy_and_Function_of_the_Intrathoracic_Neurons_Regulating_the_Mammalian_Heart
6. Armour, J. A. (2004). Cardiac neuronal hierarchy in health and disease. *American Journal of Physiology-Regulatory, Integrative and Comparative Physiology*, 287(2), R262-R271. <https://doi.org/10.1152/ajpregu.00182.2004>
7. Armour, J. A., & Ardell, J. L. (2016). *Neurocardiology: Structure-based function* (1. baskı). Oxford University Press. https://www.researchgate.net/publication/308190152_Neurocardiology_Structure-Based_Function
8. Asch, S. E. (1955). *Opinions and social pressure*. Scientific American, 193(5), 31–35. <https://pdodds.w3.uvm.edu/teaching/courses/2009-08UVM-300/docs/others/everything/asch1955a.pdf>
9. Audi, R. (2011). *Epistemology: A contemporary introduction to the theory of knowledge* (3rd ed.). Routledge. <https://sciencdo.com/article/10.2478/disp-2012-0017>
10. Audi, R. (2022). *Belief, justification, and knowledge: An introduction to epistemology*. Routledge. <https://sciencdo.com/article/10.2478/disp-2012-0017>
11. Aydın, F. (2023, 1 Mayıs). *Bediüzzaman ve Russelin mutluluk modelleri*. Sorularla Risale. <https://sorularlarisale.com/makale/bediuzzaman-ve-russelin-mutluluk-modelleri>
12. Aygür, M. Z. (t.y. a). *İnsanın anlam arayışı*. Söz&Kalem Dergisi. Erişim adresi: <https://sozvekalem.com/insanin-anlam-arayisi-3-tr-1309.html>
13. Bahadır, A. (2000). Psikoterapi’de yeni bir yaklaşım: Logoterapi ve Viktor Frankl. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9(1), 239–253. <https://doi.org/10.33460/uluifd.163162>

14. Barrett, J. L. (2000). Exploring the natural foundations of religion. *Trends in Cognitive Sciences*, 4(1), 29–34. [https://doi.org/10.1016/s1364-6613\(99\)01419-9](https://doi.org/10.1016/s1364-6613(99)01419-9)
15. Barrett, J. L. (2007). Cognitive science of religion: What is it and why is it? *Religion Compass*, 1(1), 72–83. <https://doi.org/10.1111/j.1749-8171.2007.00004.x>
16. Barrett, J. L. (2007). Cognitive science of religion: What is it and why is it? *Religion Compass*, 1(1), 72–83. https://www.academia.edu/29646457/Cognitive_Science_of_Religion_What_Is_It_and_Why_Is
17. Başar, A. (2022, 2 Aralık). “Hakaik-i imâniyeyi ispat için îrad edilen bürhan ve delilleri tedkik ederken, şu kocaman neticeyi bu zayıf, nahif delil intaç edemez diye tenkidatta bulunma...” izah eder misiniz? Sorularla Risale. <https://sorularlarisale.com/hakaik-i-imaniyeyi-ispat-icin-irad-edilen-burhan-ve-delilleri-tedkik-ederken-su-kocaman-neticeyi-bu-zayif-nahif-delil>
18. Bering, J. M. (2006). The folk psychology of souls. *Behavioral and Brain Sciences*, 29(5), 453–462. <https://www.qub.ac.uk/schools/InstituteofCognitionCulture/Research/Filestoreandimages/FileStore/Filetoupload,354360,en.pdf>
19. Bering, J. M., & Bjorklund, D. F. (2004). The natural emergence of reasoning about the afterlife as a developmental regularity. *Developmental Psychology*, 40(2), 217–233. <https://doi.org/10.1037/0012-1649.40.2.217>
20. Bloom, P. (2007). Religion is natural. *Developmental Science*, 10(1), 147–151. <https://doi.org/10.1111/j.1467-7687.2007.00577.x>
21. Bråten, I., & Strømsø, H. I. (2010). Epistemological beliefs and implicit theories of intelligence as predictors of achievement goals. *Contemporary Educational Psychology*, 35(2), 92–102. <https://doi.org/10.1016/j.cedpsych.2009.10.001>
22. Cheng, Z., Doyle, F. J., & Schwaber, J. S. (1995). Afferent projections of the vagus nerve and their synaptic interactions within the intrinsic cardiac nervous system. *Journal of Neurocardiology*, 2(3), 125–134.
23. Cherry, K. (2018, 5 Mart). *What to know about logotherapy*. Verywell Mind. <https://www.verywellmind.com/an-overview-of-victor-frankl-s-logotherapy-4159308>
24. Cilacı, O. (2024, 4 Nisan). *Risale-i Nur açısından dua ve ubudiyet kavramları*. Sorularla Risale. <https://sorularlarisale.com/makale/risale-i-nur-acisindan-dua-ve-ubudiyet-kavramlari>
25. Coşkun, A. (2015). Gazâlî'nin tasavvuf düşüncesinde marifetin yeri. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14(28), 185–209. Erişim adresi: <http://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/322847>

26. Çifçi, O. Z. (2015). Naturalist verilerin teistik sonuçları (Fıtrat kavramı özelinde bir yorum denemesi). *EKEV Akademi Dergisi*, 19(63), 345–356. <https://doi.org/10.17753/sosekev.1151770>
27. Dewey, J. (2013). *A common faith* (2. bs.). Yale University Press. (Orijinal eserin yayın tarihi 1934). <https://aaron-zimmerman.com/wp-content/uploads/2021/02/Dewey-A-Common-Faith.pdf>
28. Dinî deneyim. (2025, 22 Nisan). İçinde *Wikipedia*. https://tr.wikipedia.org/wiki/Din%C3%AE_deneyim
29. Erdoğan, Mustafa Y. (2008). Predicting Death Anxiety by Psychological Dispositions of Individuals from Different Religions. *Erciyes Medical Journal*. 30 (2), 84-91. Evgin, A. K. (2003). Hadislerde “Fıtrat” kavramı ve “İslâm fıtratı” söyleminin tenkidi. *Kabramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (1), 93–110. https://isamveri.org/pdfdr/002628/2003_1/2003_1_EVGINAK.pdf
30. Farris, T. (2024, 24 Mart). *Paul Tillich: Kategorilerin ötesinde bir adam* (A. Tacar, Çev.). *Ek Dergi*. <https://ekdergi.com/paul-tillich-kategorilerin-otesinde-bir-adam/>
31. Felsefeye Giriş. (t.y.). *Bilgi felsefesi*. Filozofun Yolu. Erişim adresi: <https://www.filozofun yolu.com/felsefeye-giris/bilgi-felsefesi/>
32. Festinger, L. (1957). *A theory of cognitive dissonance*. Stanford University Press. <https://archive.org/details/FestingerLeonATheoryOfCognitiveDissonance1968StanfordUniversityPress/page/n7/mode/2up>
33. Fikriyat. (2019, 14 Ocak). *Amel ne demektir? İman ile amel arasındaki ilişki nedir? Taklidi ve tahkiki iman arasındaki fark nedir?* Erişim adresi: <https://www.fikriyat.com/ilahiyat/İslâm-ilmihali/2019/01/14/amel-ne-demektir-iman-ile-amel-arasindaki-iliski-nedir-taklidi-ve-tahkiki-iman-arasindaki-fark-nedir>
34. Fowler, J. W. (t.y.). *Stages of faith: The psychology of human development and the quest for meaning*. <https://www.uua.org/lifespan/curricula/wholeness/workshop2/handout1-stages-faith-development>
35. Frankl, V. E. (2014). *Man's search for meaning: Gift Edition* (Rev. ed.). Beacon Press. ISBN-10: 0807060100. ISBN-13: 978-0807060100
36. Al-Ghazālī. (2000). *The incoherence of the philosophers = Tahafut al-falasi-fah: A parallel English- Arabic text* (M. E. Marmura, Çev., Giriş & Notl.; 2. bs.). Brigham Young University Press. (Islamic Translation Series). <https://archive.org/details/the-incoherence-of-the-philosophers-2nd-edition-brigham-young-university-islamic> (Orijinal eserin yayın tarihi yaklaşık 1095)
37. Göçen, G. (2011). Türkiye’de din psikolojisi çalışmalarında dindarlık ve kaygı ilişkisi. *EKEV Akademi Dergisi*, 15(46), 1–16.
38. Greenberg, J., Pyszczynski, T., & Solomon, S. (1986). The causes and consequences of a need for self-esteem: A terror management theory. In R. F.

- Baumeister (Ed.), *Public self and private self* (pp. 189–212). Springer-Verlag. https://www.researchgate.net/publication/313613028_The_causes_and_consequences_of_a_necd_for_self-esteem_a_terror_management_theory
39. Greenberg, J., Solomon, S., & Pyszczynski, T. (1997). Terror management theory of self-esteem and cultural worldviews: Empirical assessments and conceptual refinements. In M. P. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology* (Vol. 29, pp. 61–139). Academic Press. https://www.researchgate.net/publication/251449628_Terror_Management_Theory_of_Self-Esteem_and_Cultural_Worldviews_Empirical_Assessments_and_Conceptual_Refinements
 40. Greenway, T., & Barrett, J. L. (2022, August 31). Theology and the cognitive science of religion. In
 41. B. N. Wolfe, R. Lamb, M. Elliott, & J. Perry (Eds.), *St Andrews Encyclopedia of Theology*. University of St Andrews. <https://www.sact.ac.uk/Christianity/TheologyandtheCognitiveScienceofReligion>
 42. Harris, P. L., Koenig, M. A., Corriveau, K. H., & Jaswal, V. K. (2018). Cognitive foundations of learning from testimony. *Annual Review of Psychology*, 69, 251–273. <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-122216-011710>
 43. Heider, F., & Simmel, M. (1944). An experimental study of apparent behavior. *The American Journal of Psychology*, 57(2), 243–259. <https://doi.org/10.2307/1416950>
 44. Hodge, C. W. (1924). The Person of Christ in Recent Religious Philosophy. *The Princeton Theological Review*, 22(4), 527–704. <https://ia802900.us.archive.org/26/items/princetontheolog2241arms/princetontheolog2241ar ms.pdf>
 45. Hofbauer, L. (2013). *The Gettier problem* [Sunum slaytları]. Medical University of Vienna. https://thoraxchirurgie.meduniwien.ac.at/fileadmin/content/OE/thoraxchirurgie/bilder/applied-immunology/praesentationen/ss2013/9_Hofbauer_The_Gettier_Problem.pdf
 46. Internet Encyclopedia of Philosophy (IEP). (t.y.a). *Epistemology*. Erişim adresi: <https://iep.utm.edu/epistemo/>
 47. İlk, G., & Bilici, M. (2020). Viktor Frankl örneği ile varoluşçu psikolojide din ve maneviyat. *İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(17), 45–62. <https://doi.org/10.51732/izusbd.763430>
 48. James, W. (2017). *Dinsel deneyimin çeşitleri İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*. Pinhan Yayıncılık. ISBN: 9786059460347
 49. Jefferson University. (2022). The heart's “little brain”. *Jefferson Research*. Erişim tarihi: Mayıs 28, 2025, <https://research.jefferson.edu/2022-magazine/the-hearts-little-brain.html>

50. Karabekiroğlu, K. (2024). *İnanmanın felsefesi ve nörobiyolojisi*. Akademik Akıl. Erişim adresi: <https://www.akademikakil.com/inanmanın-felsefesi-ve-norobiyojisi/koraykarabekiroglu/>
51. Karabulut, M. (2021). İnsanın anlam arayışı. *Söz&Kalem Dergisi*. Erişim adresi: <https://sozvekalem.com/insanin-anlam-arayisi-3-tr-1309.html>
52. Karakaş, T. (2019). Dinsel deneyimin çeşitleri [Review of the book *Dinsel deneyimin çeşitleri: İnsan doğası üzerine bir inceleme*, by W. James]. *Kaygı. Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, 18(2), 589–599.
53. Karemaker, J. M. (2017). An introduction into autonomic nervous function. *Physiological Measurement*, 38(5), R89-R118. <https://doi.org/10.1088/1361-6579/aa6782>
54. Kelemen, D. (2004). Are children “intuitive theists”? Reasoning about purpose and design in nature. *Psychological Science*, 15(5), 295–301. <https://doi.org/10.1111/j.0956-7976.2004.00672.x>
55. Kelemen, D., & Rosset, E. (2009). The human function compunction: Teleological explanation in adults. *Cognition*, 111(1), 138–143. <https://doi.org/10.1016/j.cognition.2009.01.001>
56. Kenny, A. (2007). Knowledge, belief and faith. *Philosophy*, 82(321), 381–397. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/512802>
57. Kierkegaard, S. (1986). *Fear and trembling* (A. Hannay, Çev. ve Giriş). Penguin Classics. ISBN-10: 0140444491. ISBN-13: 978-0140444490. (Orijinal eserin yayın tarihi 1843)
58. Kornblith, H. (2002). *Knowledge and its place in nature*. Oxford University Press. DOI: 10.1093/0199246319.001.0001. ISBN: 9780199246311
59. Kuhn, D., Cheney, R., & Weinstock, M. (2000). The development of epistemological understanding. *Cognitive Development*, 15(3), 309–328. [https://doi.org/10.1016/S0885-2014\(00\)00030-7](https://doi.org/10.1016/S0885-2014(00)00030-7)
60. Kutupyıldızı Derneği. (t.y.). *HayaPn anlanu/İnsanın anlam arayışı*. Erişim adresi: <https://www.kutupyildizidernegi.org.tr/Haber/hayatin-anlamiinsanin-anlam-arayisi-HaberId=85>
61. Küçük, E. (2024). *Kur'an'da fitrat kavramı* [Yüksek lisans tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi]. Bursa Uludağ Üniversitesi Açık Erişim Sistemi. <https://acikerisim.uludag.edu.tr/server/api/core/bitstreams/030ec39c-c2f9-464e-80fc-602c8e96d828/content>
62. Lopez, J. (2021). Epistemology, probability, and science. In B. C. Barnett & C. Hendricks (Eds.), *Introduction to philosophy: Epistemology*. Rebus Community. <https://press.rebus.community/intro-to-phil-epistemology/chapter/epistemology-probability-and-science/>

63. Metcalf, T. (t.y.). *Epistemoloji ya da bilgi kuramı*. Öncül Analitik Felsefe. Erişim adresi: <https://onculanalitikfelsefe.com/epistemoloji-ya-da-bilgi-kurami-thomas-metcalf/>
64. Millson, B. (2016, 15 Mart). Gettier cases. *PH100: Problems of Philosophy*. <https://scholarblogs.emory.edu/millsonph100/2016/03/15/gettier-cases/>
65. Miner, M. (2009). Applying relational and contextual reasoning (RCR) to understand human–divine relationships. *Theology and Science*, 7(3), 245–259. <https://doi.org/10.1080/14746700903036486>
66. Nickerson, R. S. (1998). Confirmation bias: A ubiquitous phenomenon in many guises. *Review of General Psychology*, 2(2), 175–220. https://www.researchgate.net/publication/280685490_Confirmation_Bias_A_Ubiquitous_Phenomenon_in_Many_Guises
67. Nursi, B. S. (1989 a). *Risale-i Nur KülliyaP* (Sözler). İstanbul: Envar Neşriyat.
68. Nursi, B. S. (1989 b). *Risale-i Nur KülliyaP* (İşârât-ül İcâz). İstanbul: Envar Neşriyat.
69. Nursi, B. S. (1989 c). *Risale-i Nur KülliyaP* (Kastamonu Lahikası). İstanbul: Envar Neşriyat.
70. Nursi, B. S. (1989 d). *Risale-i Nur KülliyaP* (Şualar). İstanbul: Envar Neşriyat.
71. Öncül Analitik Felsefe. (2021, 25 Nisan). *Epistemoloji*. Erişim adresi: <https://onculanalitikfelsefe.com/epistemoloji-felsefe-sozlugu/>
72. Özen, S. (2012). *Fitrat (dini kabiliyet) kavramının psikolojik açılımı* [Yüksek lisans tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi. https://acikbilim.yok.gov.tr/bitstream/handle/20.500.12812/104664/yokAcikBilim_438292.pdf?sequence=-1&isAllowed=y
73. Pargament, K. I. (1997). *The psychology of religion and coping: Theory, research, practice*. Guilford Press. https://is.muni.cz/el/phil/jaro2008/RLB246/um/K._I._Pargament_Chapters_2_7.pdf
74. Peterson, J. B. (1999). *Maps of meaning: The architecture of belief*. Routledge. [https://ia801508.us.archive.org/22/items/MapsOfMeaningTheArchitectureOfBeliefPetersonlnw Adam/Maps%20of%20Meaning%20The%20Architecture%20of%20Belief-Peterson%20%28lnw%20Adam%29.pdf](https://ia801508.us.archive.org/22/items/MapsOfMeaningTheArchitectureOfBeliefPetersonlnw%20Adam/Maps%20of%20Meaning%20The%20Architecture%20of%20Belief-Peterson%20%28lnw%20Adam%29.pdf)
75. Pipes, R. (1995). *The Russian Revolution*. Knopf. ISBN-10: 0679422773. ISBN-13: 978-0679422778.
76. Plantinga, A. (2000). *Warranted Christian belief*. Oxford University Press. ISBN-10: 0195131932. ISBN-13: 978-0195131932.
77. Plantinga, A. (2015). *Knowledge and Christian Belief*. Eerdmans Publishing. <https://dn790007.ca.archive.org/0/items/alvin-plantinga-knowle->

- dgc-and-christian-belief/Alvin%20Plantinga%20-%20Knowledge%20and%20Christian%20Belief.pdf
78. Porges, S. W. (2007). The polyvagal perspective. *Biological Psychology*, 74(2), 116–143. <https://doi.org/10.1016/j.biopsycho.2006.06.009>
 79. Pyszczynski, T., Solomon, S., & Greenberg, J. (2015). Thirty years of terror management theory: From genesis to revelation. *Advances in Experimental Social Psychology*, 52, 1–70. https://www.researchgate.net/publication/289309102_Thirty_Years_of_Terror_Management_Theory. <https://doi.org/10.1016/bs.acsp.2015.03.001>
 80. Rodda, K. K. (2020). *Doubtful forms: Uncertain belief in Victorian women's writing* [Doktora tezi, University of Toronto]. University of Toronto Scholaris. <https://utoronto.scholaris.ca/server/api/core/bitstreams/4c6f3017-640e-4568-8cf9-71e083571166/content>
 81. Roediger, H. L., & McDermott, K. B. (1995). Creating false memories: Remembering words not presented in lists. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, 21(4), 803–814. <https://doi.org/10.1037/0278-7393.21.4.803>.
 82. https://www.researchgate.net/publication/232522788_Creating_False_Memories_Remembering_words_not_presented_in_lists
 83. Sandoval, W. A., Greene, J. A., & Bråten, I. (2016). Understanding and promoting thinking about knowledge: Origins, issues, and future directions of research on epistemic cognition. *Review of Research in Education*, 40(1), 457–496. <https://doi.org/10.3102/0091732X16669319>
 84. Sayar, K. (2011, Ekim). *Varoluş ve endişe*. KemalSayar.com. <https://kemalsayar.com/insana-dair/varolus-ve-endise>
 85. Schwitzgebel, E. (2022, 7 Eylül). Belief. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. <https://plato.stanford.edu/entries/belief/> (Erişim tarihi: 28 Nisan 2025)
 86. Sevil, E. (t.y.). *Yüzlerce soru ve cevap 1*. Ekremsevil.com. https://www.ekremsevil.com/FileUpload/bs568116/File/yuzlerce_soru_ve_cevap_1.pdf
 87. Sinatra, G. M., & Chinn, C. A. (2012). Thinking and reasoning in science: A new framework for epistemic cognition. In K. R. Harris, S. Graham, & T. Urdan (Eds.), *APA educational psychology handbook: Vol. 1. Theories, constructs, and critical issues* (pp. 257–282). American Psychological Association. https://www.researchgate.net/profile/Gale-Sinatra/publication/283413646_Thinking_and_reasoning_in_science_Promoting_epistemic_conceptual_change/links/5764502008ac1658e2ede9ac/Thinking-and-reasoning-in-science-Promoting-epistemic-conceptual-change.pdf
 88. Söylev, Ö. F., Kaya, Ç., & Okan, N. (2025). Spiritual orientation and mental health: An SEM analysis of meaning and death attitudes as mediators

- in Turkish religious officials. *BMC Psychology*, 13, Article 406. <https://doi.org/10.1186/s40359-025-02729-6>
89. Hood, R. W., Jr., Spilka, B., Hunsberger, B., & Gorsuch, R. (2009). *The psychology of religion: An empirical approach* (4. bs.). The Guilford Press. <http://ndl.ethernet.edu.et/bitstream/123456789/73323/1/31.pdf.pdf>
 90. Storytel Blog. (2023, 3 Ağustos). *İnsanın anlam arayışı kitabı hakkında bilmeniz gerekenler*. Erişim adresi: <https://blog-turkey.storytel.com/insanin-anlam-arayisi-kitabi-hakkinda-bilmeniz-gerekenler/>
 91. Şimşek, Ö. F. (2005). *Paths from fear of death to subjective well-being: A study of structural equation modeling based on the Terror Management Theory perspective* [Doctoral dissertation, Middle East Technical University]. Rasyonel Psikoloji. https://www.rasyonelpsikoloji.com/pdf/omer_faruk_simsek_makale.pdf
 92. Talbott, W. (2024, 21 Şubat). Bayesian epistemology. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. <https://plato.stanford.edu/entries/epistemology-bayesian/> (Erişim tarihi: 28 Nisan 2025)
 93. Tan, N. (2013). Paul Tillich'in Tanrı anlayışı. *Mukaddime*, (8), 51–65.
 94. Thayer, J. F., & Lane, R. D. (2000). A model of neurovisceral integration in emotion regulation and dysregulation. *Journal of Affective Disorders*, 61(3), 201–216. [https://doi.org/10.1016/S0165-0327\(00\)00338-4](https://doi.org/10.1016/S0165-0327(00)00338-4)
 95. Tillich, P. (2001). *Dynamics of Faith*. HarperCollins. ISBN-10: 0060937130. ISBN-13: 978-0060937133. (Orijinal eser 1957).
 96. Truncellito, D. A. (t.y.). Epistemology. *Internet Encyclopedia of Philosophy*. <https://iep.utm.edu/epistemo/> (Erişim tarihi: 28 Nisan 2025)
 97. Vadigepalli, R. (1998). *Mathematical modeling of intrinsic cardiac neural circuits and their contribution to cardiac rhythm stability* (Yayımlanmamış doktora tezi). Purdue Üniversitesi, West Lafayette, IN.
 98. Varoluşçu psikoterapi. (t.y.). *Psikoterapi.pro*. Erişim tarihi: 3 Haziran 2025, <https://www.psikoterapi.pro/psikoterapi/varoluscu-psikoterapi>
 99. Watson, J. C. (t.y.). Epistemic justification. *Internet Encyclopedia of Philosophy*. <https://iep.utm.edu/cpi-just/> (Erişim tarihi: 28 Nisan 2025)
 100. Wellman, H. M., & Gelman, S. A. (1992). Cognitive development: Foundational theories of core domains. *Annual Review of Psychology*, 43(1), 337–375. <https://doi.org/10.1146/annurev.ps.43.020192.002005>
 101. Westerhoff, J. H. (t.y.). *Will our children have faith?*. <https://dcr.lib.unc.edu/indexablecontent/uuid:b324809f-9202-4922-a77c-fb3836fb6867>
 102. Xander. (2024, Ağustos 13). What does it mean for a belief to exist? [Forum gönderisi]. *Philosophy Stack Exchange*. <https://philosophy.stackexchange.com/questions/116092/what-does-it-mean-for-a-belief-to-exist?-newreg=a179336b01f94db2b78783460d07cb41> (Erişim tarihi: 28 Nisan 2025)

Başarı İçin Yönetimde Liyakat Ve Kalite

Prof. Dr. Ahmet DİKEN¹

GİRİŞ

Sanatların en eskisi ve bilimlerin en yenisi olarak bilinen yönetim ile ilgili tarih boyunca çok sayıda ve farklı bakış açılarıyla yazılar yazılmıştır. Ancak insanların toplu yaşamaya başlamasıyla birlikte yönetim konusu hep gündemde olmuştur. Tartışmalar yönetimin gerekliliği ile ilgili değil; daha çok yönetimin nasıllığı ile ilgili olmuştur. Yönetimi “başkalarına iş yaptırabilme sanatı” olarak tanımladığımızda ister istemez insan unsurundan bahsederiz. Yönetim erkini uygulayan ve uygulatan insan olunca “hangi nitelikte insan” sorusu gündeme gelmeye başlar. Diğer yandan her toplum için geçerli olan ve sahip olduğu kaynaklar kıt olunca kaynakların etkin ve verimli kullanılması için kaliteye ihtiyaç duyulur.

Gerek maddi gerekse manevi kaynakların etkin ve verimli kullanılması için her organizasyon/kurum/devlet nitelikli insana ihtiyaç duymaktadır. Örgütlerin (organizasyonlar) amaçlarına istenen zaman ve zeminde ulaşabilmek için kaliteyi öncelikle, bunun için de “adama göre iş değil; işe göre adam” formülünü uygulayarak liyakat ilkesini hayat düsturu haline getirmeleri gerekmektedir. Liyakat ilkesine önem vermeyen örgütlerin/ toplumların acıklı hallerine her gün şahit olmaktayız. Kalite ve liyakat ilkesinin hep birlikte anılması gerekmektedir.

Bu çalışmada öncelikle yönetim kavramına ve tarihi süreç içerisinde yönetimin katettiği evrelere kısaca değinilmiş, başarı için adeta sihirli sözcükler olan liyakat ilkesine ve kalite kavramının ne anlama geldikleri, ya da nasıl anlamamız gerektiği ile ilgili detaylara yer verilmiş; akabinde yönetimde kalite ve liyakat ilkelerinin ilişkisi teorik çerçevede kısaca analiz edilmiştir.

1 Necmettin ERBAKAN Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Öğr. Üyesi

1. YÖNETİM

Yönetim, başkalarına iş yaptırabilme sanatı olarak ifade edilir (Şimşek ve Çelik:2009). Yönetim; örgütlerin önceden belirlemiş oldukları amaçlara ulaşmak için sahip oldukları kaynakları organize etmeleri ve gelecekteki faaliyetler için amaçlarını ve hedeflerini belirledikleri bir süreç olarak tanımlanabilir (Memduhoğlu, 2010: 2)

Yönetim, insanların varlığı ile birlikte ortaya çıkan sosyal bir ihtiyaçtır. Böylece, tarih boyunca yönetim ihtiyaçlarını karşılamak için insanlar farklı topluluklar şeklinde yaşayıp aşiret, kabile, boy, ulus ve devlet gibi örgütlenme şeklinde ortaya çıkan sosyal ve siyasal kurumlar oluşturmuşlardır (Eryılmaz, 2014: 1).

Tarihte Mezopotamya, Yunan ve Roma medeniyetleri, politikaların belirlenmesi, inşa ve imar işlerinin yapılması, ve ilgili ülkenin hukuk sistemine bağlı olarak karmaşık muhasebe sistemlerinin geliştirilmesinde, idari uygulamaların ve yönetimin iyi ilkelerinin mükemmel sonuçlarına tanıklık edilir (Terry vd.,1985:22). M.Ö. 2600 yıllarında Mısır'da piramitlerin inşa edilmesi, M.Ö. 400'lü yıllara dayanan Çin Seddi'nin yapımının yanında Büyük İskender'in Makedonya da (M.Ö.350), görkemli örgütlere sahip olması ancak yönetimin evrensel özelliği ile açıklanabilir (Bergeron vd.(a), 1995:35)

Pek çok yönetim kitabı, yönetim alanında ilk danışman olarak Musa'nın kayınpederi "Jetro"dan bahseder. O, Fayol tarafından 1900'lerin başında sistematik bir şekilde ifade edilen; yöneticinin otoritesinin devredilmesi, direkt astların sayısının minimize edilmesi ve istisnalarla yönetim kavramlarını Musa'ya öğretmişti (Terry vd.,1985:22; Bergeron vd. (b), 1983:73).

HZ. MUSA (A.S)'ın 12 kabile için 12 havarisini tayin ederek günümüz yönetim yazınında ifade edilen "işleri delege etme" ve örgütlenme şeklinin yanında örgütlenmenin toplumsal yapıda önemini de göstermiştir. Hz.İsa, "Sezar'ın hakkını Sezar'a, Tanrı'nın hakkını Tanrı'ya verin!" diyerek yönetime kayıtsız kalmamış, işbölümü ve uzmanlaşmanın farklı bir boyutunu göstermiştir. Hz. Muhammed (S.A.S.)'in idarede izlediği **Meşruiyet, adalet, ehliyet / liyakat, istişâre, ahlâk ve insana saygı** şeklindeki ilkeler günümüz dünyasında organizasyonların ve yönetimlerin sürekliliği için olmazsa olmaz özelliğini korumaktadır.

Sanayi devriminin yapılmadığı dönemlere elbette yönetime katkılarda bulunanlar bulunmaktadır. Bu katkılar daha çok kamu yöneticileri eliyle gerçekleşmiştir. Bunlara Sümer, Mısır, Çin, Kıbrıs ve Grek medeniyetleri örnek olarak verilebilir. Farabi ve Gazali'nin çalışmaları multidisipliner

örnekler olarak değerlendirilebilir. Liderlik ve yönetim konuları 900'lü yıllarda Farabi, Gazali gibi pek çok bilim adamlarının gündeminde olduğu gibi günümüzde de önemli bir alan olarak yerini korumaya devam etmektedir.

Yönetime asırlarca sezgi ve deneyime dayalı olarak uygulanan bir meslek olarak bakılmış, aynı zamanda farklı denemelerle öğrenilen bir sanat dalı olarak görülmüştür. Özellikle sanayi devriminden sonra bilginin çoğalması ve yaygınlaşması ile birlikte yöneticiliğin de diğer bazı spesifik meslekler (mühendislik, hekimlik) gibi bilimsel yönü olan bir sanat dalı haline geldiği görülmektedir. Yönetim, artık farklı felsefik temelleri olan ve olaylara farklı bakış açısıyla yaklaşan çok sayıda yönetim düşünce ya da teorisinden oluşan bir bilim dalı olarak kabul edilmektedir (Baransel, 1993: 5). Yönetim biliminin gelişmesinde kritik nokta, sanayi devrimi olmuştur (Bolat vd., 2008: 21). 1880-1930 yılları arasında Klasik Yönetim Yaklaşımlarından Taylor'un işletmelerde görülen günlük işlerin makinelerle birlikte insan unsurunun nasıl daha çok iyi kullanılabileceği üzerinde durulurken; Fayol ve Weber, biçimsel örgüt yapısının oluşturulmasını önermişlerdir. Ancak klasik akım kuramcılarının her üçü de örgütlerin **yapısı** (structure) üzerinde durmuşlardır. Klasik yönetim ve organizasyon kuramında çalışanların katılımını önemsemeyen "mekanik" bir organizasyon mantığı bulunmakta ve bununla örgütün verimliliği esas alınmaktaydı (Bolat vd., 2008: 25; Memduhoğlu, 2010: 2).

1930-1960 yılları arasında çeşitli gözlemlere ve özellikle Hawthorn deneyine bakılarak örgütsel verimliliği artırmanın mekanik bir örgüt yapısı ile yapılamayacağı; aksine örgütsel verimlilik için çalışanların psikolojik ve sosyal ihtiyaçlarının karşılanması gerektiği ifade edilmiştir. Bu yaklaşım, örgütte çalışanların kendi güdülerini, inançları, ihtiyaçları, tutum ve değerleri bulunduğunu; onların bir araç olarak görülmemesi gerektiği şeklinde bir bakış açısı geliştirilmiştir (Birdal ve Aydemir, 1992: 22; Baransel, 1993: 215; Bolat vd., 2008: 39).

Klasik ve Neoklasik yaklaşımların tartışmalarını anlamsız bulan, klasiklerin örgütü önceleyen yaklaşımına karşın Neoklasik kuramcılarının insanı önceleyen yaklaşımlarının her ikisinin de birlikte ele alınarak örgütsel verimliliğin sağlanabileceğini ileri süren Modern yönetim kuramcıları, diğer yaklaşımların yetersizliğini de ifade ederek; yeni olan Sistem Yaklaşımı" ve "Durumsallık Yaklaşımı" teorilerini geliştirmişlerdir.

Sistem yaklaşımı, yönetim olaylarını dış çevre koşulları ile ilişkilendirerek incelemiştir. Bu yaklaşımın tek başına bir disiplin olarak değil; daha çok belirli olayları, durumları ve gelişmeleri incelerken kullanılan farklı bir yöntem bakış açısı olarak görülmesi gerektiği şeklindedir (Koçel, 2018:

275). Sistem yaklaşımı, örgütü açık sistem olarak incelemiş, örgütün bütünüyle içinde faaliyet gösterdiği iç ve dış çevreyi de dikkate alarak değerlendirmelerde bulunmuştur. Örgütsel amaca ulaşmak için örgütün tüm alt sistemlerinin değerlendirilmesi gerekmekte, sistemin parçalarından herhangi birinde meydana gelecek bir değişimin diğer parçaları etkileyen bir bağımlılık ilişkisi olduğu ifade edilebilir. Bunun yanında sistem yaklaşımına göre, örgüt faaliyetleri, örgüt dışı faktörlerden oldukça etkilenmektedir. (Doğan, 2010: 161).

Modern yönetim yaklaşımının ikinci başlığı olan “Durumsallık Yaklaşımı”, yönetim düşüncesinin gelişerek tekamül ettiği şeklinde yönetim sürecinin doğal bir sonucu olarak görülmektedir. Bu yaklaşıma göre, evrensel olan yönetim ilkelerinin her zaman ve her yerde örgütlerin sorunlarını aynı şekilde çözemeyebileceği; bunun yerine, her örgütün kendi yapısına, bulunduğu koşullara ve çevresine en uygun modeli uygulamak gerekmektedir. Örgütsel koşulların değişmesiyle birlikte, örgüt yapısının ve yönetim anlayışının da doğal olarak değişmesi gerektiği; böylelikle örgüt için en uygun formülasyonun oluşacağı beklenmektedir. Böylece durumsallık yaklaşımı: her koşulda geçerli olan değil; yönetim anlayışının duruma/koşullara bağlı olduğu ve bunun da örgüte dinamizm getirdiği, teknoloji ve çevre koşullarının yapıyı belirlemede etkin olduğu ifade edilmektedir (Tortop, 2010: 204).

Bilindiği gibi küreselleşme, 20. yüzyılın son çeyreğinde etkisini iyice hissettirmiş, ulusal sınırların anlamsız hale getirmiş ve böylece rekabeti uluslararası bir alana taşımıştır. Diğer yandan iletişim ve bilgi teknolojisindeki gelişmeler ile insan haklarına ilişkin gelişmelerin ön planda olduğu toplumsal değişimler, bu dönemde farklı yönetim uygulamalarının ve yeni görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Yönetimle ilgili modern sonrası bu gelişmeler, Postmodernizm yönetim düşünce sistemi olarak sınıflandırılmaktadır. Bu yeni sınıflandırma, bireyi ön plana almış, çokkültürlülüğü ve yerelliği önemsemiştir (Erdemir, 2006: 12).

Günümüz postmodern yönetim dünyasında örgütler insan haklarını ve insan odaklılığı merkezine almaktadır. İnsan Kaynakları işletmelerde artık yatırım olarak görülmekte, nitelikleri geliştirme ve farklı nitelikler kazandırma bir kriter haline gelmektedir. İnsan kaynağının niteliksel gelişimi “liyakat” kavramı karşımıza çıkarmaktadır.

2. LİYAKAT

Liyakat kelimesi, layık olmak kelimesinden türemiştir. Layık kelimesi TDK sözlüğünde, özü, nitelikleri, tutum, hareket ve davranışlarıyla o şeyi

elde etmek için hak kazanmış; uygun olan anlamına gelmektedir (www.tdk.gov.tr, 2017). Liyakat Sistemi (Merit Sistem), Lâıyık olma, kifayet, uygunluk, değim olarak tanımlanabilir. Bu sistem, layık olmak, yeterlik sistemi ya da yeterlilik sistemi olarak ifade edilir. Yeterlik, belirlenen işin niteliği kapsamında kişinin arzu edilen rolü oynayabilme vasfına sahip olması veya bu rolü oynayabilme yetisini engelleyen durumun kişide yoksun olma durumu olarak bilinir. Kişinin yeterli olması, belli talepleri yerine getirebilecek bilgi ve beceriye sahip olması demektir. Atanacağı makamın gerektirdiği görevleri ifa edebilmesidir (Bursalıoğlu, 1981:49).

Liyakat (meritokrasi) kavramı kişiyi kayırma, yandaş olanı işe alma gibi durumlara tepki olarak ortaya çıkmıştır. Liyakat ilkesi, her toplumun çalışma alanında özellikle kamu sektöründe personel seçme, atama ve yükseltme aşamalarında karşılaşılabilecek haksızlıkların, görülen aksaklıkların ortadan kaldırılması amacıyla geliştirilen bir ilkedir (Sezer, 2006:68). Ayrıca bu konuyla ilgili temel hedef, kamuda işe alınan işgörenlerin atandıkları makama uygun bireyler olmasının sağlamak, yani iş-işgören uyumunu gerçekleştirmek ve liyakati tamamiyla hakim kılmak amaçlanmaktadır (Smith, 1988:30).

Liyakat, mesleki kademelere yükselişte bireyin sahip olduğu zekâ, çalışkanlık ve yeteneklerin mevcut işe uygun olanın seçilmesi şeklinde tanımlanmaktadır (Yıldırım, 2013:360). Meritokrasi kavram olarak 1958’de ilk defa Michael Young tarafından “Meritokrasinin Yükselişi” adlı kitabında kullanılmıştır. Young kitabında, baskı ile yönetilen üst kesim ve kendilerini üst kesimden koruyamayan bir alt kesimi karşılaştırarak sağlıklı bir yönetim için doğru insanların doğru yerde konumlandırılması/çalıştırılması gerektiğini dile getirmiştir (Alvarado, 2010:33). Liyakat sistemi, merit sistem, meritokrasi ya da liyakat kavramı tarihte ilk kullananlardan biri de Prusya Kralı I. Friedrich’dir. Kral I. Friedrich, kamuya yönetici yetiştirmek amacıyla devlet memurluğuna girişte 1717’de sınav uygulamasını getirmiş, 1742 yılında kişinin hukuk öğrenimini yapması ve sınavlarda başarılı olmasını zorunlu hale getirmiştir (Tortop, 1999:12).

Türk tarihinde de buna benzer örneklere rastlamak mümkündür. Selçuklu Devleti veziri Nizamülmülk, kamuya alımlarda belli kriterlerin gerektiğinden bahsetmiş ve Siyasetname adlı eserinde buna değinmiştir. Diğer yandan “Kutadgu Bilig” yazarı Yusuf Has Hacib, benzer hususları dile getirmiştir. Osmanlı Devletinde düşünür ve devlet adamı olan Koçi Bey, padişaha gönderdiği risalelerinde(mektuplarında) kamu alımlarında liyakat ilkesinin esas alınması gerektiğini ısrarla belirterek, aksi durumda ekonomide ve toplumda çürümenin oluşacağını ve yaygınlaşacağını ifade ederek, bunun da devletin yıkılışına bile sebep olabileceğini belirtmiştir (Aktan, 1997:1389).

Liyakat sistemi, Eşitlik, Yarışma, Kariyer, Hukuka Uygunluk, Adil ve Yeterli Ücret, Hizmet İçi Değerlendirme ve Güvence gibi bazı temel ilkelere dayandırılmaktadır (Sezer, 2003:180). Yönetimde yükselme durumu için gerekli olan liyakat ilkesinin dayandığı esaslara göre personel yönetimi sürecinde dikkate alınması gereken kurallar aşağıda sıralanmıştır (Tutum, 1979:33).

- Kamuya alınacak elemanlar, toplumun tüm kesimlerine açık olacak şekilde şeffaf, objektif bir seçim kriterlerinin olacağı sınavlar sonucunda belirlenen nitelikli adaylar arasından seçilmelidir. Elemanların gerek işe alımında gerekse sonrasında kariyer yapmada herkes fırsat eşitliğine sahip olmalıdır.

- Kamuya alınacak personelin seçiminde kişinin siyasi görüşüne bakılmaksızın ırk, renk, din, ulusal köken ve cinsiyeti konusunda ayırım yapılmadan hakkaniyete uygun biçimde eşit işlem yapılmalıdır.

- Her organizasyon, özellikle insan kaynakları departmanı, mevcut personel arasında nitelikli olanı kurumda tutmak ve dışarıdan nitelikli olanı işe almak için çaba harcar. Bunun için çalışanları motive edici çeşitli çalışmalar yapılır; ancak en önemlisi benzer işi yapan bireylerin ücret/maaşlarının da eşit olmasına özen gösterilmelidir.

- Organizasyonlar yoksa doğal olarak orada çalışan kişiler de olmayacaktır. Çalışanlar başta kamu çıkarı olmak üzere çalıştığı örgütün menfaatini düşünmeli ve yeterli miktar ve seviyede çalışmalıdır.

- Örgütte yer alan işgücü etkin ve verimli bir biçimde kullanılmalıdır.

- Örgütlerde çalışma sisteminde etkinlik ve verimlilik esas alınmalıdır. Çalışanların özlük hakları korunmalı, ancak verimsiz ve sorunlu olanlar kuruma zarar vereceği ve kötü örnek teşkil ettikleri için iş akdi feshedilmelidir. Çalışanla çalışmayanı eşit tutmak zulümdür.

- Teknolojinin hızlı geliştiği günümüz dünyasında işe alırken seçim kriterlerinin önemli olması doğru olmakla birlikte, yeni gelişmeler karşısında çalışanların performansını arttırmak için hizmet içi eğitim desteği verilmelidir.

- Yöneticiler çeşitli çıkarları için çalışanları keyfi olarak zorlamamalı, hatta buna karşı korunmalıdır.

Buna benzer ilkeleri özel sektör işletmelerinde de uygulamak organizasyonlara önemli avantajlar sağlar.

2.1. Liyakat ve Başarı

Başarı belirlenen hedeflere ulaşma derecesi olarak kabul edilebilir. Her organizasyondan başarılı netice hasıl olmadığı gibi; her bireyin de başarılı olması beklenemez. Çalışanların bireysel niteliklerinin yanında motivasyonlarının da iş başarısı üzerinde etkisi bulunmaktadır. Bunun için kişide var olan başarı güdüsünün önemi büyüktür. Başarı güdüsü, bireylerin mükemmel sonuçları elde etmek için çaba harcamalarına yol açan dürtü olarak tanımlanabilir (McClelland, 1985). Bu husus, temelde bireylerde var olan, diğerlerinden farklı olarak bireyin sahip olduğu karakteristik bir kişisel nitelik şeklinde ele alınmıştır. Başarı güdüsü yüksek olan kişilerin bireysel ve profesyonel hedeflerine yönelmede istekli ve gayretli olduğu; zorluklara meydan okuma eğiliminde bulundukları belirtilebilir. Bu nedenle başarı güdüsü yüksek olan bireylerde mükemmellik duygusu, kazanma hırısı ve içsel başarı duygusu ön plana çıkar (Atkinson, 1964; McClelland, 1961; Epstein ve Harackiewicz, 1992). Başarı elde etme ihtiyacı bireyleri başarıyla özdeşleştirerek, onların gerçek iş başarılarının artmasına neden olacak bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır (Can, 1985). Araştırmalara göre, yüksek başarı güdüsüne sahip olan bireyler, bireysel gelişime önem verirler, orta derecede risklere girmek isterler, sonuçları kolay alınabilecek işlere daha yatkın olurlar, çoğunlukla kendilerini işlerine adarlar, gönüllü olarak sorumluluk üstlenirler ve zorluklar karşısında yılmayarak işlerin gidiş yönü hakkında geri bildirim isterler (McClelland, 1961). Bu tür bir başarı, kişinin zor görevlere talip olmasını ve meşakkatli işleri üstlenmeyi gerektirir. Başarı güdüsü bir yandan olaylara meydan okumayı (göz önünde bulundurmak) ve istekli olmayı; diğer yandan meydan okuduğu işte nasıl başarılı olacağı ile ilgili hesap yapmayı gerektirir. Riskleri hesaplama özelliği, rastgele ya da üstünkörü çözümlerden daha çok sorunlara daha analitik yaklaşmayı ve daha köklü çözümler getirmeyi gerektirir. Doğal olarak bu da analitik bir zeka ve kişilik gerektirir (Schuler ve Prochaska, 2001).

McClelland, başarı güdüsünün, gelişmekte olan bir toplumun bütün grupları içinde kök salmasının temininin mümkün olduğunu ve bu tedbirlerin şu üç kategoride ele alınabileceğini belirtmektedir.

1) Milli Başarı Mistiğinin Geliştirilmesi: Bir ulusun bütün düzeyinde başarı değerlerini teşvik edilmesi için eğitim fonksiyonları yerine getiren üç kurumdan yararlanılabilir. Bunlar, kitle haberleşme araçları siyasal partiler organizasyonu ve okullardır.

2) Kadın İşgücünün Teşviki: Kadınların iş hayatına sevk edilmeleri, bilhassa işsizliğin hakim olduğu toplumlarda ilk bakışta istihdam sorunlarını yaratacak bir husus gibi görünse de, sermayenin kıt olduğu ülkelerde en çok

kabiliyet isteyen işlere (kadın, erkek farketmeksizin) en kabiliyetli ve istekli fertlerin işe yerleştirilmesi, israfları önlemesi ve ekonomik kalkınmaya hız vermesi itibarıyla işsizlik sorununun çözümünde dahi rol oynayabilecektir.

3) Girişimciler ve İşletme Yöneticileri İçin Öğretici Kursların Düzenlenmesi: İşletmenin yöneticileri için öğretici kursların düzenlenmesi işletmenin yöneticisi durumunda olan fertlerin kurslara tabi tutulması, başarılı olmak için yenilmesi gereken olumsuz şartlarla, yararlanılması gereken olumlu imkânların bu gibi fertlere tanıtılması gerekir. Bu hususta dikkat edilmesi gereken bir diğer husus da, aynı hassasiyetin çocuk edebiyatında da gösterilmesidir. Çocuk edebiyatının hayattaki gerçeklerle ilişkisi olmayan perilerden ve sihirli değneklerden mümkün olduğu kadar kaçınmak, bunun yerine zor şartları yenerek başarılı olan, iyi ahlâklı, dürüst ve çalışkan çocukların öğretici ve teşvik edici hayat hikâyelerinin tercih edilmesi gerekmektedir. Yine McClelland The Achieving Society adlı kitabında «gelişmiş ve gelişmekte olan toplumların gelişmişlik durumlarının tesadüfi olmadığını ifade ederek, gelişmiş toplumların kilit noktalarında başarı güdüsü yüksek insanlar olduğunu; gelişmemiş toplumlarda o toplumun/devletin kilit noktalarında başarı güdüsü düşük insanların olduğunu ifade etmektedir (McClelland,1961). Her toplumun kurumlarının kritik noktalarında stratejik kararlar alan kişilerin, bu özellikte nitelikli insanlar olması liyakat ilkesine uyulduğunun göstergesi olacaktır.

3. KALİTE

Kalite genellikle “pahalı”, “lüks”, “az bulunur”, “Üstün nitelikte” ve bunlara benzer kavramlarla ifade edilmektedir. Oysa; bir atasözünde bu durum, «Ucuz giyecek kadar zengin değilim» şeklinde ifade edilmektedir (Diken,2017:14)

Kalite, «standartlara uygunluk» ve «istenen özelliklere uygunluk» şeklinde tanımlanmaktadır. Standartlara uygunluk “tasarım kalitesi”ni; istenen özelliklere uygunluk “müşteri tatmini” ile ilgilidir. Bir ülkede standartların gelişmesi maliyetleri minimize, karı maksimize eder. Standardı olmayan veya standart üretimi yakalayamamış bir ülkenin günümüz dünyasında rekabet etme şansı yoktur. Yine çağımızın baş döndürücü hızla devam eden rekabet ortamında müşteri beklentilerini karşılamak hayati derecede önemlidir (Aguayo,1992)..

Kaliteyi oluşturan unsurlar, Dizayn Kalitesi, İmalat (Uygunluk) Kalitesi ve Kullanım Kalitesi olarak sıralanabilir (Fıratlı,1983:2). Kaliteye tasarım (dizayn) aşamasında başlamak gerekir. Doğal olarak kaliteyi tasarlayanların vizyoner olmaları, ufuk sahibi liderler olmaları beklenir. Üretimin

tasarlanana ilişkin olması, kaynak israfını önler, satış ve pazarlama biriminin daha rahat çalışmasını getirerek organizasyonlarda etkinlik ve verimlilikle sonuçlanır. Kullanım kalitesi için çalışanların eğitilmesi gerekir. Eğitim bile amaca yönelik olmalıdır. Amaçsız, sınırları çizilmemiş ve piyasa koşullarına uymayan bir eğitim, işsizlik ve istidam sorunlarına yol açar.

Örgütlerde kalitenin süreklilik arzemesi için yerleşik bir kalite kültürü oluşturmak gerekir. Aslında kalite bir kültür olarak değerlendirilmelidir. Gün geçtikçe, gerek sanayi, ticaret ve hizmetler sektörlerinde; gerekse kamu veya özel sektör işletmelerinde kalite kültürü konusunda çalışmalar artmaktadır. 1980'li yıllarla birlikte Japonya'da gelişen ve dünyanın her tarafına yayılan Toplam Kalite Yönetimi (TKY) bu işi daha farklı ve sistematik bir hale getirmiştir (Kélada vd.,1992:1). Philip Crosby'nin 1950'lerde ABD'de başlattığı çalışmalara aynı yıllarda Edward Deming'in ve Joseph M. Juran'ın ivme kazandırdıkları görülmektedir. Deming üretimde çıkan pek çok sorunun üretim sürecinden kaynaklandığını ve bunun da istatistiksel yöntemlerle kontrol edilebileceğini ifade etmiştir. Juran ise, kaliteyi kontrol için yönetsel bir yaklaşım ortaya koyarak, işçiden en üst yönetim kademesine kadar eğitimin önemi üzerinde durmuş ve proje bazında takım çalışması ile müşteri tatmini üzerinde durmuştur.

Toplam Kalite Yönetimi, örgütlerdeki tüm faaliyetlerde sürekli iyileştirmeyi esas alan, her aşamada çalışanların tüm düzeylerde katılımı ve güçlendirilmesi, kalite çemberleri, benchhmarking (kıyaslama), müşteri tatminini esas alan ve yüzde 100 doğruluk hedefleyen bir yönetim felsefesi olarak örgütlerde kalite kültürü oluşturabilir ve rekabet şansını arttırabilir (Thompson ve Arthur,2002:395).

4. SONUÇ: BAŞARI İÇİN YÖNETİMDE LİYAKAT VE KALİTE

Ünlü Japon yönetim bilimi uzmanı **Masaaki İmai**, Kaliteyle ilgili aklı ilk gelen şeyin genellikle “ürün kalitesi” olduğunu; oysa ürün kalitesinin yanında “Donanım (hardware), uygulama kuralları (software) ve insan (humanware) kalitesi” de bulunmaktadır. “Kalite insanla başlar. Donanım ve uygulama kurallarından, ancak insan doğru yerine yerleştirildikten sonra söz edilebilir.” Diyerek kalite sürecinde insan unsurunun önemine dikkat çekmiştir. Yine İmai, Toplam kalite kontrolde “insan kalitesi” ’nin her şeyden önce geldiğini, Toplam kalite kontrolde ‘insana kaliteyi işlemek’ temel nokta olduğunu ifade etmiştir. Çalışanlarına kaliteyi işleyebilen bir şirket, kaliteli üretim yolunu zaten yarılamış demektir” (İmai, 1997:41).

Bir Japon kalite uzmanı **Kaoru Ishikawa** ise kaliteyi şu şekilde tanımlamaktadır: “Dar anlamda, kalite, ürün kalitesi demektir. Geniş anlamda, kalite, iş kalitesi, hizmet kalitesi, iletişim kalitesi, proses kalitesi, işçiler, mühendisler, idareciler ve yöneticiler dahil insanların kalitesi, sistem kalitesi, firma kalitesi, hedeflerin kalitesi vb.’dir.” (Ishikawa, 1995:47.)

Tarih boyunca toplumlar bir şeyi bir başka şeyle ölçmüşlerdir. Sağlıklı bir toplumsal yapı için, insanların birbirlerini aldatmamaları ve sürdürülebilir bir hayat için yasalar, kanunlar, yönetmelikler, standartlar getirilmiştir. Bireylerin belirlenen yönetmeliklere veya standartlara uymaları için zorlayıcı müeyyidelere başvurulmuştur. Bu anlamda semavi dinlerin getirdiği kitaplar sayılabileceği gibi, toplumsal düzenlemeye ilişkin getirilen Hammurabi kanunları, TSE gibi ulusal standartlar ya da bir işletmedeki kalite standartları sayılabilir. Ancak bütün bunları uygulayacak olanın insan olduğu unutulmamalıdır. Denklemden insan sorunluysa; sonucun arzu edilen optimal düzeyde olmayacağı tabiidir. Bu yüzden kutsal kitaplarda hep insandan işe başlanmıştır. Ünlü felsefeciler hep bu noktaya işaret etmişlerdir. İnsan faktörünün açılımı yapılıncaya elbette toplum içinde sosyal sorumluluklarımıza bağlı olarak oynadığımız sosyal statümüze göre etki derecemiz değişmektedir. Bir annenin çocuk terbiyesindeki önemi inkar edilemez. Kurumları yöneten yöneticilerin/ liderlerin rolü kurumların/ devletin geleceğinde oldukça etkilidir. Bireylerin yaptıkları hatalar kendilerinin geleceğinde olumsuz sonuçlara yol açar; ancak yöneticilerin yaptıkları hatalar ilgili kurumun/ toplumun zararına sonuçlar doğurur. Bu yüzden kurumların kilit noktalarına getirilen kişilerin nitelikli olmalarına dikkat etmek çok önemlidir. Peygamber efendimiz (S.A.S.)’in “**Emanet ehil olmayan kimseye verildiği zaman kıyâmeti bekle!**” (Buhârî, İlim 2, Rikâk :35) hadisi şerifi konuyu özetlemektedir.

Bu gün dünya geneline bakıldığında gelişmiş toplumlar ile geri kalmış toplumlar karşılaştırıldığında, gelişmenin ve geri kalmışlığın tesadüfi olmadığı rahatlıkla ifade edilebilir. Bizim de içinde yer aldığımız doğu toplumlarında “şark kurnazlığı”nın maliyeti çok yüksektir. Kaldı ki geçmişte medeniyetler kurulmuş bu coğrafyada bu kadar tecrübeye rağmen bunca olumsuzlukların yaşanması akla ziyan bir husustur. Kurtuluşumuzun **LİYAKAT İLKESİNE** Uymakta olduğu unutulmamalıdır.

Kaliteli Bir Toplum ve Kaliteli Bir Gelecek **LİYAKAT İLKESİNE** uymayı zorunlu kılmaktadır. Aslında kaliteli toplumlarda (yani amaca uygun tasarlayan, nitelikli insanlardan oluşan ve ilgili uzmanlarla iş yapan, kayırmayan, nepotizm ve kronizme sapmayan, haksızlık yapmayan, haksızlık karşısında susmayan...) doğal olarak liyakat ilkesine uyulmaktadır.

Gelişmenin tesadüfi olmadığını söylemek, kaliteli iş yapmaya işaret eder. Bir Çin atasözünde “iyi bir piliç eti yemek için, güzel bir tavuk ve yakışıklı bir horozdan işe başlayınız” denilerek kalitenin tesadüfi olmadığı ifade edilmektedir.

Bir toplumda/devlette çeşitli makamlara atamalarda eğer liyakat ilkesi esas alınmaz ve ilgili görevlere nitelikli kişilerin önü açılmazsa; bundan en büyük zararı doğrudan kamu yönetimi ve kamu hizmetlerinden yararlanan vatandaşlar görecektir. Eğer Liyakat sistemi esas alınarak yönetimin etkin ve yeterli olması sağlanırsa; politik açıdan tarafsız olması, teamüllere uygun olması ve kaliteli olması gibi özellikler ön plana çıkarılmış olur. Bu da o toplumun ya da organizasyonun rekabet koşullarında avantajlı duruma gelmesini sağlar. Toplumun kurtuluşuna vesile olur (Şen, 1995:77).

Yararlanılan Kaynaklar

- Aguayo, Rafael; (1992). "Rail Strike Dates Announcement Likely Today", <http://www.guardian.co.uk>.
- Aktan, Coşkun Can, (1997). Değişim ve Yeni Global Yönetim, İstanbul: MESS Yayını.
- Alvarado, L. A. (2010). Dispelling the Meritocracy Myth: Lessons for Higher Education and Student Affairs Educators. The Vermont Connection, s.11-1.
- Atkinson, J.W. (1964). An Introduction to motivation, New York, D. Van. Nostrand Company. In: A. SAGIE, D. ELIZUR, (1999) Achievement motive and entrepreneurial orientation: a structural analysis. *Journal of Organizational Behavior*, 20, pp.375-387.
- Baransel, Atilla (1993). Çağdaş Yönetim Düşüncesinin Evrimi; İşlt.Fak.Yay. No:257, İşlt. İktisadi Enstitüsü Yay. No:150; Birinci Cilt;3.Baskı; İstanbul;
- Bergeron, Pierre G. (1995). La Gestion Dynamique(a); Gaeten morin éditeur; Montreal, Paris, Casablanca;
- Bergeron, Pierre G. (1983). La Gestion Moderne(b); Gaeten morin éditeur; Paris;
- Birdal, İ. & Aydemir, N. (1992). Yönetim Teorileri. İstanbul: Sistem Yayıncılık.
- Bolat, T., Seymen, O. A., Bolat, O. İ. & Erdem, B. (2008). Yönetim ve Organizasyon, Ankara: Detay Yayıncılık.
- Bursalıoğlu, Z. (1981). Okul Yönetiminde Yeni Yapı ve Davranış. . Ankara: Pegem Akademi.
- Can, H. (1985). *Başarı güdüsü ve yönetsel başarı*, H.Ü. İİBF Yayınları, No:12.
- Diken, A. (2017). Toplam Kalite Yönetimi, Nobel Yayınevi, Ankara.
- Doğan, M. (2010). İşletme Ekonomisi ve Yönetimi, Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Epstein, J.A., Harackiewicz, J.M. (1992). Winning is not enough: the effects of competition and achievement orientation on intrinsic interest. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 18, pp.128-138.
- Erdemir, E. (2006). Bilgi Toplumunda İnsan Kaynakları Yönetiminin Yeni Rolü: Yetenek Savaşları Olgusu ve Türkiye'deki Yansımaları. 5. Uluslararası Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi Bildiriler Kitabı 2, 29-39.
- Eryılmaz, B. (2014). Kamu Yönetimi. Ankara: Okutman Yayıncılık.
- Fıratlı, E. (1983). Yeni Mamul Kalite Kontrolü, Eskişehir A.Ü.Yay. No:7.
- Imai, Masaaki (1997). Kaizen -Japonya'nın Rekabetteki Başarısının Anahtarı-İstanbul: BRİSA Yayını.
- Ishikawa, Kaoru (1995). Toplam Kalite Kontrol, İstanbul: KalDer Yayınları.
- Kélada, Joseph (1992). Comprendre et Réaliser La Qalite Totale, 2.Edit., Canada,

- Koçel, T. (2018). İşletme Yöneticiliği. İstanbul: Beta Yayınları.
- McCLELLAND, D.C. (1985). *Human motivation*, Glenview, IL: Scott, Foresman.
- McCLELLAND, D.C. (1961). *The achieving society*. Princeton, Van Nostrand. Inc.
- Memduhoğlu, H. B. (2010). Yönetimde Yeni Yaklaşımlar. Ankara: Pegem Akademi.
- Nişancı, Z. N. (2015). Geçmişten Günümüze Yönetim Düşüncesi. Yönetim Bilimleri Dergisi, 13(25), 257-294.
- Schuler, H., ve Prochaska, M. (2001). *Leistungs motivations inventar (LMI)*, Goettingen, Germany:Hogrefe. In: Z.S. BYRNE, R. A. MUELLER-HANSON,
- Sezer, Y. (2003). Kamu Hizmetine Girme Hakkı ve Liyakat İlkesi Açısından İstisnai Memurluklar. . Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, , 11(3-4), 173-193.
- Sezer, Y. (2006). Kamu Hizmetine Girme Hakkı. Ankara: Seçkin Yayınları.
- Smith, B. (1988). Bureaucracy and Political Power. New York: St. Martin Press.
- Şen, M. L. (1995). Liyakat ilkesi ve Türk personel sistemindeki uygulanması. Amme İdaresi Dergisi, 28(1) (Mart), 77-92.
- Şimşek, Ş. ve Çelik, A. (2009). *Yönetim Ve Organizasyon*. Eğitim Akademi, Konya.
- Terry, George,R. (1985). Franklin, Stephen,G.; Les Principes des Manege-ment; Economica; Paris;
- Thompson, Jr. Arthur A.; Strickland III, A.J. (2002). Strategic Management; McGraw-Hill Ir win, ,395
- Tortop, N. (1999). Personel Yönetimi. Ankara: Yargı Yayınları.
- Tortop, N., İşbir, E. G., Aykaç, B., Yayman, H. & Özer, M. A. (2010). Yönetim Bilimi. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Tutum, C. (1979). Personel Yönetimi. Ankara: Todaie Yayınları.
- www.tdk.gov.tr. (2017, 01 01). Türk Dil Kurumu Sözlüğü. 01 01, 2017 tarihinde http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&view=gts adresinden alındı
- Yıldırım, M. (2013). Kamu Yönetiminin Kadim Paradoksu: Nepotizm ve Meritokrasi. CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:11 Sayı:2 Sayfalar:353-380.

Bilimsel Düşüncede Doğa'nın Etkisi (Biyomimetri)

Prof. Dr. Ömer GÜLER¹

Doğada bulunan yapı ve işlevleri kopyalamayı amaçlayan biyomimetik malzemeler, çeşitli bilimsel disiplinlerde büyük ilgi görmüştür. Biyolojik sistemlerden ilham alan bu malzemeler, malzeme bilimi, nanoteknoloji ve biyotıp gibi alanlarda geniş bir uygulama yelpazesi sunmaktadır [1]. Ancak bu alanda da gelişmenin olabilmesi için mevcut geliştirilen malzemelerinde yeterli olması gerekmektedir. Doğada, makro ölçekten, mikro ölçeğe ve hatta nano ölçeğe kadar işlev gören malzemeler gelişmiş şekilde bulunmaktadır. Sonuç olarak biyomimetrimin özellikle nano olarak uygulanabilmesi nano boyutta da malzeme teknolojilerinin hızla gelişmesine bağlıdır.

Doğal çevre yalnızca ahşap, bitki lifleri ve hatta farmasötik önemi olan proteinler gibi doğrudan ve yenilenebilir bir yararlı malzeme kaynağı değil, aynı zamanda olağanüstü mekanik, optik veya manyetik özelliklere sahip yapılardan oluşan muazzam bir veri tabanını da temsil eder. Bu bilim dalı doğal malzemelerin kopyalanarak tamamen farklı türde ve kimyasal bileşime sahip yapay malzemelere dönüşümüne odaklanmaktadır. Bu, yapının biyo-şablonlama ya da yeni biyo-ilhamlı malzemelerin üretimi için kodlanan tasarım ilkelerinin çıkarılmasıyla yapılabilir [2].

Gerçekten de biyolojik dünyadan ders almak için pek çok fırsat vardır: Büyüme ve işlevsel adaptasyon, hiyerarşik yapılanma, hasar onarımı ve kendi kendini iyileştirme bunlardan bazılarıdır. Biyomimetik malzeme araştırması hızla büyüyen ve son derece umut verici bir alan haline gelmektedir. Doğanın gözlemlenmesiyle elde edilen rastlantısal keşifler yerini yavaş yavaş malzeme laboratuvarlarında doğal dokuların incelenmesine, mühendislik ilkelerinin biyo-ilhamlı fikirlere dönüşmesine ve spesifik veri tabanlarının oluşturulmasını içeren sistematik bir yaklaşıma bırakmaktadır [3]. Biyolojik malzemelerin ve yüzeylerin özellikleri, yüzey morfolojisi ile fiziksel ve

1 Prof. Dr., Munzur Üniversitesi

kimyasal özellikler arasındaki karmaşık etkileşimin sonucudur. Makro ölçekten nano ölçeğe kadar değişen özellik boyutlarına sahip hiyerarşik yapılar, ilgilenilen özellikleri sağlamak için doğada son derece yaygındır. Moleküler ölçekli cihazlar, süper hidrofobiklik, kendi kendini temizleme, sıvı akışında sürtünmeyi azaltma, enerji dönüşümü ve tasarrufu, yüksek yapışma, tersinir yapışma, aerodinamik kaldırma, yüksek mekanik mukavemete sahip malzemeler ve fiberler, biyolojik olarak kendi kendine birleşme, yansıma önleyici, yapısal renklenme, termal yalıtım, kendi kendini iyileştirme ve duyuşal yardım mekanizmaları doğada bulunan ve ticari açıdan ilgi çekici örneklerden bazılarıdır [4].

Doğadan ilham alınarak yapılan tasarım örnekleri burada özetlenmiştir.

Suyun hareketi mavi enerji potansiyelini belirler. Nem-elektrik jeneratörleri mavi enerji kapsamında geniş çapta incelenmektedir. Nem-elektrik jeneratörü ile elektrik enerjisi üretimi neredeyse tamamen aktif malzemeler ve su molekülleri arasındaki etkileşime bağlıdır. Eğrelti otlarının yapısından ilham alan biyomimetik nem-elektrikli arojel, enerji toplamak için tasarlanmıştır. Polivinil alkol dendritik kolloidler, su moleküllerini taşımak için destek ve kanallar sağlamak üzere kökler ve gövde görevi görür. Burada yaprak benzeri grafen oksit tabakaları, suyla doğrudan etkileşime girerek elektrik üretir [5].

Geleceğin tekstil ürünleri için önemli dersler sunan fonksiyonel yüzeyler, lifli yapılar, yapısal renkler, kendi kendini onarma, ısı yalıtımı vb. çok sayıda örnek bulunmaktadır. Biyomimetik araştırma hızla büyüyen bir alandır, ve bu alan yeni ve sürdürülebilir tekstillerin geliştirilmesindeki gerçek potansiyeli ancak bütünsel bir doğa anlayışına dayanan disiplinlerarası araştırmalarla gerçekleştirilebilir [6]. Bu konuda örneklemeye yapılacak olursa Baya dokumacı kuşunun ve küre ören örümceklerin yuva kurma davranışları, tekstil sektöründe dokuma tekniklerine ilham kaynağı olmaktadır. Chaetopterid deniz solucanları tarafından inşa edilen ipek kozası ve tüp muhafazası, koruyucu dokunmamış kompozitler için doğal modeller olarak bilinmektedir. Doğal nesnelerde görülen altın oran ve Fibonacci dizisi gibi kavramlar insanın güzellik ve estetik algısıyla bağlantılı olarak tartışılmaktadır. Ayrıca kelebek kanatlarında olduğu gibi doğadaki yapısal renklenme olgusu, yapısal olarak renkli tekstil elyaflarının gelişimini sağlamaktadır [7]. Bu renklemeler böcek gruplarında, avcılarından kaçmak için kullanılan kamuflej da dahil olmak üzere birçok amaca hizmet eder [8].

Sürtünmeyi azaltmak için köpekbalığı derisini taklit eden mayolar ve kendi kendini temizleyen lotus yaprağından ilham alan tekstil yüzeyleri dahil olmak üzere biyomimetik fonksiyonel tekstil örnekleri çoğaltılabilmektedir [7].

Köpek balıklarının yüzey özellikleri sadece tekstil alanında değil ayrıca yeni yüzeylerin geliştirilmesinde kullanılmıştır. Yüzen köpekbalığının nispeten yüksek Reynolds sayısı nedeniyle türbülanslı akış meydana gelir. Cilt direnci genellikle yüzey pürüzlülüğünden etkilenmez. Yüzeydeki boyuna ölçekler, pürüzsüz bir yüzeye göre daha düşük duvar kesme gerilimine neden olur ve sınır tabakası ayrılmasını kontrol eder. Sürtünme direncini azaltmak ve organizmaların vücutlarına yapışmasını en aza indirmek için köpekbalığı derisi mükemmel bir doğa örneğidir ve tekne, gemi ve uçak üreticileri tarafından taklit edilmiştir. Örneğin bu etki gemilerin daha hızlı giderek enerji tasarrufu da yapmasını sağlamıştır [9].

Biyohücrelerin ve DNA'nın varlığı, kendi kendini bir araya getiren moleküler ölçekte cihazlar üretmek için nanoteknoloji uzmanlarına bir ilham kaynağı olmaktadır. Moleküler biyomimetikte, kendi kendine birleşen, hibrit, fonksiyonel malzeme yapısına yönelik pratik mühendislikte malzeme oluşumunu kontrol etmek için proteinler kullanılmaktadır [10]. Örümcek ipeği olağanüstü gerilme mukavemeti, elastikiyet, antimikrobiyal özellikleri ve biyolojik olarak parçalanabilirliğe sahiptir. Proteinlerin kendi kendine bir araya gelme yeteneği, potansiyel olarak bunların mikromekanik ve nanoelektronik uygulamalarda, örneğin nanoteller veya elektroiletken yüzey kaplamalarında kullanılmasına olanak tanımaktadır [11].

Süperhidrofobik yüzeyler aşırı su itici özellikler sergiler. Temas açısı yüksek ve temas açısı histerezisi düşük olan bu yüzeyler aynı zamanda kendi kendini temizleme etkisi ve sıvı akışı için düşük sürtünme sergiler [12]. Isıtma, Havalandırma, İklimlendirme ve Soğutma sistemlerindeki su bazlı ısı transfer yüzeyleri, yalnızca halk sağlığına olumsuz etkiler yaratmakla kalmayıp aynı zamanda yüzeylerin ısı transfer performansını da bozabilecek biyolojik kirlenmeye veya mikrobiyal büyümeye sahiptir. Ağustos böceği kanadının, nano ölçekli sütunlar ve biyokimyasallar nedeniyle ıslanmayan ve antimikrobiyal sergileyen çok işlevli kanatlara sahip olduğu bilinmektedir. Süperhidrofobik kanatlardan atlayan damlacıkların tek tek parçacıkları veya parçacık kümesini taşıyabileceğini göstermek için ağustos böceği kanatları ve ağustos böceğinden ilham alan mühendislik ürünleri süperhidrofobik örnekler olarak karşımıza çıkar [13]. Güney Afrika'daki Namib Çölü'ndeki kara böcek gibi bazı böcekler sırtları rüzgara bakacak şekilde çömelerek rüzgarın sürüklediği sabah sisinden içme suyu toplarlar. Böylece kaynaşmış kanatlarda damlacıklar oluşur ve böceğin yüzeyinden ağız kısımlarına doğru yuvarlanır. Bu büyük damlacıklar, böceğin değişken hidrofobik, mum kaplı ve hidrofilik, mumsu olmayan bölgelerden oluşan engebeli yüzeyi sayesinde oluşur. Bu özellik su tutucu çadırlar ve bina kaplamaları uygulamaları için düşünülmüştür [14].

İnce ve nanoyapılı katı filmlerin yüzeylere uygulanmasıyla enerji dönüşümü ve depolanması alanlarında önemli yeni uygulamalar mümkün olmaktadır. Karşılaştırma yapılacak olursa rüzgar enerjisinin genellikle güneş enerjisinden daha önemli olduğu düşünülmektedir [15]. Kambur balinaların, yüzgeçlerinde tüberkül adı verilen benzersiz bir dizi çıkıntı bulunan fistolu kenarları vardır tüberküllerin bu dev balinaların yiyeceklerini güvence altına almak için manevra yaparken çok keskin dönüşler yapmalarını sağlamaktadır. Bundan ilham alan Fish (2006), yaklaşık 0,7 m yüksekliğinde tüberkülozlu rüzgar türbini kanatları tasarlamıştır. Rüzgar türbinlerine yönelik yumrulu kanatlar, durmadan hücum açısını artırarak düşük rüzgar hızlarında performansı artırmak için kullanılmaktadır [16].

Biyomimetik robotik alanında da önem kazanmaktadır. Bu alana örnek olarak yeniden yapılandırılabilir bir biyomimetik robot verilebilir. Robot, bacaklarını yeniden düzenleyerek sürünme ve yuvarlanma arasında geçiş yapabilen avcı örümceğin morfolojisini taklit etmiştir. Yeniden yapılandırılabilir biyomimetik robotlar, sürünürken yuvarlanma hareketi de yapar buda daha hızlı hareket etmesini sağlar. Üstündeki kamera ile araziye algılayabilmektedir [17]. Başka bir örnekte at bacakları taklit edilerek robot geliştirilmeye çalışılmıştır. Atların bacakları, aynı büyüklükteki diğer hayvanlardan daha üstün hız, dayanıklılık ve güç sağlayacak şekilde gelişmiştir. Çalışmalarda at bacaklarının güç yeteneklerinin altında yatan temel ilkeler çıkarılmış ve biyomimetik bir bacak konseptine dönüştürülmüştür [18]. Geko bir kertenkele türüdür ve dinamik tırmanma ve soyulma yeteneklerine sahiptir. Onun çok iyi yapışma özelliğinin kopyalanması, duvara tırmanan robotların adımları için düşünülmüştür. Gekoların bu özelliği ayaklarında tutunmayı sağlayan setalardan kaynaklanmaktadır [19]. Setaların uyumluluğu ve uyurlanabilirliği, yüksek yapışmanın ana kaynaklarıdır [20].

Malzeme mekaniği açısından öne çıkan alanlardan biri moleküler, mezoskopik ve makroskobik uzunluk ölçeklerinde oluşabilen yapışma-kayma mekanizmasıdır. Hiyerarşik yapışma-kayma mekanizmalarının bir sonucu olarak, biyolojik malzemeler yüklendiğinde veya çarptığında mekanik enerjiyi emebilir, dağıtabilir ve yeniden dağıtabilir. Sonuç olarak biyolojik malzemeler kırılmaya mühendislik malzemelerinden daha etkili bir şekilde dayanabilmektedir. Malzeme bilimcileri olarak her uzunluk ölçeğinde yapışma-kayma tasarımına sahip malzemelerin işlenmesi ve üretimi ile ilgili problemlerin çözümü için bu durum önemlidir [21]. Balistik darbe dayanımı, koruyucu kalkanlarda kullanılacak malzemeler için vazgeçilmez bir niteliktir. Bu durumda, doğadan çözüm bularak mevcut kalkan tasarımını iyileştirmek için biyomimetik tasarım yaklaşımı kullanılmıştır. Kalkanın darbe direncini artırmak için balık pulu, sedef ve peygamberdevesi karidesi gibi biyolojik

modellerden prensipler çıkarılmıştır. Bu modeller, çok katmanlı bir malzeme yapısının, dış katmanların sertliğinin iç katmanlardan çok daha yüksek olması ve katman kalınlığının dış katmanlardan iç katmanlara doğru artması durumunda üstün darbe dayanımı özellikleri gösterdiğini ortaya koymuştur. Bu durumu doğrulamak için dış katmanları karbon fiber takviyeli epoksi (CFRP) ve iç katmanları polikarbonat (PC) olan malzemeler tasarlanmış ve sayısal olarak analiz edilmiştir [22]. Macadamia cevizinin çok sert ve delinmeye karşı dayanıklı bir tohum kabuğu vardır. 1,5 ila 4 mm kalınlığındaki kabukları kırmak için 4000 N'a kadar çok yüksek kuvvetler gereklidir - bu, 400 kg'lık bir ağırlık kuvvetine karşılık gelir [6]. Kabuğun karmaşık yapısı, sıkıştırıldığında yüksek oranda çatlak sapmasına neden olur ve bu da tohum kabuğunun yüksek kırılma dayanıklılığının ana nedenidir. Delinmeye dayanıklı yüzeylerin tasarımı için ilham olabilmektedir [23].

Canlı organizmaların iyileştirme potansiyeli ve doğal malzemelerdeki onarım stratejileri, daha geleneksel muhafazakâr, hasar toleransı felsefesinden ilerlemek isteyen, daha uzun hizmet ömrüne sahip daha düşük kütleli yapılar arayan tasarımcıların giderek daha fazla ilgisini çekmiştir. Bu alanda fiber takviyeli polimerik kompozit malzemeler için geliştirilen çeşitli kendi kendini iyileştirme teknolojileri incelenmiştir. En son kendi kendini iyileştirme çalışması, memeli kanının pıhtılaşması ve biyolojik sistemlerde bulunan damar ağlarının tasarımı üzerine yapılan çalışmalar yoluyla doğal iyileşmeyi taklit etme üzerinedir [24].

Araştırmacılar, kaplamaların ve nanokompozitlerin kullanımı da dahil olmak üzere doku mühendisliğinde biyomimetik yaklaşımları araştırmışlardır. Bu materyaller biyoyumumluluğun artırılması ve doku yenilenmesinin teşvik edilmesi konusunda umut vaat etmektedir. Malzeme bilimi alanında, malzemelerin mukavemeti ve tokluğu arasındaki doğal çatışmayı gidermek için biyomimetik stratejiler kullanılmıştır. Araştırmacılar, metalik camlar ve biyolojik yapılar gibi malzemeleri bu amaç için kullanmışlardır. Kollajen bazlı mikro/nano lifli yapılar, doğal yapıları taklit etmek için ters biyomimetik yoluyla da keşfedilmiş olup doku mühendisliği, ilaç dağıtımı, yara iyileşmesi ve biyoalgılama gibi alanları etkilemektedir [25].

Birçok baykuş türü sessizce uçabilmektedir. Kartal baykuşunun akustik ölçümü ve mikroskobik gözlemi, kartal baykuşunun daha düşük ses yoğunluğu ve daha düşük frekanslı uçuş gürültüsü ürettiğini ve kartal baykuşunun kanat tüyünün mükemmel ses emme özelliğine sahip olduğunu göstermektedir. Bu kuşun tüyünün üç özel karakteristiğine sahip mikroskobik yapılar, türbülans sınırındaki basınç dalgalanmasının iyileştirilmesine ve girdap gürültüsünün oluşumunun bastırılmasına yardımcı olur [26]. Baykuş

kanadının bu özelliği uçak, gemi, otomobillerdeki aerodinamik tasarımlarda ve rüzgar tribünlerinde sesi azaltmak için kullanılmıştır.

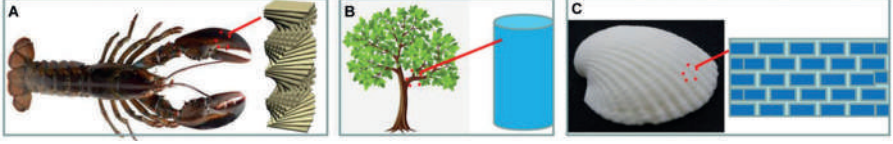
Birbirine kenetlenmiş, gözenekli ve kıl benzeri geometriler gibi doğal yapılardan ilham alan araştırmacılar, insan derisine benzer yüksek hassasiyete sahip dokunsal sensörlerin üretimi üzerine çalışmalar yapmaktadırlar. Memeli bıyıklarından ilham alan elektronik bıyıklar, hava akışının 3 boyutlu haritalanması gibi uygulamalar için düşünülmüştür. Böceklerin çatlak şeklindeki yarık organlarını taklit eden çatlak bazlı sensörler, son derece küçük kuvvetleri ve titreşimleri aşırı hassasiyetle algılayabilmektedirler. Böceklerdeki kanat kilitleme mekanizmasından ve insan derisindeki epidermal-dermal çıkıntılardan ilham alan birbirine bağlı yapılar, çeşitli mekanik uyarımları ayırt edebilen dokunsal sensörlerin üretilmesine olanak sağlamıştır. Süngerler, yapraklar ve kertenkeleler gibi doğal malzemelerden üretilen biyo-ilhamlı gözenekli ve hiyerarşik yapılar, geleneksel yaklaşımlarla karşılaştırıldığında dokunsal sensörlerde gelişmiş hassasiyet, geniş dinamik aralık ve hızlı tepkiler de göstermiştir [27].

Artık bilim ve mühendislik alanındaki araştırmacıların, hayvanların, bitkilerin ve hatta insanların işlevsel yüzeylerini daha fazla araştırmaları ve yeni işlevleri keşfetmeleri için disiplinler arası işbirliği yapması gereklidir. Artan işbirliği çalışmaları aynı zamanda yapı-işlev ilişkisinin daha iyi anlaşılması, faydalı mühendislik ilkelerinin çıkarılması ve modellerin pratik uygulamalara uyarlanması için de faydalı olacaktır. Bunlardan biride katmanlı (eklemeli) imalatın gelişmesidir. 3D baskı ve biyomimikrinin entegrasyonu, geleceğin mühendislik sistemleri için fonksiyonel malzeme ve yapıların üretimindeki ilerlemeleri teşvik etmekte ve bu da biyomedikal endüstrisindeki çeşitli uygulamalarda atılımlara yol açmaktadır [28].

Bilgisayar destekli üretim olarak 3 boyutlu baskı, yapay zekanın (AI) ve makine öğreniminin (ML) gelişmesinden de faydalanacaktır. Biyomimetik 3D baskı teknolojilerini AI/ML yaklaşımlarıyla entegre ederek akıllı üretimin biyomedikal uygulamalarda geniş bir perspektifi vardır. AI/ML destekli biyomimetik 3D baskı teknolojileri, daha iyi kalite kontrolü, daha yüksek işleme verimliliği, daha az malzeme israfı ve daha iyi değiştirme vb. özelliklerle donatılmış biyomedikal cihazların imalatı için fırsatlar sunmaktadır [29].

Istakoz pençesindeki Bouligand yapısı, çatlak ilerlemesinin zorluğunu artırarak malzemenin sağlamlığını ve darbe direncini etkili bir şekilde artırmaktadır. Balsa ağacı yapısındaki hizalanmış fiber, mukavemeti güçlendirecek ve bu da daha yüksek rüzgar direnci kapasitesine yol açacaktır. Doğal sedeftteki tuğla ve harç yapısı, çatlak sapması ve enerji dağıtımı yoluyla darbe direncinin artmasına neden olur. Bouligand yapısı, balsa ahşap yapısı,

sedef yapısı ve şekil değiştiren yapılardan ilham alan çok sayıda 3D baskılılar yapılabilmektedir (Şekil-1). Bunlar gelişmiş işlevlerini araştırmak için inşa edilmiştir [30].

Şekil-1 Biyomimetik yapılar A) Istakoz pençesinden alınan Bouligand yapısı; (B) balsa ağacından hizalanmış lif; (C) doğal sedefteki tuğla ve harç yapısı [30].

İnsanoğlunun doğayı taklit ederek ortaya çıkarmış olduğu yeni teknolojiler geçmişten günümüze kadar hep olmuştur ve gelecekte de olacaktır. Doğanın bu şekilde mükemmele yakın taklit edilmesi, insanoğlunun eriştiği günümüz teknoloji seviyesinin altında yatan esas nedenlerden biridir. Doğa insanoğlu için iyi bir öğretmendir.

Kaynaklar

- [1] H. Wei, E. Wang, Chemical Society Reviews, 42 (2013) 6060-6093.
- [2] O. Paris, I. Burgert, P. Fratzl, Mrs Bulletin, 35 (2010) 219-225.
- [3] P. Fratzl, Journal of the Royal Society Interface, 4 (2007) 637-642.
- [4] B. Bhushan, Philosophical Transactions of the Royal Society A: Mathematical, Physical and Engineering Sciences, 367 (2009) 1445-1486.
- [5] X. Zhang, M. Wang, Y. Wu, X. Chen, K. Wu, Q. Fu, H. Deng, Advanced Functional Materials, 33 (2023) 2210027.
- [6] L. Eadie, T.K. Ghosh, Journal of the royal society interface, 8 (2011) 761-775.
- [7] B. Bioinspired, (2019).
- [8] Z. Han, L. Wu, Z. Qiu, L. Ren, Chinese Science Bulletin, 54 (2009) 535-540.
- [9] D.W. Bechert, M. Bruse, W.v. Hage, J.T. Van der Hoeven, G. Hoppe, Journal of fluid mechanics, 338 (1997) 59-87.
- [10] I. Grunwald, K. Rischka, S.M. Kast, T. Scheibel, H. Bargel, Philosophical Transactions of the Royal Society A: Mathematical, Physical and Engineering Sciences, 367 (2009) 1727-1747.
- [11] S. Winkler, D.L. Kaplan, Reviews in Molecular Biotechnology, 74 (2000) 85-93.
- [12] B. Bhushan, Y.C. Jung, K. Koch, Langmuir, 25 (2009) 3240-3248.
- [13] J. Oh, S. Yin, C.E. Dana, S. Hong, J.K. Roman, K.D. Jo, S. Chavan, D. Cropek, M. Alleyne, N. Miljkovic, Journal of Heat Transfer, 141 (2019) 100905.
- [14] A.R. Parker, C.R. Lawrence, Nature, 414 (2001) 33-34.
- [15] P. Yianoulis, M. Giannouli, Journal of Nano Research, 2 (2008) 49-60.
- [16] F.E. Fish, J.M. Battle, Journal of morphology, 225 (1995) 51-60.
- [17] A. Sinha, N. Tan, R.E. Mohan, Robotics and Biomimetics, 1 (2014) 1-11.
- [18] E. Garcia, J.C. Arevalo, M. Cestari, D. Sanz-Merodio, Journal of Mechanisms and Robotics, 7 (2015) 031005.
- [19] M.R. Cutkosky, S. Kim, Philosophical Transactions of the Royal Society A: Mathematical, Physical and Engineering Sciences, 367 (2009) 1799-1813.
- [20] B. Bhushan, R.A. Sayer, Microsystem Technologies, 13 (2007) 71-78.
- [21] P. Alam, L. Alam, Marquis International Symposium and Round Table: Proceedings, 2017.
- [22] S.A. Hassan, C. Santulli, M.Y.B. Yahya, C.L. Gang, B.M.N. Abu, FME Transactions, 46 (2018) 108-116.

- [23] A. Mukherjee, *Biomimetics: Learning from Nature*, BoD–Books on Demand, 2010.
- [24] R. Trask, H.R. Williams, I. Bond, *Bioinspiration & Biomimetics*, 2 (2007) P1.
- [25] M.G. Ciulla, A. Massironi, M. Sugni, M.A. Ensign, S. Marzorati, M. Forouharshad, *Gels*, 9 (2023) 833.
- [26] K. Chen, Q. Liu, G. Liao, Y. Yang, L. Ren, H. Yang, X. Chen, *Journal of Bionic Engineering*, 9 (2012) 192-199.
- [27] V. Amoli, S.Y. Kim, J.S. Kim, H. Choi, J. Koo, D.H. Kim, *Journal of Materials Chemistry C*, 7 (2019) 14816-14844.
- [28] Y. Zhu, D. Joralmon, W. Shan, Y. Chen, J. Rong, H. Zhao, S. Xiao, X. Li, *Bio-Design and Manufacturing*, 4 (2021) 405-428.
- [29] J. Poukens, P. Laeven, M. Beerens, G. Nijenhuis, J.V. Sloten, P. Stoelinga, P. Kessler, *The International Journal of Medical Robotics and Computer Assisted Surgery*, 4 (2008) 46-50.
- [30] X. Yan, B. Bethers, H. Chen, S. Xiao, S. Lin, B. Tran, L. Jiang, Y. Yang, *Frontiers in Materials*, 8 (2021) 518886.

Doğa ve Tabiat Okumaları Doğadan İlham Alınmış İcat ve Keşifler Coğrafi Mekânın Değerlendirilmesi ve Gelecek Çıkarımları

Prof.Dr. Taner ŞENGÜN¹

Giriş

İnsanoğlu doğada var olduğu günden bu yana doğa ile etkileşim halinde bulunmuştur. Bazen doğadan etkilenmiş onun çizdiği sınırlarda kalmak zorunda bırakılmış, bazen doğayı yenmiş ve üstün olarak doğada varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Bazen de doğa ile uyumlu yaşamın kendisi için daha iyi olacağı sonucuna varmıştır. Bu bağlamda doğa ve tabiat durumlarını iyi yorumlamak, doğaya dost yaşamak onun çizdiği sınırlara uygun yaşamak fikri sürdürülebilir yaşam olanaklarını ortaya çıkarmıştır.

İnsanlar doğayı kendi çıkarlarına uygun kullanım sonucunda bazen doğanın şiddetli yüzü ile karşı karşıya kalmış ve maddi ve manevi olarak kayıplar yaşamış, doğaya uyumlu yaşamaları sonucu ise doğanın verimli yüzü ile tanışmıştır. Doğa insana bazen bir “ana şefkati” ile yaklaşırken bazen de bir “haşin-sert” yüzünü göstermiştir. Güncydoğu Asya’da doğa milyonlarca insanın yaşam kaynağı olan pirinç tarlaları doğanın insana sunduğu bir bereket kaynağı olurken, 23 Ağustos 2005 yılında 1833 kişinin ölümü ile sonuçlanan Katrina Kasırgası doğanın haşin yüzünü gözler önüne sermektedir.

İnsanlık tarihi boyunca insanların buluş ve icatlarında doğadaki olayların ve olguların etkisi görülmektedir. Günümüzde radar ve sonar araçlarının yarasalardan ilham alındığına, uçaklar ve hava araçlarında kuşların kanat sistemlerinden, balık adamların su altında hızlı hareket etmelerinde balıkların yüzgeçlerinden faydalanılması bunların en basit olanlarıdır.

1 Prof. Dr., Fırat Üniversitesi

Doğa, geçmişten günümüze kadar yeryüzünde var olan tüm uygarlıkları her açıdan etkilemiş, insanlığın yaşamını biçimlendirmiş ve biçimlendirmeye de devam etmektedir. Teknolojik amaçlar için doğayı taklit etme sanatı ve bilimi geçmişe dayanmaktadır. İlham almak için doğayı dikkatle inceleyen tarihin en önemli kişilerinden biri de Leonardo da Vinci'dir. 1480'lerde Da Vinci kuşların ve yarasaların uçuşlarını araştırmış ve bu bilgiyi uçan araçlara dönüştürmüştür. Bu tasarımların sahada hiç test edilmediğine dair tartışmalar olmakla birlikte, bu tasarımlar hala bugünkü mucitlere önemli derecede ilham kaynağı olmaktadır (Marshall, 2009). Günümüzde insanlık her çağda olduğundan daha fazla doğaya ve sunduğu olanaklara muhtaç durumdadır. Nitekim enerji verimliliği ve sürdürülebilirlik gibi kavramlara verilen önem de doğaya dönüşü işaret etmektedir (Eryılmaz, 2015).

Biyonik, Biyomimetik, Biyomimikri, Biyotasarım, Biyomekanik, Organik Tasarım gibi kavramların tümünün temelindeki ana fikir "doğadan öğrenme" olarak aktarılmaktadır. Doğadaki bütün canlıların karşılaştıkları problemlere karşı geliştirdikleri çözümler, tasarımcıları çözüm arayışlarında doğadan öğrenme ve doğayı taklit etme gibi yaklaşımlara yönlendirmiştir (Karabetça, 2016; Yıldız, 2012). Doğadan esinlenerek teknolojik gelişmelerin sağlanması sonucunda ise Biyomimikri bilimi ortaya çıkmıştır. Biyomimikri, yaşayan sistemler teorisinin 1970'ler öncesindeki düşüncelerin yansıması sonucunda oluşan sentez ile 1970'li yıllara geldiğinde çeşitli hareketler doğal tasarımdan, 1980'lerde ise endüstriyel ekolojiden formlarını almış ve 1990'ların başlarında yükselişe geçmiştir. Biyomimikri terimi ilk defa 1997 yılında Janine Benyus tarafından ortaya atıldı. Yunanca "bios" (yaşam) ve "mimesis" (taklit) kelimelerinin birleşmesinden oluşuyor. Benyus tarafından biyomimikri şu şekilde tanımlanmış: "Biyomimikri, doğanın modellerini, sistemlerini, oluşum süreçlerini ve elementlerini inceleyen ve elde ettiği bilgilerden taklit ederek ya da yaratıcı ilham alarak yararlanan, problem çözmeye yönelik yeni bir bilimdir.

Günümüzden yüzyıllar önce teknoloji bu kadar gelişmemişken insanların sorunlarına çözüm bulmak için araştırma yaptıkları yerin arama motorları değil, doğa olduğu bilinmektedir (URL 1). Oysaki teknolojinin gelişmesiyle unutulmaya yüz tutan biyomimikri, tasarım olan her alanda var olması gereken bir bilim olarak karşımıza çıkmaktadır. Biyomimikri, biyo-ilhamlı tasarımlar yapmanın yanı sıra insanın doğanın bir parçası olduğunu vurgular ondan ayrı olmadığını savunmaktadır (Karabetça, 2018). Doğanın yüzeysel olarak görülen tasarımları değil, o tasarımları oluşturan prensipleri araştırarak uygulamak biyomimikriyi doğru kullanmaktır. Doğanın düzeninin ve prensiplerinin öğrenilmesi daha iyi, daha sürdürülebilir ve ekolojik tasarımlar oluşturmakta ve bunun yanı sıra insanların doğayla uyum

içinde yaşamasını da sağlamaktadır (Güneş, 2018). Bu noktada; “İnsanlar doğanın bir parçası olduğu halde neden bazı tasarımcılar bazı tasarımlarında doğa ile uyum endişesi duymamakta? Neden yapılan bazı tasarımlar doğa ile uyum içinde olmak yerine üstünlük kurma çabası içinde görünmekte?” gibi sorular düşünülmektedir(Fıstıkçı, Gündüz, 2021).

Doğa ve tabiat okumalarının önemli bir bağlamı da coğrafi olarak doğal olay ve süreçlerin doğru okunması, anlamlandırılması ve yorumlanmasıdır. Keza Mısır medeniyeti yıllar önce kıyısında kurdukları medeniyetlerini Nil Nehri’nin azgın sularına karşı koruyabilmek için Astronomi ve Geometri bilimini geliştirmeleri, Aztek ve İnka medeniyetleri ile Maya uygarlıkları bulundukları sert ve haşin coğrafyayı bir fırsata çevirmeyi başarmışlardır.

Doğa ve Tabiat Nedir?

Sözlük anlamına bakıldığında doğa sözcüğünün Arapçadaki “tabiat”a karşılık kullanıldığını görmekteyiz. Arapçadan Türkçeye geçtiği haliyle tabiat 1) insan faaliyetlerinin dışında kendi kendini sürekli olarak yenileyen ve değiştiren güç, canlı ve cansız maddelerden oluşan varlığın hepsi, doğa; 2) tabii özellik (TDK, 1986: 2108). Tabiat sözcüğüne karşılık olarak Türkçede kullandığımız doğa sözcüğü “doğmak” fiilinden türetilmiştir ve daha çok 1) dünyaya gelmek, 2) ufuktan doğmak, 3) meydana çıkmak, ortaya çıkmak, birden meydana gelmek gibi anlamlar taşır. Bu haliyle Türkçedeki doğa sözcüğü ile Arapçadaki tabiat sözcüğü farklı boyutlara sahiptir. Çünkü doğa sözcüğünde tabiat sözcüğünde vurgulanan değişmezlik ve canlılara ilişkin olma özelliği içerilmemiştir.

Doğayı Okumak ve Anlamak

Farklı kültürlerde, havanın durumunu öngörmek, mevsimleri açıklamak, fırtınayı, yağmuru ve rüzgârı hissetmek gibi doğayı anlama çabaları için ilginç gelenekler ve inanışlar bulunmaktadır. Örneğin, her yıl Şubat sonu veya Mart başında düşen cemre, baharın yaklaştığına dair bir işarettir ve bu inanış hala bazı toplumlarda yaşatılmaktadır. İnsanlar tarih boyunca havanın gizemini çözmeye çalışmışlar ve hayatlarını doğrudan etkileyen hava olaylarını tahmin etmeye gayret etmişlerdir. Bilimsel yöntemler geliştirilmeden önce, yağmur, rüzgâr, fırtına ve mevsimler gibi doğa olaylarını farklı inançlarla açıklamışlardır. Bu inanışlar, bazıları halen kullanılmakta ve etkili olmaktadır, ancak bazıları ise artık masallarda yer almaktadır. Doğa ile iç içe yaşayan topluluklar, doğa olaylarını açıklamak için detaylı terminolojiler geliştirmişlerdir. Örneğin, Norveç’teki Sami halkı, sadece “kar” kelimesi yerine 180 farklı kelime kullanmaktadır ve her birinin yaşamlarında farklı bir önemi bulunmaktadır. Benzer şekilde, Kanada’daki İnuit halkı da kar

için 53 farklı kelimeye sahiptir. Doğayla iç içe olanlar, havayı yakından takip etmenin önemini bilirler çünkü bu, hayatta kalma ve başarı için gereklidir. Eskiden, hava tahmini yapmak bu kadar kolay değildi ve insanlar, hayatlarını doğanın ritmine göre ayarlamak zorundaydılar. Doğayla iletişimde olmak, onu anlamak ve hava olaylarını hissetmek önemliydi çünkü her bir doğa hareketi anlamlıydı.

Avustralya’da Aborijinler, doğayla bütünleşik bir yaşam sürdürmekte ve hava tahminlerini bitkileri ve hayvanları gözlemleyerek yapmaktadır. Bu bilgiler, nesilden nesile 50 bin yıldır aktarılmaktadır ve bilim insanları tarafından da değeri anlaşılmıştır; artık bu bilgiler belgelenmektedir. Örneğin, Aborijinler, brolga kuşunun gelişinin yağmur mevsimini işaret ettiğine inanır; ökaliptus ağacının çiçek açması ise güneydoğudan esen rüzgarların ve kuru mevsimin geleceğini haber verir. Amerika ve Kanada’nın bazı bölgelerinde kutlanan “Groundhog Day” ise hava tahminini bir köstebeğe bırakır. 2 Şubat’ta gerçekleşen bu günde, köstebek yuvasından çıkıp ortaya çıkarsa, baharın erken geleceğine inanılır; ancak hemen yuvasına geri dönerse, kışın 6 hafta daha süreceği düşünülür. Günümüzde ise bu geleneğin pek ciddiye alınmadığı ve bilimsel bir açıklama aranmadığı bilinmektedir. “Köstebek Günü” daha çok bir festival olarak yaşanır ve sonuç ne olursa olsun kutlamalar yapılır.

Doğa Okumalarının Faydaları

Doğaya kulak vermeli, onun dilini anlamalıyız. Kendimizi doğanın ayrılmaz bir parçası olarak görmeliyiz; onun kurallarına uyum sağlamalıyız. Tüm canlılar, doğanın dengesi içinde bir arada yaşamayı başarıyorlar. Düşünün ki bir antilop sürüsü, yağmur yağdığında taze otlara ulaşabilmek için timsahlarla dolu nehirleri geçmek zorundadır. Doğaya uyum sağladıkları için, topluca geçerek kendilerini korumaya çalışırlar. Zorlukları ve tehlikeleri birlikte aşarak doğanın dengesini korurlar. Bir aslan, kendi bölgesini idrarıyla işaretleyerek diğer aslanların girmesini engeller. Bu şekilde, kendilerini korurlar ve zarar görmekten kaçınırlar. İçgüdüsel olarak doğayı ve hayatı anlama sistemlerine sahiptirler. Şehir yaşamı şartları farklı olsa da, kırsal bölgelerde bir köpek bir kediye, “Sen benim yerime git avlan veya evi koru, ben de senin yerine fare avlarım,” demez. Bu durumda da doğanın dengesi ve işleyişi içgüdüsel olarak belirleyicidir.

Doğa okumalarının birçok faydası vardır:

Doğal Dünyaya Bağlılık ve Duyarlılık: Doğa okumaları, insanları çevrelerine daha dikkatli bir şekilde bakmaya teşvik eder. Bu, doğal dünyaya

daha büyük bir bağlılık hissi geliştirir ve çevresel duyarlılık ile koruma çabalarını artırabilir.

Zihinsel Sağlık ve Refah: Doğa, insanların zihinsel sağlığına olumlu etkiler yapar. Doğa okumaları, stresi azaltabilir, zihni sakinleştirebilir ve ruh halini iyileştirebilir. Doğada yapılan yürüyüşler veya gözlemler, zihinsel rahatlama ve gevşeme sağlayabilir.

Öğrenme ve Keşfetme: Doğa okumaları, insanlara doğal dünya hakkında yeni şeyler öğrenme ve keşfetme fırsatı sunar. Bitki örtüsü, yaban hayatı, jeoloji ve çevre bilimleri gibi konular hakkında bilgi edinmek, insanları doğal dünya hakkında daha bilinçli hale getirir.

Fiziksel Aktivite: Doğa okumaları, genellikle fiziksel aktivite ile birleştirilir. Yürüyüş yapmak, dağcılık, kampçılık gibi doğa etkinlikleri, insanların doğal dünya ile etkileşimde bulunurken aynı zamanda sağlıklı bir yaşam tarzını teşvik eder.

Yaratıcılık ve İlham: Doğa, insanların yaratıcılığını teşvik eder ve ilham verir. Doğa okumaları, sanatçılar, yazarlar, fotoğrafçılar ve diğer yaratıcı bireyler için ilham kaynağı olabilir ve doğanın güzelliklerini ifade etmelerine yardımcı olabilir.

Sürdürülebilirlik ve Çevresel Farkındalık: Doğa okumaları, insanların çevresel sorunlar hakkında daha bilinçli olmalarına yardımcı olabilir.

Doğal dünyanın hassaslığı hakkında bilgi sahibi olan insanlar, daha sürdürülebilir yaşam tarzları benimseyebilir ve doğal kaynakları daha iyi koruyabilirler. Bu faydaların yanı sıra, doğa okumaları insanların dış mekânlarda daha fazla zaman geçirmesini teşvik eder, topluluk bağlarını güçlendirir ve insanların doğal dünyaya olan hayranlığını ve takdirini artırır.

Tabiat ve doğa okumalarının coğrafi olarak birçok faydası vardır:

Coğrafya, dünyanın farklı bölgelerini, ülkelerini, iklimlerini, doğal kaynaklarını ve insan etkileşimlerini anlamak için önemli bir araçtır. Bu sayede dünya hakkında geniş bir bilgi birikimine sahip olabilirsiniz. Coğrafya, doğal çevrenin işleyişi ve insan etkileşimi hakkında bilgi verir. Bu da çevre bilincinin gelişmesine ve doğal kaynakların sürdürülebilir şekilde kullanılmasına katkı sağlar. Coğrafya, farklı kültürlerin ve toplumların yaşam tarzlarını, dil ve geleneklerini, ekonomik yapılarını incelemeyi sağlar. Bu da kültürel ve sosyal farkındalığın artmasına yardımcı olur. Coğrafya, doğal afetlerin nedenlerini, etkilerini ve bu afetlere karşı alınabilecek önlemleri incelemeyi sağlar. Bu bilgi, kriz yönetimi ve risk azaltma stratejilerinin geliştirilmesine katkı sağlar.

Coğrafya, kentsel planlama, doğal kaynak yönetimi, tarım ve ulaştırma gibi alanlarda önemli bir rol oynar. Coğrafya okumaları, bu alanlarda etkili planlama ve yönetim becerilerinin geliştirilmesine yardımcı olabilir. Coğrafya eğitimi, jeoloji, meteoroloji, çevre bilimleri, şehir planlaması, coğrafi bilgi sistemleri (GIS) gibi çeşitli kariyer alanlarında çalışma fırsatları sunar. Doğa okumaları, çevredeki doğal sistemlerin işleyişini anlamak için önemli bir araçtır. Bu sayede iklim, topoğrafya, hidroloji, ekoloji gibi doğal süreçleri ve etkileşimleri öğrenerek çevreyi daha iyi anlayabiliriz. Doğa okumaları, çeşitli ekosistemleri ve içinde barındırdıkları biyoçeşitliliği keşfetmemizi sağlar. Bu sayede ekosistemlerin korunması ve sürdürülebilir kullanımı konusunda bilinçleniriz. Doğa okumaları, doğal kaynakların nasıl kullanıldığını ve korunması gerektiğini anlamamıza yardımcı olur. Su, orman, tarım arazileri gibi doğal kaynakların sürdürülebilir yönetimi konusunda farkındalık geliştirir. Doğa okumaları, doğal afetlerin nedenlerini, etkilerini ve bu afetlere karşı alınabilecek önlemleri öğrenmemizi sağlar. Bu da afet risklerini azaltmak için gerekli önlemleri alma konusunda bilinçlenmemizi sağlar.

Doğa ile bağlantılı aktiviteler yapmak, insan sağlığı ve refahı üzerinde olumlu etkiler yapabilir. Doğada yürüyüş yapmak, doğal manzaraları izlemek stresi azaltabilir ve zihinsel sağlığı olumlu yönde etkileyebilir. Doğa okumaları, doğal güzellikleri keşfetmek ve doğa turizmi olanaklarından yararlanmak için bir fırsat sunar. Doğal alanlarda yapılan turizm ve rekreasyon etkinlikleri, ekonomik fayda sağlayabilir ve doğal alanların korunmasına katkıda bulunabilir.

Doğa okumaları yapmak, insanların doğa ve çevre hakkında daha derinlemesine anlayış geliştirmelerini sağlar ve doğal kaynakların sürdürülebilir bir şekilde kullanılmasına katkıda bulunur. Bu nedenlerden dolayı, coğrafya okumaları bireylerin genel bilgi birikimini artırırken, çevre, kültür, ekonomi ve sosyal yapılar hakkında derinlemesine anlayış geliştirmelerine olanak tanır.

Akarsu havzaları, belirli bir coğrafi bölgedeki yağışların, yeraltı sularının ve kar erimelerinin toplandığı ve bir akarsu sistemi aracılığıyla birleştirildiği alanlardır. Bu havzalar, su döngüsünün

önemli bir parçasıdır ve birçok ekosistem için hayati öneme sahiptir. Geçmiş ve gelecek tahminlerine bakarak akarsu havzaları hakkında şu unsurları değerlendirebiliriz (Fotoğraf 1 a-b):

Foto 1a) Kurumuş Akarsu Vadisi Foto 1b) Akarsu Seki Sistemleri (https://www.derscoğrafya.com/akarsularin-olusturdugu-yer-sekilleri/ Son Erişim Tarihi 02/06/2024)

Geçmiş:

İklim Değişiklikleri: Akarsu havzaları, geçmişte iklim değişikliklerinin etkilerini yansıtabilir. İklim değişiklikleri, yağış rejimlerini, sıcaklık desenlerini ve buzulların erimesini etkileyerek akarsu havzalarının hidrolojik rejimlerini değiştirebilir.

İnsan Etkisi: İnsan aktiviteleri, akarsu havzalarını ciddi şekilde etkilemiştir. Tarım, endüstriyel atıklar, kentleşme ve baraj inşaatları gibi insan faaliyetleri, akarsu havzalarında su kalitesini, akış hızını ve ekosistemleri etkilemiştir.

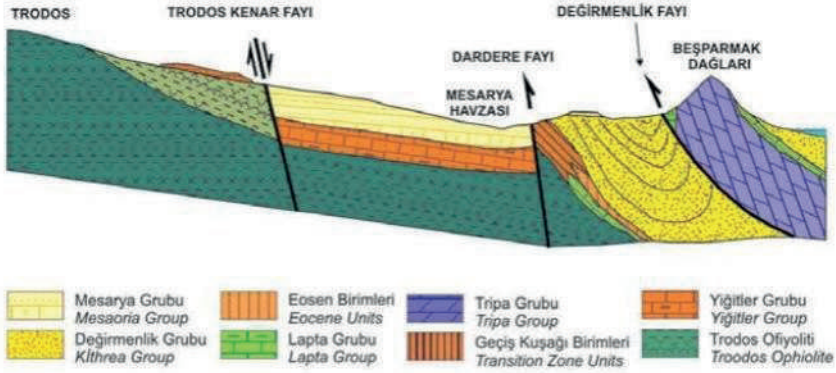
Hidrolojik Değişiklikler: İklim, coğrafya ve insan faaliyetlerindeki değişiklikler, akarsu havzalarının hidrolojik döngüsünü etkiler. Bu değişiklikler, akarsuların debi, su seviyesi ve taşkın riski gibi faktörler üzerinde etkili olabilir.

Gelecek Tahminleri:

İklim Değişikliklerinin Etkisi: İklim modelleri, gelecekteki iklim değişikliklerinin akarsu havzaları üzerindeki etkilerini tahmin etmeye çalışır. Bu tahminler, yağış desenlerinin değişimi, kuraklık sıklığı, sıcaklık artışı ve buzul erimesi gibi faktörleri içerebilir.

Su Kaynakları Yönetimi: Gelecekte su kaynaklarının yönetimi, akarsu havzalarının sürdürülebilirliği için kritik olacaktır. Su talebinin artması, su kıtlığı riskini artırabilir ve su kaynaklarının daha etkili bir şekilde yönetilmesini gerektirebilir.

Çevresel Koruma: Akarsu havzalarının çevresel korunması ve restorasyonu, gelecekteki su kaynakları güvenliği için önemlidir. Biyolojik çeşitliliğin korunması, kirliliğin azaltılması ve su kalitesinin iyileştirilmesi, akarsu havzalarının sağlıklı işleyişini sürdürmek için önemli adımlardır(Şekil 1).

Şekil 2: Jeolojik Kesitler (Hakyemez, 2014)

Sedimanter Yapılar: Tortul kayalardaki çeşitli sedimanter yapılar incelenir. Bu yapılar, tortul birikimlerin oluşum süreçleri ve çevresel koşullar hakkında bilgi verebilir (örneğin, çapraz tabakalaşma, konglomeraların içindeki yuvarlak çakıllar).

Metamorfizma Derecesi: Kesitteki metamorfik kayaların derecesi belirlenir. Bu, bölgenin geçirdiği metamorfik süreçlerin türünü ve yoğunluğunu gösterir.

Jeolojik Tarih ve Olaylar: Kesit, bölgenin jeolojik tarihini ve oluşum süreçlerini yorumlamaya yardımcı olabilir.

Bu, bölgenin jeolojik evrimini ve geçmişteki jeolojik olayları anlamamıza yardımcı olur. Jeolojik kesitlerin yorumlanması, jeologlar ve jeo-mühendisler tarafından yapılır ve bölgenin doğal kaynakları, çevresel riskleri ve coğrafi özellikleri hakkında önemli bilgiler sağlar. Bu bilgiler, maden arama, inşaat planlaması, çevresel koruma ve jeolojik tehlikelerin değerlendirilmesi gibi alanlarda kullanılabilir.

Bu şekilde yatık bir kıvrım gözlenmekte olup antiklinal çekirdeğindeki kayaç en yaşlıdır.

Buna göre 1 numaralı kayaç en yaşlı 5 numaralı kayaç ise en gençtir.

Foto 3: Jeolojik Yapıların Yorumlanması

https://acikders.ankara.edu.tr/pluginfile.php/68244/mod_resource/content/0/JOLOJ%C4%B0K%20ZAMAN%20VE%20FOS%C4%B0LLER.pdf (Son Erişim Tarihi 02/06/2024)

Yer şekilleri, yüzeyde görülen ve jeolojik, hidrolojik ve atmosferik süreçlerin etkileşimi sonucunda oluşan fiziksel özelliklerdir. Yer şekillerinin oluşum süreçleri ve tabiat okumaları, doğanın nasıl şekillendiğini anlamamıza ve çevresel süreçleri yorumlamamıza yardımcı olur. İşte bazı yaygın yer şekilleri ve oluşum süreçleri:

Dağlar ve Sıradağlar: Dağlar, levha çarpışmaları, volkanik aktivite veya tektonik kuvvetlerin etkisiyle oluşur. Levhaların çarpışması sonucu sıkışma ve kıvrılmalar meydana gelir ve bu da dağların oluşumunu sağlar. Volkanik dağlar ise magma'nın yeryüzüne çıkması ve katılaşması sonucu meydana gelir.

Vadiler ve Kanyonlar: Vadiler ve kanyonlar, akarsuların yüzeyde aşındırıcı etkileriyle oluşur. Akarsular, zamanla yataklarını derinleştirir ve çevredeki kara parçalarını aşındırarak vadiler ve kanyonlar oluşturur.

Ovalar ve Platoslar: Ovalar, genellikle akarsuların, rüzgarların ve buzulların etkisiyle oluşan düz veya hafif eğimli arazilerdir. Platoslar ise yükselmiş düz arazilerdir ve genellikle erozyon süreçleriyle oluşur.

Deniz Kıyıları ve Kıyı Şeritleri: Deniz kıyıları, dalgaların, gelgitlerin ve kıyı erozyonunun etkisiyle şekillenir. Kıyı şeritleri, kumsallar, lagünler, kayalık sahil şeritleri gibi çeşitli yer şekillerini içerebilir.

Maarlar ve Kraterler: Volkanik aktivite sonucu oluşan maarlar ve kraterler, volkanların patlaması veya magma'nın yeryüzüne çıkması sonucu oluşur. Maarlar genellikle su dolu olabilirken, kraterler kuru veya içlerinde lav gölleri barındırabilir.

Tabiat okumaları, yer şekillerinin oluşum süreçlerini ve çevresel etkileşimleri gözlemleyerek doğal süreçleri anlama ve tahmin etme sürecidir. Bu okumalar, çevresel riskleri belirleme, doğal afetlerin etkilerini azaltma ve ekosistemlerin korunması gibi alanlarda önemlidir. Ayrıca, tabiat okumaları doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımını ve çevresel korumanın sağlanmasını destekler. Bu nedenle, jeologlar, çevre bilimcileri ve coğrafyacılar gibi uzmanlar, tabiat okumaları yaparak doğanın işleyişini daha iyi anlamaya ve korumaya çalışırlar.

Kıyı taraçaları, deniz seviyesinin daha yüksek olduğu dönemlerde oluşmuş olan ve kıyı boyunca paralel uzanan yükseklik farklarına sahip düzlüklerdir. Bu taraçalar, deniz seviyesi düştüğünde kıyından uzaklaşarak oluşurlar ve genellikle denizel çökellerden oluşur. Kıyı taraçaları, doğa okumaları açısından önemlidir çünkü:

Deniz Seviyesi Değişikliklerini Gösterir: Kıyı taraçaları, deniz seviyesindeki değişiklikleri gösterir. Bu taraçaların yüksekliği, deniz seviyesinin geçmişteki seviyelerini belirleyebilir ve iklim değişikliklerinin etkilerini yansıtabilir.

Jeolojik Süreçleri Anlamaya Yardımcı Olur: Kıyı taraçaları, jeolojik süreçlerin anlaşılmasına yardımcı olur. Örneğin, deniz seviyesinin düşmesi ve yükselmesi gibi tektonik ve iklimsel süreçlerin etkilerini gözlemlememize yardımcı olabilir.

Tarihsel Çevresel Koşulları Gösterir: Kıyı taraçaları, geçmişteki çevresel koşulları gösterir.

Deniz seviyesi düştüğünde, bu taraçalar kıyından uzaklaşır ve eski kıyı çizgisinin yerini gösterir.

Ekosistemlerin Korunması ve Yönetimi: Kıyı taraçaları, çeşitli ekosistemlere ev sahipliği yapar.

Bu ekosistemler, kıyı taraçalarının doğal yapısını ve biyolojik çeşitliliğini korumak için önemlidir.

Turizm ve Rekreasyon Potansiyeli: Kıyı taraçaları, turizm ve rekreasyon için potansiyel sunar.

Bu alanlar, doğal güzellikleri, manzaraları ve aktiviteleriyle turistleri cezbetmektedir.

Doğa okumaları, kıyı taraçalarının oluşum süreçlerini, çevresel etkileşimlerini ve tarihsel değişimlerini inceleyerek doğanın işleyişini anlama sürecidir. Bu okumalar, çevresel değişimlerin etkilerini anlamak,

ekosistemleri korumak ve sürdürülebilir kıyı yönetimi stratejileri geliştirmek için önemlidir.

İklim ve doğa okumaları, çevresel süreçlerin ve doğal sistemlerin anlaşılmasına yönelik önemli bir araçtır. İklim, hava durumu örüntülerinin uzun vadeli davranışlarını ve değişikliklerini ifade ederken, doğa okumaları ise doğal ortamın işleyişini ve çevresel süreçleri anlama sürecidir. İklim ve doğa okumalarının önemi şu şekilde açıklanabilir:

Doğal Süreçleri Anlamak: İklim ve doğa okumaları, doğanın işleyişini ve çevresel süreçleri anlamamıza yardımcı olur. Bu, iklim değişiklikleri, ekosistem dinamikleri, su döngüsü gibi önemli kavramların anlaşılmasını sağlar.

Çevresel Değişimleri Belirlemek: İklim ve doğa okumaları, çevresel değişimleri belirleme ve izleme konusunda kritik bir rol oynar. İklim değişiklikleri, habitat kaybı, türlerin göç hareketleri gibi çeşitli değişimler, iklim ve doğa okumaları aracılığıyla gözlemlenebilir.

Sürdürülebilirlik ve Koruma Stratejileri Geliştirmek: İklim ve doğa okumaları, sürdürülebilirlik ve doğal kaynakların korunması konusunda stratejilerin geliştirilmesine katkıda bulunur. Bu okumalar, ekosistemlerin korunması, biyoçeşitliliğin sürdürülmesi ve çevresel risklerin azaltılması için temel bilgiler sağlar.

Tarım, Su Kaynakları ve Enerji Planlaması: İklim ve doğa okumaları, tarım, su kaynakları yönetimi ve enerji planlaması gibi alanlarda önemli bir rol oynar. İklim öngörülleri, tarım verimliliğini etkilerken, su kaynaklarının yönetimi ve enerji üretimi stratejileri de iklim ve doğa okumalarına dayanır.

Doğal Afetlerin Tahmini ve Risk Yönetimi: İklim ve doğa okumaları, doğal afetlerin tahmin edilmesi ve risk yönetimi konusunda önemlidir. İklim değişiklikleri, taşkınlar, kuraklık, fırtınalar gibi doğal afetlerin sıklığını ve şiddetini etkileyebilir ve bu durumlar iklim ve doğa okumalarıyla izlenir. İklim ve doğa okumaları, doğal dünyanın karmaşık yapısını anlamak ve insan-çevre etkileşimlerini yönetmek için temel bir gerekliliktir. Bu okumalar, bilimsel araştırmalar, politika oluşturma ve eylem planları geliştirme süreçlerinde önemli bir rol oynamaktadır.

Şekil 3: Yapay Zeka Çizimleri

Bitki örtüsü, belirli bir bölgenin bitki türlerinin oluşturduğu toplam bitki örtüsüdür. Tabiat okumaları, bu bitki örtüsünün yapısını, bileşimini ve işlevlerini inceleyerek doğanın işleyişini anlamaya yönelik bir süreçtir. Bitki örtüsü ve tabiat okumalarının önemi şu şekilde açıklanabilir:

Ekosistemlerin Anlaşılması: Bitki örtüsü ve tabiat okumaları, çeşitli ekosistemlerin yapısını ve işleyişini anlamamıza yardımcı olur. Bu, ormanlar, çayırlar, bataklıklar, çalılıklar gibi farklı bitki topluluklarının ekolojik rollerini ve etkileşimlerini incelemeyi içerir.

Biyoeçeşitliliğin Değerlendirilmesi: Bitki örtüsü ve tabiat okumaları, bir bölgedeki biyoeçeşitliliği değerlendirmemize yardımcı olur. Bu, bitki türlerinin çeşitliliği, dağılımı ve popülasyonları hakkında bilgi sağlar ve biyolojik kaynakların korunması için önemli veriler sunar.

İklim Değişikliklerinin İzlenmesi: Bitki örtüsü ve tabiat okumaları, iklim değişikliklerinin etkilerini izlememize yardımcı olur. Bitki örtüsü, iklim ve çevresel koşullara duyarlı olduğundan, değişen iklim koşullarının bitki örtüsü üzerindeki etkilerini gözlemlemek iklim değişikliği çalışmaları için önemlidir.

Toprak Erozyonu ve Su Döngüsü: Bitki örtüsü, toprak erozyonunu önler ve su döngüsünü düzenler. Tabiat okumaları, bitki örtüsünün toprak stabilitesi, erozyon kontrolü ve su tutma kapasitesi üzerindeki etkilerini değerlendirir.

Tarım ve Ormancılık Planlaması: Bitki örtüsü ve tabiat okumaları, tarım ve ormancılık planlaması için önemli veriler sağlar. Bitki örtüsünün bileşimi ve dağılımı, tarım alanlarının verimliliğini etkilerken, ormanların yönetimi ve korunması için stratejiler geliştirmede de kullanılır.

Rekreasyon ve Doğa Turizmi: Bitki örtüsü ve tabiat okumaları, rekreasyon ve doğa turizmi için önemli bir kaynaktır. Doğal parklar, korunan alanlar ve doğal rezervler, ziyaretçilere doğal çevrenin güzelliklerini

ve eşsizliğini keşfetme fırsatı sunar. Bu nedenlerden dolayı, bitki örtüsü ve tabiat okumaları, doğal dünyanın korunması, sürdürülebilir kullanımı ve insan-çevre etkileşimlerinin yönetimi için önemli bir rol oynar. Bu okumalar, bilimsel araştırmaların yanı sıra doğal kaynakların korunması ve çevresel eğitim programlarının geliştirilmesinde de kullanılır.

Sonuç olarak doğa okumalarını teşvik etmek ve desteklemek için şu önerileri düşünebiliriz: Doğa Etkinlikleri Düzenleme: Yerel topluluklar veya doğa koruma grupları, doğa yürüyüşleri, kuş gözlemi gezileri, botanik turları gibi çeşitli doğa etkinlikleri düzenleyebilir. Bu etkinlikler, insanların doğayla doğrudan etkileşim kurmalarını ve doğa okumalarını teşvik eder.

Eğitim Programları ve Seminerler: Okullar, kütüphaneler ve toplum merkezleri, doğa hakkında eğitim programları ve seminerler düzenleyebilir. Bu programlar, çocuklardan yetişkinlere kadar her yaştan insanı doğa hakkında bilinçlendirmeye ve bilgi sahibi yapmaya yönelik olabilir.

Doğa Rehberliği Hizmetleri: Profesyonel doğa rehberleri veya doğal yaşam uzmanları, doğa turları düzenleyerek insanlara doğal alanlarda rehberlik edebilir. Bu turlar, katılımcılara doğa hakkında bilgi verirken aynı zamanda güvenli ve bilinçli bir şekilde doğa ile etkileşimde bulunmalarını sağlar.

Doğa Okumalarını Destekleyen Kaynaklar: Toplumlar, doğa okumalarını destekleyen kaynaklar sunabilir. Bunlar arasında doğal alanlar için rehber kitaplar, kuş tanıma kartları, botanik rehberler ve diğer doğa gözlem malzemeleri bulunabilir.

Doğal Alanların Korunması ve Erişilebilirliği: Doğal alanların korunması ve erişilebilirliğinin artırılması, insanların doğa okumalarını teşvik edebilir. Parklar, korunmuş alanlar ve yeşil alanlar gibi doğal alanların bakımı ve korunması önemlidir.

Dijital Platformların Kullanımı: Dijital platformlar, doğa okumalarını desteklemek için kullanılabilir. Mobil uygulamalar, doğa rehberleri, çevrimiçi doğa kursları ve sanal doğa turları gibi araçlar, insanların doğayı daha iyi anlamalarına ve keşfetmelerine yardımcı olabilir. Bu öneriler, doğa okumalarını teşvik etmek ve doğal dünyaya olan bağlılığı artırmak için kullanılabilecek çeşitli yöntemleri içerir. Toplumlar, bu tür faaliyetleri teşvik ederek çevreye duyarlı bir yaşam tarzını destekleyebilirler.

Biyomimikriyi daha etkili bir şekilde uygulamak için aşağıdaki önerileri göz önünde bulundurabilirsiniz:

Doğaya Daha Fazla Zaman Ayırın: Doğayı keşfetmek ve gözlemlemek için düzenli olarak zaman ayırın. Farklı ekosistemleri ziyaret edin ve doğadaki

çeşitliliği gözlemleyin. Doğadaki organizmaların yapılarını, işlevlerini ve adaptasyonlarını inceleyin.

İlham Almak İçin Geniş Bir Perspektif Edinin: Biyomimikriyi uygularken sadece teknik veya bilimsel bir bakış açısıyla değil, aynı zamanda felsefi, kültürel ve sanatsal açılardan da düşünün. Doğanın sunduğu ilhamı farklı bakış açılarıyla değerlendirerek yaratıcı çözümler geliştirebilirsiniz.

İşbirliği Yapın: Biyomimikri, farklı disiplinlerden insanların bir araya gelerek ortak çözümler geliştirmesi için bir fırsattır. Mühendisler, biyologlar, tasarımcılar, mimarlar ve diğer uzmanlar bir araya gelerek doğadan ilham alınan çözümleri geliştirebilirler.

Eğitim ve Bilgi Paylaşımı: Biyomimikri konusunda eğitim alın ve bilgi paylaşımına katkıda bulunun. Seminerlere, konferanslara ve atölyelere katılın. Ayrıca, biyomimikriyi yaygınlaştırmak için eğitim materyalleri hazırlayın ve bu konuda bilgi paylaşımı yapın.

Gerçek Dünya Uygulamaları Geliştirin: Biyomimikriyi gerçek dünya problemlerine çözüm üretmek için kullanın. Endüstriyel tasarım, enerji üretimi, malzeme bilimi, tarım ve sağlık gibi çeşitli alanlarda biyometik çözümler geliştirebilirsiniz.

Sürdürülebilirlik ve Doğal Kaynak Kullanımını Göz Önünde Bulundurun: Biyomimikri uygularken, sürdürülebilirlik ilkelerini ve doğal kaynakların etkili kullanımını göz önünde bulundurun. Doğadan ilham alırken, doğal ekosistemlere zarar vermeden ve kaynakları israf etmeden çözümler geliştirin. Bu önerileri göz önünde bulundurarak, biyomimikriyi etkili bir şekilde uygulayabilir ve doğadan ilham alarak sürdürülebilir çözümler geliştirebilirsiniz.

Tabiatın sunduğu ilhamın ve öğretilerin, insanlık için sınırsız bir kaynak olduğunu görmekteyiz. Biyomimikri, bu doğal kaynakları anlamamıza, değerlendirmemize ve insan yaşamını iyileştirmek için kullanmamıza olanak tanır. Doğadan ilham alarak geliştirilen çözümler, sürdürülebilirlik, verimlilik ve yenilikçilik açısından büyük potansiyele sahiptir. Sonuç olarak, biyomimikri sadece teknoloji ve tasarım alanında yenilikçi çözümler sunmakla kalmaz, aynı zamanda insanın doğa ile olan ilişkisini derinleştirir ve doğanın korunması konusunda farkındalık yaratır. Gelecek nesiller için daha yaşanabilir bir dünya inşa etmek için doğadan ilham almaya devam etmeli ve biyomimikri prensiplerini daha geniş bir perspektifle benimsemeliyiz. Bu şekilde, doğa ile uyumlu ve dayanıklı sistemler oluşturarak insanlığın geleceğini güçlendirebiliriz.

Kaynaklar

- Eryılmaz, H. (2015). Biyomimikri ve Ergonomi: Tasarımda Doğadan Yenilikçi İlham. Süleyman Demirel Üniversitesi Mühendislik Bilimleri ve Tasarım Dergisi, 3(3), 469-474.
- Fıstıkçı, N.K., Gündüz, E., 2021, Biyomimikri ve Mekânsal Tasarımdaki Yer, Inonu University Journal of Art and Design (2021) ISSN: 1309-9876 E-ISSN: 1309-9884
- Güneş, Ü. (2018). Tabiatın Taklidi mi Yoksa Tabiatın Prensipleri mi? Hendese Bilim, Teknoloji ve Düşünce Dergisi, 75-78.
- Hakyemez, Y.H., 2014, Kuzey Kıbrıs'ın Temel Jeolojik Özellikleri, TPJD Bülteni, Cilt26, Sayı2, Sayfa 7-46,
- Karabetça, A. R. (2016). Biyomimikri destekli mekan tasarımı ölçütler ve bu ölçütlerin örnekler üzerinde incelenmesi. (Doktora Tezi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Fak., İstanbul).Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Karabetça, A. (2018). Biyomimikri Destekli Tasarım Ölçütleri ile Yenilikçi Mekanlar Yaratılması. The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication - TOJDAC, 104-111. <https://doi.org/10.7456/10801100/010>
- Marshall, A. (2009). Wild Design: Ecofriendly Innovations Inspired By Nature.North Atlantic Books, California.
- URL-1:<https://www.youtube.com/watch?v=rblSLX43W8M&t=129s> (02.06.2024)
- URL-2: <https://www.derscografya.com/akarsularin-olusturdugu-yer-sekilleri/> (Son Erişim Tarihi 02/06/2024)
- URL-3:<https://of.karatekin.edu.tr/tr/havza-yonetimi-anabilim-dali-8939-sayfa-si.karatekin> (Son Erişim Tarihi 02/06/2024)
- TDK: Türk Dil Kurumu, Büyük Türkçe Sözlük (1986: 2108).
- Yıldız, H. (2012). Endüstri ürünleri tasarımı kapsamında biyomimetik tasarımın yeri ve metodolojisi. (Doktora tezi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Malzeme Tasarımı

Prof. Dr. Seval Hale GÜLER¹

1. Mühendislik Malzemelerinin Tarihçesi
2. Malzeme Seçim Kriterleri
3. Geleneksel Malzeme Tasarım Yöntemleri
4. Modern Hesaplamalı Yöntemler
5. Uygulama Örnekleri
6. Gelecek Çalışma Önerileri

1. Mühendislik Malzemelerinin Tarihçesi

1.1 Metal Malzemelerin Tarihsel Gelişimi

İnsanlık tarihinin en eski teknolojik atılımlarından biri metallurjinin doğuşudur. Antik dönemde (M.Ö. 8000–7000) doğada serbest halde bulunan bakırın basit fırınlarda ısıtılarak işlenmesiyle başlayan Bakır Çağı, sonraki yüzyıllarda bakırın %90–95 oranında bakır, %5–10 oranında kalay içeren bronz alaşımlara dönüştürülmesiyle Bronz Çağı'na evrildi. Bronz, hem sertlik hem de işlenebilirlik dengesi sayesinde alet ve silah yapımında devrim yarattı [1]

M.Ö. 1200 civarında demirin yaygın kullanımıyla başlayan Demir Çağı ise, bronzun yerini daha dayanıklı ve yaygın demir-karbon alaşımlarına bırakmasıyla başlamıştır. Erken demircilik teknikleri, karbon içeriği kontrolü yapılmadan elde edilen dövme demir ürünleriyle sınırlıydı; ancak ilerleyen yüzyıllarda fırın teknolojilerinin gelişmesiyle kontrollü karbon alaşımları yapılabilir hâle geldi [2].

18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyıl başlarında, sanayileşmenin yükselişiyle birlikte çelik talebi zirveye ulaştı. 1855'te Sir Henry Bessemer tarafından

¹ Doç. Dr., Munzur Üniversitesi

patentlenen dönüştürme fırını (Bessemer prosesi), ham demirdeki fazla karbonu basınçlı hava üfleyerek uzaklaştırarak ton başına üretim maliyetini dramatik biçimde düşürdü [3]. Bu gelişme, demiryolları, köprüler ve yapı çeliği üretiminde devrim yarattı.

20. yüzyılda nikel, kobalt, titanyum gibi elementlerin alaşımlara eklenmesiyle “süper alaşımlar” ortaya çıktı. Başta havacılık türbin kanatları olmak üzere yüksek sıcaklık ($> 800\text{ }^{\circ}\text{C}$) ve korozyon direnci gerektiren ortamlarda Ni-tabanlı süper alaşımlar kullanıldı [4].

Klasik döküm ve haddelenmiş malzemelerin ötesinde **toz metalurjisi yöntemi** karışık metal tozlarının preslenip sinterlenmesiyle yüksek yoğunlukta ve iyi mekanik özellikli parçalar elde edilmesini sağladı [5]. **Metal 3B Baskı (Additive Manufacturing)**, 1990’larda geliştirilen Selective Laser Melting, Electron Beam Melting gibi yöntemler, karmaşık geometri ve kontrollü mikroyapı sunarak havacılık ve medikal uygulamalarda öne çıktı [6].

1.2. Seramik Malzemelerin Tarihsel Gelişimi

Antik Çağ’da seramik üretimi, insanlığın ilk yüksek teknoloji uygulamalarından biri olarak kabul edilir. Japonya’da MÖ 10.000, Yakın Doğu’da ise MÖ 6000 civarında ortaya çıkan pişmiş toprak kaplar; kilin hazırlığı, şekillendirilmesi, sırlanması ve kontrollü atmosfer fırınlamayı kapsayan bir dizi ileri teknik içeriyordu. Bu dönemde çömlekçiliğin temel yöntemleri kilin rafinasyonu, temperleme, çarkla dönme, sırlama ve oksijen kontrollü pişirme artık bilinmekteydi [7, 8].

Zamanla, sır teknolojisinde de önemli adımlar atıldı. MÖ 2. binyılda Yakın Doğu’da saydam ve yarı saydam sırlı topraktan pişmiş taş çanaklar, Çin’de ise Han hanedanlığından itibaren (MÖ 202–MS 220) porselen benzeri beyaz ve ince duvarlı seramikler üretilmeye başlandı. Ayrıca, MÖ 2000’lerden başlayarak Mısır’da geliştirilen faience (fayans) malzemeler, yapılarından dolayı ilk yüksek teknoloji seramik olarak tanımlanır [9].

Ortaçağ’dan itibaren, Çin’de Tang (MS 618–907) ve Song (MS 960–1279) dönemlerine gelindiğinde porselen üretimi zirveye ulaştı; kaolin ve feldspattan oluşan beyaz pişirim gövdeleri, yüksek sıcaklıklarda ($> 1300\text{ }^{\circ}\text{C}$) sinterlenerek hem mekanik hem de estetik mükemmellik düzeyine erişti [10]. Bununla paralel olarak İslam dünyasında, IX. yüzyıldan itibaren kalay oksit (SnO_2) opaklaştırıcı olarak kullanılması mavi-beyaz İznik çinileri ve Moorish frit çiniler geliştirilmiştir [11].

20. yüzyıl malzeme bilimiyle birlikte seramikler de işlevsel malzemeler hâline geldi. Yüksek sıcaklık uygulamaları için alumina (Al_2O_3), zirkonyum

oksit (ZrO_2) ve silisyum nitrür (Si_3N_4) gibi ileri seramikler geliştirildi; termal bariyer kaplamalar, kesme takımları ve biyomalzemelerde kullanım kazandı. **Günümüzde** ise sıcak izostatik presleme, sıcak kalıplama ve 3B baskı (additive manufacturing) teknikleri, nanokompozit ve fonksiyonel seramiklerin karmaşık geometrilerde üretimine olanak tanıyor [12]. Özellikle silisyum karbür (SiC) ve zirkonya bazlı seramiklerin toz yataklı lazer eritme yöntemleriyle üretilmesi, yüksek mekanik dayanım ve termal kararlılık gerektiren havacılık, uzay ve nükleer uygulamalarında yeni ufuklar açmaktadır [13]

1.3. Polimer Malzemelerin Tarihsel Gelişimi

Doğal polimerlerin belki de en eski örnekleri selüloz ve kauçuktur. Selüloz, bitki hücre duvarlarının temel yapıtaşı olarak binlerce yıldır kâğıt ve tekstil üretiminde kullanılmaktadır. Modern malzeme bilimi açısından, selülozun moleküler düzeni ve hidrojen bağları, yüksek mekanik dayanım ve biyobozunur özellikler sunar [14]. Kauçuk ise, Mesoamerika toplumlarında M.Ö. 1600'lerde top yapımı için kullanılmıştır; ancak Charles Goodyear'ın 1839'da kükürtle vulkanizasyonu keşfetmesiyle elastomer olarak ticari potansiyeli ortaya çıkmıştır. Vulkanizasyon, uzun poliizopren zincirleri arasında çapraz bağlar oluşturarak elastikiyet ve dayanımı dramatik biçimde iyileştirmiştir [15].

1907'de Leo H. Baekeland, fenol ve formaldehitin kondenzasyonu yoluyla ilk tamamen sentetik termoset polimer olan Bakelite'i geliştirdi [16]. Bakelite, elektriksel yalıtkanlık, ısı dayanımı ve şekil koruma özellikleriyle 20. yy. başında radyo ve telefon gibi elektriksel cihazlarda yaygınlaştı. Ardından 1926–1933 yılları arasında Waldo L. Semon ve G. Allan Stahl, PVC'yi (polivinil klorür) plastikleştirerek esnek ve işlenebilir hale getirdi; 1940'lardan itibaren boru, kaplama ve ambalaj endüstrisinde temel malzeme oldu [17].

1960'lardan itibaren havacılık ve uzay uygulamaları, daha yüksek sıcaklık, kimyasal direnç ve mekanik performans gerektirdi. Bu ihtiyaç, aromatik poliaryleterler (PEEK), poliimidler ve polibenzimidazoller (PBI) gibi yüksek performans termoplastiklerinin geliştirilmesini tetikledi. Örneğin, PEEK; 343 °C'de eriyen, 250 °C'ye kadar sürekli kullanım sıcaklığı sunan yarı-kristalin bir termoplastiktir [18]. PBI ise 1961'de Carl S. Marvel ve H. Vogel tarafından keşfedildi; 400 °C üzeri sıcaklıklarda mekanik ve kimyasal stabilitesini koruyarak astronot giysileri ve itfaiyeci ekipmanlarında tercih edilir [19]. Bu polimerler sıklıkla karbon ve cam elyaf takviyeleriyle kompozit formda kullanılır; bu sayede özgül mukavemet ve sertlik değerleri, metalik malzemeleri aşabilecek düzeylere ulaşır.

1.4 Diğer Mühendislik Malzemesinin Tarihsel Gelişimi

Kompozit malzemeler, antik dönemde saz ve kil karışımı tuğlalar ilk doğal kompozitleri oluştururken [20], 20. yy.'ın ortalarına gelindiğinde cam elyaf takviyeli polimerler (GFRP) ve ardından karbon elyaf takviyeli polimerler (CFRP) endüstride yaygınlaştı. Bu gelişim, yüksek özgül mukavemet ve korozyon direncine sahip hafif malzemelerin havacılık ve otomotiv sektöründe kullanılmasını mümkün kıldı[20].

Nanomalzemesler, boyutları 1–100 nm arasında değişen ve bu boyut ölçeğinde fiziksel, kimyasal ve mekanik özellikleri ayırt edici şekilde farklılaşan malzemelerdir [21]. Orta Çağ'da camlarda altın nanopartiküller kullanılarak renk elde edilmesi, nanoteknolojinin ilk uygulamalarına örnektir [22]. Günümüzde ise altın ve gümüş nanopartiküller, karbon nanotüpler ve kuantum noktalar gibi yapıların keşfi, elektronik, biyomedikal ve kataliz alanlarında devrim yarattı.

Hibrit malzemeler, organik ve inorganik bileşenleri atomik veya moleküler seviyede birleştirerek her iki sınıfın avantajlarını sunar. 1980'lerde polimer-seramik hibritler üzerine başlayan çalışmalar, daha sonra metal-organik çerçeveler (MOF) ve ters faz emülsiyon temelli hibritler ile genişledi. Bu malzemeler, yüksek yüzey alanı, ayarlanabilir gözeneklilik ve işlevsellik sayesinde gaz depolama, sensör ve katalitik uygulamalarda ön plana çıktı [23].

Yarı iletkenler, elektriksel iletkenlikleri yalıtkan ile iletken arasında değişen malzemelerdir. Michael Faraday'ın 1833'teki yarı iletken eylem gözlemi ile başlayan süreç, 1947'de Bell Labs'de ilk transistörün icadıyla hız kazandı. Silikonun 1950'lerde mikroelektronikte temel malzeme olarak benimsenmesi, entegre devrelerin ve modern bilgisayar çağıının doğuşuna zemin hazırladı. Günümüzde GaN, SiC ve organik yarı iletkenler ileri optoelektronik ve elektronik uygulamalarda kullanılıyor [24].

2. Malzeme Seçim Kriterleri

Malzeme seçimi, bir yapının veya parçanın hem mekanik hem de ekonomik açıdan en iyi performansı göstermesini sağlamak için kritik bir adımdır. Bu süreçte öncelikle malzeme özellikleri dikkate alınır. Ardından parçanın imalat yöntemi belirlenir, Ashby diyagramları yardımıyla farklı özellik veya yöntemler karşılaştırılarak optimum adayların belirlenmesi sağlanabilir. Böylece hem teknik gereksinimleri hem de üretim koşullarını en verimli biçimde karşılayan malzeme seçimi gerçekleştirilir.

2.1 Mekanik Özellikler

Malzeme seçerken en temel kriterlerden biri, uygulamanın gerektirdiği mukavemet, sertlik ve tokluk değerlerini karşılayabilmektir. Mukavemet (gerilme altında kalma dayanımı), çekme veya basınç gibi yüklere karşı malzemenin ne kadar dayanabileceğini belirler. Yüksek mukavemetli malzemeler yapısal uygulamalarda zorunludur [25]. Sertlik, malzemenin yüzeySEL çizilmeye veya yerel plastik deformasyona karşı direncidir; aşınma ve yüzey hasarını minimize etmek için kritik öneme sahiptir [25]. Tokluk, çatlak büyümesini ve ani kırılmaları engelleme yeteneğidir; özellikle darbe veya şok yüklerinin hakim olduğu ortamlarda malzemenin parçalanmadan enerjiyi absorbe etmesini sağlar [25]. Bu üç özellik arasındaki denge, genellikle malzemenin mikro yapısı ve alaşımlama ile kontrol edilir. Örneğin, ince taneli çeliklerde artan taneler arası sınırlar, hem mukavemeti hem de tokluğu iyileştirebilir.

2.2 Fiziksel Özellikler

Isı yönetimi, ağırlık ve elektriksel işlevsellik pek çok uygulamada kritik rol oynar. Isıl iletkenlik (k), Malzemenin ısıyı ne kadar hızlı iletebildiğini gösterir. Elektronik bileşen soğutmasından termal bariyer kaplamalarına kadar birçok alanda malzeme performansını belirler. Nanoyapılı ve katmanlı malzemelerde ısı geçişi, ara yüz etkinliklerine bağlı olarak dramatik şekilde değişebilir (10^{-2} – 10^3 W/mK aralığı). Yoğunluk (ρ), birim hacim başına düşen kütleyi tanımlar. Hafif yapılar için düşük yoğunluklu alüminyum, magnezyum veya polimer kompozitler tercih edilirken, özgül mukavemet (σ_y/ρ) veya özgül sertlik (H/ρ) gibi malzeme indisleri kullanılır. Elektriksel iletkenlik (σ), elektrik akımını taşıyabilme yeteneği ile tanımlanır. Kablo, elektronik bağlantı ve elektrot malzemelerinin seçimi iletkenlik/yalıtkanlık özelliğine göre belirler. Metallerde tipik olarak 10^6 – 10^8 S/m aralığında olup, yarı-iletken ve izolatörlerde çok daha düşük değerlere sahiptir [26-28]

2.3 Kimyasal Kararlılık ve Korozyon Direnci

Malzeme tasarımında kimyasal kararlılık, malzemenin hizmet ömrü boyunca ortam koşullarına (pH, potansiyel, sıcaklık, agresif iyonlar vb.) karşı mekanik ve yüzey özelliklerini koruma yeteneğini ifade eder. Bir malzemenin kararlı faz veya bileşik olarak kalabilmesi, Gibbs serbest enerjisinin (ΔG) negatif olmasıyla belirlenir. Negatif ΔG , reaksiyonun kendiliğinden ilerleyebileceğini; pozitif ΔG ise malzemenin bozunmaya meyilli olduğunu gösterir [29]. Tasarımcılar, çalışma çevresinin pH ve elektrik potansiyelini bu diyagramlar üzerinden inceleyerek malzeme seçimi veya koruyucu kaplama stratejisi geliştirirler. Ayrıca

elektrokimyasal deneylerden elde edilen korozyon akımlarını kullanarak malzeme ömrünü sayısal olarak tahmin eder ve gereken koruma sistemlerini (kaplamalar, inhibitörler) optimize eder[30].

2.4 İmalat ve İşlenebilirlik

Malzeme tasarımında imalat seçilen malzemenin öngörülen üretim süreçlerinde ne kadar kolay işlenebileceğini ve maliyet etkinliğini belirler. İşlenebilirlik, özellikle talaşlı imalat süreçlerinde malzemenin yüzey kalitesi, takım ömrü ve proses verimliliği üzerindeki etkisini tanımlar. Tasarımcı; döküm, ekstrüzyon, haddeleme, toz metalurjisi veya eklemeli imalat gibi yöntemlerden birini seçerken, malzemenin akışkanlık, toz sıkıştırılabilirlik, eriyik viskozitesi uyumluluğunu göz önünde bulundurur[31]. Design and Process Performance Index (DePrI) gibi metrikler, farklı imalat süreçlerinin teknik performansını karşılaştırarak optimal malzeme-proses eşleştirmesi sağlar [31]. **İşlenebilirlik kriterlerine bakıldığında Machinability Index (MI)** malzemenin talaş kaldırma direnci, yüzey pürüzlülüğü ve takım aşınması gibi performans göstergelerinin bir bileşkesidir [32]. İşlenebilirlikte önemli bir değişkende **kesme kuvvetleri ve ısı yönetimidir**. Düşük termal iletkenlikli malzemelerde, yüksek kesme sıcaklıkları takım ömrünü hızla azaltır; bu nedenle soğutma ve kaplama stratejileri kritiktir [33, 34]

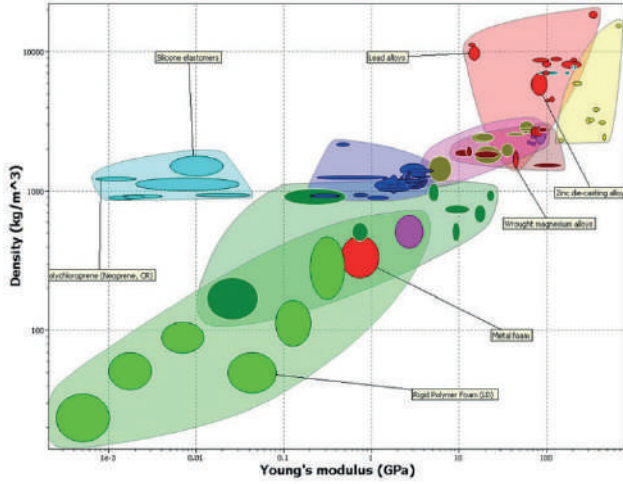
2.5 Maliyet ve Sürdürülebilirlik

Ham madde ve işleme maliyetleri malzemenin çalışma ömrü boyunca toplam maliyeti göz önünde bulundurularak belirlenir. Sürdürülebilirlik, yenilenebilir kaynak kullanımı, geri dönüşüm oranları ve karbon ayak izi, özellikle yeşil üretim hedefleriyle uyumlu malzeme tercihinin zorunlu kılar [35-37].

Ashby Diyagramlarının Kullanımı

Ashby diyagramları, malzemelerin iki veya daha fazla özelliklerini karşılaştırmalı olarak görselleştirmek ve hızlı ön eleme yapmak amacıyla log-log ölçeğinde hazırlanmış grafiklerdir. Bu diyagramlarda yatay ve dikey eksenler genellikle malzemenin yoğunluk, young modülü, çekme mukavemeti, ısıl iletkenlik veya sertlik gibi kritik özelliklerini temsil eder. Logaritmik ölçek kullanılması, çok geniş aralıklardaki değerlerin tek bir grafikte okunmasını sağlar. Her malzeme veya malzeme sınıfı, diyagram üzerinde bir nokta veya bölge olarak gösterilir; Örneğin düşük yoğunluk-yüksek rijitlik arayan bir tasarımcı, karbon fiber takviyeli kompozitleri diyagramdan kolaylıkla seçebilir. Ek olarak, malzeme performans indeksleri (örneğin özgül rijitlik E/ρ veya özgül mukavemet σ_t/ρ) doğrultusunda çizilen

iso-indeks çizgileri, en uygun malzemeyi belirlemeyi kolaylaştırır [38]. Ashby diyagramları, çok-kriterli malzeme seçim süreçlerinde hem mekanik tasarım hem de termal, elektriksel ya da kimyasal uygulamalarda ilk adım olarak yaygın şekilde kullanılır. Araştırmacılar ve mühendisler, CES Selector gibi yazılımlarla bu diyagramları genişletilmiş veritabanları üzerinden interaktif olarak inceleyerek detaylı optimizasyon yapabilmışlerdir [39]. Örnek bir diyagram Şekil 1’de verilmiştir.

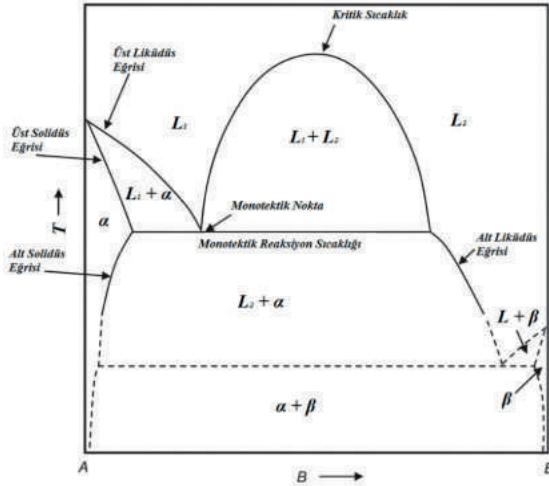
Şekil 1: Malzemelerin yoğunluk-young modülü grafiğini veren Ashby diyagramı (https://commons.wikimedia.org/wiki/File%3AAshby_plot_big.jpg?utm_)

3. Geleneksel Malzeme Tasarım Yöntemleri

3.1 Faz diyagramları

Faz diyagramları, yalnızca dengedeki fazları göstermekle kalmaz; aynı zamanda tasarımcıya “hangi kompozisyonda ve hangi sıcaklıkta hangi fazları elde ederim?” sorusunun cevabını vererek deneysel yöntemle geçmeden önce malzeme tasarımcısına yön verebilir. Tasarımcılar önce ilgili ikili veya üçlü sistemin basılı faz diyagramında, yatay eksenle kompozisyonu, dikey eksenle sıcaklığı izleyerek istenen mikro yapıyı elde edecek bileşimi ve sıcaklık aralığını belirleyebilir. Üçüncü bir alaşım elementi eklendiğinde, bu elementin diyagram üzerindeki izopleth (sabit bileşim çizgisi) kayışına bakılarak solvus ve liquidus/solidus sınırlarının nasıl değiştiği diyagram üzerinden takip edilebilir. Böylece yeni kompozisyonun hangi sıcaklıkta tek fazlı kalacağı veya hangi aralıkta iki fazlı bölgeye gireceği önceden kestirilebilir. İki fazlı bölge söz konusuysa, yatay bir “tie-line” boyunca lever

kuralı uygulanarak her fazın kütlece oranı hesaplanır; bu oranlar, kaba bir mekanik ve termal performans tahmininde kullanılır. Örnek bir faz diyagramı Şekil 2’de verilmiştir.

Şekil 2: İki bileşenli faz diyagramı (<https://malzemebilimi.net/monotektik-faz-donusumu-monotektik-faz-diyagrami.html>)

Bu ön analizler, laboratuvarıda üretilip test edilecek örnek kompozisyon sayısını önemli ölçüde azaltır; yalnızca kritik sıcaklık ve kompozisyon noktalarına odaklanarak deneme-yanılma süresini kısaltılabilir. Gerçek uygulamalarda kinetik etkilere bağlı olarak metastabil fazlar da kritik olabilir. Diyagram üzerine kararsız (metastable) kesitler eklenerek, soğuma hızıyla oluşabilecek yapılar tasarıma katılabilir. Bu yaklaşım, istenen mikro yapıların kontrolünde oldukça fazla kullanılır[40].

3.2 Termodinamik ve Kinetik Modeller

Faz denge ve dönüşüm süreçlerinin anlaşılması, malzeme tasarımında kritik rol oynar. Termodinamik modeller, temel olarak Gibbs serbest enerji hesaplamalarıyla faz stabilitelerini belirlerken; kinetik modeller, difüzyon ve faz dönüşüm hızlarını öngörerek proses parametrelerinin tasarımını yönlendirir. Aşındırma direncinden yüksek sıcaklık stabilitesine kadar malzeme performansını yükseltmek için faz dengesini ve dönüşüm kinetiklerini birlikte değerlendirmek kritik önemdedir. Termodinamik açıdan, sistemin bileşenlerinin potansiyel enerjisi Gibbs serbest enerji ($G = H - T \cdot S$) denklemiyle tanımlanır; burada H entalpi, S entropi ve T

mutlak sıcaklıktır. Farklı kompozisyonlar için çizilen Gibbs serbest enerji eğrileri karşılaştırılarak, en düşük G değerine sahip kararlı faz kompozisyonu belirlenir; örneğin, alaşımlarda düşük serbest enerjiye sahip fazların oranı artırılarak korozyon direnci veya yüksek sıcaklık stabilitesi optimize edilir [41] Farklı kompozisyonlar için Gibbs enerji eğrileri karşılaştırılarak en düşük enerjiye sahip kararlı faz kompozisyonu seçilir. Örneğin, alaşım tasarımında termodinamik optimizasyon; düşük G değerli fazların genişletilmesiyle korozyon direnci veya yüksek sıcaklık stabilitesi artırılır. [42] Difüzyon süreçlerinin tasarımı ise Fick'in birinci ve ikinci yasalarına dayanır. Sürekli hâl difüzyonunda Fick I. yasası ($J = -D \cdot \partial C / \partial x$) ile difüzyon akısı J, difüzyon katsayısı D ve konsantrasyon gradyanı $\partial C / \partial x$ arasında ilişki kurulur. Zamanla değişen difüzyon dağılımı için Fick II. yasası ($\partial C / \partial t = D \cdot \partial^2 C / \partial x^2$) kullanılır. Difüzyon katsayısının sıcaklık ve örgü parametrelerine bağlılığı sayesinde, ısıtım işlemleri ve sıcaklıkları, alaşımın homojenizasyonu veya yüzey mühendisliği süreçleri (ör. diffusion bonding, nitridasyon) için optimize edilir[43]. **Avrami Eşitliği ile dönüşüm fraksiyonu (X) ve zaman (t) ilişkisi modellenir.** **Tasarım uygulaması** Avrami parametreleri (k, n) deneysel verilerle belirlenip, tane büyüme ve faz çökme hızları öngörülür; bu da yaşlandırma süreçlerinin (örn. endüstride alüminyum alaşımlarında çökme sertleştirme) optimizasyonunu sağlar[44].

4. Modern Hesaplamalı Yöntemler

4.1 DFT (Yoğunluk Fonksiyonel Teorisi)

Yoğunluk Fonksiyonel Teorisi (DFT), malzeme yapılarının atomik düzeyde modellenmesi ve enerji band yapısı ile elektronik özelliklerin öngörülmesi amacıyla kullanılır. Kohn-Sham denklemlerinin çözümüyle elde edilen elektron yoğunluğu dağılımları, bir malzemenin iletkenlik, yarı-iletkenlik ve optoelektronik karakterlerini tahmin etmeye olanak tanır[45] Enerji band yapısı ve elektronik özellikler için DFT ile malzemenin bant aralıkları (band gap), efektif kütleleri ve yerel yoğunluk hal fonksiyonları hesaplanarak iletkenlik, yarı iletkenlik ya da yalıtkan davranışı tahmin edilir [46]. Foton ve fonon etkileşimleri, fonon dağılımı ve özgül ısı kapasitesi hesaplamaları ile malzemelerin termal iletkenlik ve genleşme katsayıları tahmin edilir[47]. DFT ile tek kristal bazlı elastik sabitler bunlardan türetilen young modülü, kayma modülü ve bulk modül hesaplanır. Bu veriler makroskopik mekanik performansı öngörmeye kullanılır[48].

Bu özelliklerin sayısal olarak elde edilmesi, yeni malzeme adaylarının deneysel üretim öncesinde performans kriterlerine göre sıralanmasını sağlar. DFT tabanlı yüksek verimli hesaplamalı taramalar büyük veritabanlarıyla

bilinir (örneğin, AFLOWLIB.org ve Malzeme Projesi). Bu yaklaşımlar, binlerce kompozisyonu hızlıca değerlendiren malzeme keşif süreçlerinin temelini oluşturur. Böylece DFT, modern malzeme tasarım iş akışında “ilk filtre” görevi görür.

4.2 CALPHAD (CALculation of PHAse Diagrams)

CALPHAD, çok bileşenli malzeme sistemleri için termodinamik veritabanları oluşturur ve faz diyagramlarını sayısal olarak tahmin eder. Deneysel veriler ve termodinamik modeller birleştirilerek, alaşım kompozisyonları arasında dengede hangi fazların oluşacağı belirlenir. Bu sayede yeni alaşımların tasarımı hızlanır [49]. Malzeme kompozisyonu seçimi tasarım gereksinimlerine uygun alaşım bileşimi, Thermo-Calc veya FactSage gibi yazılımlarda yapılan denge hesabı ile belirlenir. Bu sayede hangi element oranlarının istenen faz yapılarını vereceği önceden kestirilir [50, 51]. Isıl işlem planlaması ile çözünme (solidus/liquidus) ve çökeltme (solvus) sınırları belirlenerek, uygun tavlama, yaşlandırma ve çökeltme sertleştirme sıcaklıkları seçilir. Böylece mikro yapı dönüşümlerinin kontrolü sağlanır [49]. Faz oranı ve mikro yapı tahmini , denge hesapları sonucu elde edilen faz fraksiyonları, alaşımın mekanik ve termal özellikleriyle ilişkilendirilerek performans tahmini yapılır. Örneğin, denge faz miktarları lever kuralı yerine doğrudan CALPHAD sonuçlarından okunabilir Yeni alaşım keşfi ve optimizasyon, çok bileşenli sistemlerde kompozisyon değişimlerinin faz dengelerine etkisi, parametre taramalarıyla (composition screening) geniş bir kompozisyon uzayında hızlıca analiz edilir. Böylece deneysel çalışma sayısı azalır ve optimum bileşim arayışı hızlanır [50].

4.3 MD (Moleküler Dinamik)

MD simülasyonları, atomların ve moleküllerin fiziksel hareketlerini incelemek için bir bilgisayar simülasyon yöntemidir. Atomların ve moleküllerin sabit bir süre boyunca etkileşime girmesine izin verilir ve bu da sistemin dinamik evrimi hakkında bilgi verir. Böylece mekanik dayanım, termal iletim ve difüzyon gibi özellikler simülasyonla belirlenerek deney öncesi performans tahminleri yapılır [52]. Moleküler Dinamik (MD) simülasyonları, malzeme tasarımında atomik düzeydeki zaman evrimini izleyerek özelliklerini öngörmeye yarar. Başlıca kullanım alanları şunlardır. MD ile kristal-amorf sınırları, dislokasyon hareketleri veya polikristalin yüzey etkileşimi modellenerek mekanik dayanım ve tokluğa etkiler incelenir [53] Yüksek sıcaklık altında malzeme deformasyonu ve termal kararlılık MD ile simüle edilerek, malzeme seçimindeki en kritik sıcaklık limitleri belirlenir [54]. Atomların yüzey veya hacim içi difüzyon hızları, aktivasyon enerjileri

MD'den elde edilerek, alaşım homojenizasyonu ve yüzey işlemlerinin tasarımı optimize edilir [55]. MD simülasyonları, fonon davranışlarını modelleyerek termal iletkenlik tahmininde de kullanılır. Kristal örgüdeki titreşimlerin (fononların) yayılımı, atomistik potansiyellerle çözümlenerek, kompozitlerde ısı bariyer tasarımı ya da ısı yalıtımı için yeni stratejiler geliştirilebilir[56]

MD simülasyonlarının yüksek hesaplama maliyeti, genellikle ön taslak DFT sonuçları veya deneysel verilerle kısıtlanmış sistemlerde uygulanmasını gerektirir. Ancak, doğru potansiyel fonksiyonları seçildiğinde, MD; yeni alaşımların mikroyapı-temelli performans tahminleri ve proses parametrelerinin optimize edilmesinde vazgeçilmez bir araçtır. Yine de MD'nin en büyük sınırlaması, hem zaman hem de boyut ölçeğidir. Simülasyon süresi genellikle nanosaniyelerle sınırlıdır ve boyutlar birkaç yüz bin atomla sınırlı kalır. Bu nedenle elde edilen bilgiler genellikle üst ölçekli modelleme (için başlangıç verisi olarak) kullanılır. Bununla birlikte, modern süper bilgisayarlar ve paralel hesaplama teknikleri sayesinde bu sınırlamalar giderek azalmaktadır.

4.4 Makine Öğrenmesi (ML)

Makine öğrenmesi (ML), büyük malzeme veri tabanlarından elde edilen deneysel ve hesaplamalı veriler üzerinde eğitim yaparak malzeme özelliklerini ve performansını öngören veri odaklı bir yaklaşımdır. Özellikle doğrusal ve doğrusal olmayan regresyon, karar ağaçları, sinir ağları ve destek vektör makineleri gibi algoritmalar kullanılarak malzeme özellikleri öğrenilir ve yeni kompozisyonlar önerilir[57, 58]. ML tabanlı modeller, karmaşık çok boyutlu özellik uzayında hızlı tahminler yaparak deneysel çalışma sayısını azaltır. Ayrıca, otomatik özellik çıkarımı (feature engineering) ve derin öğrenme yöntemleri, mikroyapıdan makro özelliklere kadar çok ölçekli bağlantıları öğrenerek malzeme keşif süreçlerini hızlandırır [59].

Makine öğrenmesi (ML), malzeme tasarımında geleneksel deneysel yaklaşımların zaman ve maliyet açısından sınırlarını aşmak için kullanılan güçlü bir hesaplamalı yöntemidir. Bu yaklaşım, büyük hacimli deneysel ve hesaplamalı veri kümelerinin (örneğin Materials Project, AFLOW, OQMD) sistematik olarak analiz edilmesini sağlar. Amaç, malzeme bileşimi, kristal yapısı ve işlem koşulları gibi girdiler ile elastik modül, sertlik, band aralığı, termal iletkenlik gibi çıktı özellikler arasında nedensel ya da korelasyonel ilişkiler kurmaktır [60]

Makine öğrenmesi modelleri, başlangıçta geniş veri kümelerinden anlamlı özellikler çıkararak başlar. Bu özellikler; atomik yarıçap, elektronegatiflik

farkı, bağ enerjisi gibi fiziksel-kimyasal temelli büyüklükler olabilir. Bu özellikler daha sonra çeşitli öğrenme algoritmaları (örneğin rastgele ormanlar, destek vektör makineleri, derin sinir ağları) ile eğitilerek hedef malzeme özellikleri tahmin edilir. Model eğitimi sırasında kullanılan çapraz doğrulama ve hata ölçütleri (RMSE, CHiMaD NoMaD, gibi) ile tahminlerin güvenilirliği ölçülür [61]

ML, özellikle tersine malzeme tasarımı (inverse design) süreçlerinde öne çıkar. Tasarımcılar, istenen özelliklerden girdi olarak başlar ve kimyasal uzayda çıktı olarak son bulur. Bu tür çok-kriterli optimizasyonlar için Bayesian optimizasyon, genetik algoritmalar ve takviye öğrenme gibi yöntemler kullanılmaktadır [62].

Ayrıca aktif öğrenme döngüleri ile ML sistemleri, tahminlerinde en yüksek belirsizlik bulunan noktaları işaret ederek yeni DFT hesaplamaları veya deneysel analizler önerir. Bu yönüyle ML, deneyleri yönlendiren bir danışman gibi davranır ve veri etkinliğini en üst düzeye çıkarır. ML, veriye dayalı modelleme, özellik tahmini, kompozisyon optimizasyonu ve işlem-parametre önerileri gibi çok yönlü uygulamalarıyla modern malzeme tasarımının vazgeçilmez bir bileşenine dönüşmüştür. Deneysel ve teorik bilgiyi veri bilimi ile bütünleştiren bu yaklaşım, daha kısa sürede, daha düşük maliyetle ve daha yenilikçi malzeme çözümleri geliştirmeyi mümkün kılmaktadır.

5. Uygulama Örnekleri

Malzeme tasarımında hesaplamalı yöntemlerin kullanımı, geleneksel deneysel süreçlere kıyasla daha hızlı, maliyet etkin ve hedef odaklı malzeme geliştirme fırsatları sunmaktadır. Aşağıda, bu hesaplamalı yaklaşımların farklı uygulama alanlarında örneklerle sunulmaktadır.

Lityum-iyon bataryalarda, elektrot ve elektrolit malzemeleri, enerji yoğunluğu, kapasite ve döngü ömrü açısından belirleyici rol oynamaktadır. Katot malzemesi olarak kullanılan bileşiklerin yapısal kararlılığı ve lityum iyonlarının difüzyon yolları, yoğunluk fonksiyonel teorisi (DFT) ve moleküler dinamik (MD) simülasyonları ile optimize edilmiştir [63] Alternatif taşıyım iyonlarına sahip sistemlerden biri olan **sodyum-iyon (Na-iyon)** bataryalar, lityuma göre daha bol ve düşük maliyetli sodyum kaynakları nedeniyle dikkat çekmektedir. Ancak daha büyük iyon yarıçapına sahip sodyum, elektrot yapılarında yapısal bozulmalara neden olabilmektedir. Bu bağlamda Na içerikli bileşikler üzerinde yapılan DFT ve MD çalışmaları, faz stabilitesini ve iyon mobilitesini artırmaya yönelik stratejiler sunmuştur [64] **Katı hâl bataryalar** ise, sıvı elektrolitlerin yerini alan katı elektrolitler

sayesinde güvenlik, enerji yoğunluğu ve termal kararlılık açısından önemli avantajlar sağlamaktadır. Katı hal elektrolitlerinde iyon iletkenliğini etkileyen mekanizmalar, atomistik düzeyde analiz edilerek yüksek iletkenliğe sahip kompozisyonlar önerilmiştir [65].

Elektrikli araçlarda, jeneratörlerde ve **rüzgar türbinlerinde** kullanılan manyetik malzemeler, enerji dönüşüm verimliliğini belirleyen temel bileşenlerdir. Geleneksel olarak Nd-Fe-B ve Sm-Co gibi nadir toprak elementi içeren mıknatıslar yüksek enerji yoğunluğu sağlasa da, bu elementlerin arz kısıtları ve yüksek maliyetleri yeni malzeme arayışlarını zorunlu kılmıştır. Bu doğrultuda, nadir toprak elementi içermeyen alternatif alaşımlar üzerinde **makine öğrenmesi (ML)** algoritmaları ile yüksek verimli taramalar gerçekleştirilmiştir. ML modelleri, geniş alaşım uzayında enerji ürünü (BH_{max}), Curie sıcaklığı ve manyetik anizotropi gibi hedef özelliklere sahip kompozisyonları tahmin ederek öncelikli adayları belirlemiştir [66].

Hidrojen yakıt hücrelerinde, elektrik üretimi için protonların etkin biçimde taşınması gerekir. Bu amaçla kullanılan seramik elektrolit malzemelerin, hem yüksek sıcaklık hem de nemli ortam koşullarında kimyasal olarak kararlı ve iyi iletken olmaları gerekir. Yoğunluk fonksiyonel teorisi (DFT) gibi hesaplamalı yöntemler kullanılarak bu malzemelerin yapısı analiz edilmiş ve hangi atom düzenlerinin daha iyi proton iletliği belirlenmiştir. Ayrıca, elektrot yüzeylerinde gerçekleşen reaksiyonlar da DFT ile incelenerek daha verimli katalizörler tasarlanmıştır. Böylece yakıt hücrelerinin hem ömrü uzatılmış hem de verimi artırılmıştır[67].

Fotovoltaik (PV) sistemlerde enerji dönüşüm verimliliği, kullanılan yarı iletken malzemenin bant aralığı, taşıyıcı mobilitesi ve kararlılığı gibi yapısal ve elektronik özelliklerine bağlıdır. Bu özellikleri iyileştirmek ve yeni malzeme adaylarını keşfetmek amacıyla DFT,gibi modern hesaplamalı yöntemler yoğun biçimde kullanılmaktadır [68].

Biyokütle ve biyoyakıtlar, organik atıklardan veya özel olarak yetiştirilen biyolojik kaynaklardan enerji elde edilmesini amaçlayan **yenilenebilir enerji alanlarıdır**. Bu alanda **malzeme tasarımı**, özellikle **katalizör geliştirme**, **reaktör malzemesi dayanımı**, **termo-kimyasal dönüşüm süreçlerinin optimizasyonu** gibi uygulamalarda öne çıkar. Bu sistemlerde **DFT**, gibi modern hesaplamalı yöntemlerin malzeme tasarımıdaki rolü oldukça önemlidir [68].

6.Gelecek Projeksiyonu

Malzeme tasarımında modern hesaplamalı tekniklerin kullanımının artmasıyla birlikte, bu yöntemlerin daha verimli, erişilebilir ve ölçeklenebilir

hale getirilmesi yönünde çeşitli araştırma fırsatları ortaya çıkmaktadır. Çok ölçekli modelleme yaklaşımlarının entegrasyonu önem kazanmaktadır. Atomistik düzeyde yapılan DFT ve MD hesaplamalarının sonuçlarının makro düzeydeki mekanik analizlere aktarılması için faz alan yöntemleri, sonlu eleman modelleri ve yapay zeka destekli köprüleme algoritmaları geliştirilebilir seviye çıkarılabilir. Yüksek verimli hesaplamalı tarama yaklaşımlarının malzeme veritabanlarıyla daha güçlü bir şekilde bütünleştirilmesi hedeflenmelidir. ML algoritmaları için standartlaştırılmış özellik setleri de sağlayabilir. Bu durum, tersine tasarım uygulamalarında öngörülerin doğruluğunu artıracaktır.

Bununla birlikte, sürdürülebilirlik ve çevresel etki değerlendirmeleri, gelecekteki malzeme tasarım stratejilerinin ayrılmaz bir parçası olmalıdır. Çevresel ayak izi düşük, yeniden geri kazanılabilir veya toksik olmayan elementleri içeren malzemeler için modelleri geliştirilebilir.

Deneyssel yöntemlerle hesaplamalı tekniklerin daha sıkı bir şekilde bütünleşmesi gerekmektedir. “Self-driving laboratory” kavramı çerçevesinde, otomatik deney sistemleri ile ML destekli tahminlerin döngüsel olarak beslendiği sistemler geliştirilebilir ve bu sayede yeni malzeme keşfi hızlanabilir [69]. Bu tür gelişmeler, sadece daha işlevsel ve yüksek performanslı malzemelerin tasarımını değil, aynı zamanda bu sürecin daha erişilebilir ve sürdürülebilir olmasını da sağlayacaktır [70].

7. Kaynaklar

- [1] Alliot M. Abubakr, Abd el Monem Joussef. Untersuchungen iiber die ii-gyptischen Kronen, Glickstadt, Hamburg, and New York, 1937. Adams, B. Fragen altiigyptischer Finanzverwaltung; nach Urkunden des A/ten und Mittleren Reiches, Munich and Pasing, 1956. Adams, WY Nubia, Corridor to Africa, London, 1977.
- [2] Evacitas FC, Worthly GA, and Chou L-S. Alternative method for sub-sampling annual dentin layers in small mammalian teeth for stable isotope analysis. *Journal of Archaeological Science*. 2016; 66: 112-119.
- [3] Dieterich-Ward AJ, *Mines, Mills and Malls: Regional Development in the Steel Valley*. 2006: University of Michigan.
- [4] Pollock TM and Tin S. Nickel-based superalloys for advanced turbine engines: chemistry, microstructure and properties. *Journal of propulsion and power*. 2006; 22:2: 361-374.
- [5] German RM and Bose A, *Binder and polymer assisted powder processing*. 2020: ASM International.
- [6] Gu DD, Meiners W, Wissenbach K, and Poprawe R. Laser additive manufacturing of metallic components: materials, processes and mechanisms. *International materials reviews*. 2012; 57:3: 133-164.
- [7] Tite MS. Ceramic production, provenance and use—a review. *Archaeometry*. 2008; 50:2: 216-231.
- [8] Tite M, Pradell T, and Shortland A. Discovery, production and use of tin-based opacifiers in glasses, enamels and glazes from the late iron age onwards: A reassessment. *Archaeometry*. 2008; 50:1: 67-84.
- [9] Shortland AJ and Tite MS. Technological study of Ptolemaic–early Roman faience from Memphis, Egypt. *Archaeometry*. 2005; 47:1: 31-46.
- [10] Li W, Lu X, Luo H, Sun X, Liu L, Zhao Z, and Guo M. A landmark in the history of Chinese ceramics: the invention of blue-and-white porcelain in the tang dynasty (618–907 AD). *STAR: Science & Technology of Archaeological Research*. 2017; 3:2: 358-365.
- [11] Paynter S, Okyar F, Wolf S, and Tite MS. The production technology of Iznik pottery—a reassessment. *Archaeometry*. 2004; 46:3: 421-437.
- [12] Bonato G. Development and Characterization of Hardystonite-Based 3D-Printed Scaffolds for Bone Tissue Engineering.
- [13] Wilson-Heid AE, Griffiths RJ, Martin AA, Holliday KS, and Jeffries JR. Exploring laser-material interactions of zirconium carbide under additive manufacturing conditions. *Ceramics International*. 2024; 50:13: 23275-23283.

- [14] Klemm D, Heublein B, Fink HP, and Bohn A. Cellulose: fascinating bio-polymer and sustainable raw material. *Angewandte chemie international edition*. 2005; 44:22: 3358-3393.
- [15] Akiba M and Hashim AS. Vulcanization and crosslinking in elastomers. *Progress in polymer science*. 1997; 22:3: 475-521.
- [16] Ratna D, *Handbook of thermoset resins*. 2009: ISmithers Shawbury, UK.
- [17] Semon WL and Stahl GA. History of vinyl chloride polymers. *Journal of Macromolecular Science—Chemistry*. 1981; 15:6: 1263-1278.
- [18] Siraj N, Hashmi SaR, and Verma S. State-of-the-art review on the high-performance poly (ether ether ketone) composites for mechanical, tribological and bioactive characteristics. *Polymers for Advanced Technologies*. 2022; 33:10: 3049-3077.
- [19] Kulkarni MP. Synthesis and characterization of heterocyclic polymers as polymer electrolytes for fuel cells and other applications. 2009.
- [20] Nemessanyi C. Brief history of fiber reinforced polymers as structural material. *Periodica Polytechnica Architecture*. 2023; 54:3: 193-206.
- [21] Ahire SA, Bachhav AA, Pawar TB, Jagdale BS, Patil AV, and Koli PB. The Augmentation of nanotechnology era: A concise review on fundamental concepts of nanotechnology and applications in material science and technology. *Results in Chemistry*. 2022; 4: 100633.
- [22] Ruivo A, Gomes C, Lima A, Botelho ML, Melo R, Belchior A, and De Matos AP. Gold nanoparticles in ancient and contemporary ruby glass. *Journal of Cultural Heritage*. 2008; 9: e134-e137.
- [23] García-Martínez J-M and Collar EP. Current and Future Insights in Organic-Inorganic Hybrid Materials. *Polymers*. 2024; 16:21: 3043.
- [24] Łukasiak L and Jakubowski A. History of semiconductors. *Journal of Telecommunications and information technology*. 2010;1: 3-9.
- [25] Wiederhorn SM, Fields RJ, Low S, Bahng G-W, Wehrstedt A, Hahn J, Freeman BD. Mechanical properties. *Springer Handbook of Metrology and Testing*. 2011: 339-452.
- [26] Crane FaA, Charles JA, and Furness J, *Selection and use of engineering materials*. 1997: Elsevier.
- [27] Kutz M, *Handbook of materials selection*. 2002: John Wiley & Sons.
- [28] Maleque MA and Salit MS, *Materials selection and design*. 2013: Springer.
- [29] Chen L-Q, *Thermodynamic equilibrium and stability of materials*. 2022: Springer.
- [30] Mccafferty E and Mccafferty E. Thermodynamics of corrosion: Pourbaix diagrams. *Introduction to corrosion science*. 2010: 95-117.
- [31] Galati M, Calignano F, and Iuliano L. *A Review of Integrated Approaches for Material, Design and Process Selection and a Proposal for the AM Pro-*

- cesses. in *Product Lifecycle Management to Support Industry 4.0: 15th IFIP WG 5.1 International Conference, PLM 2018, Turin, Italy, July 2-4, 2018, Proceedings 15*. 2018. Springer.
- [32] Davim JP and Mata F. A new machinability index in turning fiber reinforced plastics. *Journal of Materials Processing Technology*. 2005; 170:1-2: 436-440.
 - [33] Bolton W, *Engineering materials technology*. 2013: Elsevier.
 - [34] Niknam SA, Khettabi R, and Songmene V. Machinability and machining of titanium alloys: a review. *Machining of titanium alloys*. 2014: 1-30.
 - [35] Ashby MF, Shercliff H, and Cebon D, *Materials: engineering, science, processing and design*. 2018: Butterworth-Heinemann.
 - [36] Jahan A, Edwards KL, and Bahraminasab M, *Multi-criteria decision analysis for supporting the selection of engineering materials in product design*. 2016: Butterworth-Heinemann.
 - [37] Swift KG and Booker JD, *Process selection: from design to manufacture*. 2003: Elsevier.
 - [38] Kutz M, *Materials and Mechanical Design*. 2006: Wiley Online Library.
 - [39] Griffin R. *Use of Cambridge engineering selector in a materials/manufacturing course*. in *2004 Annual Conference*. 2004.
 - [40] Porter DA and Easterling KE, *Phase transformations in metals and alloys (revised reprint)*. 2009: CRC press.
 - [41] Middelburg JJ, *The Gibbs Free Energy*, in *Thermodynamics and Equilibria in Earth System Sciences: An Introduction*. 2024, Springer. p. 35-46.
 - [42] Bian B, Zhou P, Wen S, and Du Y. Atomic mobilities and diffusivities in UX (X= Nb, Zr, Ti) bcc alloys. *Calphad*. 2018; 61: 85-91.
 - [43] Kosterz G, *Phase transformations in materials*. 2001: Wiley Online Library.
 - [44] Shirzad K and Viney C. A critical review on applications of the Avrami equation beyond materials science. *Journal of the Royal Society Interface*. 2023; 20:203: 20230242.
 - [45] Maurer RJ, Freysoldt C, Reilly AM, Brandenburg JG, Hofmann OT, Björkman T, Tkatchenko A. Advances in density-functional calculations for materials modeling. *Annual Review of Materials Research*. 2019; 49:1: 1-30.
 - [46] Cohen AJ, Mori-Sánchez P, and Yang W. Challenges for density functional theory. *Chemical reviews*. 2012; 112:1: 289-320.
 - [47] Yun Y, Legut D, and Oppeneer PM. Phonon spectrum, thermal expansion and heat capacity of UO₂ from first-principles. *Journal of Nuclear Materials*. 2012; 426:1-3: 109-114.

- [48] Counts WA, Friak M, Raabe D, and Neugebauer J. Using ab initio calculations in designing bcc Mg–Li alloys for ultra-lightweight applications. *Acta Materialia*. 2009; 57:1: 69-76.
- [49] Spencer P. A brief history of CALPHAD. *Calphad*. 2008; 32:1: 1-8.
- [50] Liu Z-K, *First-principles calculations and CALPHAD modeling of thermodynamics*, in *Zentropy*. 2024, Jenny Stanford Publishing. p. 3-50.
- [51] Bale CW, Chartrand P, Degterov S, Eriksson G, Hack K, Mahfoud RB, Petersen S. FactSage thermochemical software and databases. *Calphad*. 2002; 26:2: 189-228.
- [52] Qu X, Wang D, Wang L, Huang Y, Hou Y, and Oeser M. The State-of-the-Art Review on Molecular Dynamics Simulation of Asphalt Binder. *Advances in Civil Engineering*. 2018; 2018:1: 4546191.
- [53] Zhang J, Zhang W, Ragab T, and Basaran C. Mechanical and electronic properties of graphene nanomesh heterojunctions. *Computational Materials Science*. 2018; 153: 64-72.
- [54] Gu Y, Chen Y, Shen S, and Fang D. High-temperature experiments and simulation methods for oxidation behavior research of thermostructural materials. *Composites Part A: Applied Science and Manufacturing*. 2025: 109150.
- [55] Manzanares GE, *Atomistic modeling of the strengthening mechanisms in fcc and hcp metals*. 2019, PhD Thesis. Universidad Politécnica de Madrid.
- [56] Gu X, Fan Z, and Bao H. Thermal conductivity prediction by atomistic simulation methods: Recent advances and detailed comparison. *Journal of Applied Physics*. 2021; 130:21.
- [57] França RP, Monteiro ACB, Arthur R, and Iano Y. An overview of deep learning in big data, image, and signal processing in the modern digital age. *Trends in deep learning methodologies*. 2021: 63-87.
- [58] Chibani S and Coudert F-X. Machine learning approaches for the prediction of materials properties. *Apl Materials*. 2020; 8:8.
- [59] Liu Y, Cui Y, Zhou H, Lei S, Yuan H, Shen T, and Yin J. Machine Learning-Based Methods for Materials Inverse Design: A Review. *Computers, Materials & Continua*. 2025; 82:2.
- [60] Nussinov Z, Ronhovde P, Hu D, Chakrabarty S, Sun B, Mauro N, and Sahu K, *Information science for materials discovery and design*. 2016, Springer.
- [61] Ramakrishna S, Zhang T-Y, Lu W-C, Qian Q, Low JSC, Yune JHR, Kalidindi SR. Materials informatics. *Journal of Intelligent Manufacturing*. 2019; 30: 2307-2326.
- [62] Wang J, Wang Y, and Chen Y. Inverse design of materials by machine learning. *Materials*. 2022; 15:5: 1811.

- [63] Behnajady B, Seyf JY, Karimi S, Moradi M, and Sohrabi M. Molecular dynamic (MD) simulation and density function theory (DFT) calculation relevant to green leaching of metals from spent lithium-ion battery cathode materials using glucose-based deep eutectic solvent (DES). *Hydrometallurgy*. 2024; 223: 106223.
- [64] Friedman R. Density Functional Theory Calculations Unravel the Structure and Dynamics of NaClO₄ and NaPF₆ Salts in Sodium-Ion Batteries. *The Journal of Physical Chemistry C*. 2025.
- [65] Dutra AC, Goldmann BA, Islam MS, and Dawson JA. Understanding solid-state battery electrolytes using atomistic modelling and machine learning. *Nature Reviews Materials*. 2025: 1-18.
- [66] Mal S and Sen P. Leveraging available data for efficient exploration of materials space using Machine Learning: A case study for identifying rare earth-free permanent magnets. *Journal of Magnetism and Magnetic Materials*. 2024; 589: 171590.
- [67] Li Y, Bahamon D, and Vega LF. Machine Learning Assisted Discovery of Materials for Hydrogen Energy.
- [68] Qiu G, Li T, Xu X, Liu Y, Niyogi M, Cariaga K, and Oses C. High entropy powering green energy: hydrogen, batteries, electronics, and catalysis. *npj Computational Materials*. 2025; 11:1: 1-21.
- [69] Hung L, Yager JA, Monteverde D, Baiocchi D, Kwon H-K, Sun S, and Suram S. Autonomous laboratories for accelerated materials discovery: a community survey and practical insights. *Digital Discovery*. 2024; 3:7: 1273-1279.
- [70] Ghoroghi A, Rezgui Y, Petri I, and Beach T. Advances in application of machine learning to life cycle assessment: a literature review. *The International Journal of Life Cycle Assessment*. 2022; 27:3: 433-456.

Bilimin Doğuşu ve İnsanlığın Tekâmülünde İlahi Dokunuşlar

Doç. Dr. Kasım TAKIM¹

Giriş

İnsanlık tarihi, sürekli bir arayışın, keşfin ve tekâmülün hikâyesidir. Mağara duvarlarına çizilen ilk resimlerden, yıldızlara uzanan uzay araçlarına; basit aletlerden yapay zekânın karmaşık algoritmalarına kadar uzanan bu yolculukta, insan zihninin sınır tanımayan merakı hep itici güç olmuştur. Ancak bu büyük ilerlemeler zinciri, yalnızca insan aklının kendi başına yürüdüğü bir patika mıdır, yoksa bu yolda bizlere rehberlik eden, yolumuzu aydınlatan görünmez bir el, bir “katalizör” etkisi var mıdır? İşte bu bölümde, bilimin, kültürün ve sanatın gelişimini bu “katalizör” merceğinden inceleyecek, özellikle İslam medeniyetinin modern bilime yaptığı eşsiz katkıları bu perspektiften değerlendireceğiz.

Kimya biliminde bir reaksiyonun gerçekleşmesi için gerekli olan yüksek eşik enerjisi, çoğu zaman bir katalizör sayesinde aşılr. Katalizör, reaksiyonun daha düşük enerji seviyelerinde, çok daha hızlı ve verimli bir şekilde gerçekleşmesini sağlar. Tıpkı bunun gibi, insanlık da bilgiye, kültüre ve sanata ulaşma yolculuğunda benzer bir eşikle karşılaşmıştır. Kendi başına bırakıldığında, bu eşğin aşılması milyonlarca yıl sürebilecek, belki de hiçbir zaman tam olarak başarılamayacak bir deneme-yanılma süreci olacaktı. Ancak tarihin dönüm noktalarında ortaya çıkan peygamberler ve ilahi vahiyler, bu eşik enerjisini düşüren, insanlığın yolculuğunu hızlandıran birer katalizör görevi görmüştür. Onlar, insanlığın potansiyelini harekete geçirerek, bilimsel, kültürel ve sanatsal gelişimini benzersiz bir ivmeyle hızlandırmışlardır.

1 Doç. Dr., Harran Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Kimya Bölümü Biyokimya Anabilim Dalı, kasimtakim@harran.edu.tr

Peygamberler, insanlık tarihinin kritik dönemeçlerinde sahneye çıkarak, sadece manevi değerleri değil, aynı zamanda pratik yaşamı dönüştüren bilgileri de getirmişlerdir. Hz. Adem’e eşyanın isimlerinin öğretilmesiyle başlayan bilgi yolculuğu, Hz. Nuh’un gemi yapımıyla mühendisliğe, Hz. Davut’un demiri işlemesiyle metalürjiye, Hz. Yusuf’un planlamasıyla ekonomiye, Hz. İsa’nın dokunuşlarıyla tıbbı ve Hz. Muhammed’in evrensel bilgi arayışıyla eğitimin kurumsallaşmasına uzanmıştır. Hz. Nuh’un gemi yaparken kavminin alay konusu olması (Hud Suresi, 38. Ayet) ise, bilim tarihindeki her yeniliğin başlangıçta karşılaştığı direnci ve garipsenmeyi anımsatır; bu da ilahi vizyonun ne denli büyük bir sabır ve kararlılık gerektirdiğini gösterir.

Bu bölümde, bilim tarihine bir kimyacı bakışıyla yaklaşarak ve Fuat Sezgin’in eşsiz külliyatından yararlanarak, İslam medeniyetinin bu ilahi katalizörden nasıl beslendiğini ve modern bilimin doğuşuna nasıl temel teşkil ettiğini muhtasar bir şekilde inceleyeceğiz. İslam dünyasında bilimin sadece bir uğraş değil, bir ibadet olarak görülmesi, keşiflerin adeta fiilî bir dua olarak kabul edilmesi, bu hızlı gelişimin anahtarı olmuştur. Bir saatlik tefekkürün bir yıllık nafîle ibadetten hayırlı kabul edilmesi, İslam’ın düşünmeye ve bilgiye verdiği değeri net bir şekilde ortaya koyar. Simya’dan kimyaya, inançsal ihtiyaçlardan doğan astronomi ve coğrafya bilimlerine (namaz vakitleri ve kible tayini), zekat hesaplamalarıyla gelişen matematiğe kadar birçok alanda, Müslüman bilim insanlarının inançlarından aldıkları ilhamla nasıl çığır açtıklarını göreceğiz. Bizler, var olanları keşfediyor, evrenin sırlarını çözmeye çalışıyoruz. İşte bu keşif süreci, Alak Suresi’ndeki “İnsana bilmediğini öğretendir” (Alak Suresi, 5. Ayet) ayetiyle anlatılan o büyük sırrın fiiliyata dökülmesidir.

Gelişme

1. İnsanlık ve Bilgi Arasındaki Eşik Enerjisi: Neden Bir Katalizör Gerekli?

Modern bilimin, kültürün ve sanatın kökenlerine baktığımızda, insanlığın gelişiminde şaşırtıcı bir düzencekle karşılaşırız: İnsan zihni doğası gereği meraklı ve keşfe açık olsa da, çoğu zaman dışarıdan gelen bir etki, bir “katalizör” olmaksızın büyük sıçramalar yapmakta zorlanır. Bu durumu, kimya bilimindeki bir reaksiyonun işleyişine benzetebiliriz. Kimyasal reaksiyonlarda, moleküllerin birleşip yeni maddeler oluşturabilmesi için belirli bir eşik enerjisini aşmaları gerekir. Bu eşik enerjisi ya yüksek sıcaklık ve basınç gibi zorlayıcı koşullarla sağlanır ya da reaksiyonun daha düşük enerji seviyelerinde gerçekleşmesini sağlayan bir katalizör ile düşürülür. Katalizörler, süreci kolaylaştırarak tepkimenin hızlanmasına yardımcı olur.

Peki, insanlık ve bilgi, insanlık ve kültür, insanlık ve sanat arasındaki gelişim de benzer bir eşik enerjisine sahip olabilir mi? Kesinlikle evet. Eğer insanlık kendi başına, milyonlarca yıllık deneme-yanılma süreçleriyle ilerlemek zorunda kalsaydı, bugün ulaştığımız bilgi birikimine ve kültürel seviyeye belki de asla erişemezdik. Ya da bu yolculuk, hayal edemeyeceğimiz kadar uzun ve çetrefilli olurdu. İşte bu noktada, insanlık tarihindeki peygamberlerin ve ilahi vahiylerin rolü bir “katalizör” görevi görerek devreye girer. Onlar, insanlığın bilgiye, kültüre ve sanata ulaşma eşiğini düşürerek, çok daha kısa sürelerde kayda değer ilerlemeler kaydetmesini sağlamışlardır.

Bu görüşümüzü destekleyen en önemli kanıtlardan biri, günümüzde hala varlığını sürdüren avcı-toplayıcı kabilelerin yaşam tarzlarıdır. Örneğin, Tanzanya’da yaşayan Hadzabe kabilesi gibi topluluklar, binlerce yıldır aynı coğrafyada, yaşam biçimlerinde neredeyse hiçbir değişiklik yapmadan varlıklarını sürdürüyorlar. Onlar için bilimsel bir merak, karmaşık sanatsal ifadeler ya da gelişmiş bir kültürel yapı, günlük hayatta belirgin bir ihtiyaç olarak öne çıkmamıştır. Çünkü bu tür bir farkındalığın ve ihtiyacın oluşması için dışarıdan, yani ilahi bir rehberlikten gelen bir “katalizör” etkisi yaşanmamıştır. Veya, evrensel ilahi mesaja kulak verilmemiş de olabilir. Kutsal metinler, her topluma bir rehber gönderildiğini belirtir: “Andolsun ki, biz her ümmete, ‘Allah’a kulluk edin ve tağuttan (azgınlardan) sakının’ diye bir elçi gönderdik.” (Nahl Suresi, 36. Ayet). Ancak birçok toplumun bu ilahi mesajı göz ardı ettiği veya reddettiği hem tarihi kayıtlarda hem de kutsal kitaplarda sıkça geçer. Bu nedenle, Hadzabe gibi kabilelerin bilim, kültür ve sanat gibi temel insani tekâmül unsurlarından mahrum kalmaları, gelen rehberlikten yüz çevirmelerinden kaynaklanıyor olabilir. İnsan, ancak bir şeye ihtiyaç duyduğunda onu arama ve geliştirme yoluna girer. Bu ihtiyaç da genellikle, inanç aracılığıyla sağlanan yeni bir bakış açısı ve varoluşsal bir derinleşme ile ortaya çıkar. İnanç, insana hayatı, evreni ve kendini anlama, okuma ve değerlendirme çabasıyla yeni ufuklar açar, onu durağanlıktan çıkarıp sürekli bir tekâmüle yöneltir.

2. Peygamberler: İnsanlığın Kırılma Noktalarındaki Rehberler ve Bilimsel Yeniliklerin Öncüleri

İnsanlık tarihine baktığımızda, önemli bilimsel, kültürel ve sanatsal atılımların, genellikle bir peygamberin tebliği veya onun öğretileriyle eşzamanlı olarak ortaya çıktığını görürüz. Peygamberler, çağlarının ötesindeki vizyonlarıyla insanlığa yol göstermiş, adeta birer medeniyet kurucusu ve bilimsel uyanışın öncüsü olmuşlardır. Onlar, sadece ahlaki ve manevi rehberler olmakla kalmamış, aynı zamanda pratik yaşamın gelişmesine yönelik de önemli bilgiler ve teşvikler getirmişlerdir.

Kadim medeniyetlerdeki bilgi birikimine göz attığımızda, bilimin ve hikmetin ilk öğretmenlerinin peygamberler olduğunu görürüz. İslam geleneğinde Hazreti İdris (a.s.) ile ilişkilendirilen Hermes Trismegistus figürü, bilimin, astrolojinin ve felsefenin ilk öncülerinden biri olarak kabul edilir. Tarih boyunca birçok kültürde hikmetin ve ilahi bilginin sembolü olan Hermes, farklı kaynaklarda “üç kere yüce” olarak anılır ve insanlığa ilk kez yazı, tıp, astronomi gibi bilimleri öğreten kişi olduğuna inanılır. Bu, bilginin kökeninin ilahi bir dokunuşa dayandığını gösteren önemli bir işarettir.

Diğer peygamberlerin yaşamlarına baktığımızda da benzer “katalizör” etkilerini gözlemleyebiliriz:

Hız. Adem (a.s.) ve Bilginin Başlangıcı: İslam inancına göre insanlığın ilk atası olan Hız. Adem, dünyaya sıfır bir bilgiyle gönderilmemiştir. Ona bizzat Yaratıcı tarafından bilgi öğretilmiştir. Kutsal Kitabımız Kur'an-ı Kerim'de bu durum şöyle ifade edilir: “Allah, Adem'e bütün isimleri öğretti. Sonra onları meleklerle gösterip ‘Eğer doğru söyleyenler iseniz, şunların isimlerini bana söyleyin’ dedi.” (Bakara Suresi, 31. Ayet). Bu ayet, insanlığın bilgi yolculuğunun aslında bir öğretimle başladığını, yani bilimin kökeninin ilahi bir kaynağa dayandığını açıkça ortaya koyar. Nitekim İslam kaynaklarında Hız. Adem'in tarım ve ziraat bilgisini bildiği ve bunu çocuklarına öğrettiği nakledilir (Örn. Taberî, İbn Kesîr gibi tarih ve tefsir kaynaklarında geçen bilgiler). Bu rivayetler, bilginin sadece teorik kalmadığını, aynı zamanda pratik yaşama aktarılarak medeniyetin temellerinin atıldığını göstermektedir.

Hız. Nuh (a.s.) ve Gemi Yapımı/Mühendislik - Yeniliğe Direnç: Tufan kıssasıyla bildiğimiz Hız. Nuh, insanlığa bugünkü anlamda mühendislik ve denizciliğin temellerini atmaya öğretmiştir. Büyük bir felaketten korunmak için tasarlanan bu devasa gemi, o dönemin teknik bilgisi için bir devrim niteliğindeydi ve insanlığın inşaat becerilerini ve karmaşık hesaplamalar yapabilme yeteneğini geliştirmiştir. Kutsal metinlerde de geçtiği üzere, Hız. Nuh gemiyi yaparken kendi kavmi tarafından alay konusu olmuştur: “Gemi yapıyor; kavminden ileri gelenler her ne zaman yanına görseler, onunla alay ediyorlardı.” (Hud Suresi, 38. Ayet). Bu durum, bilim tarihindeki yeni gelişmelere verilen tepkilere oldukça benzemektedir. Ortaya çıkan her yenilik, ilk başta insanlar tarafından garipsenir, anlaşılmaz bulunur ve bazen de alay konusu olabilir. Bilimsel ilerlemenin doğasında var olan bu direnç, ilahi rehberliğin ne kadar büyük bir vizyon ve sabır gerektirdiğini gösterir.

Hız. İbrahim (a.s.) ve Astronomik Gözlem/Mantıksal Akıl Yürütme: Hız. İbrahim'in yıldızlara, aya ve güneşe bakarak Yaratıcının varlığını sorgulaması ve bulması, insanlığa gözlem yoluyla mantıksal akıl yürütmeyi ve evreni anlamaya çalışmayı öğretmiştir. Bu, bilimsel düşüncenin temelini oluşturan

sorgulayıcı ve eleştirel yaklaşıma güzel bir örnektir. Onun göksel cisimler üzerindeki düşünceleri, astronomi biliminin felsefi arka planını oluşturur.

Hız. Yusuf (a.s.) ve Ekonomik Planlama/Zaman Yönetimi: Hız. Yusuf'un Mısır'daki kıtlık döneminde uyguladığı akılcı planlama ve depolama yöntemleri, ekonomik yönetim, lojistik ve zamanın doğru kullanımının önemini vurgular. Bazı rivayetlerde, onun zamanı ölçme ve planlama konusunda ilkleri getirdiği, hatta saatin mucidi olduğu belirtilir. Bu, modern anlamda kaynakların düzenlenmesi ve planlama biliminin temellerine işaret eder.

Hız. Davut (a.s.) ve Metalürji/Demircilik: Kutsal kitabımızda Hız. Davut'a demiri yumuşatma yeteneği verildiği buyrulur (Sebe Suresi, 10. Ayet). Bu, insanlığın metalürji alanındaki ilk büyük adımlarından biridir. Demir, medeniyetin gelişimi için kritik bir elementtir; tarım aletlerinden savunma araçlarına kadar pek çok alanda kullanılması, toplumsal ve ekonomik yapının dönüşümünü sağlamıştır. Hız. Davut'un bu yeteneği, demircilik sanatının ve silah teknolojisinin gelişiminin bir dönüm noktası olmuştur.

Hız. Süleyman (a.s.) ve Mimari/Mühendislik/Hayvan Bilimleri: Hız. Süleyman'ın büyük saraylar ve yapılar inşa ettirdiği, hatta hayvanların dilini anladığı ve bazı güçleri emri altına aldığı anlatılır. Bu, ileri mimari, mühendislik ve zooloji gibi alanlardaki bilgilerin peygamberler aracılığıyla insanlığa aktarıldığına işaret eder. Onun dönemindeki teknolojik ve inşaat başarıları, insanlığın bu alanlardaki kapasitesinin ilahi bir dokunuşla nasıl genişletilebileceğinin göstergesidir.

Hız. İsa (a.s.) ve Tıp Bilimi: Hız. İsa'ya verilen mucizelerden biri de hastaları iyileştirme yeteneğidir (Âl-i İmran Suresi, 49. Ayet). Bu, tıp ilminin gelişiminde ilahi bir ilhamın varlığına işaret eder. O dönemde yaygın olan hastalıkların tedavisinde, modern tıbbın temellerini oluşturan gözlemlerin ve iyileştirme yöntemlerinin ilk adımları atılmış olabilir.

Hız. Muhammed (s.a.v.) ve Evrensel Bilgi Arayışı/Eğitim: İslam medeniyetinin temelini atan Hız. Muhammed, okuma-yazmaya ve bilgiye büyük önem vermiştir. "İlim Çin'de de olsa alınır" hadisi, bilginin evrenselliğini ve peşinden koşulması gereken bir değer olduğunu açıkça ortaya koyar. Medine'de kurulan Suffa Okulu, modern eğitim kurumlarının ilk örneklerinden biri olup, burada sadece dini bilgiler değil, okuma yazma ve hesaplama gibi temel beceriler de öğretilmiştir. Bu, eğitim sistemlerinin ve bilgi paylaşımının kurumsallaşmasının başlangıcıdır.

Bu örnekler, peygamberlerin sadece manevi rehberler olmadığını, aynı zamanda insanlığın pratik yaşamını dönüştüren, yeni bilgiler ve

beceriler kazandıran, bilimsel ve teknolojik ilerlemenin öncüleri olduğunu göstermektedir. Onlar, insanlığın potansiyelini harekete geçiren, onu tekâmül yolunda ilerleten “katalizörler” olmuşlardır.

3. İslam Medeniyeti ve Modern Bilimin Doğuşu

3a. Mabetler: Bilimin Geliştiği Kutsal Mekanlar ve İnanç Temelli İhtiyaçlar

Bilim tarihi incelendiğinde, birçok medeniyette bilimsel faaliyetlerin, doğrudan veya dolaylı olarak mabetler ve dini kurumlar içinde veya yakınında geliştiği gözlemlenir. Bu, bilginin toplanması, korunması ve aktarılması için uygun ortamlar sunmanın yanı sıra, inançsal ihtiyaçların bilimsel araştırmaları tetiklemesiyle de açıklanabilir.

Örneğin, simya, kimya biliminin öncüsü olmuş, antik çağlardan itibaren birçok kültürde yaygın bir uygulama alanı bulmuştur. Simyacılar, çoğu zaman kutsal sayılan mabetlerin veya özel laboratuvarların sessizliğinde, maddelerin dönüşümü üzerine deneyler yapmışlardır. Bu çalışmalar, basit bir altın elde etme arayışından öte, hayat iksirini bulma veya varoluşun sırlarını çözme gibi derin inançsal ve felsefi motivasyonlar taşımıştır. Simya, her ne kadar mistik unsurlar barındırsa da, kimyasal reaksiyonlar, damıtma, süblimasyon gibi temel kimyasal süreçlerin keşfedilmesine ve laboratuvar aletlerinin geliştirilmesine zemin hazırlamıştır. İslam dünyasında Cabir bin Hayyan gibi alimler, simyanın deneysel yönünü ön plana çıkararak, onu gerçek bir bilim olan kimyaya dönüştürmüşlerdir.

Yine astronomi ilminin gelişimi de büyük ölçüde inanç temelli ihtiyaçlara dayanır. Antik medeniyetlerde, özellikle Mezopotamya ve Maya gibi topluluklarda, gök cisimlerinin hareketleri, tanrıların veya ilahi mesajların yorumlanması için büyük önem taşıyordu. Mayalar gibi bazı medeniyetlerde, yıldızlara ve gezegenlere tapınma veya onlarla derin bir manevi bağ kurma inancı, çok gelişmiş astronomik gözlemlere ve takvim sistemlerine yol açmıştır. Bu, dini ritüellerin ve inançların doğru zamanda yapılması için gökyüzünün anlaşılmasının ne kadar kritik olduğunu gösterir.

İslam medeniyetinde ise astronomi, tamamen dini ihtiyaçları karşılamak üzere muazzam bir gelişme göstermiştir. Müslümanların her gün belirli vakitlerde namaz kılması ve kıbleye (Kâbe'nin yönüne) doğru yönelmesi zorunluluğu, hassas zaman ölçümleri ve coğrafi yön belirleme tekniklerini kaçınılmaz kılmıştır. Bu gereksinimler, Müslüman bilim insanlarını usturlap, güneş saatleri ve diğer gözlem aletlerini geliştirmeye, yeni yıldız katalogları hazırlamaya ve dünya haritalarını daha doğru bir şekilde çizmeye itmiştir. Fuat Sezgin'in de belirttiği gibi, İslam astronomları, Batlamyus'un

(Ptolemy) mevcut astronomi modellerini eleştirel bir gözle incelemiş, hatalarını düzeltmiş ve yeni modeller geliştirmişlerdir (Sezgin, 2018, s. 220-225). Böylece, astronomi ve coğrafya, ibadetlerin doğru bir şekilde yerine getirilebilmesi için vazgeçilmez birer bilim dalı haline gelmiştir.

Modern matematiğin İslam dünyasında kaydettiği ciddi gelişmeler de benzer bir inanç temelli ihtiyaca dayanır. Özellikle zekat hesaplamaları ve miras paylaşımı gibi kutsal metinlerde belirtilen karmaşık hukuki ve mali konular, hassas matematiksel çözümler gerektiriyordu. Zekat, belirli varlıkların belirli oranlarda ihtiyaç sahiplerine dağıtılmasını emreden bir ibadet olup, bu oranların doğru hesaplanması için ileri düzeyde matematik bilgisi gerekmektedir. Müslüman alimler, Hint medeniyetinden aldıkları rakam sistemini (özellikle sıfırın kullanımıyla) ve matematiksel bilgiyi sentezleyerek, cebir (algebra) ve trigonometri gibi alanlarda çığır açan ilerlemeler kaydetmişlerdir. Harizmi'nin cebir üzerine yazdığı eser, bu alandaki gelişmenin temelini oluşturmuştur (Sezgin, 2018, s. 154-160). Bu durum, dinî yükümlülüklerin yerine getirilmesinin, modern matematiğin ve dolayısıyla birçok bilim dalının gelişimine nasıl güçlü bir “katalizör” etkisi yaptığını açıkça göstermektedir.

3b. Kur'an'ın Bilimsel Düşünceye Etkisi: Kavramsal Çerçeve ve Motivasyon

İslam medeniyetini bu denli büyük bir bilimsel patlamaya iten güç, hiç şüphesiz Kur'an-ı Kerim'in sunduğu kavramsal çerçevede ve teşviklerde gizlidir. Kur'an, insanı sadece ibadet etmeye çağırmakla kalmaz, aynı zamanda evreni gözlemlemeye, üzerinde düşünmeye, anlamaya ve bilgi edinmeye teşvik eder. Sayısız ayette, Allah'ın yarattığı evrendeki düzen, uyum ve mucizeler üzerinde tefekkür etme (derin düşünme), akletme (akıl yürütme) ve ilim tahsil etme (bilgi edinme) emretilir. Örneğin:

- “De ki: Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu? Ancak akıl sahipleri öğüt alırlar.” (Zümer Suresi, 9. Ayet)
- “Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelişinde akıl sahipleri için nice ibretler vardır.” (Âl-i İmran Suresi, 190. Ayet)
- “Yeryüzünde gezip dolaşmadılar mı ki, akılları olup onlarla düşünsünler, kulakları olup onlarla işitsinler? Çünkü gözler kör olmaz, fakat göğüslerdeki kalpler kör olur.” (Hac Suresi, 46. Ayet)

Ayrıca, Kur'an'ın ilk inen ayetlerinde dahi, bilginin ve öğretmenin önemi vurgulanır: “Oku! Yaratan Rabbinin adıyla oku! O, insanı alaktan (aşlanmış yumurtadan) yarattı. Oku! Rabbin en cömert olandır. O kalemle

öğretendir. İnsana bilmediğini öğretendir.” (Alak Suresi, 1-5. Ayetler). Bu ayetler, bilginin kaynağının Yaratıcı olduğunu ve insanın bilgiye ancak O’nun öğretmesiyle ulaşabildiğini açıkça ifade eder. Bu, insanlığın bilgiye ulaşma yolculuğunun öğretilme esasına dayandığı fikrini sağlam bir zemine oturtur.

Bu ve benzeri ayetler, Müslümanlara bilgi edinmenin dini bir görev olduğu bilincini aşılamış, dünyayı ve evreni anlamanın Allah’ı tanımanın bir yolu olduğunu göstermiştir. Bu derin manevi motivasyon, bilimsel araştırmaları ibadetle eşdeğer kılmış, böylece bilginin peşinden koşmak için eşsiz bir kültürel ve toplumsal ortam yaratmıştır.

3c. Vahyin İnsanlığı Tekâmül Ettirme Amacı

Kutsal kitaplar ve peygamberlerin tebliğ ettiği tüm ilahi vahiylerin temel gayesi, insanlığı hem dünyada hem de ahirette yüceltmek ve tekâmül ettirmektir. Yüce Yaratıcı, gönderdiği her peygamber ve kutsal kitapla, insanlığa doğru yolu göstermiş, bireyin ve toplumun gelişimine rehberlik etmiştir. Bu tekâmül süreci, sadece manevi bir yükselişi değil, aynı zamanda bilimsel, kültürel ve sosyal ilerlemeyi de kapsar. Vahiy, insanın yaratılış gayesini hatırlatır, ona evrendeki yerini gösterir ve bu dünyadaki sorumluluklarını bildirir.

Kur’an-ı Kerim’de bu amaca işaret eden pek çok ayet bulunmaktadır:

- “Andolsun, biz insanı en güzel biçimde yarattık. Sonra onu aşağıların aşağısına indirdik.” (Tin Suresi, 4-5. Ayetler) - Bu ayet, insanın yaratılıştan sahip olduğu potansiyeli ve düşüşünü, ancak doğru rehberlikle tekrar yükselişinin mümkün olduğunu gösterir.
- “Ey iman edenler! Allah’a itaat edin, Resûl’e itaat edin ve sizden olan ulû’l-emre (emir sahiplerine) de. Eğer bir şeyde anlaşmazlığa düşerseniz, onu Allah’a ve Resûl’e döndürün; şayet Allah’a ve ahiret gününe inanıyorsanız. Bu, hem hayırlı hem de sonuç bakımından daha güzeldir.” (Nisa Suresi, 59. Ayet) - Bu ayet, toplumsal düzenin ve ilerlemenin ilahi kurallara bağlılıkla sağlanacağını vurgular. Burada ulûl emr sınıfına bilim insanları da girer mi? Sorusu oldukça kritik ve bir çok yeni değerlendirmeye kapı açabilir bir perspektif sunmaktadır.

Bu ayetler, ilahi mesajın insanlığın topyekûn gelişimini hedeflediğini, dünyevi ve uhrevi saadeti bir arada ele aldığını gösterir. Vahiy, insanlığın bilim, kültür ve sanattaki ilerlemesinin, onun manevi yükselişiyle paralel gittiği, hatta ondan beslendiği bir “katalizör” görevi üstlenir.

4. İslam Dünyasında Bilimsel Kurumların Oluşumu ve Gelişimi

İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren bilgiye verilen değer, somut kurumsal yapılara dönüşmüştür. Hz. Peygamber döneminde Medine'deki Suffa Okulu, modern eğitim kurumlarının ilk örneklerinden biri olarak kabul edilebilir. Burada sadece dini bilgiler değil, okuma yazma, hesaplama gibi temel beceriler de öğretilmiştir. Daha sonraki dönemlerde, İslam dünyasında camiler, kütüphaneler, hastaneler ve rasathaneler gibi bilgi üretimi ve yayılımı için hayati önem taşıyan kurumlar kurulmuştur.

Beytülhikme (Bilgelik Evi), Abbasi Halifesi Harun Reşid döneminde temelleri atılan ve Halife Me'mun döneminde zirveye ulaşan, Bağdat'ta kurulan büyük bir bilim ve tercüme merkezidir. Bu kurum, antik Yunan, Hint, Pers medeniyetlerine ait eserlerin Arapça'ya tercüme edilmesinde kilit rol oynamıştır. Fuat Sezgin, bu tercüme faaliyetlerinin sadece pasif bir aktarım olmadığını, aynı zamanda mevcut bilginin eleştirel bir süzgeçten geçirilmesi ve üzerine yeni bilgilerin inşa edilmesi sürecinin de başlangıcı olduğunu vurgulamıştır (Sezgin, 2001, Cilt 1, s. 12-15). Tercümanlara ödenen yüksek ücretler (bugünün parasıyla aylık 30.000-300.000 dolar civarı), bilginin ve bilim insanlarının toplumdaki itibarını açıkça göstermektedir (Açıkgenç, 2021).

İslam dünyasında kurulan medreseler, sadece dini eğitim veren kurumlar değil, aynı zamanda bilimsel araştırmaların da yapıldığı merkezlerdi. Tıp, matematik, astronomi, felsefe gibi çeşitli disiplinlerde dersler verilir, öğrenciler ve hocalar bilimsel tartışmalar yürütürlerdi. Hatta, Fas'ta Fatıma el-Fihri tarafından 859 yılında kurulan Karaviyyin Üniversitesi, günümüzdeki üniversite kavramının ilk ve kesintisiz işleyen örneklerinden biri olarak kabul edilir (Açıkgenç, 2021). Bu sistem, bilgiye erişimi yaygınlaştırmış ve yeni nesil bilim insanlarının yetişmesine olanak sağlamıştır.

5. İslam Biliminin Temel Özellikleri ve Modern Bilime Katkıları

İslam medeniyetinde gelişen bilim, bazı temel özellikleriyle modern bilimin de öncüsü olmuştur:

Deneysellik ve Gözlem: Antik Yunan biliminde genellikle teorik ve felsefi tartışmalar ön plandayken, Müslüman bilim insanları deney ve gözlemi bilimsel yöntemin ayrılmaz bir parçası haline getirmişlerdir. Örneğin, Cabir bin Hayyan (Geber olarak da bilinir), kimyayı siyâ ve teorik spekülasyonlardan ayırarak deneysel bir bilim haline getirmiştir. Onun laboratuvar teknikleri ve aletleri, modern kimyanın temellerini atmıştır (Sezgin, 2018, s. 129-135). İbn-i Heysem (Alhazen) ise optik alanındaki çalışmalarıyla, ışığın nasıl yayıldığını ve görme duyusunun nasıl

oluşturduğunu deneysel olarak kanıtlamış, modern optiğin ve bilimsel metodun öncülerinden biri olmuştur. Fuat Sezgin, onun eserlerinin bilimsel düşünceye yön verdiğini vurgular (Sezgin, 2018, s. 200-210).

Matematikleştirme: Müslüman bilim insanları, özellikle matematiği bilimsel araştırmaların vazgeçilmez bir aracı olarak kullanmışlardır. Harizmi'nin "Cebir ve Mukabele" adlı eseri, "cebir" (algebra) biliminin temelini atmış ve algoritma kavramının (Harizmi'nin Latince isminden gelir) ortaya çıkmasına yol açmıştır. Hint rakam sistemini ve sıfırın önemini Batı'ya tanıtan yine Müslüman bilim insanları olmuştur. Bu, modern matematiğin ve dolayısıyla tüm fen bilimlerinin gelişiminde devrim niteliğinde bir adımdır (Sezgin, 2018, s. 154-160).

Uzmanlaşma ve Disiplinlerin Ayrışması: İslam medeniyeti, bilimsel bilgiyi sistematize etmiş ve farklı disiplinlere ayırmıştır. Alparslan Açıkgenç, İslam alimlerinin, bilimin "adlandırılması" gerektiğini savunduklarını belirtir; yani bir alanın bilim olarak kabul edilmesi için kendine özgü bir adının ve metodolojisinin olması önemlidir. Bu yaklaşım, tıp, matematik, astronomi, kimya, botanik, zooloji gibi farklı bilim dallarının kendi içinde gelişmesini sağlamıştır. İbn el-Baytar gibi botanikçiler "Kitabü'l-Nabat" (Bitkiler Kitabı), Cahız gibi zooloji uzmanları "Kitabü'l-Hayavan" (Hayvanlar Kitabı) gibi önemli eserler kaleme almışlardır (Açıkgenç, 2021).

Hastaneler ve Tıp Bilimi: İslam dünyasında kurulan ilk modern anlamdaki hastaneler, sadece tedavi merkezleri değil, aynı zamanda tıp eğitiminin ve araştırmalarının yapıldığı yerlerdi. İbn-i Sina (Avicenna)'nın "El-Kanun fi't-Tıb" (Tıp Kanunu) adlı eseri, yüzyıllar boyunca Batı üniversitelerinde ders kitabı olarak okutulmuştur (Sezgin, 2018, s. 280-310). Razi (Rhazes) ve İbnü'n-Nefis gibi bilim insanları da cerrahi, eczacılık ve kan dolaşımı gibi konularda çığır açan keşiflere imza atmışlardır. Özellikle İbnü'n-Nefis'in küçük kan dolaşımını (pulmoner dolaşım) Galen'den asırlar önce doğru bir şekilde tarif etmesi, Batı'daki birçok keşfin İslam biliminden kaynaklandığını göstermektedir (Sezgin, 2018, s. 312-315).

Astronomi ve Coğrafya: Namaz vakitlerinin belirlenmesi, kible yönünün tayini gibi dini ihtiyaçlar, Müslüman bilim insanlarını astronomi ve coğrafya alanında büyük çalışmalara yöneltmiştir. Usturlap gibi karmaşık gözlem aletleri geliştirilmiş, yıldız katalogları hazırlanmış ve hassas coğrafi haritalar çizilmiştir. Bîrûnî'nin yerin çapını hesaplaması ve dünyanın yuvarlak olduğunu kabul etmesi, bu alandaki ilerlemelerin çarpıcı örnekleridir (Sezgin, 2018, s. 220-250). Özellikle 10. yüzyılda Meryem el-Usturlabi gibi kadın bilim insanlarının usturlap geliştirmesi, İslam medeniyetinin bilimsel katılıma ne denli açık olduğunu gösterir (Açıkgenç, 2021).

6. Bilginin Batı'ya Aktarımı ve Rönesansın Temelleri

İslam medeniyetinin ulaştığı bilimsel bilgi birikimi, başta Endülüs (İspanya) ve Sicilya olmak üzere farklı kanallar aracılığıyla Batı'ya aktarılmıştır. Arapça eserlerin Latince'ye çevrilmesi, Batı'da uzun süren “karanlık çağ”dan çıkışın ve Rönesans'ın başlangıcının temelini oluşturmuştur. Roger Bacon gibi 13. yüzyıl Batılı düşünürleri, bilimsel bilgiye ulaşmak için Arapça öğrenmenin önemini vurgulamışlardır (Açıkgenç, 2021). Ne yazık ki, Batı'da bu bilginin bir kısmı ya hiç atf yapılmadan ya da eksik atıflarla kullanılmıştır. Fuat Sezgin, bu konudaki “intihal” iddialarını somut delillerle ortaya koymuştur. Örneğin, Kopernik'in Güneş Sistemi modeli üzerindeki çalışmalarında, İbn eş-Şâtır'ın daha önceki astronomik modellerinden etkilendiği, hatta bazı çizimlerin birebir kopyalandığı gösterilmiştir (Sezgin, 2018, s. 245-247).

Sonuç: Bilginin Sürekliliği, İlahi Rehberlik ve Geleceğin Keşifleri

İslam medeniyetinin bilimsel mirası, sadece geçmişin bir öyküsü değil, aynı zamanda bilginin evrenselliğini ve sürekliliğini gösteren canlı bir örnektir. Bu miras, insanlığın bir “katalizör” olmadan bilimsel ve kültürel tekâmülünü tamamlamasının ne denli zor olacağını kanıtlamaktadır. İlahi vahiyler ve peygamberlerin öğretileri, insanlığın bilgiye açılan kapılarını aralamış, merakı tetiklemiş ve onu sürekli bir arayışa itmiştir. Bilimin mabetlerde inançsal ihtiyaçları gidermek üzere gelişmesi ve bilimsel faaliyetin bir ibadet olarak görülmesi, bu “katalizör” etkisinin en somut göstergelerindendir. İslam medeniyetinin bilimsel altın çağı, kutsal metinlerin rehberliğiyle inşa edilen bu kavramsal çerçevenin ve bu çerçevenin sağladığı motivasyonun bir sonucudur.

Peygamberlere verilen mucizeler, o dönem insanlarını hayran bırakan ve aciz bırakan olaylar olsa da, bu onların hiçbir zaman gerçekleşmeyeceği anlamına gelmez. Aksine, her bir peygambere verilen mucize, ileride yapılacak bilimsel ve teknolojik keşiflerin nihai versiyonları, geleceğin potansiyelini gösteren ilham verici işaretler olarak görülebilir. Bu perspektif, bilimin sadece görüneni değil, görünmeyenin ardındaki potansiyeli de aramasını teşvik eder:

- Hz. Süleyman'a verilen Belkıs'ın tahtının bir anda getirilmesi (Neml Suresi, 38-40. Ayetler), eşyanın nakline, yani günümüzdeki ısınlanma, teleportasyon veya ileri düzeyde veri ve madde transferi teknolojilerine işaret ediyor olabilir. Bu, maddenin ve enerjinin uzay-zamanda nasıl manipüle edilebileceğine dair insanlığın gelecekteki arayışlarına bir ilham kaynağıdır.

- Hz. İbrahim'in ateşte yanmaması (Enbiya Suresi, 68-69. Ayetler), insanın ateşe dayanıklı nano-malzemeler tasarlamasını, hatta gelecekte ateşte yanmayan biyolojik dokular veya koruyucu alanlar geliştirmesini işaret ediyor olabilir. Bu, aşırı sıcaklıklara karşı dirençli materyaller ve savunma teknolojileri konusundaki bilimsel araştırmalara ışık tutmaktadır.
- Hz. Musa'nın asasıyla kayadan su fişkırtması (Bakara Suresi, 60. Ayet), modern sondaj teknolojilerine, yeraltı su kaynaklarına ulaşma veya ileri düzeyde su yönetimi tekniklerine öncülük edebilir. Işıklar veya gelişmiş enerji odaklaması yardımıyla yeri, kayaları delmek ve doğal kaynaklara ulaşmak gibi gelecekteki mühendislik çözümlerine ilham vermektedir.
- Hz. İsa'nın ölüleri diriltmesi (Âl-i İmran Suresi, 49. Ayet), gelecekte ölüme çare bulunması, hücre yenileme, organ nakli ve hatta insanın sürekli genç kalması veya yaşam süresinin uzatılması çalışmalarına ilham verebilir. Yine hastaların şifa bulması, günümüzdeki farmakoloji, gen tedavisi ve kişiselleştirilmiş tıp alanındaki son gelişmelere işaret ediyor olabilir.

Bu bakış açısıyla, peygamberlerin kutsal metinlerde geçen mucizeleri, sadece geçmişte kalmış olağanüstü olaylar değil, aynı zamanda insanlığın bilimsel ve teknolojik ufuklarını genişleten, gelecekteki keşifler için birer ilahi ilham ve yol haritası olarak değerlendirilebilir. Bugün modern bilim, bu sağlam temeller üzerinde yükselmiş ve insanlığın ilerleyişine hizmet etmeye devam etmektedir. Bu nedenle, bilim ve inanç arasındaki ilişkiyi ayrılmaz bir bütün olarak ele almak, insanlığın potansiyelini tam olarak anlamak ve geleceğe daha aydınlık bir yolla ilerlemek için hayati önem taşımaktadır.

Kaynakça

- Açıkgeç, A.** (2021). *Prof. Dr. Alparslan Açıkgeç ile Bilim Tarihi Sohbetleri*. [Video Konferans].
- Kur'an-ı Kerim.** (Alak Suresi, 1-5. Ayetler; Bakara Suresi, 31, 60. Ayetler; Zümer Suresi, 9. Ayet; Âl-i İmran Suresi, 49, 190. Ayetler; Hac Suresi, 46. Ayet; Hud Suresi, 38. Ayet; İsrâ Suresi, 82. Ayet; Nahl Suresi, 36. Ayet; Nisa Suresi, 59. Ayet; Neml Suresi, 38-40. Ayetler; Sebe Suresi, 10. Ayet; Tin Suresi, 4-5. Ayetler; Enbiya Suresi, 68-69. Ayetler).
- Sezgin, F.** (2001). *Geschichte des Arabischen Schrifttums (GAS)* (Arap İslam Bilimleri Tarihi). (Cilt 1). Leiden: E.J. Brill.
- Sezgin, F.** (2018). *İslam'da Bilim ve Teknik*. İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Hadis-i Şerif Kaynağı:** “Bir saat tefekkür, bir sene nafile ibadetten daha hayırlıdır.” (Beyhakî, *Şuabul-İman*, IV, 150, No: 4578; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-Evliya*, VI, 68).
- Tarih ve Tefsir Kaynakları:** Hz. Adem'in tarım bilgisi ve bunu çocuklarına aktarmasına dair rivayetler için (Örn. Taberî, *Taribu'l-Umem ve'l-Mülûk*; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*).

İnsan Zekâsından Yapay Zekâya: Bir Serüvenin Anatomisi

Prof. Dr. Abdulhak Halim ULAŞ¹

Bölüm 1: Serüvenin Eşiğinde-Zekâya Çok Boyutlu Bir Yaklaşım

Zekâ kavramı, yüzyıllardır felsefecilerin, psikologların ve nihayetinde bilgisayar bilimcilerinin çalışma alanlarının merkezinde yer almıştır. Bu bölüm, insan zekâsının karmaşık bilişsel bileşenlerinden hareketle, yapay zekânın (YZ) ortaya çıkışı, geçirdiği paradigmatik dönüşümler ve günümüzdeki konumuna uzanan çok katmanlı bir inceleme sunmaktadır.

Zekâ, tek bir yetiden ibaret olmayıp; problem çözme, öğrenme, genelleme, yaratıcılık ve iletişim gibi çeşitli bilişsel süreçlerin dinamik etkileşiminden oluşan bütüncül bir yapıdır. İnsan beyninin milyonlarca yıllık evrimsel süreçte geliştirdiği bu repertuar, 20. yüzyılın ortalarından itibaren hesaplamalı sistemlerde yansımaları bulmaya başlamıştır. Alan Turing’in 1950 tarihli “Computing Machinery and Intelligence” makalesi, makinelerin insan benzeri düşünme kapasitesine sahip olup olamayacağı sorusunu gündeme getirerek YZ araştırmalarının ilk felsefi temelini oluşturmuştur (Turing, 1950). Bunu, Alan Newell ve Herbert Simon’ın sembolik sistemler üzerine geliştirdikleri ve kural tabanlı yaklaşımlara dayanan çalışmalar izlemiştir (Newell & Simon, 1976).

Zekânın Tanımının Değişen Yüzü ve Tarihsel Paradoks

YZ’nin tarihsel gelişimi, “zekâ” kavramının tanımı ve bu kavramın yapay olarak nasıl üretilebileceği konusundaki farklı paradigmlar arasında gidip gelen bir süreçtir. İlk dönem sembolik YZ yaklaşımı, zekâyı öncelikle mantıksal akıl yürütme ve problem çözme kapasitesi üzerinden tanımlamıştır. Newell ve Simon’ın Fiziksel Sembol Sistemi Hipotezi, insan düşüncesinin özünde sembol manipülasyonuna dayandığını öne sürerek bu yaklaşımı teorik olarak

1 Atatürk Üniversitesi, Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, halimulas@atauni.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-9457-1554>

temellendirmiştir. Ancak bu yöntem, algısal verilerin işlenmesinde ve duyuşal dünyayla etkileşimde yetersiz kalmış; bunun sonucunda yerini bağlantıcı yaklaşımlara, yani yapay sinir ağlarına bırakmıştır. Bu ikinci paradigma, örüntü tanıma ve öğrenme süreçlerine odaklanmıştır. Günümüzdeki üretken modeller ise farklı bilişsel bileşenleri bütüncül bir şekilde bir araya getirerek zekânın çok boyutlu yapısına daha yakın bir modelleme sunmaktadır.

Bu tarihsel süreç, YZ araştırmalarının başlangıcından beri var olan bir paradoksu da ortaya koymaktadır. Turing, bir makinenin “zeki” olarak kabul edilmesini insan benzeri davranış gösterebilme kapasitesine bağlamıştır. Sembolik sistemler yaklaşımı da insan bilişinin doğrudan taklit edilmesi hedefiyle yola çıkmıştır. Ancak zaman içinde YZ araştırmaları kendi bağımsız yolunu çizmiş, bu da insan zekâsını birebir kopyalama amacından uzaklaşılmasına yol açmıştır. YZ alanında yaşanan “kış” dönemleri, bu hedefin sınırlılıklarını ve modern YZ’nin istatistiksel öğrenme ile ölçeklenebilirlik gücü sayesinde ortaya çıkan yeni sistem türlerini gözler önüne sermektedir.

Günümüzde, üretken modellerden sürücüsüz araçlara kadar birçok YZ uygulaması, insan-dil etkileşiminde doğal bir deneyim sunmayı hedeflemekte ve günlük yaşamın ayrılmaz bir parçası haline gelmektedir.

Bu bölüm, okuyucuya kavramsal bir çerçeve sunarak öncelikle insan zekâsının temel yapıtaşlarını incelemekte, ardından YZ’nin tarihsel gelişimini, yöntemlerini ve mevcut dönüşümünü sistematik biçimde ele almaktadır. Bölüm içerisinde yer alan kısa örnekler, teorik tartışmaları somut yaşam bağlamına taşıyarak zekânın soyut doğasının daha anlaşılır hale gelmesine katkı sağlayacaktır.

Bölüm 2: İnsan Zekâsının Anatomisi-Neden, Nasıl ve Nerede Üçgeninde Biliş

İnsan zekâsına bütüncül bir perspektifle yaklaşmak, onu oluşturan farklı bilişsel süreçlerin ayrıntılı biçimde anlaşılmasını gerektirir. Bu amaçla, David Marr’ın bilişsel sistemleri incelemek üzere geliştirdiği üç düzeyli analiz modeli — hesaplama düzeyi, algoritmik düzey ve uygulama (implementasyon) düzeyi — son derece işlevsel bir çerçeve sunmaktadır (Marr, 1982).

- **Hesaplama düzeyi**, sistemin “ne”yi başarmayı hedeflediğini ve bu hedefin “neden” gerekli olduğunu tanımlar.
- **Temsil ve algoritma düzeyi**, bilginin nasıl temsil edildiğini ve bu temsiller üzerinde hangi işlemlerin yürütüldüğünü inceler. Bu düzeyde Bayesçi çıkarım yöntemleri ve makine öğrenimi teknikleri öne çıkar.

- **Fiziksel altlık düzeyi** ise bu süreçlerin hangi fiziksel ortamda (örneğin biyolojik nöronlar veya silikon temelli işlemciler) gerçekleştirildiğini açıklar.

Marr'ın bu çerçevesi, insan bilişinin yapay sistemlerle karşılaştırılmasına olanak tanıyan analitik bir temel sağlamaktadır.

Algı, Dikkat ve Kestirimci Zihin

Algı, çevreden gelen duyuşsal verilerin pasif bir şekilde alınıp işlenmesinden ibaret değildir; aynı zamanda bu verilerin anlamlı ve tutarlı bütünler halinde örgütlenmesini sağlayan aktif bir süreçtir. Algı, hem aşağıdan yukarıya (bottom-up) duyuşsal veri akışı hem de yukarıdan aşağıya (top-down) beklenti ve bağlamsal bilgiler aracılığıyla şekillenir. Dikkat ise sınırlı bilişsel kaynakların öncelikli uyaranlara yönlendirilmesini sağlayarak algısal süreci destekler.

Güncel bilişsel bilim yaklaşımlarından biri, insan beynini sürekli hipotezler üreten bir “kestirimci makine” olarak görmektedir. Andy Clark'ın (2016) *Surfing Uncertainty* ve Karl Friston'ın (2010) Serbest Enerji İlkesi bu görüşün temelini oluşturur. Bu yaklaşıma göre beyin, duyuşsal girdilere ilişkin sürekli tahminler üretir ve bu tahminlerle gerçek girdiler arasındaki farkı (prediction error) en aza indirmeye çalışır. Böylece algı, eylem, hayal gücü ve sosyal biliş gibi çok farklı süreçler tek bir teorik çerçevede açıklanabilir.

Bellek: Dinamik Yeniden İnşa Süreci

İnsan belleği, bilgiyi değişmez biçimde depolayan statik bir sistem değil; her hatırlama sürecinde yeniden yapılandırılan dinamik bir mekanizmadır. Hatırlama, geçmiş deneyimler, mevcut duyuşsal durum ve bilişsel beklentilerden bağımsız değildir; aksine, bu unsurlar tarafından şekillenir (Bebek, 2021). Bu yeniden yapılandırma süreci, yaşanmamış olayların dahi belleğe dâhil edilmesine yol açabilmekte ve belleğin inşacı yönünün gücünü ortaya koymaktadır.

Bilişsel kuramlar, bu inşacı işleyişi açıklayabilmek için belleği işlevsel bileşenlere ayırır. Çalışma belleği, kısa süreli zihinsel işlemler sırasında bilgiyi geçici olarak işler ve saklar. Uzun süreli bellek ise, anlamsal (semantik) bilgi ve olaysal (episodik) deneyimleri depolar; ancak bu depolama, geçmiş bilgilerin sabit biçimde korunması anlamına gelmez. Her iki bileşen de hatırlama sırasında bilgiyi mevcut bağlam ve beklentiler ışığında yeniden örgütler; bu durum, belleğin yaratıcı fakat hata yapmaya açık doğasının temelini oluşturur.

Belleğin bu yeniden inşa edici doğası, büyük dil modellerinde (BDM) gözlemlenen “halüsinasyon” olgusuyla dikkate değer bir benzerlik taşır. BDM’ler, eğitildikleri veri setlerinden öğrendikleri istatistiksel örüntüler doğrultusunda, gerçekte var olmayan ancak bağlamsal olarak tutarlı ve semantik açıdan makul metinler üretebilirler. Hem insan belleğinde hem de BDM çıktılarında amaç, mutlak gerçekliği yansıtmak değil; mevcut bilgi boşluklarını anlamlı, bütünlüklü ve bağlama uygun biçimde doldurmaktır. Bu nedenle halüsinasyon olgusu, yalnızca teknik bir hata olarak değil, bu sistemlerin işleyiş mantığının yapısal bir özelliği olarak değerlendirilmelidir.

Öğrenme ve Akıl Yürütme

İnsan, çoğu durumda yalnızca sınırlı sayıda örnekten hareketle hızlı ve etkili biçimde öğrenme kapasitesine sahiptir. Bu süreçte, kavramsal yapılar ile nedensel ilişkiler sıklıkla sezgisel yollarla keşfedilir. İnsana özgü akıl yürütme mekanizmaları; tümdengelim, tümevarım ve analogi gibi çeşitli çıkarım yöntemlerini kapsar ve karmaşık problemlerin anlaşılması ile çözümlenmesinde temel rol oynar. Bu bilişsel esneklik, yapay zekâ sistemlerinin mevcut gelişim düzeyinde karşı karşıya oldukları başlıca sınırlılıklardan birini ortaya koymaktadır.

Modern derin öğrenme modelleri, genellikle milyonlarca hatta milyarlarca örneğe ve yüksek düzeyde hesaplama gücüne ihtiyaç duymaktadır. Buna karşın insanlar, çok daha az veriyle güçlü genellemeler geliştirebilir. Brenden Lake ve çalışma arkadaşlarının (2017) belirttiği üzere, yapay zekâ sistemleri yalnızca istatistiksel örüntüleri tanımakla kalmamalı; insanlar gibi dünyayı anlamlandırmak için nedensel modeller inşa etmelidir. Bu gereklilik, nedensellik kavramının (Judea Pearl’ün çalışmaları bağlamında, bkz. Bölüm 6) ve metabilişin — yani bireyin kendi bilişsel süreçlerini izleyebilme kapasitesinin — neden hâlen yapay zekâ açısından çözülmesi güç sınırlar olduğunu ortaya koymaktadır.

Bu bölüm, zekânın hem biyolojik hem de yapay sistemlerde tekil bir fenomen olarak değil, çok boyutlu bir olgu olarak değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Marr’ın kuramsal çerçevesi, farklı zekâ biçimlerini analiz edebilmek için hiyerarşik bir organizasyon şeması sunarken; Clark ve Friston’ın yaklaşımları, bilişsel bilim ile yapay zekâ arasındaki ilişkinin tek yönlü bir bilgi aktarımından ziyade, çift yönlü ve etkileşimli bir süreç olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla, yapay zekâ alanındaki ilerlemeler yalnızca mühendislik çözümlerini değil, insan zekâsına ilişkin teorik modelleri de dönüştürme potansiyeline sahiptir.

Bölüm 3: Beyinden Makineye-Yapay Zekâ Kışları ve Paradigmatik Dönüşümler

Yapay zekâ araştırmalarının ilk evreleri, mantık ve kurallara dayalı sembolik yaklaşımlar çerçevesinde şekillenmiştir. Bu yaklaşım, problemleri soyut sembolik temsiller, biçimsel mantık ifadeleri ve sistematik arama stratejileri aracılığıyla çözmeyi hedeflemiştir. Alan Newell ve Herbert A. Simon tarafından öne sürülen *Fiziksel Sembol Sistemi Hipotezi*, bu paradigmanın felsefi zeminini oluşturmuş; zekânın özünde fiziksel sembollerin manipülasyonu bulunduğunu ileri sürmüştür. Hipoteze göre, insan düşüncesi esasen bir semboller sistemi olarak işlev görmektedir olup, yeterli karmaşıklığa sahip herhangi bir sembol sistemi de “zeki” olarak nitelendirilebilecektir.

Marvin Minsky ve diğer araştırmacılar, *Blocks World* gibi “oyuncak problem” ortamlarında yürüttükleri çalışmalarla bu yaklaşımın satranç gibi kuralları açıkça tanımlanmış ve sınırları belirli problem alanlarındaki mantıksal problem çözme kapasitesini göstermiştir. Bu tür yapay ortamlar, gerçek dünyanın soyut semboller ve bu semboller üzerinde işleyebilen kural kümeleri aracılığıyla modellenmesine olanak tanımış ve klasik sembolik yapay zekâ yaklaşımlarının verimliliğini test etmek için elverişli bir deney sahası sunmuştur.

Yapay Zekâ Kışları: Beklentiler ve Gerçekler Arasındaki Uçurum

Sembolik yaklaşımlar, belirli problem türlerinde başarılı olmakla birlikte, gürültülü ve yüksek boyutlu duyuşal verilerin işlenmesinde yetersiz kalmıştır. Minsky ve Papert’in (1969) perceptron’ların sınırlı kapasitesini ortaya koyan eleştirileri, donanımın işlem gücü kısıtları ve özellikle savunma projelerinden sağlanan fonların azalmasıyla birleşerek 1970’ler ve 1980’lerde “YZ kışları” olarak bilinen durgunluk dönemlerine yol açmıştır.

Bu dönemler, teknolojik beklentilerin karşılanamaması sonucu araştırma fonlarının ve kamu ilgisinin önemli ölçüde azalmasıyla karakterize edilmiştir. Sembolik yöntemlerin sınırlılıkları, bilişsel süreçlerin yalnızca sembol manipülasyonundan ibaret olmadığını; algı, öğrenme ve duyuşal-motor etkileşimin de zekânın ayrılmaz parçaları olduğunu göstermiştir. Bu durum, mantıksal akıl yürütme gibi üst düzey süreçlerin bilgisayarlar için görece kolay, ancak algısal ve motor becerilerin son derece zor olduğunu ifade eden Moravec Paradoksu ile uyumludur (Moravec, 1988).

Bağlantıcılığın Yükselişi ve Derin Öğrenme Devrimi

Yapay zekâ kışlarının ardından, bağlantıcı yaklaşım — yani yapay sinir ağları — öğrenme kapasiteleri ve dağıtık temsiller üretebilme yetenekleri

sayesinde yeniden ilgi odağı hâline gelmiştir. Bu canlanmanın önemli dönüm noktalarından biri, David E. Rumelhart, Geoffrey E. Hinton ve Ronald J. Williams'ın 1986'da yayımladıkları çalışmadır. Söz konusu çalışma, geri yayılım (*backpropagation*) algoritmasının çok katmanlı sinir ağlarını etkili biçimde eğitebildiğini ortaya koymuştur (Rumelhart vd., 1986). Geri yayılım algoritması, bir sinir ağının ürettiği çıktı ile hedef değer arasındaki hatayı katmanlar boyunca geriye doğru ileterek, her bağlantı ağırlığını uygun yönde güncelleyen temel bir yöntemdir ve modern yapay zekâ araştırmalarında kritik bir yapı taşı olarak kabul edilmektedir.

Asıl ivme ise 2000'li yılların başından itibaren, hesaplama gücündeki üstel artış (özellikle GPU donanımlarının yaygınlaşması) ve erişilebilir veri miktarındaki büyük ölçekli artış ile sağlanmıştır. Bu gelişmeler, daha önce teorik düzeyde öngörülen derin öğrenme tekniklerinin pratik uygulamalara taşınmasına olanak tanımış ve bilgisayarlı görü ile konuşma tanıma gibi alanlarda çığır açıcı başarılar elde edilmiştir. Bu süreç, bir algoritmanın potansiyelinin ancak onu destekleyecek uygun fiziksel altyapı (Marr'ın "uygulama düzeyi" kavramsallaştırması çerçevesinde) ve yeterli veri kaynağı mevcut olduğunda tam anlamıyla ortaya çıkabileceğini göstermektedir. Dolayısıyla yapay zekâdaki ilerleme, yalnızca kuramsal yeniliklere değil, aynı zamanda mühendislik ve altyapı alanlarındaki gelişmelere de sıkı sıkıya bağlıdır.

Tarihsel süreç boyunca yapay zekâ, sembolik ve bağlantıcı yaklaşımlar arasında gidip gelen paradigmatik dönüşümler yaşamıştır. Sembolik YZ, mantık ve akıl yürütme gibi üst düzey bilişsel süreçlerde güçlü sonuçlar sunarken; bağlantıcı YZ, büyük veri ile beslendiğinde algısal görevlerde üstün performans sergilemiştir. Her iki paradigmanın da belirgin sınırlılıkları bulunması, zekânın tüm yönlerini kapsayacak bütüncül bir modelin, bu iki yaklaşımın tamamlayıcı bir sentezini gerektirdiğini ortaya koymaktadır.

Bölüm 4: Öğrenen Makineler — Temeller, Genelleme ve Ölçek Yasaları

Makine öğrenimi, sistemlerin veriden öğrenmesini sağlayan çeşitli yöntemsel yaklaşımlar etrafında gelişmektedir. Bu yaklaşımlar, farklı problem türlerine yönelik olarak tasarlanmış olup kendilerine özgü güçlü yönler taşır.

Öğrenme Paradigması Spektrumu

Makine öğreniminin üç temel paradigması bulunmaktadır:

- **Gözetimli Öğrenme (Supervised Learning):** Model, girdi ve bunlara karşılık gelen çıktılarından oluşan etiketli veri kümelerinden, girdiler

ile çıktılar arasındaki eşleme fonksiyonunu öğrenir. Sınıflandırma ve regresyon, bu paradigmanın başlıca uygulama alanlarıdır (ör. e-posta spam filtreleme, hava durumu tahmini).

- **Gözetimsiz Öğrenme (Unsupervised Learning):** Model, etiketlenmemiş verilerdeki gizli yapıları ve istatistiksel örüntüleri keşfeder. Kümeleme, boyut indirgeme ve ilişkilendirme analizi bu yöntemin yaygın uygulamalarıdır (ör. müşteri segmentasyonu, öneri sistemleri).
- **Pekiştirmeli Öğrenme (Reinforcement Learning):** Bir ajanın, bir ortam içerisinde deneme-yanılma yoluyla aldığı ödül sinyallerini kullanarak optimal davranış politikasını öğrenmesini sağlar. Ajanın amacı, uzun vadeli toplam ödülü maksimize etmektir. Bu yaklaşım, oyun stratejileri (örn. AlphaGo) ve robotik kontrol gibi alanlarda öne çıkmaktadır.

Bunlara ek olarak, **kısmi gözetimli öğrenme** (semi-supervised learning) ve **aktif öğrenme** (active learning) gibi hibrit yöntemler, az sayıda etiketli veriden azami fayda sağlama amacıyla geliştirilmiştir.

Genelleme ve Sapma-Varyans İkilemi

Bir makine öğrenimi modelinin başarısını belirleyen temel ölçüt, **genelleme yeteneğidir**. Genelleme, modelin yalnızca eğitim verisinde değil, daha önce karşılaşmadığı yeni veriler üzerinde de yüksek doğrulukla tahmin yapabilmesini ifade eder. Bu yetenek, **sapma-varyans ikilemi** (bias-variance trade-off) olarak bilinen temel bir denge ile yakından ilişkilidir:

- **Eksik Uyum (Underfitting):** Modelin yapısal olarak çok basit olması nedeniyle, eğitim verisindeki temel örüntüleri dahi öğrenememesi durumudur. Bu senaryoda sapma (bias) yüksek, varyans ise düşüktür.
- **Aşırı Uyum (Overfitting):** Modelin aşırı derecede karmaşık olması sonucu, eğitim verisindeki rastlantısal gürültü ve hataları da öğrenmesidir. Bu durumda varyans yüksek, sapma ise düşüktür. Eğitim verisinde yüksek performans gösteren model, yeni veriler karşısında ciddi başarımlar kayıplar yaşar.

Aşırı ve eksik uyum sorunlarını azaltmak amacıyla; daha büyük ve çeşitli veri kümelerinin toplanması, model karmaşıklığının kontrol edilmesi, düzenleme (regularization) yöntemlerinin kullanılması ve erken durdurma (early stopping) gibi teknikler yaygın olarak uygulanmaktadır.

Bununla birlikte, genelleme yeteneğini sınırlayan çift yönlü bir risk alanı mevcuttur. Aşırı uyum, modelin eğitim verisini ezberlemesinden kaynaklanırken; eğitim verisinin kendisi önyargılı veya temsil gücü düşük olduğunda, modelin genelleme yeteneği bu kez veri kaynaklı olarak zayıflar. Dolayısıyla, veri toplama ve etik değerlendirme süreçleri yalnızca felsefi bir sorumluluk değil; aynı zamanda modelin teknik başarısının temel belirleyicilerinden biridir.

Ölçek Yasaları ve Ortaya Çıkan Yetenekler

Derin öğrenme modellerinin performansının; model boyutu, eğitim veri setinin kapsamı ve hesaplama maliyeti gibi değişkenlerle nasıl ilişkili olduğunu ampirik biçimde tanımlayan **ölçek yasaları** (*scaling laws*), yapay zekâ araştırmalarında giderek daha merkezi bir konum kazanmaktadır. Bu yasalar, çok büyük ölçekli modellerin — belirli bir görev için özel olarak eğitilmemiş olsalar dahi — beklenmedik ve yeni işlevleri aniden sergileyebildiğini göstermektedir. Literatürde bu olgu, **ortaya çıkan yetenekler** (*emergent abilities*) olarak adlandırılmaktadır.

Bununla birlikte, söz konusu yeteneklerin gerçekten var olup olmadığı ve ortaya çıkma mekanizmaları, akademik düzeyde tartışmalı bir konudur. Son dönem çalışmalar, gözlemlenen bu “emergent” davranışların, modelin yapısal kapasitesinde köklü bir değişimden ziyade; kullanılan değerlendirme metriklerinin özelliklerinden veya bağlamsal öğrenme (*in-context learning*) gibi süreçlerden kaynaklanabileceğini ileri sürmektedir. Örneğin, bir modelin performansı, veri boyutu arttıkça sürekli ve doğrusal şekilde iyileşebilir; ancak performans değerlendirmesi doğrusal olmayan bir metrikle yapılırsa, sonuçlar belirli bir eşik değerin ardından ani bir sıçrama yaşanmış izlenimi verebilir.

Bu durum, yapay zekâ araştırmalarında yalnızca model tasarımı ve ölçeklendirme stratejilerinin değil, aynı zamanda **güvenilir ve uygun değerlendirme metriklerinin** geliştirilmesinin de ne denli kritik olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Bölüm 5: Dilin Dönüşümü — Dikkat Mekanizması ve Büyük Dil Modelleri Çağı

Dil, insan zekâsının en karmaşık ve çok boyutlu bilişsel yetilerinden biridir. Bu nedenle, yapay zekâ alanında geliştirilen dil modelleri, insan zekâsını anlama ve işlevsel olarak taklit etme çabasının merkezinde konumlanmıştır. İlk dönemlerde, doğal dilin ardışık bağımlılıklarını modelleyebilmek amacıyla **Tekrarlayan Sinir Ağları** (*Recurrent Neural Networks, RNN*) ve bunların

daha gelişmiş bir varyantı olan **Uzun Kısa Süreli Bellek** (*Long Short-Term Memory*, LSTM) ağırları yaygın biçimde kullanılmıştır.

Bu mimariler, belirli uzunluktaki ardışık bilgileri işleme konusunda önemli başarılar elde etse de yapısal sınırlılıklara sahiptir. Özellikle, uzun metinlerde bağlam bilgisini korumakta zorlanmaları ve **kaybolan gradyan** (*vanishing gradient*) problemi, öğrenme süreçlerinde ciddi performans kayıplarına yol açmıştır. Ayrıca, veriyi doğal sıralanma düzeniyle adım adım işlemeleri, bu modelleri paralel hesaplama açısından verimsiz kılmıştır.

Dikkat Mekanizması: Paradigma Değişimi

RNN ve LSTM tabanlı dil modellerinin uzun bağımlılıkları yakalamadaki yetersizlikleri ve paralel hesaplama kısıtları, 2017 yılında Vaswani ve çalışma arkadaşlarının yayımladığı *Attention Is All You Need* makalesiyle önemli ölçüde aşılmıştır (Vaswani vd., 2017). Bu çalışma, bir dil modelinin çıktı üretirken girdi dizisinin hangi bölümlerine odaklanması gerektiğini öğrenmesini sağlayan **dikkat mekanizması** (*attention mechanism*) kavramını tanıtmıştır. Dikkat mekanizması, modelin bir sonraki kelimeyi tahmin ederken tüm cümle bağlamını eşzamanlı olarak değerlendirebilmesine olanak tanıyarak doğal dil işleme alanında paradigmatik bir dönüşüm yaratmıştır.

Bu yaklaşım üzerine inşa edilen **Transformer mimarisi**, RNN ve evrimsel (konvolüsyonel) katmanları tamamen ortadan kaldırmış ve dil modelleme sürecini yalnızca dikkat mekanizmasına dayandırmıştır. Bu tasarım, tüm girdi dizisinin **paralel olarak işlenmesini** mümkün kılarak eğitim sürelerini önemli ölçüde kısaltmış; aynı zamanda uzun menzilli bağımlılıkların etkin biçimde yakalanmasında belirgin ilerlemeler sağlamıştır.

Transformer mimarisinin kilit bileşenlerinden biri olan **çok başlı dikkat** (*multi-head attention*), modelin temsil kapasitesini daha da artırmıştır. Bu mekanizma, birden çok dikkat başlığının farklı temsil alt uzaylarında eşzamanlı olarak ilişki öğrenmesini sağlar. Örneğin, bir dikkat başlığı sözdizimsel bağıntıları öğrenirken, başka bir başlık anlamsal ilişkileri yakalayabilir. Bu paralel ve çok boyutlu dikkat yapısı, modelin bağlamsal bilgiyi daha derinlemesine kavrayarak çıktılarında tutarlılık ve anlam zenginliği elde etmesine imkân tanır.

Büyük Dil Modelleri: Yetenekler ve Sınırlılıklar

Büyük Dil Modelleri (BDM), Transformer mimarisinin çok büyük ölçeklere uyarlanmış versiyonlarıdır. Milyarlarca parametre içeren bu sistemler, olasılıksal dil modellemesi temelinde, bir sonraki token'ı (dil birimini) tahmin ederek çalışır. Model boyutunun artması, belirli görevler

için özel olarak programlanmamış olsalar bile, BDM'lerin insanı şaşırtacak düzeyde çeşitli yetenekleri kendiliğinden sergilemesine yol açmıştır. Ancak bu yetenekler, beraberinde önemli sınırlılıklar ve zorluklar da getirmektedir:

- **Halüsinasyon:** Model, eğitim verilerinde bulunmayan veya gerçeklikle uyuşmayan, ancak dilbilgisel ve bağlamsal açıdan son derece ikna edici ifadeler üretebilir. Bu durum, BDM'lerin bilgi depolamak yerine olasılıksal örüntüler üzerinden tahmin yapmasıyla doğrudan ilişkilidir.
- **Kaynak Gösterme Sorunu:** BDM'ler, doğrulanmamış veya uydurma akademik referanslar ve sahte web bağlantıları üretebilir; bu da bilgi kaynağının güvenilir biçimde izlenmesini zorlaştırır.
- **İsteme Duyarlılığı (Prompt Sensitivity):** Modelin ürettiği yanıtlar, kullanıcı isteminin ifade biçiminden aşırı derecede etkilenebilir.

Bu problemlere yönelik çözüm yaklaşımları arasında **istem mühendisliği** (*prompt engineering*) ve **ince ayar** (*fine-tuning*) öne çıkmaktadır. İstem mühendisliği, modelin mimarisinde değişiklik yapmadan, yalnızca etkili ve amaca yönelik istemler tasarlayarak istenen çıktının elde edilmesini sağlar; bu yöntem hızlı ve esnektir. Buna karşılık, ince ayar süreci, modeli belirli bir görev veya alan için o alana özgü etiketli verilerle yeniden eğiterek uzmanlaştırır. Daha maliyetli ve zaman alıcı olmakla birlikte, yüksek doğruluk ve hassasiyet gerektiren uygulamalarda genellikle daha başarılı sonuçlar verir.

İnsan bilişi ile BDM'ler arasında temel bir fark mevcuttur. İnsan beyni, dili işlerken yalnızca kelime örüntülerini (korelasyonları) değil, aynı zamanda bu örüntülerin dayandığı dünya bilgisini ve nedensel ilişkileri de kullanır. Buna karşın, BDM'ler Transformer mimarisinin sağladığı paralel işlem kapasitesiyle, çok büyük veri kümelerinden istatistiksel örüntüleri yüksek verimlilikle öğrenir. Bu durum, BDM'lerin neden zaman zaman halüsinasyon ürettiğini ve neden nedensel çıkarım yapmakta zorlandığını açıklamaktadır. BDM'lerin yaptığı işlem, teknik anlamda bir "anlama" süreci değil; istatistiksel olarak en olası çıktıyı üretme sürecidir. Bu nitel farklılık, yapay zekânın bilişsel doğasını kavramak ve olası etik sonuçlarını değerlendirmek açısından kritik önemdedir.

Bölüm 6: Zekânın Yeni Sınırları-Nedensellik, Bedenlenmiş Biliş ve Dünya Modelleri

Yapay zekâ araştırmaları, tarihsel olarak iki temel eksen etrafında şekillenmiştir: Bir yanda soyut akıl yürütme ve mantıksal çıkarım; diğer yanda ise fiziksel dünyaya bağlı algı ve eylem. Bu iki eksen, zekânın doğası ve yapay sistemlerde yeniden üretilebilirliği konusundaki en temel soruları gündeme getirmektedir.

Nedensel Çıkarım: Korelasyonun Ötesine Geçmek

Mevcut yapay zekâ sistemleri, büyük veri kümelerinden öğrenilen ilişkilerin çoğunu korelasyon temelli olarak keşfeder; yani olayların istatistiksel olarak birlikte gerçekleşme sıklığını saptar. Ancak korelasyon, nedensellik ile özdeş değildir. Bir değişkenin diğeri üzerinde nedensel etkisinin olup olmadığını belirlemek için yalnızca gözleme dayalı analiz yeterli değildir.

Judea Pearl'ün öncülüğünü yaptığı **nedensel çıkarım devrimi**, bu sınırlılığı aşmayı hedeflemiştir. Pearl, **nedensel grafikler** ve **do-operatörü** (*do-calculus*) gibi araçlarla “ya şöyle olsaydı?” (*what if*) ve **karşı-olgusal** (*counterfactual*) sorularını matematiksel biçimde ifade edebilecek bir çerçeve sunmuştur. Örneğin, $P(Y|X=x)P(Y \mid X = x)P(Y|X=x)$ ifadesi, XXX değişkeni xxx değerindeyken YYY'nin olasılığını verirken; $P(Y|do(X=x))P(Y \mid do(X = x))P(Y|do(X=x))$ ifadesi, XXX'e aktif müdahale edildiğinde YYY'nin dağılımını tanımlar.

Pearl'ün **Nedensellik Merdiveni** (*Ladder of Causation*) bu yaklaşımı üç basamakta özetler: (1) **Korelasyon** – “görmek”; (2) **Müdahale** – “yapmak”; (3) **Karşı-olgusal** – “hayal etmek”. Mevcut derin öğrenme modelleri çoğunlukla ilk basamakta kalmakta; ikinci ve üçüncü basamaklara erişim, yapay zekâda “gerçek zekâ” hedefinin ön koşullarından biri olarak değerlendirilmektedir (Pearl & Mackenzie, 2018).

Bedenlenmiş Biliş: Dünyaya Dokunan Zekâ

İnsan zekâsı yalnızca beynin soyut işlem süreçlerinden ibaret değildir; beden ve çevre ile sürekli etkileşim hâlinde gelişir. Duyusal–motor döngüler, kavram oluşumunda ve akıl yürütmeye merkezi bir rol oynar. Bu gerçeklik, **Moravec Paradoksu**'nda somutlaşır: Satranç gibi üst düzey mantıksal görevler bilgisayarlar için görece kolayken, algısal ve motor becerilerin kazanılması son derece zordur (Moravec, 1988). Bu zorluk, söz konusu becerilerin biyolojik evrim sürecinde milyonlarca yıl boyunca rafine edilmiş olmasından kaynaklanmaktadır.

Yapay zekâda **bedenlenme** (*embodiment*) yaklaşımı, algı ve eylemin bütüncül biçimde modellenmesini, fiziksel dünyayla etkileşim içinde öğrenen sistemler geliştirmeyi amaçlar.

Simülasyondan Gerçeğe: Köprü Kurma

Bedenlenmiş yapay zekânın en belirgin uygulama alanlarından biri robotiktir. Burada hedef, bir robotun simülasyon ortamında kazandığı beceriyi gerçek dünyada da güvenilir şekilde uygulayabilmesidir. Bu süreç

simülasyondan gerçeğe geçiş (*sim-to-real transfer*) denir. Ancak simülasyon ile fiziksel gerçeklik arasında algısal, dinamik ve fiziksel tutarsızlıklar bulunur. Simülasyonda mükemmel çalışan bir kontrol politikası, sürtünme katsayısındaki küçük farklılıklar, kuvvet geri bildirimi hataları veya sensör gürültüsü gibi etkenler nedeniyle gerçek dünyada başarısız olabilir.

Bu uçurumu azaltmak amacıyla **alan rastgeleleştirmesi** (*domain randomization*) gibi teknikler ile simülasyon parametreleri çeşitlendirilir ve fiziksel tutarlılığı artıran modelleme stratejileri uygulanır.

Nedensellik ve Bedenselliğin Sentezi

Nedensellik ve bedensellik, yapay zekânın geleceği açısından birbirini tamamlayan iki temel boyut olarak görülmelidir. Dünyayı yalnızca gözlemleyerek değil, **aktif müdahaleler** ile anlamak (Pearl & Mackenzie, 2018) ve bu müdahalelerin anlamlı olabilmesi için **beden ve fiziksel çevre** ile bütünleşik çalışmak, yapay zekânın salt hesaplama makinesi olmaktan çıkıp, gerçek dünyada etkin bir özneye dönüşmesi için kritik bir yol haritası sunmaktadır.

Bölüm 7: Güvenlik, Etik ve Yönetişim — Güç ve Sorumluluk Dengesi

YZ sistemlerinin gelişimi, güvenlik ve etik meseleleri gündemin merkezine taşımıştır.

YZ Güvenliği ve Temel Riskler

- Yanıltıcı bilgi üretimi
- Ayrımcı önyargılar
- Mahremiyet ihlalleri
- Telif haklarının ihlali
- Kötü niyetli kullanım
- Hedef uyumu sorunları

Veri ve Algoritma Yanlılıkları

Yapay zekâ (YZ) sistemlerinde gözlemlenen ayrımcı sonuçlar ve önyargı (bias) problemleri, çoğunlukla modellerin eğitildiği veri kümelerinin yapısal özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Veri setlerinin yetersiz, dengesiz veya mevcut toplumsal önyargıları yansıtan bir yapıya sahip olması, modellerin bu önyargıları öğrenerek pekiştirmesine neden olmaktadır. Örneğin, yüz

tanıma sistemlerinin belirli etnik köken ya da cinsiyet gruplarını diğerlerine kıyasla daha yüksek hata oranıyla tanınması, bu olgunun literatürde yaygın olarak tartışılan bir örneğidir. Bu durum, YZ sistemlerinin adil ve eşitlikçi çıktılar üretme hedefi önünde önemli bir engel teşkil etmektedir.

Söz konusu sorunlarla mücadelede, **şeffaflık** ve **hesap verebilirlik** ilkelerinin sistematik ve operasyonel bir biçimde uygulanması kritik önem taşımaktadır. Bu bağlamda, *Veri Sayfaları (Datasheets for Datasets)* ve *Model Kartları (Model Cards)* gibi araçlar, söz konusu ilkeleri somutlaştırmaya yönelik dikkate değer yöntemler sunmaktadır. Veri Sayfaları, bir veri setinin oluşturulma amacı, içeriği, toplanma süreçleri ve potansiyel risklerini sistematik biçimde belgelendirirken; Model Kartları, bir modelin kullanım amacı, eğitim verisi, performans metrikleri ve özellikle farklı demografik gruplar üzerindeki performans farklılıklarını ayrıntılı biçimde ortaya koymaktadır. Bu araçlar, etik ve güvenlik değerlendirmelerinin geliştirme sürecine sonradan eklenen bir kontrol listesi değil, tasarımın en temel bileşenlerinden biri olarak dâhil edilmesi gerektiğini göstermektedir (Gebru vd., 2018; Mitchell vd., 2019).

Yönetişim ve Etik Çerçeveseler

YZ teknolojilerinin artan kullanım alanları, ulusal ve uluslararası düzeyde yönetim ve etik çerçevelerin oluşturulmasını zorunlu kılmıştır. Avrupa Komisyonu'nun *Güvenilir Yapay Zeka* ilkeleri, bu alanda en kapsamlı yaklaşımlardan birini sunmakta olup, YZ sistemlerinin yasal, etik ve teknik açıdan sağlam olması gerekliliğini vurgulamaktadır (European Commission, 2019). Bu çerçevede yedi temel gereksinim tanımlanmıştır:

1. **İnsan Eylemi ve Gözetimi:** İnsan özerkliğine saygı ve sistemlerin insan kontrolünde olması.
2. **Teknik Sağlamlık ve Güvenlik:** Sistemlerin güvenilir, emniyetli ve dirençli şekilde tasarlanması.
3. **Gizlilik ve Veri Yönetişimi:** Veri koruma ve veri kalitesinin güvence altına alınması.
4. **Şeffaflık:** Sistemlerin ve çıktıların açıklanabilir, izlenebilir ve değerlendirilebilir olması.
5. **Çeşitlilik, Ayrımcılık Yapmama ve Adalet:** Önyargı ve ayrımcılıktan kaçınma yükümlülüğü.
6. **Toplumsal ve Çevresel Refah:** YZ sistemlerinin topluma ve çevreye olumlu katkı sağlaması.

7. Hesap Verebilirlik: Sorumluluk ve denetim mekanizmalarının açık biçimde tanımlanması.

Türkiye’deki kurumsal ve hukuki girişimler de Avrupa Birliği’nin risk temelli yaklaşımıyla uyumlu biçimde ulusal etik ilkeler ve yasal çerçeveler oluşturmaktadır. Bu gelişmeler, yapay zekâ alanında yalnızca teknoloji şirketlerinin değil; hukuk, etik ve kamu politikası uzmanlarının da ortak bir zeminde iş birliği yaptığını göstermektedir. Çok paydaşlı bu iş birliği, yapay zekânın potansiyel zararlarını azaltmak ve uluslararası uyum sağlamak açısından stratejik bir öneme sahiptir.

Uygulama Zorlukları ve Çözüm Önerileri

Belirli etik ilkelerin hayata geçirilmesinde karşılaşılan başlıca zorluklar ve bunlara yönelik pratik çözüm yolları aşağıda özetlenmiştir:

- **Şeffaflık:** Karar mekanizmalarının anlaşılabilir olmaması; çözüm olarak Model Kartları kullanımı ve karar süreçlerinin izlenebilir hâle getirilmesi önerilmektedir.
- **Adalet ve Eşitlik:** Eğitim verisindeki önyargılar; çözüm olarak Veri Sayfaları hazırlanması ve mümkün olan en çeşitli, dengeli veri setlerinin kullanılması tavsiye edilmektedir.
- **Güvenilirlik ve Güvenlik:** Modellerin hatalı veya kötüye kullanılabilecek çıktılar üretme riski; çözüm olarak kısıtlayıcı filtreler, insan denetimi ve proaktif *red teaming* testleri uygulanabilir.
- **Hesap Verebilirlik:** Otonom kararların sorumluluk sınırlarının belirsizliği; çözüm olarak sorumluluk matrisleri oluşturulması ve etik danışma kurullarının devreye alınması önerilmektedir.

Bölüm 8: YZ’nin Geleceği — Ortak Üretkenlik ve Tasarım İlkeleri

Yapay zekâ, günümüzde eğitimden bilime, iş dünyasından gündelik yaşama kadar pek çok alanda dönüştürücü bir güç olarak konumlanmaktadır. Gelişmiş YZ sistemleri, birçok bağlamda bir “ikinci beyin” veya ortak üretkenlik aracı işlevi görmek; öğrenme süreçlerini hızlandırmakta, yaratıcılığı desteklemekte ve karar verme mekanizmalarını güçlendirmektedir.

Eğitim alanında, uyarlanabilir öğrenme yolları ve otomatik içerik üretimi sayesinde öğrencilere kişiselleştirilmiş geri bildirimler sunarak öğrenme deneyimini zenginleştirmektedir. Bilimsel araştırmalarda, hipotez geliştirme, veri analizi ve simülasyon süreçlerini hızlandırarak araştırmacıların ufkunu genişletmektedir. Gündelik yaşamda ise metin, görüntü ve ses üretimi ile akıllı asistanlar yoluyla hem yaratıcılık hem de verimlilik artışı sağlamaktadır.

Bu dönüşüm, verimlilik, yaratıcılık ve kişisel mahremiyet arasındaki dengeyi yeniden düşünmeyi gerekli kılmaktadır. Kısa bir örnek bu durumu somutlaştırabilir: Bir öğretmen sınıfta kısa bir metin tartışmaya açtığında, bir öğrenci yapay zekâ desteğiyle hazırlanmış bir taslakla derse katılır. Öğretmen, “Peki, bu fikri sen nasıl savunursun?” diye sorar. Bu sahne, yapay zekânın en verimli kullanım şeklinin, düşünmeyi teşvik eden Sokratik bir çerçeve oluşturmak olduğunu gösterir; asıl değer, yapay zekânın sunduğu içerikte değil, tetiklediği bilişsel süreçtedir.

Uygulayıcılar İçin Etik ve Sorumlu YZ Yol Haritası

Bir yapay zekâ projesini etik, güvenli ve sorumlu biçimde tasarlamak, geliştirmek ve yönetmek için aşağıdaki tasarım ilkeleri kritik önemdedir:

1. **Amaç ve Bağlamin Netleştirilmesi:** Yapay zekâ bir araçtır; çözülmek istenen problemin ve başarı ölçütlerinin net biçimde tanımlanması gerekir.
2. **Veri Belgeleme ve Değerlendirme:** *Datasheets for Datasets* gibi dokümantasyon yöntemleriyle verinin kapsamı, temsil gücü ve potansiyel önyargıları analiz edilmelidir.
3. **Basit Modellerle Başlama:** İlk aşamada basit modeller kullanıp, karmaşıklığı kademeli olarak artırmak; her değişikliği karşılaştırmalı (ör. ablatif) deneylerle doğrulamak gerekir.
4. **Ölçek-Verimlilik Dengesi:** Ölçek yasaları göz önünde bulundurularak model boyutu, veri kalitesi ve hesaplama maliyeti arasında optimal denge kurulmalıdır.
5. **Doğrulama ve Değerlendirme:** Performans, gerçek kullanım senaryolarına uygun ölçütlerle ve kullanıcı testleriyle sürekli izlenmelidir.
6. **Güvenlik ve Yönetişim:** İçerik filtreleri, insan denetimi ve olay sonrası inceleme planlarını içeren çok katmanlı güvenlik önlemleri tasarlanmalıdır.
7. **Açıklanabilirlik ve İzlenebilirlik:** *Model Cards* ve veri soy kütüğü (*data lineage*) araçlarıyla karar süreçleri şeffaflaştırılmalı, hesap verebilirlik güçlendirilmelidir.
8. **İnsan-Merkezli Tasarım:** Kullanıcıların zihinsel modellerine uyumlu, erişilebilir ve kullanıcı dostu arayüzler geliştirilmelidir.

9. **Sürekli Öğrenme Mekanizmaları:** Kullanıcı geri bildirimlerinden beslenen, hatalardan ders alan ve kendini güncelleyen sürekli iyileştirme döngüleri kurulmalıdır.
10. **Disiplinlerarası İş Birliği:** Projenin erken aşamalarından itibaren bilişsel bilim, etik, hukuk, tasarım ve ilgili alan uzmanlarının sürece dahil edilmesi gerekir.

Bu yol haritası, bir YZ sisteminin yaşam döngüsünün yalnızca geliştirme ve eğitim aşamalarından ibaret olmadığını; dağıtım sonrasında da **sürekli izleme, uyum sağlama ve güncelleme** gerektiren dinamik bir süreç olduğunu vurgulamaktadır. Geleneksel yazılım geliştirmeden farklı olarak, bir YZ sistemi sahaya sürüldüğünde yeni bir öğrenme döngüsü başlar. Kullanıcı geri bildirimleri, veri dağılımındaki değişimler ve yeni ortaya çıkan riskler, sistemin sürekli olarak yeniden değerlendirilmesini ve iyileştirilmesini zorunlu kılar.

Bu nedenle, **dağıtım sonrası izleme ve denetim mekanizmaları**, yapay zekâ güvenliği ve yönetişimi açısından kritik önemdedir; yalnızca teknik performansı değil, etik ve toplumsal uyumu da güvence altına alır.

Sonuç: Serüvenin Anatomisi

Bu çalışma, zekânın tek bir “mükemmel algoritmanın” kaçınılmaz zaferinden ziyade, **bağlam, temsil ve amaç** unsurlarının uyumlu etkileşiminden doğan çok boyutlu bir olgu olduğunu bir kez daha ortaya koymuştur. İnsan zekâsının esnekliği; nedensel akıl yürütme, bedensel dünya bilgisi ve sosyal öğrenmenin bütünleşik işleyişinden beslenmektedir.

Yapay zekâ, bu büyük bilişsel orkestraya her geçen gün yeni “enstrümanlar” eklemekte; algısal yetenekleri, akıl yürütme kapasiteleri ve öğrenme biçimleri çeşitlenmektedir. Ancak bu genişleme, beraberinde hem teknik hem etik sorumlulukları da artırmaktadır. Zekâ serüveninin anatomisini derinlemesine anlamak, yalnızca bilimsel merakın değil, aynı zamanda **yarının daha güvenli, adil ve yaratıcı sistemlerini tasarlayabilmenin ön koşuludur**.

“Zekânın orkestrası genişliyor; ancak şefin kim olduğunu, neye göre yönettiğini ve seyircinin kim olduğunu anlamak, serüvenin asıl sınavı olacak.”

Kaynakça

- Bebek, H. (2021, Şubat). *Beyniniz durmadan hikâye anlatır: Amlar, bellek ve zaman ilişkisi*. Uplifers.
- Clark, A. (2016). *Surfing uncertainty: Prediction, action, and the embodied mind*. Oxford University.
- European Commission. (2019). *Ethics guidelines for trustworthy AI*. High-Level Expert Group on Artificial Intelligence.
- Friston, K. (2010). The free-energy principle: A unified brain theory? *Nature Reviews Neuroscience*, 11(2), 127–138.
- Gebru, T., Morgenstern, J., Vecchione, B., Vaughan, J. W., Wallach, H., Daumé, H., III, & Crawford, K. (2018). *Datasheets for datasets* (arXiv:1803.09010). arXiv. <https://arxiv.org/abs/1803.09010>
- Lake, B. M., Ullman, T. D., Tenenbaum, J. B., & Gershman, S. J. (2017). Building machines that learn and think like people. *Behavioral and Brain Sciences*, 40, e253. <https://arxiv.org/pdf/1604.00289>
- Marr, D. (1982). *Vision: A computational investigation into the human representation and processing of visual information*. W. H. Freeman.
- Minsky, M., & Papert, S. (1969). *Perceptrons*. MIT.
- Mitchell, T. M. (1997). *Machine learning*. McGraw-Hill.
- Mitchell, M., Wu, S., Zaldivar, A., Barnes, P., Vasserman, L., Hutchinson, B., Spitzer, E., Raji, I. D., & Gebru, T. (2019). Model cards for model reporting. *Proceedings of the ACM FAT Conference*.
- Moravec, H. (1988). *Mind children: The future of robot and human intelligence*. Harvard University.
- Newell, A., & Simon, H. A. (1976). Computer science as empirical inquiry: Symbols and search. *Communications of the ACM*, 19(3), 113–126.
- Pearl, J., & Mackenzie, D. (2018). *The book of why: The new science of cause and effect*. Basic Books.
- Rumelhart, D. E., Hinton, G. E., & Williams, R. J. (1986). Learning representations by back-propagating errors. *Nature*, 323(6088), 533–536.
- Turing, A. M. (1950). Computing machinery and intelligence. *Mind*, 59(236), 433–460.
- Vaswani, A., Shazcer, N., Parmar, N., Uszkoreit, J., Jones, L., Gomez, A. N., Kaiser, L., & Polosukhin, I. (2017). Attention is all you need. *Advances in Neural Information Processing Systems*, 30, 5998–6008.

İslam ve Madde Ötesi

Prof. Dr. Şadi EREN¹

GİRİŞ

Günümüzün en tartışmalı konularından biri gayb meselesidir. Bazıları âlemi ve eşyayı sadece görünenlerden ibaret zanneder; Allah'ı, melekleri, ahireti... inkâr eder. Görünmezliğin, bilinmezliğin ifadesi olan “gayb”, her devirde insanı meşgul etmiştir. Her şeyi görebildiklerinden ibaret sanan ve akıllarının eremediğini inkâr edenler “Gayb” konusunda kaybolup gitmişlerdir. İnsanlığın düşünce tarihi bunun örnekleriyle doludur.

Hâlbuki insan her taraftan “gayblarla” çevrilidir. Dünyaya gelmeden önce “gayb âleminde” idik. Ölünce yine “gayb âlemine” gideceğiz. Cesedimiz şhâdet âleminde iken, ruhumuz gayb âleminde. Ruha takılan sevgi, korku, merak, sezgi ve benzeri duygular asla maddenin özelliğini taşımayan hususlardır.

Küçük bir âlem olan insanda şhâdet ve gayb bu şekilde birleştiği gibi, büyük bir insan olan âlemde dahi şhâdet ve gayb beraberce yer almıştır. Gözle görmediğimiz melekler ve cinler bu gayb âleminin sakinlerindendir.

İnsan ve diğer varlıklar gaybdan şhâdete, şhâdetten gayba daimî bir akış içindedir. Şhâdet âleminde gördüğümüz varlıklar gaybtan bu âleme gelirler, şhadette bir miktar kalırlar, sonra yine gayba dökülürler. Zaman nehrinde gerçekleşen bu akışta, bu dökülüşte insanın ağzından dökülen kelimeler gibi bir mana akışı söz konusudur. Kur'an-ı Kerim, varlıkların dilini bize tercüme eder. Bu seslerin birer “tesbih” sesi olduğunu haber verir. Yani, bütün varlıklar başıboş olmayıp Allah'ı tesbih etmektedir.

İşte, mücerret akılla farkına varılmayan bu durum, şhâdet âlemindeki varlıkların gaybî yönleridir. Gayptan gelen ve gaybın sırlarını söyleyen Kur'an'a kulak vermeyenler bu sesleri anlayamamışlar, yaratılışın muammasını çözememişler, kâinattaki bu akışa bir anlam verememişlerdir.

1 Prof. Dr., Dumlupınar Üniversitesi

Şehâdet âleminde yaşayan insanlardan bazı seçkin fertlere, gaybtan ilâhî mesajlar gelmiştir. Hz. Muhammed (asm), bu ilâhî mesajın son muhatabıdır. Kur'an ise, yüce Allah'ın en son evrensel mesajıdır. Gaybdan gönderilen Kur'an gaybî sırlarla doludur. Âlemin ve insanın yaratılış keyfiyeti, geçmiş milletlerin kıssaları, insanın ve âlemin gelecekteki halleri bu gaybî sırlardan bazılarıdır. Ayrıca, Kur'an'ın ileride meydana gelecek birtakım olayları söylemesi ve zamanı gelince bunların çıkması inkâr edilemez tarîhî bir realitedir. Kur'an'ın bu tür gaybî haberlerinin yanında, hepsinden de mühimi Allah'ı, melekleri, ahireti bize tanıttırmasıdır. Çünkü bunlar mücerret akılla sırrına erebileceğimiz konular değildir.

İnsan ve Metafizik Âlem

İçinde yaşadığımız âlemde cansızlar, bitkiler, hayvanlar ve insanlar iç içe ve beraberce yaşar. Cansızlar, etraflarında olup bitenlerden habersiz iken; bitkiler, hayat sebebiyle hava, su ve güneş gibi başka varlıklara ihtiyaç hissederler. Hayvanlar, kendilerine verilen hayatın yanında, o hayata takılan birtakım duygularla, bitkilere nisbetle daha zengin bir hayat mertebesinde. Kendilerine mahsus bir takım lezzet ve elemeleri vardır.

İnsan ise, şehadet ve gayba açılmış duygularıyla şu âlemdeki varlıkların en kapasitelisidir. Gözüyle renkler âlemine, kulağıyla sesler âlemine muhatap olduğu gibi, akıl ve kalbiyle, kalbe takılmış birtakım latifeleriyle de gayb âlemine muhatap olur. Gayb âlemi, gözle gördüğümüz, elle tuttuğumuz şeylerin ötesinde bir boyuttur.

“Nasıl bir kitap gözle görülüp elle tutulabilen kâğıt ve harflerin yanında bir de mana unsuru ile doluysa, şu kâinat kitabı da maddenin ötesinde bir manevî âlemi ihtiva eder. Kâinatı sadece maddeden ibaret sanmak, kitabı yalnız kâğıttan ve harflerden ibaret sanmak gibi akıl dışındadır.”²

Görülenler ve görül(e)meyenler

Kur'an-ı Kerim “...Gördüklerinize yemin ederim, görmediklerinize de...”³ âyeti ile âlemin her iki boyutuna da dikkat çeker. Bu yemin, gerçekte bütün her şeye yemin hükmündedir. Çünkü eşya, görülen ve görülme-yenden ibarettir.⁴

Gördüğümüz âlem şehadet âlemi, görmediğimiz âlem ise gayb âlemidir. Bu iki ifade Kur'an'da birbirinin mukabili olarak kullanılır. Allah'ın, gaybı ve

2 Ömer Sevinçgöl, *Kulluğum Sultanlığımdır*, Zafer Yay. İst. 1992, s. 113

3 Hâkka, 38-39

4 İsmail Hakkı Bursevi, *Ruhu'l-Beyan*, İst, Matbaatu Osmaniyye h. 1306, IV, 460; Ahmed Mustafâ Merağî, *Tefsiru'l -Merağî*, Mısır, Şirketu Mektebe 1953, XXIX, 60

şhadeti bilen olduğunu ifade eden “**âlimu’l-ğaybi ve’ş-şehade**” tabiri, gayb âlemi ve şhadet âlemi ifadelerine menşe olmuştur.⁵ Ecdadımızın lisanında bu âlemler, “**tabiat ve ma bade’t- tabia**” olarak kullanılmıştır. Şimdi ise aynı âlemlerden, “**fizikî âlem ve metafizik (fizik ötesi) âlem**” şeklinde bahsedilmektedir.

“Gayb” kavramı, geniş boyutlu bir kavramdır. Bununla, duyular ve tecrübenin hudutları dışında kalan her çeşit konu akla gelmektedir.⁶ Allah’ın zatı, sıfat ve isimleri, melekler, ahiret, insandaki gayba karşı duyarlı birtakım hisler, insanın ve insanlığın geleceği... hep gayba ait konulardır. Ayrıca, yaşadığımız maddî âlemde her gün yeni yeni ortaya çıkan sırlar, bulunan kanunlar bir yönüyle “gayb” kavramı çerçevesinde mütalaa edilebilir. Bunlara “**kevnî gayb**” diyebiliriz.

Bu zaviyeden baktığımızda, içinde bulunduğumuz âlemin, “şhadet âlemi” olmanın ötesinde, bir “gayb âlemi” olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü varlık sahası insanın gördüklerinden, hatta idrak ettiklerinden çok daha fazladır. Görülenler çok az, görülmeyenler ise çok fazladır.⁷ Mesela, şehâdet âleminin mensuplarından olan bakteriler ve virüsler her tarafı doldurdukları halde, doğrudan gözün görme alanı içinde değildir.

İnsan, bu “gayb âleminin” farkına varmasıyla, yalnız gözüyle gördüklerinin hapsinde yaşamaktan ve aklıyla idrak ettiklerinin esiri olmaktan kurtulur.⁸

İki Farklı Akım

“**Gördüklerinize ve görmediklerinize yemin ederim**” âyeti, biri ifrât, diğeri tefrît iki felsefî görüşü reddeden bir üslupla gelmiştir. Şöyle ki:

İnsanlığın düşünce tarihinde “**sofistler**” denen bir ekolün mensupları “mutlak gerçek yoktur” gerekçesiyle, görülenleri de inkâr ederken; “**pozitivistler ve rasyonalistler**” sadece görüleni kabul etmiş, metafiziğe yanaşmamışlardır. Bu ikinci grupta yer alanlar, kuru akıllarını ve sınırlı tecrübelerini hakikatin mutlak ve değişmez ölçüsü kabul edip harikaları reddetmiş, vahiy yoluyla bildirilenleri ciddiye almamışlardır.⁹

İslam düşünürleri, sofistlerin iddialarına “**Eşyanın hakikati sabittir**” esasını zikrederek cevap verirler. Yani, görmekte olduğumuz şeyler şahsî inanç bakımından değil, haricî vücut ve hüviyet bakımından bir gerçek

5 Hâlis Albayrak, **Kur’an’da İnsan - Gayb İlişkisi**, İst. Şule Yayınları 1993. s. 126

6 Nihat Keklik, **Felsefenin İlkeleri**, İst. Doğu Yayınları, 1982. s. 46

7 Seyyid Kutub, **Fi Zılâli’l-Kur’an**, Daru’s-Şuruk 1980. VI, 3684

8 Kutub, **Fi Zılâli’l-Kur’an**, VI, 3684

9 Hamdi Yazır, **Hak Dini Kur’an Dili**, t.s. VIII, 5338 -5340

olarak vardır. Eşyanın hakikati, evham ve hayalden ibaret değildir.¹⁰ Bizler şu anda rüya misali sanal bir dünyada değil, gerçek bir âlemde yaşamaktayız.

Sofistlerin, “Âlemde her şey nisbîdir. Bundan dolayı sabit hakikat olamaz” görüşleri, gerçeği yansıtmamaktadır. Bunu isbat için verdikleri nisbîlik delilleri, ancak nisbî bir tür bilginin varlığını isbatlar. Yoksa her türlü bilginin nisbî olduğunu isbatlayamaz.¹¹

Her şeyi evham ve hayalden ibaret sanan bu görüşün mensupları günümüzde pek bulunmamakla beraber; maneviyatı inkâr eden, her şeyi maddede arayan, gerçeği görülenlerden ibaret sayan pek çok felsefî akım vardır ve pek çok insan, bu akımların akıntısında kaybolup gitmektedir.

İMAN ESASLARI VE GAYB

Kur'an'ın bize bildirdiği gaybî haberlerden en mühimi, iman esaslarıyla ilgili olanlardır. Bu esaslar “Allah’a, meleklerle, kitaplara, peygamberlere, öldükten sonra dirilmeye ve kadere inanmak” şeklinde özetlenir.¹² Bunlara iman, şهادet âleminde yaşayan insanı, gayb âlemine muhatap eder. Onu, fizik ötesi âlemlere götürür. Âleme bakışına bir anlam kazandırır. Geçmiş zamanı, peygamberlerin nurlarıyla nurlandırır. Uçsuz bucaksız fezayı, ibadet eden meleklerle şenlendirir. Kişinin eline bir rehber kitap, önüne bir model peygamber koyar. Hepsinden de mühimi, Allah’ı tanıttırarak insanı bu kâinat çölünde sahipsizlik, başıboşluk felaketlerinden kurtarır. Ahireti bildirerek, ölümün şifresini çözdürür, ölümsüzlük reçetesini takdim eder.

Kur'an-ı Kerîm, takva sahiplerinin özelliklerini anlatırken ilk özellik olarak şöyle der:

“Onlar gayba iman ederler.”¹³

Bu hüküm, meselemiz açısından son derece anlamlıdır. Çünkü imanın bütün esasları “gayb” muhtevası içindedir.¹⁴

Ayetin de işaret ettiği gibi, gayba iman, seçkin bir özelliktir. Çünkü inanan insan, duygu ve düşüncede sadece görülen âlemin dar çemberi içinde sıkışıp kalmaz, başka bir boyuta açılır. Ruhunun derinliğinde, vahyî veriler

10 Sa'duddîn Taftazanî, **Şerhu'l-Akaid**, İst. Matbaatu Amire 1317 h, s. 5; Ali Arslan Aydın, **İslam İnançları ve Felsefesi**, İst. Çağrı Yayınları 1979. s. 111

11 Alpaslan Açıkgenç, **Bilgi Felsefesi**, İst. İnsan Yayınları 1992, s. 27

12 Bkz. Buhârî, İmân, 37

13 Bakara, 3

14 Kutub, **fî Zılâil- Kur'an**, II, 1114; Muhammed Ali Sâbunî, **Safvetu't-Tefâsîr**, Ensar Yay. İst. 1987, I, 32

ışığında, gaybdan hayal, zihin ve duygu dünyasına akseden zengin görüntüler arasındaki benzerliği, yakınlığı ve ülfeti duyumsar.¹⁵

Gayba inanmak, insanın ileriye yönelik adımlarından birini oluşturur. Onu, ancak duyuların algıladığını idrak eden bir hayvan mertebesinde bulunmaktan kurtarır, daha geniş vücut mertebelerine muhatap eder. Bu yönüyle gayba iman, insanın behîmî âlemden yükselmesinde bir yol ayrımıdır.¹⁶

Evet, gayba inanmak, bir ayrıcalıktır, bir üstünlüktür.

Gayba inanmak, maddenin dar kalıplarını bir parçalayıştır, manaya bir uzanıştır.

Gayba inanmak, şadet âlemindeki gaybî manaları bir seziştir, bir kavrayıştır.

Gayba inanmak, şimdiki hâlin kısılcısından kurtulup, geçmiş ve geleceğe bir tırmanıştır, bir yaklaşıştır.

Allah’a İman

Kur’an’ın gaybî haberlerinden en mühimi, bize Allah’ı tanıtmasıdır. Ayçiçeği bitkisinin daima güneşe yönelmek temayülü gibi, insanın tabiatı da Allah’ı bulmak ve O’nun marifetine ermek ister. Fakat her insan Allah’ı, Allah’ın kendisini tanıttığı şekilde tanıyabilmiş midir? Bu soruya, “Evet” diye cevap verebilmek mümkün değildir:

“Biz putlara ancak, bizi Allah’a yaklaştırsınlar diye tapıyoruz”¹⁷ diyen cahiliye müşrikleri Allah’ı tanıyamadığı gibi; “Fezada Tanrıyı bulamadım” diyen uzaydaki ilk Rus kozmonot Gagarin de Allah’ı tanıyamamıştır.¹⁸

Felsefe ve düşünce tarihini incelediğimizde, düşünen beyinlerin genelde Allah’a inandıklarını görürüz. Fakat onların inancı mücerret akılla varılan bir inanç olduğundan, vahyin marifet seviyesine ulaşabilmiş değildir. Mesela, Newton (ö. 1727) gibi bazı tabiat araştırmacılarına göre “Tanrı, evrenin içine matematik - mekanik ilkeler yerleştirmiştir. Artık kendisi istemiş olsa bile, yerleştirmiş olduğu rasyonel düzene karşı gelemmez. O’nun iradesi bu rasyonel ilkelere bağlıdır... Dünyada mucizelere yer yoktur. Tabiattaki kanunları

15 Albayrak, s. 186

16 Kutub, *Fi Zılâli'l-Kur'an*, I, 39-40

17 Zümer, 3

18 Seyyid Ahmet Arvasî, *İnsan ve Ötesi*, İst., Burak Yayınları, 1988, s.84

koyan Allah olmakla beraber, bir defa yarattıktan sonra evrenin gidişine artık karışmaz olmuş, onu kendi kendine işlemeye bırakmıştır.”¹⁹

Bu kimseler Allah’a inanmakla beraber, Allah’ın irade ve kudret sıfatlarını anlayamamışlar, **“Rabbin dilediğini yaratır ve seçer”**,²⁰ **“O, her an bir tasarruftadır”**,²¹ **“Allah, dilediğini yapandır”**²² gibi hakikatlerin şuuruna erememişlerdir. Çünkü Allah, her türlü zorunluluğun üstünde olan bir zâttır. “Kendimiz için hürriyet ararken, Yaratıcımız için mecburiyet yakıştırmak” haddi aşmaktan başka bir şey değildir.”²³ Allah, elbette kendi koyduğu kanunların mahkûmu değildir.

Newton gibi, asırlara damgasını vurmuş bir düşünür Allah’a inandığı halde, sıfatlarında böyle hataya düşerse, diğer felsefeci ve düşünürlerin Allah’ı tanımakta ne derece noksan kaldıkları kıyas edilebilir.

Bundan dolayı olsa gerek, ünlü bilim adamı Pascal, “Bana Allah gerek, filozofların anladığı manada değil, haberini peygamberin getirdiği Allah” demiştir.²⁴

Şu âyet hem Allah’ı inkâr eden hem de Ona inandığı halde O’nu sıfatlarıyla tanıyamayanların halini gayet güzel ifade eder:

“Onlar Allah’ı layıkıyla bilemediler.”²⁵

Gerçekten de

-bir kısım melek ve cin gibi bize görülmeyen varlıklara tapanlar;

-Firavun gibi zalimleri Tanrı kabul bilenler;

-Hz. İsa gibi büyük bir peygamberi ulûhiyetin bir rüknü sayanlar;

-inek gibi bir hayvanı mukaddes tanıyanlar;

-taş, ay, güneş gibi cisimlere ibadet edenler;

-kendi heva-yı nefsini ilahlaştıranlar elbette ve elbette Allah’ı tanıyamamışlar, o yolda bir mesafe kat edememişlerdir. Bu kadar birbirinden farklı Tanrı telakkilerinin meydana gelişi, Allah’ı tanıma hususunda ilâhî

19 Macit Gökberk, **Felsefe Tarihi**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1961, s. 404

20 Kasas, 68

21 Rahman, 29

22 Buruc, 16

23 Yazır, (**Metalib ve'l-Mezâhib** ismiyle Fransızca’dan Türkçeye tercüme ettiği kitabın "Hutbe Bölümünde), İst. Eser Neşriyat, s. XLI

24 Yazır, age. s. 55

25 En’am, 91; Hacc, 74 ve Zümer, 67

vahye ne derece ihtiyaç olduğunu açık bir şekilde göstermektedir. Bu muhtevada, Kur'an-ı Kerim şu ayetiyle, ilah yerine konulan batıl mabutların hakikatini dile getirir:

“Allah’tan başka taptığımız şeyler, sizin ve atalarınızın uydurmuş olduğu birtakım isimlerden başka bir şey değildir. Allah, onların ilâhlığı için bir delil indirmemiştir.”²⁶

Yani, onların bir hakikati yoktur, müsemmasız isimlerden ibarettirler. Hiçbir cihetle ilah olmaya kabiliyet ve liyakatleri yoktur.²⁷

İşte, Kur'an'ın en temel davası olan tevhîd, inanan insanları kesretten vahdete çıkarır, onları batıl mabutlardan kurtarır. Kelime-i tevhidde yer alan **“La ilahe”** bütün batıl tanrıları nefiy ve inkârdır. **“İllallah”** ise, gerçek ilah olan Allah'ı isbat ve tasdîktir.

Çölde yol alan birisinin bazen serabı su zannedip ona doğru koşması gibi, fitraten tevhîd denizini arayan insanoğlu, tarih boyunca kesret çöllerinde yol alırken, pek çok batıl mabut seraplarına takılmıştır. Onun ruhunu tatmin edecek, aklına sükûnet kazandıracak ancak ve ancak, Allah'ı bütün isim ve sıfatlarıyla tanımaktır.

Meleklerle İman

İçinde yaşadığımız dünya, birbirinden farklı hayat şekilleriyle doludur. Gözle göremediğimiz mikroorganizmalardan fillere, sularda yüzen balıklardan havada uçan kuşlara kadar farklı hayat çevresinde yaşayan yüzbinlerce tür canlı, âlemimizi şenlendirir.

Havada, karada, suda bu derece hayat kaynarken, uzaya baktığımızda herhangi bir canlı göremeyiz. Nitekim insanoğlu aya kadar gitmiş, Mars gezegenine araç göndermiş, fakat oralarda hayatın izine rastlayamamıştır. Acaba, bu uçsuz bucaksız fezada her türlüyle hayat, sadece şu küçük gezegenimize mi mahsustur? Uzayın diğer yerlerinde hayat yok mudur?

İnsanlığın zihnini meşgul eden bu sorulara, fen bilimleriyle tatmin edici bir cevap verebilmek son derece zordur. Çünkü bu bilimler, her ne kadar dev adımlarla ilerliyor görülse de hakikatte çok da fazla yol alamamışlardır. Zira sınırlarını bile tespit edemediğimiz kâinatı İstanbul gibi bir şehre benzetirsek, Samanyolu galaksisi bunun küçük bir mahallesi, dünya bir ev, ay ise hemen bitişiğindeki kulübe gibi olacaktır.

26 Yusuf, 40

27 Mahmûd Bin Ömer Zemahşerî, **Keşşâf an Hakâkı Gavâmizi't-Tenzil**, (Tefsîru'l- Keşşâf) Dârul- Kütübî'l- Arabî, Beyrût, ts , II, 471

Şu küçük dünya evini bu kadar canlılarla şenlendiren ilâhî hikmetin, fezanın diğer bölümlerini boş bırakması elbette düşünülemez. Mesken, sakinleri için vardır. Kümes tavuk için, kafes kuş için olduğu gibi, elbette şu yıldızlar ve diğer gök cisimleri sakinleri içindir. Kur'an-ı Kerim bu sakinlerden, "melek, ruh, cin" isimleriyle bahsetmektedir.

Bu varlıkların bize görünmemeleri, olmamalarını gerektirmez. Çünkü görünmemek, olmamaya delil olamaz. Dünyamızda sayıca en fazla olan varlıklar bakteriler ve virüsler olduğu halde bunların hiçbirini çıplak gözle göremiyoruz. Fakat inkâr da etmiyoruz. Güneşin şiddetli sıcaklığı bile, onların yaşamasına engel değildir. Çünkü nurdan yaratılmışlardır. Ateş ışığı yakmaz, bilakis kuvvet verir.²⁸

"Balık" ifadesi irili ufaklı binlerce türün genel bir ismi olduğu gibi, "melek" ifadesi de büyük küçük binlerce türün ismidir. Bu melekler, âlemin her tarafını şenlendirip Allah'ın kendilerine verdiği görevleri yerine getirirler. "(Onlar), **Allah'ın emrettiği şeye isyan etmezler ve kendilerine ne emredilse yerine getirirler**" ayeti, bu gerçeğin ifadesidir.²⁹

Meleklerle iman âlemimizi genişletmekte, "acaba uzayda hayat var mıdır?" şeklindeki bir muammadan bizi kurtarmaktadır. Bu yönüyle "meleklerle iman" gecenin karanlığında uzayda parlayan yıldızlar misali, mana âlemimize nur saçmaktadır.

Peygamberlere ve Kitaplara İman

İnanma olayı, görülmeyen şeylerde cârîdir. Gözle gördüğümüz şeye "sen buna inanıyor musun?" denilmez. Mesela "güneşin varlığına" inanmayan yoktur, çünkü varlığı gözler önündedir. Bu noktadan baktığımızda, "İnsanların içinde yaşayan, onlarla oturan, beraber yiyip içen peygambere iman nasıl gaybtan sayılır?" şeklinde bir soru hatıra gelebilir. Hâlbuki "peygamberlerin gayb olmayan, görülen cihetleri Allah'ın kulu oluşlarıdır. Kulluk üzerine kurulmuş kudsî peygamberlik görevi ise, gaybdır. Böyle olmasaydı, zamanlarına yetişen ve kendileriyle görüşen bütün insanlar mü'min olurlardı."³⁰

Benzeri bir durum "Kitaplara iman" için de geçerlidir. Kur'an elimizle tuttuğumuz ve gözümüzle gördüğümüz bir kitaptır. Ama onun "Allah'ın keliması" gaybî bir durumdur. Mümin onu kalamullah olarak görür,

28 Bkz. Said Nursî, **Sözler**, Envâr Neşriyat, İst. 1988, s. 506

29 Tahrîm, 6

30 Alaaddin Başar, "**Gayba İman**" Zafer Dergisi (Aralık 1988) s.7

kâfir ise -haşa- “Muhammed’in yazdığı kitap!” şeklinde telakki eder. Mevlâna Celaleddîn Rûmî, zarif bir ifadeyle bunu şöyle belirtir:

“Kur’an lisan-ı peygamberîden sudûr etmekle beraber her kim ‘onu Hak söylemedi, Allah kelâmı değildir’ diyecek olursa, o kâfirdir.”³¹

Yani görünüşte Kur’an’ı söyleyen Hz. Peygamber olmakla beraber gerçekte kelâm, Allah’ın kelimasıdır. Kelamını vahiy yoluyla O’nun kalbine ilka etmiş; O’nun diliyle mesajını insanlara duyurmuştur. Ağaçların dallarıyla meyveleri insanlara gönderen Allah, Rasûlî’nün diliyle de Kur’an’ı göndermiştir. Ağacın dallarında sallanan leziz meyvelere bakıp, onları ağacın yaptığını sanan maddeci felsefe mensupları küfre düştüğü gibi, peygamberin dilinden neşredilen Kur’an’ı, Peygamberin kendi sözü sananlar da küfre düşmüşlerdir.

Zahir (dış görünüş), çoğu kere aldatıcıdır. Kur’an şu ayetiyle, inkârcıların zahire takılıp kaldıklarına dikkat çeker: **“Onlar dünya hayatından zahiri bilirlirler.”**³² Ancak gayba iman vasıtasıyla zahiri aşabilenlerdir ki, hakikati açık seçik görebilirler, zahir kabuğunu parçalayıp, hakikat özünün tadına varırlar.

Ahirete İman

Kıyamet ve ahiret, Kur’an’ın geleceğe yönelik gaybî haberlerinden mühim bir kısmını teşkil eder. Bir kısım ayetleriyle ilk yaratılışı bize anlatan Kur’an, bazı ayetleriyle de dünyanın ölümünü ifade eden kıyameti ve dünyanın mukabili olan ahireti anlatır.

Küçük bir âlem hükmünde olan insan, ölüme mahkûm olduğu gibi, büyük bir insan hükmünde olan âlem de ölüme mahkûmdur. Evveli olan bir şeyin elbette bir sonu da olacaktır. Bu âlem ezeli olmadığı gibi, ebedî de değildir. **“Her nefis ölümü tadıcıdır”**³³ ayetinin sırrıyla, bir gün gelecek kâinat da ölümü tadacaktır.

Kur’an’ın kıyamet ve ahiretten haber vermesi büyük bir önem taşır. Çünkü kıyamet ve ahiret aklın tek başına işin içinden çıkabileceği meselelerden değildir. Görünüşe göre, insanlar yaşar ve ölürler, neticede toprağa karışırlar. Dünya ise, ilimizin ulaşmadığı zamanlardan beri vardır ve var olmaya devam edecek görünmektedir.

31 Mevlânâ Celâleddîn Rûmî, **Mesnevî**, Tercüme ve Şerh: Tâhiru’l- Mevlevî, Ahmed Saîd Matbaası, İst. 1971. VII, 553

32 Rum, 7

33 Ankebut, 57

İşte, her an ecelin pençesine yakalanma sıkıntısı yaşayan ve ruhen ebedî bir hayatı isteyen insan için, Kur'an'ın ölüm sonrası hayatı müjdeleyen ayetleri en büyük bir haberdur.

Bu ilâhî vaadin ne zaman gerçekleşeceği hemen her insanın merak ettiği bir husustur. Zaman zaman medyada bununla ilgili bazı tarihler verildiği olur. Ya bir sihirbazdan veya bir medyumdan bilgi alınır. Fakat şunu söyleyelim ki, bu tür haberler ciddiyetten uzak ve gerçeği yansıtmayan haberlerdir. Allah'ın Peygamberine bile bildirmediği kıyametin kopma vaktini, böyle kişilere bildirmesi mümkün değildir. **“Kıyametin ilmi Allah katındadır”** ayeti bu gerçeğin bir ifadesidir.³⁴

Hiz. Peygamber, kıyametin ne zaman kopacağını bildirmemekle beraber, birtakım alâmetlerinden haber vermiştir. Hadis kitaplarında “Kitabu'l-Fiten ve Eşrâtü's- Sâa, Kitabu'l- Melâhim” bölümlerinde anlatılan bu hadislerden yaşlı bir dünyada yaşadığımız anlaşılır. Zaten, Hiz. Peygamberin gönderilmesi, o alâmetlerin bir tanesidir. Çünkü ahir zaman peygamberidir. Nitekim Rasulullah, işaret ve orta parmağını açıp “Ben ve kıyamet bu ikisi gibiyiz” diyerek bu gerçeği dile getirmiştir.³⁵ Ayrıca, Kur'an'ın açık bir ifadeyle **“Kıyamet yaklaştı”**³⁶ demesi, bunun en büyük bir delilidir.

Kıyamet koştuktan sonra “ahiret âlemi” başlayacaktır. Ahiret, beka âlemidir. Orada mikrop gibi hastalıklara ve ölüme sebebiyet veren etmenler olmaz. Ölüm meleşti olan Azrailin görevi sona erer. Böylece insan orada ölümsüz olur. Ebedi hayat hem mü'min hem kâfir herkes için tahakkuk eder. Ama bu mümin için ebedi bir saadet, kâfir için ise ebedi bir hüsrân olarak gerçekleşir.

Kadere İman

Kader, Allah'ın olmuş ve olacak her şeyi bilmesinin bir unvanıdır. **“Biz her şeyi belli bir ölçüyle yarattık”**³⁷ ayeti, her şeyin takdir edilen bir miktar, bir plan, bir program çerçevesinde yaratıldığını bildirir.³⁸ Milyarlarca yıl evvelinden kâinatın yaratılıp genişletilmesinden, insanın bir tek hücreden binlerce âlet ve cihaz sahibi biri hale getirilmesine; yüzüne göz, ruhuna merak takılmasına kadar her şey bu programa göre yürütülmektedir. Beşer âlemindeki tasarruflar da ilâhî programdan hariç değildir.

34 Lokman, 34

35 Müslim, Fiten, 132; Tirmizi, Fiten, 139

36 Kamer, 1

37 Kamer, 49

38 İbn Cerir Taberî, Camiu'l- Beyan an Te'vili'l- Kur'an, (Tefsiru't- Taberî), Daru'l- Fikr, Beyrut 1995. XXVII, 110

Zaman nehrinde akıp giden varlıklar, şimdiki zamanın dar kalıbı içinde sıkışıp kalmışlardır. Allah için ise, zaman yoktur. Ezel ve ebed, dün ve yarın hükmünde O'nun önündedir. Bizim ne yaptığımızı bildiği gibi, dedelerimizin ne yaptığını da bilir. Keza torunlarımızın da ne yapacağı O'nun ilminde bellidir. Bu açıdan, Allah'ın bazı kullarına vahiy veya ilhamla veya ilhamın bir türü olan sadık rüyalarla veya bazı duyarlı insanlardaki önseziyle bazı gaybî şeyleri bildirmesinde hiç de inkârı gerektirecek bir durum yoktur. Her insan, en azından sadık rüyalarla bu hakikati nefsinde yaşamaktadır. Gece rüyasında gördüğü şeyin, diğer gün veya bazen yıllar sonra aynen çıkması, kaderin mazi, hal ve istikbali kuşattığını isbat eder.

ÂLEMİN GAYBÎ BOYUTU

İçinde yaşadığımız âlem sadece fizikî görünümünden ibaret olmadığı gibi, insan dahi sadece bir bedenden ibaret değildir. Her şeyin görülen madde boyutunun ötesinde bir de gayb boyutu vardır. Mesela, gözle gördüğümüz mîknatista gözle göremediğimiz bir çekme kuvveti; yavrusunu kucağına alıp göğsüne bastıran ve yer yer öpen annede gözle görülmeyen bir şefkat duygusu vardır.³⁹

Dış dünyayla bağ kurmamızı sağlayan gözümüz çok az şeyi görür. Radyo, TV ve radar dalgaları her tarafta bulundukları halde göremeyiz. Uzayın derinliklerinden gelen kozmik ışınları, X ışınlarını, gama ışınlarını göremeyiz... Görebildiğimiz iki yüz metrelik bir piyanonun üç beş tuş uzunluğu kadar kısıtlı ve sınırlı bir bölgesi.⁴⁰ Kâinatı âdetâ bir anahtar deliğinden seyrediyor gibiyiz.

Hele atomların dünyasına bakmaya çalışsak, adeta maddenin ortadan kaybolduğunu görürüz. Son birkaç yüzyılda mikroskobun keşfiyle mikro âlemin farkına varılırken, 20. yüzyılda atomun parçalanmasıyla maddenin büyük bir enerjiye dönüştüğü isbat edilmiştir. Atomun parçalanması maddeci felsefe mensubu pek çok kişinin fikirlerini de parça parça ederek, onları “gayba imana” sevketmiştir.

Bu gelişmelerin neticesi olarak, “madde ötesinde hiçbir şey yoktur” diyen zihniyet tamamıyla iflas etmiş; madde ötesinin varlığını farkedenden engin bir kâinat düşüncesi ön plana çıkmıştır.

Kur'an-ı Kerim, âlemde gördüğümüz varlıklardan ve âlemde meydana gelen olaylardan “âyet” olarak bahseder. “Âyet” kelimesi “alâmet, emâre,

39 Başar, "Gayba İman" Zafer Dergisi, (Aralık 1988) s. 9

40 Taşkın Tuna, *Uzayın Sırları*, İst. Boğaziçi Yayınları 1992. s. 72-73

ibret, mucize” gibi anlamlara gelir.⁴¹ Bu kelime hem Kur’an ayetleri için, hem de kâinat kitabını meydana getiren varlıklar için kullanılmıştır. Mesela “bayrak, devletin bir alâmet ve ayetidir.”⁴² Salt bir bez parçası olmanın ötesinde devletin bir sembolü olduğu gibi, her bir varlık da Allah’ın varlık ve birliğinin, kemâl sıfatlarının bir sembolüdür.

Şu ayetler, Allah’ın tekvinî ayetlerinden bir kısmını bize bildirir:

“Muhakkak ki, göklerde ve yerde mü’minler için ayetler vardır.

Sizi yaratmasında ve üretilip yaydığı hayvanlarda yakîn sahipleri için ayetler vardır.

Gece ve gündüzün değişmesinde, Allah’ın gökten rızık sebebi olarak yağmuru indirip, bununla yeryüzünü ölümünden sonra diriltmesinde ve rüzgârları çevirmesinde de akıl sahipleri için âyetler vardır.

İşte bunlar Allah’ın ayetleridir. Onları hak olarak sana okuyoruz.

Artık Allah’a ve ayetlerine inanmadıktan sonra hangi söze inanacaklar?”⁴³

Bu ilâhî ayetler bütün insanlığa hitap ettiği gibi, “tabiat olayı” olarak gördüğümüz “tekvinî ayetler” de bütün insanlığa hitap etmektedir. Fakat bu ayetlerden istifade edenler; “mü’minler, yakîn sahipleri ve akıl sahipleridir.” İnkârcılar veya şüpheler içinde kıvrananlar bu ilahi âyetlerden istifade edemezler, o âyetlerin ne anlama geldiğini bilemezler, nakıştan manaya geçemezler. Okuma bilmeyen birisinin, kitaba bakıp seyredip geçmesi gibi, kâinat kitabını seyredip geçerler.

Şu ayet, böylelerinin durumunu dile getirmektedir:

“Göklerde ve yerde nice ayetler vardır ki, (inkârcı) insanlar onlara uğrar, yüz çevirip giderler.”⁴⁴

Kâinata Allah’ın bir eseri olarak bakmayanların, bu ayetlerin dilinden anlaması elbette mümkün değildir. Mü’minler ise, gaybdan gelen Kur’ân’a kulak vererek, bu gaybî manaları hissederler.

Tabiattaki varlıklar, tabiî sebepler altında gömülü kalmış iken, Kur’an gelip onları yeniden canlandırmış ve bunları Allah’ın işaretleri olarak ortaya çıkarmıştır.⁴⁵ Yani, onları idrak ve bilinç alanımızda bilinmezlik

41 Ebu’l- Fadl Cemâluddîn İbn Manzur, *Lisanu’l-Arab*, Beyrut, Daru Sadr, XIV, 61-62

42 Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, I, 24

43 Casiye, 3-6

44 Yusuf, 105

45 Fazlurrahman, *Ana konularıyla Kur’an*, Ank. Fecr Yayınları 1987, Ter: Alparslan Açıkgenç,

ve müphemlikten, şehadet ufkuna taşımıştır. Bu bakımdan “Kur’an penceresinden güneşe baktığımızda o bir ayettir, işaretir, alâmettir, insanı başka bir varlığa doğru yönlendiren bir işaret levhasıdır. Onun varlık sebebi sadece aydınlatmak, ısıtmak ve bitkilerin büyümesine katkı sağlamak değildir. Bir ahlak varlığı olan insana, başka âleme doğru sinyaller saçmak da güneşin görevleri arasındadır.”⁴⁶

Kur’an’ın gösterdiği zaviyeden âleme baktığımızda, sanki bütün varlıklar bizimle konuşmaya başlayacak, bize bir şeyler söyleyecek gibidir. Mevlâna, -mesela- ağaçların dilini bize şöyle anlatır:

“Şu ağaçlar, topraktan yaratılan insan gibidir.

Elleri mesabesinde olan dallarını, topraktan dışarıya çıkarmışlardır.

Ağaçlar o dallarla, halka doğru yüzlerce işaret ederler.

Kulak verenler de o işaretlerden hoşça ibareler anlarlar.

Ağaçlar, yeşil bir dil ile ve uzun bir el ile toprağın içinden sır söylerler.”⁴⁷

“**Göklerde ve yerde ne varsa, hepsi Allah’ı tesbih ederler**”⁴⁸ ayeti, bu dillerin ve söyledikleri sırların tercümanıdır.

Izutsu, Kur’an ayetleri için “**sözlü ayetler**”; tabiattaki varlıklar için de, “**sözsüz ayetler**” tabirini kullanır. Ardından, şu kıymetli değerlendirmeleri yapar:

“Kur’an’a göre, Allah insan ile konuşmak isterse birtakım ayetler gönderir. Bu durumda sözlü işaretlerle sözsüz işaretler arasında bir ayırım yoktur. Her ikisi de Allah’ın ayetleridir. Allah’tan insana doğru konuşmanın tipik bir örneği olan vahiy, Allah ile insan arasındaki konuşmanın yalnız bir bölümüdür.

(...) Allah, ayetleri kavrayabilecek olanlara her an ayet üzerine ayet gönderiyor. Kur’an’ın anlattığına göre, bizim ‘tabiat olayı’ dediğimiz şeyler, Allah’ın insanın işlerini yönetmesinin işaretleri, şu dünyada insanın rahat yaşayabilmesi için gösterdiği hikmet ve özenin delilleridir.

Nasıl ki yola dikilen işaretler, yolcunun gözlerini kendilerine değil, gideceği istikamete yöneltirse, her tabiat olayı da bizim dikkatimizi kendi üzerine değil, kendilerinin ötesinde olan bir istikamete yöneltmeye çalışır.

s. 165

46 Albayrak, s. 205

47 Rûmî, **Mesnevî**, IV, 999

48 Saff, 1

Bu derin anlayışa göre, bir tabiat olayı artık bir tabiat olayı değildir. Bir işarettir, bir semboldür. Kur'an buna 'ayet' diyor. Kur'an'a göre, birer ayet olan bütün tabiat olayları Allah'ın zâtını, yahutta O'nun şu veya bu sıfatını ve iyiliğini, saltanat ve adaletini gösterir.

(...) Bu merhalede eşya, birtakım şifreler ile yazılmış şeylerdir. Başka deyişle, dünya büyük bir sembol kitabıdır.

(...) Sözsüz ayetlerin önemli bir avantajı vardır. Bunlar fiilen bütün insanlığa gönderilmiştir. Hiçbir aracıya gerek olmadan, herkese doğrudan doğruya hitap ederler.”⁴⁹

Afak ve enfüsteki ayetlerin anlamlarını bilmek, ancak onlara Kur'anî perspektiften bakmakla mümkün olur. Bu perspektiften bakmayan bir bilgin, mesela bir astronomi bilgini, uzaydaki nizam ve intizamı diğer insanlardan daha iyi bilmekle beraber, işin sırrına eremez, kâinatın muammasını çözemez, varlıkların dilinden anlayamaz.

Âlemin gaybî boyutunu görme ve gösterme hususunda biraz daha derine inmekte fayda görüyoruz. Şöyle ki:

“Gördüklerinize ve görmediklerinize yemin ederim”⁵⁰ ayetinin tefsirinde tâbiin devri imamlarından olan Atâ Bin Ebî Rebâh şöyle der:

“Görülen asâr-ı kudret, görülmeyen esrâr-ı kudrettir.”⁵¹

Yani, gördüğümüz her şey Allah'ın kudret eseridir. Fakat bu kudretin nasıl bir kudret olduğu bizim meçhulümüzdür. **“Tabiat kanunları”** denilen şeyler, gerçekte Allah'ın kudretinin tecellilerinden başka bir şey değildir.

Demek ki, gördüklerimizde görmediğimiz manalara bizi yönlendiren sırlar vardır. Ölüm sonrası dirilmeyi anlatan şu ayet, bu gerçeğe güzel bir örnek olabilir:

“Şimdi bak Allah'ın rahmet eserlerine! Ölümünden sonra yeryüzünü nasıl diriltiyor.”⁵²

Ayette, “bak Allah'ın rahmetine” denilmeyip” **“bak Allah'ın rahmet eserlerine”** denilmesi dikkat çekici bir ifadedir. Her bahar mevsiminde bizim gördüğümüz, yeryüzünün yeşillenmesi ve canlanmasıdır. Aynı manzaraları

49 Toshihiko İzutsu, **Kur'an'da Allah ve İnsan**, Ank. Kevser Yayınları, Ter: Süleyman Ateş, s. 126-128

50 Hâkka, 38-39

51 Ebu'l- Fadl Şihâbuddîn Âlûsî, **Ruhu'l- Meani**, Beyrut, Daru İhyai't-Türasi'l - Arabi, ts. XXIX, 52

52 Rum, 50

kâfirler de mü'minler de görmektedir. Kur'an-ı Kerîm bu ayetiyle, bahardaki bu manzaraların "Allah'ın rahmet eserleri" olduğunu bildirir. Verilen muhteşem bir ziyafetten, ziyafeti verenin cömertliğine; zengin manalarla dolu bir kitaptan, yazarının ilmine intikal etmemiz gibi, yeryüzündeki bu bahar tablolarından da Allah'ın rahmetine intikal etmekteyiz.

Bu noktadan baktığımızda, etrafımızdaki her bir varlık Allah'ın rahmet eseri olduğu gibi, kudret eseridir, ilminin eseridir, iradesinin eseridir. Evet, biz ne Allah'ın zatını görebiliriz ne de sıfatlarını. Fakat zatının varlığını gösteren ve sıfatlarına delalet eden eserleriyle daima iç içeyiz.

Böyle bir bakışla, her bir mevcudun Allah'tan bize mesaj getiren birer mektup olduğunu anlar, manalarını okur, Allah'a yöneliriz.

Üstelik bu mektuplar, her zaman tazelenmekte, yenilenmektedir. Bir öğretmenin yazı tahtasında birtakım şekiller, harfler ve rakamlarla öğretmek istediği manaları gösterip, ardından bunları silmesi ve yeni manalar için yeni şekiller, harfler ve rakamlar kullanması gibi, Cenab-ı Hak dahi gökyüzü ve yeryüzü sayfalarında ayetlerini yazıp, şuur sahiplerinin nazarına takdim etmektedir. Ardından onları silip yeni yeni manaları bir film şeridi gibi göstermektedir. Böylece, **"Nun. Kaleme ve yazdıklarına yemin ederim ki..."**⁵³ ayetinin bir tezahürü olarak kudret kalemiyle rahmet eserlerini art arda tazelandirmektedir.

"Bir taraftan harfleri ve satırları silinip, diğer taraftan yazılan bu kâinat kitabı"⁵⁴ elbette okunmak için yazılmıştır. Onu okuyabilecek varlık ise, başta insandır. Çünkü insan, her ne kadar cismen küçükse de aklıyla, kalbiyle, ince duygularıyla bu gaybî manaları okuyabilecek, sezebilecek yaratılıştadır.

Bu manalara muhatap olmanın yolu, şu şchâdet âleminde gaybın bir dili olan ve gaybın sırlarını anlatan Kur'an'a kulak vermekten geçer. Ona kulak vermeyenler, **"Onlar (kâfirler) dünya hayatından bir zâhir bilirler."**⁵⁵ ayetinin belirttiği gibi, zâhire takılıp kalırlar, görünüşe aldanırlar. Kabuğu parçalayıp öze ulaşamazlar. Zâhirden hakikate varamazlar, lafızdan manaya geçemezler.

Hâlbuki "Lafız unsuru, sadece kendisinden sonsuz ufukları düşünce ve itikat burçlarını seyrettiğimiz, akli aşan bir biçimde de ötesine geçebildiğimiz bir parmaklık, bir fanus rolünü oynamaktadır."⁵⁶

53 Kalem, 1

54 Yazar, **Hak Dini Kur'an Dili**, IV, 3003

55 Rum, 7

56 Sadık Kılıç, **Mitoloji, Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an-ı Kerim**, Nil Yayınları 1993. s. 203

O halde, insan oluşun nihaî amacı, bu fanusun ötesine geçmek ve parmaklığa takılmadan öteleri seyretmektir. Şüphesiz, **pencereye bakmakla pencereden bakmak çok farklı şeylerdir.**

Her bir varlığın Allah'ı tesbih ettiğini bildiren ayetler, gayb ışığı sayesinde kâinatı başıboşluktan, anlamsızlıktan kurtarır.⁵⁷ Her birini, vazife başında birer memur olarak gösterir.

Bu varlıklar, gaybdan gelip şhadette vazife görüp yine gayba gitmektedirler. Bu şekilde, gaybdan şhadete, şhadetten gayba daimî bir akış söz konusudur. Bu akış, “gayba iman”dan gelen bir bakışla anlam kazanır. Yoksa Mısır piramitlerindeki hiyeroglif yazıları görüp anlamadan geçip giden turistler gibi, baştan sona manalarla dolu şu kâinat kitabını seyreden pek çok insan da anlamadan geçip gitmektedir.

Evet, gayba inanmayanlar şhadette (görülen âlemde) kaybolmaya mahkûmdurlar.

Âlemin gaybî boyutuna bu şekilde baktıktan sonra, şimdi “küçük bir âlem” olan insanın gaybî yönüne geçebiliriz:

İNSANIN GAYBÎ BOYUTU

Şu âlem içinde insan, çok müstesna bir konuma sahiptir. O, et ve kemikten müteşekkil bir madde yığını olmayıp, çok hassas cihazlarla donatılmış en antika bir san'at eseridir. Beş duyusuyla şhadet âlemine açıldığı gibi, aklıyla ve kalbiyle, gaybla şhadetin kesiştiği, birbirinin içine girdiği bir kavşak noktası varlığıdır.⁵⁸

İnsandaki bu düalliteye şu ifadelerle bakabiliriz:

“Şhadet ve gayb âlemleri, küçük numuneler halinde insanda bir araya gelmiş...

Beyin gaybdan değil, ama onunla faaliyet gösteren akıl gaybî bir alet...

Keza, kalbin de maddesi, şhadet âleminden. Fakat taşıdığı iman, sevgi, korku, şefkat, merhamet hep gaybî...

Kalkıp inen el şhadet âleminden, kabarıp sakinleşen hissiyat ise, gayb âleminden...

Midenin hazmı şhadete, aklın kavraması ise, gayba ayrı birer misal...

57 Mesela bkz. Saf 1, Cuma 1, Hadid 1...

58 Albayrak, s. 163

Birçok uzuvlarla donatılmış insan bedeninde, nice duygulara sahip insan ruhu, bir gayb ağacı gibi... O ağacın meyveleri, şhadet âleminde sergileniyor. Hattatlık sanatından süzülen bir kıblegâh, câmide boy gösterirken, ruhta kaynayan merhamet hissi parmaklardan sadaka olarak dökülüyor. Korku, rengi kaçırırken, asabiyet çehreyi kızartıyor. Hüzün ise, göze yaş döküyor.⁵⁹

Mevlâna'nın şu ifadeleri, insanın gaybî boyutunu çok güzel ifade eder:

“Biz, saman gibi olan bu tabiat âlemiyle örtülmüş mana deryasıyız.

Cismimiz bizim ruhumuza perde ve nikâb olmuştur.”⁶⁰

Yani, nasıl ki üzeri samanla örtülü bir denize bakıldığında, dıştan sadece saman görülür. Hâlbuki samanın altında muazzam bir deniz gizlidir. Onun gibi, mana âlemimiz, iç dünyamız, metafizik yönümüz bir deniz gibidir. Cesedimiz ise, bu denizi örten bir saman yığını... Biraz dikkat edebilsek, bu ceset perdesinin ardında gizlenen mana denizimiz hemen görünecek. Mahiyetimizde yer alan merak, endişe, hırs ve benzeri duygular, madde ötesi olan mana deryamızdan birer damla hükmündeler.

Bu mana deryamız her an hareket halinde, her an dalgalanma durumundadır. Mesela:

“Gönül isteyince, el parmaklarıyla hesap yapar yahut o parmaklarla kitap yazar. El, gizli bir elin hükmünde kalmış. O gizli el, cismanî olan eli dışarıya nasbetmiştir.

Yine gönül isterse o el, düşmana karşı yılan gibi öldürücü olur.

Yine gönül isterse o el, bir dosta karşı yardımda bulunur.

Yine gönül isterse o el, yemekte kaşıklık eder.

Yine gönül isterse, düşman beynine on batmanlık bir topuz olur.

Acaba, gönül bu beş hisse ve onların makamlarına ne söyler?

Aralarında ne acayip bir visal ne garip ve gizli bir sebep ve irtibat vardır?

Galiba gönül mühr-ü Süleymanı bulmuş ki, bu beş hissin yularını istediği tarafa çeviriyor.

Zâhirdeki beş his, onun kolayca mutîi, bâtındaki beş his de onun memurudur.⁶¹

59 Başar, "Gayba İman", Zafer Dergisi (Aralık 1988) s. 8-9

60 Rûmî, Mesnevî, XII, 210

61 Rûmî, Mesnevî, V, 1651-1652

İnsanın Gaybî Yönüne Kur'an'dan Bir Örnek: Hz. Yakup

Hz. Yakup, oğlu Yusuf'u diğer evlâtlarından daha çok sevmektedir. Bunu hazmedemeyen Yusuf'un kardeşleri O'nu bir kuyuya atarlar. Yusuf'un kanlı gömleğini babalarına getirip “Yusuf'u kurt yedi” derler. Gelişen olaylar zincirinde, Hz. Yusuf bir kervan tarafından Mısır'a götürülüp köle olarak satılır. Bir iftira yüzünden zindana atılır. Burada yıllarca kalır. Hükümdarın rüyasını tabiri vesilesiyle zindandan çıkarılır. Mısır'ın en üst düzey makamlarından birisine getirilir.

Bu arada, oğlunun hasretiyle yanıp tutuşan Hz. Yakub'un gözlerine ak düşer. Bununla beraber O, asla ümitsiz değildir, Allah'tan gelen bir bilgiyle oğlunun hayatta olduğuna inanmaktadır. Yakub'un oğulları, kıtlık dolayısıyla Mısır'a zahire almaya giderler. Hz. Yusuf, babasının durumunu öğrenince **“Şu gömleğimi götürüp babamın yüzüne sürün. Gözleri onunla görür hale gelir”** der.⁶²

Kafile Mısır'dan ayrıldığı sırada, Ken'an diyarındaki Hz. Yakub'ta bir hareketlilik gözlenir. Etrafindakilere sevinçle, **“Eğer bana bunak demezseniz, (diyeceğim o ki) ben, Yusuf'un kokusunu alıyorum”** der.

Etrafindakiler ise, böyle bir koku almadıklarından, cevapları şu olur: **“Vallahî, sen hâlâ eski şaşkınlığındasın.”**

Müjdecî gelip gömleği Hz. Yakub'un yüzüne bıraktığında Hz. Yakub'un gözleri açılır, **“Ben size, Allah tarafından sizin bilmediğinizi bilirim demedim mi?”** der.⁶³

Kur'an'da anlatılan bu olayda, Hz. Yusuf'un, gönderdiği gömlekle babasının gözlerinin açılacağını bilmesi gayba yönelik harika bir durum olduğu gibi, babası Yakub'un da çok uzak mesafeden gömleğin kokusunu duyması bir başka harika durumdur. Bazıları, “Oğlu Yusuf'a olan hasret ve iştiağı onun hassasiyetini arttırmış olduğu için hissetmiştir” tarzında düşünebilirler. Fakat “Yakub'un hassasiyeti ne kadar incelmış ve hüznü ile gözler ağardıktan sonra koku hissi ne kadar artmış olursa olsun, kafilenin ayrılması zamanına kadar Mısır'dan bir Yusuf kokusu duymayıp da şimdi duymuş olması gösterir ki, bunun sırr-ı hikmeti O'nun hassasiyetinde değildir.”⁶⁴

62 Yusuf, 93

63 Yusuf, 94-96

64 Yazır, **Hak Dini Kur'an Dili**, IV, 1651, 1652

Ayette “**Ben size, Allah tarafından sizin bilmediğinizi bilirim demedim mi?**”⁶⁵ denilmesi, Hz. Yakub’un bu bilgiyi kendi maddî hassasiyetinden değil, özel bir yolla Allah’tan aldığını göstermektedir.

Şeyh Sadi, bununla ilgili olarak şu ince noktayı dile getirir:

“Biri, oğlunu kaybetmiş Yakub’a sorar: Yusuf’un gömleğinin kokusunu Mısır’dan duydu da O’nu Ken’an kuyusunda iken niçin görmedin?

Hz. Yakup, şu cevabı verir:

“Bizim halimiz çakan şimşek gibidir. Bazen açık, bazen kapalı olur.

Bazen göklerin üstüne çıkar, otururuz, bazen da ayaklarımızın üstünü göremeyiz.”⁶⁶

Hz. Yakub’un bu cevabından öyle anlaşıyor ki, İnsandaki gayba yönelik duygular her zaman aynı duyarlılıkta değildir. Beşer ruhunun hazır ve tam müdrük durumunda olup olmaması nisbetinde, algılama ve kavramanın alanı büyümekte, ya da küçülmektedir.

Parapsikolojik Örnekler

Parapsikoloji, insanın metafizik boyutunu araştıran bir bilim sahasıdır. 1953 yılında ilk defa Hollanda’da bu sahaya ilgili kürsü kurulur. 1970’ten sonra ise, dünya çapında yaygınlaşır.⁶⁷

Parapsikoloji, başlıca “telepati, hipnotizma, kehanet, psikokinezi, durugörü (temessül), ruh çağırma, manyetizma” gibi konuları ele alır.

Bunlardan **telepati**, herhangi bir araç kullanmadan, her türden düşünce ve duygunun zihinden zihne gönderilip alınması tarzında yapılan bir haberleşmedir.⁶⁸

Birisinden bahsederken o kişinin çıkıp gelmesi, hemen herkesçe tecrübeyle bilinen telepatik bir olaydır. Keza, muhatabımız bir konu açtığında, “ben de şimdi aynı şeyden bahsedecektim” deyişimiz, sıkça görülen durumlardandır.⁶⁹

Yapılan araştırmalar, hayvanlarda bile telepatik haberleşme olduğunu göstermiştir. Mesela, uzmanlar, yavru tavşanları denizaltıyla denizin

65 Yusuf, 96

66 Şeyh Sadi, **Gülistan**, Mısır’l- Mahruse Matbaası 1299 h. s. 50; Tahiru’l-Mevlevi, **Şerh-i Mesnevi**, İst. Ahmed Said Matbaası, 1971. I, 147

67 Bilim Araştırma Merkezi, **Parapsikoloji**, İst. Bilim Araştırma Yayınları 1980. s. 24-33

68 Paul Ph. D. Krafchik, **Parapsikoloji**, İst. Ruh ve Madde Yayınları 1981, Ter: Selman Gerçeksever s. 14

69 Sinan Onbulak, **Ruh ve Ruhlar Âlemi**, 1956. s. 56

derinliklerine indirirler. Anne tavşan ise, aynı anda laboratuvarında beyne elektrot bağlı olarak bekletilmektedir. Belli aralıklarla yavrular birer birer öldürülür. Her birinin ölümünde, anne tavşanın beyne tepki halindedir.⁷⁰

Hayvanlarda bile bulunan bu telepatik güç, insanda çok daha kuvvetlidir. Özellikle, birbirleriyle ruhen ve kalben alâkadar olanlarda daha da belirgindir. Mesela, anne ile evlât, birbirinin sevinç ve ızdıraclarını hissedebilmektedir. Birindeki hâl diğerine de yansımaktadır.⁷¹ Telepatik haberleşme ikizlerde de kuvvetlidir. Öyle olur ki bunlar mektup gelmeden önce kardeşinin durumunu bilebilir, hatta onun çektiği acıyla kıvrınabilir.⁷²

Maşukunu delicesine seven bir âşık, şeyhinde fani olmuş bir mürid gibi bazı insanlar telepatik mesaj almada çok hassastırlar. Öyle ki, maşukunun eline batan bir iğne, kilometrelerce ötedeki âşıktaki ani bir ızdıraba sebep olabilir. Kâmil bir şeyh, kilometrelerce uzaktaki kendisine bağlı müridini hiç bir vasıta kullanmadan çağırabilir.

Bazı kişilerde ise bu özellik çok daha kuvvetli olarak görülür. Özel bir hassasiyete sahip iki kişi, uzmanlar nezdinde yapılan telepatik bir tecrübede üç bin km. uzaktan birbirlerine mesaj gönderebilmişlerdir.⁷³

Son devrin mümtaz müfessirlerinden Hamdi Yazır İstanbul'da talebe iken, bir gün kaldığı evin penceresinin önüne oturduğunda, birden çok sevdiği amcasını hatırlar. Bu hatırlamanın peşinden, gönlünü derin bir hüznün kaplar. Daha önceleri amcasını hep neşeyle hatırlarken bu defa böyle olması kendisini şaşırtır. O günü bir köşeye yazar. On beş gün sonra memleketinden gelen mektupta, -kaydettiği tarihte- amcasının vefatı haber verilmektedir.⁷⁴

Bu tür telepatik olaylara şu noktadan bakabiliriz:

Nasıl ki insanın eli karşıdaki bir dağa uzanamazken, gözü ta yıldızlara kadar uzanır. Onun gibi, insan kalbindeki birtakım duygular da çok uzaklardaki bir dostuna mesaj iletebilir veya ondan mesaj alabilir. Telsizle haberleşme misali, birbirleriyle haberleşebilir.

Yapılan araştırmalar, beynin de bir tür radyo dalgaları neşrettiğini göstermiştir.⁷⁵ Modern fizikte ele alındığına göre, tabiatda bulunan her cisim etrafa manyetik dalgalar yaymaktadır. Zira madde hareketten, hareket de

70 Sheila Ostrander ve Lynn Schroeder, **Rusya'da Tanrıya Dönüş**, İst. Altın Yay. ts. s. 79

71 Ostrander, age. s. 78

72 Krafchik, age. s. 23

73 Ayhan Songar, **Çeşitleme**, İst. Kubbealtı Neşriyat 1981. s. 15

74 Yazır, **Hak Dini Kur'an Dili**, IV, 2920

75 Krafchik, age. s. 17

dalgalarından başka bir şey değildir. Birisi, başkasını ilgilendiren bir konuda düşündüğünde, beyninden etrafa yayılan dalgalar uzaktaki kişiye ulaşır. Onun beyni bu mesajı alabilir. Bu, bir nevi radyo yayınına benzetilebilir. Mesaj gönderen beyin verici, karşı taraf ise alıcı durumdadır.⁷⁶

İnsanın gaybî boyutunun mühim bir yönünü teşkil eden telepatik haberleşmeye bu şekilde temastan sonra, kısaca başka birkaç noktaya daha temasta fayda görüyoruz:

Parapsikolojinin ele aldığı konulardan bir başkası “Psikokinezi”dir. **Psikokinezi**, zihnin maddeye hâkim olması, insan düşüncesinin fizikî bir nesneyi doğrudan etkileyebilmesidir.⁷⁷

Bazı şahısların, durmuş saati eliyle temas etmeden çalıştırmaları, çatalı eğmeleri psikokineziye birer örnek durumundadır.⁷⁸

Parapsikolojik olaylardan bir başkası da “manyetizmadır.” **Manyetizma**, mıknatısın demiri etkilemesi gibi, iradesi kuvvetli olanın iradesi zayıf olanı etkilemesidir. Manyetizma hayvanlarda bile görülmektedir. Yılan, küçük hayvanları ve kuşları bakışıyla bayıltır. Bıldırcın ve keklik, köpeğin gözüne bakınca yerlerinde çivilenmiş gibi kalırlar. Ancak köpek başını çevirdiğinde uçabilirler.⁷⁹

Hz. Peygamber “**Nazar haktır**” sözüyle bakıstaki tesire dikkat çekmiştir.⁸⁰ Nasıl ki, uzaktan kumanda ve televizyonda bir etkileşim söz konusudur. Biri etkileme, diğeri de etkilenme özelliği gösterir. Onun gibi, hasetle ve düşmanlıkla bakan bir göz, karşısındaki zayıf konumda birisine zarar verebilir.⁸¹

“(Ey Peygamber!) **Doğrusu inkâr edenler Kur’an’ı dinlediklerinde neredeyse seni gözleriyle yıkıp devireceklerdi**”⁸² ayeti genelde bu çerçevede anlaşılmıştır.⁸³

76 Mustafa Çamran, **İnsan ve Allah**, İst. Bengisu Yayınları 1991. Ter: Kasım Seyyidoğlu, s. 38-39

77 Bilim Araştırma Merkezi, s. 23

78 Bilim Araştırma Merkezi, s. 45

79 Ulrich Hans ve başkaları, **Allah’ın Sırları**, İst. Özdemir Basımevi 1975. s. 160-161

80 Buhârî, Tıp, 36

81 Yazır, **Hak Dini Kur’an Dili**, VIII, 5305

82 Nun, 51

83 Kureyş müşrikleri Hz. Peygambere nazar etmek istemişler, Allah ise peygamberini korumuştur. Taberî, XXIX, 45-46; Yazır, **Hak Dini Kur’an Dili**, VIII, 5305

Parapsikolojik olaylardan bir başkası ise “**durı görü**” denilen “uzaktaki olayların, insanların veya eşyanın zihinsel bir resmini algılama yeteneğidir.”⁸⁴ Bunu, “uzaktaki eşyanın bir an için insana televizyon görüntüsü gibi temessül etmesi, görülmesi” şeklinde değerlendirebiliriz. Bu durum özellikle aşırı sevinç veya büyük üzüntü meydana getiren olaylarda görülür. Ölen ve kaza kurbanı olan kimse, bu kaza ölüm getirmese bile, bir an dostuna görülür. Çoğu kere, hayali görülen insan ses çıkarmaz. Bazen de konuşur ve ölümünü haber verir.⁸⁵

Parapsikoloji sahasında gösterdiğimiz bu numuneler, insanın çok geniş bir gayb boyutuna sahip olduğunu açık bir şekilde göstermektedir. Bu numuneler her insanda bulunmayabilir. Bazı fertlerde bunların görülmesi ve yaşanması, insanın metafizik yönünün tesbiti noktasında yeterlidir.

İnsanın bu metafizik boyutunu, üçte biri suyun üstünde, üçte ikisi ise suyun altında bulunan buzdağlarına benzetebiliriz. Pek çok insan, kendisinin bu yönünü keşfedebilmiş ve kullanabilmiş değildir. Uzayın derinlikleri meçhullerle dolu olduğu gibi, kendi iç âlemimiz de bilinmezlerle doludur.

SONUÇ

Gaybla alakalı yolculuğumuzun sonuna geldik. Gördük ki, gayb bir denizdir, kimileri onda boğulurken kimileri de onda yüzer, hatta sörf yapar. Fehimler, idrakler, gaybî sırlara mazhariyetler farklı derecelerdedir. Ekser eşyada mertebeler olduğu gibi, gayb âleminden gelen tecellilere muhatap olmakta da mertebeler vardır. Bazıları “gayb da ne ki? Ben görmediğimden başkasını kabul etmem” derken, bazıları yoğun bir şekilde gaybî konularla hemhal olmaktadır.

Bize düşen, öncelikli olarak “**gaybın dili**” olan Kur’ana kulak vermektir. Onda yer alan esasları bildiğimizde “**tek gözlü**” olmaktan yani sadece maddeyi görmekten kurtuluruz ve hemen yanı başımızda hatta kendi içimizde nice gaybılarla iç içe olduğumuzu farkederiz.

Maddeyi inkâr etmem, ama vardır ötesi.

Kur’ana kulak ver, duyulur gaybın sesi.

Gayb sırlarla lebaleb, sanki sisli bir deniz.

Lakin tasalanma, biz orada yüzeriz.

84 Krafchik, age.s. 29

85 Alexis Carrel, **İnsan Denen Meçhul**, İst. Yağmur Yayınları 1973. Ter: Refik Özdek. s. 151

Bibliyografya

- AÇIKGENÇ, Alpaslan, **Bilgi Felsefesi**, İnsan Yayınları, İst. 1992.
- ALBAYRAK, Hâlis, **Kur'an'da İnsan- Gayb İlişkisi**, Şule Yay. İst.1993.
- ÂLÛSÎ, Ebu'l- Fadl Şihâbuddîn, **Ruhu'l- Me'ânî fî Tefsîri'l- Kur'ânî'l- Azîm**, Dâru İhyâ'it- Turâsî'l- Arabî Beyrût, ts.
- ARVASÎ, Seyyid Ahmet, **İnsan ve Ötesi**, Burak Yay. İst. 1988.
- AYDIN, Ali Arslan, **İslâm İnançları ve Felsefesi**, Çağrı Yay. İst. 1979.
- BAŞAR, Alaaddin, **“Gayba İmân”** Zafer Dergisi Aralık 1988.
- BİLİM ARAŞTIRMA MERKEZİ, **Parapsikoloji**, İst. Bilim Araştırma Yayınları 1980
- BUHÂRÎ Muhammed İsmâil, **Câmiu's-Sahîh** (Sahîhu'l- Buhârî), Çağrı Yay. İst. 1981.
- BURSEVÎ, İsmâil Hakkı, **Ruhu'l-Beyân**, Matbaa-i Osmâniye, İst.1306H.
- CARREL, Alexis, **İnsan Denen Meçhul**, Ter: Refik Özdek, Yağmur Yay. İst. 1973.
- ÇAMRAN, Mustafa, **İnsan ve Allah**, Ter: Kasım Seyyidoğlu, Bengisu Yay. İst. 1991.
- FAZLURRAHMAN, **Ana Konularıyla Kur'an**, Ter: Alpaslan Açıkgenç, Fecr Yay. Ank. 1987.
- GÖKBERK, Macit, **Felsefe Târîhi**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay. İst. 1961.
- GAZALÎ, Ebu'l- Hâmid, **İhyau Ulûmi'd- Dîn**, Dâru İhyâ'it- Kütübü'l-Arabiyye Mısır, ts.
- İBN MANZÛR, Ebu'l- Fadl Cemâluddîn, **Lisanu'l-Arab**, Dâru Sadır, Beyrût, 1990.
- İZUTSU, Toshihiko, **Kur'an'da Allah ve İnsan**, Ter: Süleyman Ateş, Kevser Yay. Ank. ts.
- KEKLİK, Nihat, **Felsefenin İlkeleri**, Doğuş Yay. İst. 1982.
- KILIÇ, Sadık, **Mitoloji-Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an-ı Kerîm**, Nil Yay. 1993.
- KRAFCHIK, Paul Ph. D. **Parapsikoloji**, Ter: Selman Gerçeksever, Ruh ve Madde Yay. İst. 1981.
- KUTUB, Seyyid, **fî Zılâil- Kur'an**, Dâru's-Şurûk 9. Bsk. 1980
- MÜSLİM, İbn Haccâc, **Câmiu's-Sahîh**, (Sahîhu Müslim) Çağrı Yay. İst. 1981.
- NURSÎ, Said (Bediüzzaman), **Sözler**, Envar Neşriyat, İst. 2002
- ONBULAK, Sinan, **Ruh ve Ruhlar Âlemi**, 1956
- OSTRANDER, Sheila ve Lynn Schroeder, **Rusya'da Tanrıya Dönüş**, Altın Yay. İst. ts.

- RÛMÎ, Celâluddîn, **Mesnevî**, Tercüme ve Şerh: Tâhiru'l- Mevlevî, Ahmed Saîd Matbaası, İst. 1971.
- SÂBÛNÎ, Muhammed Ali, **Safvetu't-Tefâsîr**, Ensar Yay. İst. 1987.
- SÂDÎ, Şeyh, **Gülistan**, Mısru'l-Mahruse Matbaası 1299 H.
- SEVİNÇGÜL, Ömer, **Kulluğum Sultanlığımdır**, Zafer Yay. İst. 1992.
- SONGAR, Ayhan, **Çeşitleme**, Kubbealtı Neşriyat, İst. 1981.
- SÜYUTÎ, Celâleddîn, **Tarihu'l-Hulefa**, Beyrut Daru'l- Fikr ts.
- TABERÎ, İbnu Cerir, **Camîu'l- Beyan an Te'vili'l- Kur'ân**, (Tefsiru't- Taberi), Daru'l- Fikr, Beyrut 1995.
- TAFTEZANÎ, Sa'duddîn, **Şerhu'l- Akâid**, İst. Matbaatu Amire, 1317 h.
- TİRMİZÎ, Ebu İsa Muhammed, **Sünen** (Sünenu't-Tirmizî) Çağrı Yay. İst. 1981.
- TUNA, Taşkın, **Uzayın Sırları**, Boğaziçi Yay. İst. 1992.
- ULRİCH, Hans ve başkaları, **Allah'ın Sırları**, Özdemir Basımevî, İst. 1975.
- YAZIR, Hamdi, **Hak Dîni Kur'an Dili**, ts.
- YAZIR, -Metâlib ve'l-Mezâhib adıyla, Fransız Paul Janet ve Gabriel Scalles'ten tercüme ettiği eserin "**Hutbe**" kısmı. Eser Neşriyat, İst. 1978.
- ZEMAHŞERÎ, Mahmûd Bin Ömer, **Keşşâf an Hakâkı Gavâmizi't-Tenzîl**, (Tefsîru'l- Keşşâf) Dâru'l- Kütübî'l- Arabî, Beyrût, ts.

Munzur Bilim Yolu Programı: Medeniyetin İnşasında Rol Model Olarak İnsan-ı Kâmil

Prof. Dr. Nevzat TETİK¹

Giriş

Medeniyetlerin inşası ve sürdürülebilirliği, temelinde daima bir insan tasavvuru ve bu tasavvurun şekillendirdiği rol modelleri barındırır. Bu bağlamda, günümüz dünyasının karşılaştığı bireysel ve toplumsal sorunlara çözüm arayışları, yeni bir insan modelinin gerekliliğini ortaya koymaktadır. Bu ihtiyaca yönelik akademik bir girişim olarak 2023 yılında Munzur Üniversitesi'nde Rektör Prof. Dr. Kenan Peker'in öncülüğünde “*Munzur Bilim Yolu*” programı hayata geçirilmiştir. Millî Eğitim Bakanlığı'nın Maarif Modeli ile de uyumlu bir ekseninde, “*Köklerden Göklere*” mottosuyla maddeden manaya uzanan bir gelişim vizyonu sunan program, alanında yetkin akademisyenlerin katkılarıyla ve zengin içerikli sunumlarıyla emin adımlarla ilerlemektedir.

Munzur Bilim Yolu vizyonunun merkezinde, İslâm düşünce geleneğinde derin kökleri bulunan “*İnsan-ı Kâmil*” (Olgun İnsan) idealine ulaşma hedefi yer almaktadır. Bu hedef, bir sonuçtan ziyade; inanç, islam, ihlas, akıl, düşünme, mantık, zeka, muhakeme, ilim, hikmet ve irfân olmak üzere on bir temel basamaktan oluşan bir yetkinleşme yolculuğu olarak tanımlanmaktadır. Bu model, sadece ahlâkî bir erdemlilik halini değil, aynı zamanda medeniyet kurucu bir özneyi de ifade etmektedir.

Bu çalışma, Munzur Bilim Yolu programının temel aldığı bu merkezî kavramı derinlemesine incelemeyi amaçlamaktadır. Bu doğrultuda, öncelikle “*İnsan-ı Kâmil*” kavramının teorik çerçevesi ve tarihsel kökenleri ele alınacaktır. Ardından, bu idealin medeniyetin inşasındaki kurucu rolü ve önemi sorgulanacaktır. Son olarak, kâmil insanların bir toplumda

1 Prof. Dr., Munzur Üniversitesi

çoğalmasının birey, aile ve devlet ölçeğindeki muhtemel yansımaları, dünya ve ahiret dengesi gözetilerek betimsel bir analiz yöntemiyle irdelenecektir.

İNSAN-I KÂMİL

İnsan-ı Kâmil, tasavvuf düşüncesinin merkezinde yer alan ve “*Allah’ın her mertebedeki tecellilerine mazhar olan insan*” şeklinde tanımlanan bir kavramdır. Arapça *insan* ve *kâmil* (tamamlanmış, olgunlaşmış) kelimelerinden oluşan bu terim, insanın yalnızca biyolojik bir varlık olmadığını; Bediüzzaman Said Nursî’nin ifadesiyle “akıl, ruh, sır ve nefis gibi pek çok vazifedâr latifeleriyle” bir bütün olarak kemâl eymiş, erdemli bir varlığı ifade eder. Kavramın temel dayanaklarından biri, Hazret-i Muhammed’in (asm) “*Ben, ancak güzel ahlâkı tamamlamak için gönderildim*” hadisidir.² Buradaki “tamamlama” fiili, eksik olanı bütünleme ve yetkinleştirme idealine işaret ederek İnsan-ı Kâmil anlayışının özünü oluşturur.

Kavram, tasavvuf literatürüne Muhyiddin İbnü’l-Arabî tarafından sistemli bir şekilde yerleştirilmiş olsa da felsefî kökleri çok daha eskilere dayanır. İnsanı “küçük âlem” (mikrokozmos), evreni ise “büyük âlem” (makrokozmos) olarak gören ve aralarında bir mütakabiliyet ilişkisi kuran düşünce, pek çok kadîm kültürde mevcuttur. Sokrat öncesi dönemden Rönesans’a uzanan felsefe tarihinde bu inanış farklı üsluplarla dile getirilmiştir. Benzer şekilde, kozmolojik özelliklere sahip insan fikrine eski Mezopotamya ve Mısır medeniyetlerinde de rastlanmaktadır. Maniheizm’deki *insân-ı kadîm*, Mazdeizm’deki *gayomart* ve Yahudi Kabala geleneğindeki *adam kadmon* gibi kavramlar, uzaktan da olsa tasavvuftaki bu anlayışı çağrıştıran özellikler taşır. Hint düşüncesindeki *puruşa* ve Çin felsefesindeki *zhenren* (gerçek insan) gibi kavramlar da mikrokozmos-makrokozmos inanışının ne denli evrensel bir arayış olduğunu gösterir. Ancak tüm bu benzerliklere rağmen, İnsan-ı Kâmil kavramının bugünkü anlamıyla İslâm tasavvuf geleneğinin geliştirdiği özgün bir düşünce ekolü olduğu kabul edilmektedir.³

MEDENİYET TASAVVURU VE TEMEL DİNAMİKLERİ

Medeniyet, kültür, grup, toplum ve din gibi unsurları içeren büyük bir bütünlüğü ifade eden zengin bir kavramdır. Etimolojisini, “şehir” manasındaki “medîne” kelimesinden alan bu kavramın kökeninde yerleşme, bağlanma, etkileşim ve bir dine mensup olma gibi anlamlar yatar. Fitne ve

2 Hadisler, Ahmed bin Hanbel Müsned 15/22557; Buhari Tarihu’l-Kebir 7/188; Buhari Edebü’l-Müfred 273; Beyhaki 10/191; Müsnedi Şihab 2/192; İbni Abdilberr et-Temhid 16/254; Hakim el-Müstedrek 2/613; Heysemi 13683; Albânî Silsiletü’l-Ehâdisi’s-Sahîha 45

3 Mehmet S. Aydın, Türkiye diyanet vakfı islâm ansiklopedisi (22. cilt içinde insan-ı kamil maddesi). 330-331, 2000

fesatla anılan Yesrib şehrinin, Hazret-i Peygamber'in (asm) hicretiyle birlikte "Medine" adını alarak bir huzur ve ilim yurduna dönüşmesi, medeniyetin özünde insanı merkeze alan bir mana ile nasıl özdeşleştiğini gösterir. Kelime anlamı itibarıyla "toplumsallık" ve "yerleşik hayat" gibi manalara gelen medeniyet, bir yandan tarih, âdet, dil ve kurumlar gibi ortak nesnel parametreler vasıtasıyla; diğer yandan da insanların kendilerini öznel olarak tanımlamaları temelinde şekillenir. Bu bakımdan medeniyet, bir insanın sahip olabileceği en geniş kültürel kimlik düzeyi olarak düşünülebilir⁴.

Bütün insanlık tarihinin de gösterdiği gibi, her medeniyet kendi teorik temelleri ve pratik yaşama biçimi ile bir insan tipi inşa eder ve öngörür. Ünlü tarih felsefecisi Arnold Toynbee'nin isabetle tespit ettiği üzere, yeryüzünde tarih boyunca her millet medeniyet kuramamış, kurulan medeniyetlerin pek çoğu da zamanla "ölü" hale gelmiştir.⁵ Kurulan bu medeniyetler arasında canlılığını ve mirasını bugüne aktararak devam ettirenler arasında ise Yunan ve Roma (ve onların bugünkü temsilcisi olan Batı) uygarlıkları ile İslâm medeniyeti en başta sayılmalıdır. Söz konusu medeniyetlerin varlıklarını günümüze kadar uzatabilmeleri, rasyonel bir "insan modeli" inşa etmiş olmalarına borçludur. Sağlıklı bir insan modelinin inşasındaki en temel dinamik ise içinde yaşanan medeniyet havzasının; insanlara kendilerini ve kâinatı anlamalarını sağlayacak, hayatın temel sorularına cevap bulmalarına yardımcı olacak ve kültür üretmelerine zemin hazırlayacak bir âlem tasavvuru sunmasına bağlıdır.

Medeniyet denildiğinde akla ilk olarak mimârî, edebiyât, musikî ve ahilik, vakıflar gibi kurumlar gelse de medeniyet, esasen "*bir inancın tezahürü ve o inancı ihlâsla yaşayan insanın eseridir.*" Bir inanç tezahürü olan medeniyeti kurabilmek için, dışı vuracak ölçüde güçlü bir inancı taşıyan insanın inşası zarurîdir. Bu bağlamda, İslâm kültüründe insan-ı kâmil olmayı hedefleyen insan, Allah'ın hem yeryüzündeki halifesi (Bakara, 2/30) hem de O'nun kuludur (Zâriyât, 51/56). Bu iki kavram arasındaki denge, İslâm'ın insan anlayışının doğru anlaşılabilmesi için vazgeçilmezdir. Bu anlayışta insan, kemâlâtını ancak ve ancak tevhidin gölgesinde bulur. Her yerde ve her şeyde Allah'ı birleyen insan, başka şeyleri ilâhlaştırmamanın yükünden kurtularak yükselir.

Risale-i Nur müellifi Bediüzzaman Said Nursi, bu hakikati müthiş bir isabetle şöyle ifade etmektedir:⁶

4 Ejder Okumuş, İslam medeniyetinin ana çizgileri, Lale Dergisi, (4), 66-80, 2021

5 Arnold Toynbee, *Bir Tarih İncelemesi*, (Çev. Ufuk Uyan), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019.

6 Said Nursi, Şualar 15: İkinci Şua/Üçüncü Meyve

“Evet, sırr-ı vahdet ile insan, bütün mahlukat içinde büyük bir kemâl sahibi ve kâinatın en kıymetdar meyvesi ve mahlukatın en nazenini ve mükemmeli ve zihayâtın en bahtiyarı ve en mesudu ve Halık-ı Alemin muhatabı ve dostu olabilir. Hatta bütün kemâlat-ı insaniye ve beşerin ulvi maksatları tevhid ile bağlıdır. Ve sırr-ı vahdetle vücut bulur. Yoksa eğer vahdet olmazsa, insan mahlukatın en bedbahtı ve mevcudatın en süflisi ve hayvanatın en biçaresi ve zışuurun en hüüzünlüsü ve azablısı ve gamlısı olur.”

Bu özgün ifade çerçevesinde bir değerlendirme yapmak gerekirse, hayatını tevhid ekseninde bir “kul” ve “halife” olarak algılayan insan ile ilahî olana başkaldıran insan arasındaki fark açıktır. Birinci insan tipi, hakları itibarıyla kendini bir halife, sorumlulukları itibarıyla ise bir kul olarak görür. Bütün âlem ve içindekiler onun nazarında bir emanet ve Allah’ın ayetleri olduğundan; çevresiyle, kâinatla, diğer insanlarla, kendisiyle ve en önemlisi Rabbi ile sorumluluk bilinciyle barışık bir ülfet içindedir. Bu bakış açısının bir tezahürü olarak Müslüman mütefekkirler ve kâmil insanlar, modern bilim ve felsefenin aksine, âleme cansız ve ruhsuz nesnelerden ibaret bir yığın olarak değil, canlı ve anlamlı birer varlık olarak yaklaşırlar. Bu yüzden hayvanlarla, ağaçlarla, rüzgârla, yağmurla ünsiyet kurmayı ve konuşmayı öğrenmişlerdir. “Sarı Çiçek”le söyleşen Yunus’un; “arşanlar, ceylanlar dosttur kucağımızda” diyen Hacı Bektaş Veli’nin;⁷ insanın varlık serüvenini “Ney” sembolüyle anlatan Mevlâna’nın; insanların ebedî saadeti için dünyasını da ahiretini de feda etmeye hazır olan Said Nursî’nin⁸ ve bütün varını yoğunlu ilâhî irade karşısında “yağma eyleyen” Niyâzî-i Mısırî’nin manevî çerçevesini bu bakış açısı olmadan anlamak mümkün değildir. Nitekim Mısırî, bu ruhu şu dizelerle ölümsüzleştirmiştir:⁹

Hak yolunun rehberi nefesidir kâmilin

Dil tahtının serveri nefesidir kâmilin

Nefsini mat eyleyen, ref-i memmat eyleyen

Nefh-i hayat eyleyen nefesidir kâmilin

İsteyü git âdemi, âdemde bul âdemi

Sırr-ı “nafahtü” demi nefesidir kâmilin

Sûre-i Necm’i oku anlagıl vahy-i Hakk’ı

Bilesin ol mantıkı nefesidir kâmilin

7 Hacı Bektaş Veli, *Makâlât*, (Haz. Esad Coşan), Şeha Neşriyat, İstanbul, 1996.

8 Said Nursî, *Tarihçe-i Hayat* 629: TAHLİLLER/Uzun bir ayrılıktan sonra

9 Yusuf Özkan Özburun, *Medeniyetlerin kırılma noktasında üstün insan kamil insana karşı*. Köprü Dergisi, (87), 16-23. 2004

Rûhü'l-Kudüs demini, âdemde iste anı
 Ölmüş gönülün canı nefesidir kâmilin
 Mâye-i zât denilen, feyz-i necât denilen
 Âb-ı hayât denilen nefesidir kâmilin
 Diri kılan tenleri, zinde eden canları
 Kaldıran ölenleri nefesidir kâmilin
 Mevtâyâ etse nefes, her yandeden gele ses
 Haşreden ey hak-şinâs nefesidir kâmilin
 Niyâzî'yi cân eden, zerresini kân eden
 Katresin ummân eden bir demidir kâmilin.

İNSAN-I KÂMİL MODELİ

Kendini sadece dünyaya adanmış, bir yandan sıradan bir canlı gibi arzu ve güdülerine esir olmuş, diğer yandan kendini yeryüzünün efendisi ilân etmiş insan, dengeden yoksun ve anormal bir ruh hali içindedir. Buna mukabil, kendini hem kul hem de halife olarak gören “*denge insanı*”, hayatın anlam ve hedefi konusunda tutarlı bir bakış açısına sahiptir. Yaratılışın nihai gayesi dünyaya hükmetmek değil, Yaradan’ın rızasına erişmek olduğundan, denge insanı olmanın yolu da “insan-ı kâmil” olmaktan geçer. İlâhî isim ve sıfatların tecelli ettiği İnsan-ı Kâmil, insan oluşun standardını belirleyen örnek modeldir. O, yücelikle sıradanlığın, halifelikle kulluğun, irade ile teslimiyetin, celâl ile cemâlin birleştiği bir dengeyi temsil eder. Bu nedenle Kur’ân, Hazret-i Peygamber’e (asm) atıfta bulunurken, en güzel örnek anlamına gelen “*usve-i hasene*”¹⁰ ifadesini vurgulayarak kullanır.

İdeal insan arayışı evrensel bir tema olsa da İnsan-ı Kâmil modeli, diğer düşünce sistemlerindeki benzerlerinden kendine özgü nitelikleriyle ayrılır. Tablo 1’de sistematik şekilde daha görsel olarak görüleceği gibi örneğin, Platon’un akıl ve adalet temelinde devleti yönetecek olan “*filozof-kral*”ı daha çok siyâsî ve entelektüel bir yetkinliğe odaklanırken,¹¹ İnsan-ı Kâmil manevî derinliği ve ilâhî olanla kurduğu ilişkiyi merkeze alır. Nietzsche’nin geleneksel ahlâkî aşarak kendi değerlerini inşa eden “*Üst-İnsan*” (Übermensch) modeli,

10 Kur’ân-ı Kerim, Ahzab, 33/21; en-Nisâ 4/64; el-En’âm 6/90; el-Mümtehin 60/4; el-En’âm 6/50

11 Platon, *Devlet*, (Çev. Sabahattin Eyüboğlu, M. Ali Cimcoz), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019

ilâhî iradeye bir başkaldırıyı temsil ederken;¹² İnsan-ı Kâmil, kemâlâtını tam bir teslimiyet ve kulluk bilincinde bulur. Modern hümanizmin ilâhî referansı dışlayan “*rasyonel ve etik birey*”i ise aklı yegâne ölçüt kabul ederken,¹³ İnsan-ı Kâmil modeli aklı, kalp ve ruh ile bütünleştiren, vahiy ve ilhâmı da içeren daha kapsamlı bir bilgi ve varlık anlayışı sunar. Dolayısıyla bu model, diğerlerinden farklı olarak, mikro ve makro kozmosu tevhid ekseninde birleştiren ontolojik bir derinliğe sahiptir.

Tablo 1: İdeal İnsan Modellerinin Karşılaştırması

Özellik	İnsan-ı Kâmil (Tasavvuf)	Filozof-Kral (Platon)	Üst-İnsan (Nietzsche)	Rasyonel ve Etik Birey (Hümanizm)
Temel Dayanak	Tevhid (Allah'ın birliği) ve kulluk bilinci	Akıllı, adalet ve bilgelik	Güç istenci ve bireysel irade	Akıllı, bilim ve insan merkezçilik
Nihai Amaç	Allah'ın rızasına erişmek, O'nun ahlâkıyla ahlâklanmak	İdealar (Eidos) dünyasını kavramak ve devleti adaletle yönetmek	Geleneksel ahlâkı aşarak kendi değerlerini inşa etmek	İnsanlığın refahını ve bireysel mutluluğu artırmak
Bilgi Kaynağı	Vahiy, ilhâm, akıl ve kalp (bütüncül)	Rasyonel düşünce ve felsefi sorgulama	Bireyin kendi yaratıcı gücü ve deneyimi	Bilimsel yöntem, mantık ve kanıta dayalı düşünce
Ahlâk Anlayışı	İlâhî iradeye teslimiyet, güzel ahlâkı tamamlama	Erdemlerin bilgisine ve adaletle dayalı	Yaratıcı ve bireysel “efendi ahlâkı”	Evrensel insan hakları ve rasyonel düşünceye dayalı seküler etik
Kâinatla İlişki	Âlemin halifesi ve emanetçisi olma (sorumluluk)	Kâinatı anlamaya ve yönetmeye çalışan akıl	Kâinatı kendi iradesiyle şekillendirme arzusu	Kâinatı bilimsel olarak anlama ve kontrol etme çabası

Geleceği inşa edecek nesillerin İnsan-ı Kâmil olma yolunda yetiştirilmesi, madde ve manayı bir bütün olarak ele alan bir eğitim müfredatını zorunlu kılar. Aksi taktirde günümüz dünyasında sıklıkla karşılaştığımız gibi sadece din ilimleri okutulduğunda beraberinde taassublar, hamlıklar ortaya çıkabilmekte; sadece fen ilimleri okutulduğunda ise inkarcılık, şüphecilik ve yaradılış gayesini bilemeyerek bunalıma, depresyona girme gibi tablolarla

12 Friedrich Nietzsche, *Böyle Buyurdu Zerdüşt*, (Çev. Mustafa Tüzel), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021

13 Modern seküler hümanizmin temel ilkeleri için, bu felsefenin en etkili beyannamelerinden biri olan *Hümanist Manifesto II*'ye bakılabilir. Bu metin, aklı ve bilimi temel alarak, ilahi bir referans olmaksızın etik bir yaşamın mümkün olduğunu savunur. Bkz: Paul Kurtz ve Edwin H. Wilson (Ed.), *Humanist Manifesto II*, Prometheus Books, 1973.

sıklıkla karşılaşılmaktadır. Neticede ülke insanımız ve değerlerimiz erozyona uğramaktadır.

Bu açıdan bakıldığında, Bediüzzaman'ın şu tespiti dikkat çekicidir:¹⁴

“Vıdanın ziyası, ulûm-u diniyedir. Aklın nuru, fûnûn-u medeniyedir. İkisinin imtizacıyla hakikat tecellî eder. İki cenah ile talebenin himmeti pervaz eder. İftirak ettikleri vakitte; birincisinde taassub, ikincisinde hile, şübhe tevelliüd eder.”

Bu yaklaşım, Mevlâna'nın “pergel” metaforuyla da örtüşür:¹⁵ Bir ayağın din ilimleri ile millî ve manevî değerlere sabitlenmesi, diğer ayağın ise medeniyetin fenleri ve evrensel değerler ufkunda serbestçe dolaşması gerekir. Bu bağlamda millî eğitim, bilime odaklanırken aynı zamanda ulusal ve kültürel değerlere duyarlı, estetik anlayışa sahip, nitelikli ve ahlâklı bireyler yetiştirme hedefini bütüncül bir yaklaşımla benimsemelidir.

Söz konusu, eğitim anlayışının temelinde, İnsan-ı Kâmil idealinin yansımaları olan kök değerler yer alır. Adalet, dostluk, dürüstlük, öz denetim, sabır, saygı, sevgi, sorumluluk, vatanseverlik ve yardımseverlik gibi değerlerin öğretim programlarında süreklilik arz edecek şekilde titizlikle işlenmesi, bireyden başlayarak aile, toplum ve dünya ölçeğinde daha yaşanabilir bir düzenin kurulmasına hizmet edecektir. Unutulmamalıdır ki İnsan-ı Kâmil olmak, bir varış noktası değil, ömür boyu süren ve sürekli derinleşen bir şuur halidir.

Toplumsal yapılar, fertlerinin ahlâkî ve manevî düzeyiyle şekillenir. Kâmil insanlar çoğaldıkça toplum, adalet, güven ve huzur ekseninde yeniden kurulur. Sosyolojik olarak İnsan-ı Kâmil, bir “*değer üreticisi*”dir; sadece kendi nefisini terbiye etmekle kalmaz, ahlâkî bir meşrûiyetle çevresini de dönüştürür. Günümüzün bireysel gücü ve otoriteyi besleyen karizmatik liderlik anlayışının aksine, kâmil insanın amacı kendine bağlı kitleler oluşturmak değil, insanları hakikate ve erdeme yönlendirmektir. Bu rol modeller, toplumsal çürümeye ve yozlaşmanın arttığı, insanlığın istikametini şaşırdığı zor zamanlarda bir “pusula” işlevi görerek bireylere değerler ekseninde rehberlik ederler.

KÂMİL İNSAN MODELİNİN HAYATA YANSIMALARI

Tıpkı insan bedeninin et ve kemiğin yanı sıra ruh ve sayısız hisle bir bütün olması gibi, toplumu oluşturan bireylerin, ailenin ve nihayetinde bir vatanın varlığı da madde ve mananın uyumlu birlikteliğine bağlıdır. Bu

14 Said Nursî, Münazarat 86 : Eski Said'in aşairin suallerine verdiği cevaplar

15 Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, *Dîvân-ı Kebîr*, (Haz. Abdülbaki Gölpinarlı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007

iç içe geçmiş dairelerin temel harcında İnsan-ı Kâmil olgusunun değerleri yer almadığında; uhuvvet, kardeşlik, dayanışma, fedakârlık ve muhabbet gibi toplumu bir arada tutan erdemler zayıflar. Eğer hayatın anlamı ölümle son buluyorsa, anneye sadakatin, babaya itaatin veya evladın her derdine katlanmanın bir manası kalmaz. Böyle bir bakış açısında memur amirine yalnızca menfaati için itaat eder; küçükler büyüklere saygı, büyükler küçüklere şefkat göstermez; zenginler ihtiyaç sahiplerinin yardımına koşmaz. Fedakârlık ve iyilik anlamını yitirir; herkes “*Başkaları keyfine bakarken ben neden milletim ve devletim için çalışayım?*” veya “*Ben tok olduktan sonra başkası açlıktan ölse bana ne?*” diyerek kendi gelecek kaygılarına odaklanır.

İnsanı hayata hazırlayan, onun maddî ve manevî terbiyesinin verildiği en temel kurum ailedir. İnsanı duyarlı ve sorumlu kılan bu merkez, onun hayat yolculuğunda sağlam yürümesini temin eder. Şayet aileyi ayakta tutan temel dinamikler zayıfsa, o ailede yetişen neslin ne kendisine ne ailesine ne de vatanına bir faydası dokunur. “*Beşiği sallayan el, dünyaya istikamet veren eldir*”¹⁶ sözü, bu hakikati veciz bir şekilde ifade eder. Ebeveynlerin birlikteliği yalnızca dünyevî hazlar üzerine kurulursa, o aile saadetli bir ömür geçiremez. Çünkü fani olan dünya hayatında kalıcı bir sadakat, itimat ve karşılıksız sevgi bulunamaz. Bu değerlerin olmadığı bir ailede huzur da olmaz; bu durum psikolojik sıkıntıları, boşanmaları ve çatışmaları beraberinde getirir. Böylesi bir ortamda yetişen çocuklardan ülkenin bir beklenti içinde olması mümkün değildir.

Toplumun temel yapı taşı olan ailenin korunması, bu nedenle sağlıklı bir toplum için vazgeçilmez bir ön şarttır. Bu minvalde ailenin korunması, bireylerin yanı sıra toplumun ve devletin de yükümlülüğündedir. Nitekim Türkiye’de 2025 yılının “Aile Yılı” olarak kabul edilmesi, sarsılan aile yapısını canlandırmaya yönelik stratejik bir çabayı göstermektedir. İşte İnsan-ı Kâmil rol modeli de tam olarak bu kaygıların, ızdırapların ve beklentilerin çözümüne yönelik somut bir çabanın ürünüdür.

Kâmil insan modelini oluşturan unsurların yokluğunda, bir ülkeyi oluşturan büyük ailede güzel ahlâkın esasları olan ihlâs, fazilet ve fedakârlık yerine; garaz, menfaat, sahtekârlık ve bencillik gibi haller hâkim olur. Görünüşteki asayiş ve hümanizmin altında anarşi ve vahşet hükmeder; sosyal hayat zehirlenir. Çocuklar haylazlığa, gençler sarhoşluğa, güçlüler zulme, ihtiyarlar ise ağlamaya başlar. Buna karşılık, eğer kâmil insan sıfatları topluma

16 Bu ifade, Amerikalı şair William Ross Wallace’ın 1865 tarihli “The Hand That Rocks the Cradle Is the Hand That Rules the World” adlı şiirinden yaygınlaşarak Türkçeye ve diğer dillere yerleşmiş evrensel bir deyiştir.

hükmederse, samimi hürmet, ciddi merhamet, rüşvetsiz muhabbet, empati, diğerkâmlık, hilesiz hizmet ve riyâsız fazilet gibi erdemler hızla inkişaf eder.

GÜNÜMÜZ DÜNYASINDA İNSAN-I KÂMİL MODELİ: ZORLUKLAR VE GEÇERLİLİK

İnsan-ı Kâmil idealini günümüz dünyasında hayata geçirmenin, modernitenin getirdiği bir dizi zorlukla yüzleşmeyi gerektirdiği açıktır. Bireyciliğin yükselişi, hizmet ve fedakârlık gibi kavramlar yerine kişisel tatmini ve özerkliği ön plana çıkarmakta, bu da modelin gerektirdiği teslimiyet ruhuyla çelişebilmektedir. Farklı inanç ve yaşam tarzlarının bir arada bulunduğu çoğulcu ve seküler toplumlarda, belirli bir inanç sistemine dayalı bir “erdem modeli”nin kamusal alanda ve eğitimde genel kabul görmesi kuvvetle muhtemel handikaplarla karşılaşabilir. Ayrıca, küreselleşmenin yaydığı anlık hazza ve materyalizme dayalı tüketim kültürü, modelin gerektirdiği sabır, nefis terbiyesi ve manevî odaklanma gibi erdemlerin yeşermesi için elverişsiz bir zemin oluşturmaktadır.

Ancak bu zorluklar, İnsan-ı Kâmil modelini geçersiz kılmaktan ziyade, ona olan ihtiyacı daha da belirgin hale getirmektedir. Modern hayatın neden olduğu anlam boşluğu, amaçsızlık ve yabancılaşma karşısında söz konusu model, bireye hem kozmolojik hem de ahlâkî bir dayanak noktası sunar. Bireyciliğin yol açtığı yalnızlaşmaya karşı, “kul ve halife” olmanın getirdiği sorumluluk bilinciyle toplumsal bir bağ ve anlam haritası çizer. Tüketim kültürünün dayattığı doyumsuzluk ve şükürsüzlük sarmalına karşı, içsel zenginliği ve manevî dengeyi bir hedef olarak sunar. Dolayısıyla, İnsan-ı Kâmil olma yolculuğu bugün daha zorlu olsa da beraberinde getirdiği dengeli, erdemli ve anlamlı bir yaşam vaadi, onu modern insanın temel arayışları için her zamankinden daha geçerli ve değerli kılmaktadır.

SONUÇ

Munzur Bilim Yolu, temelini oluşturan; İnanç, İslâm, İhlâs, Akıl, Düşünme, Mantık, Zekâ, Muhâkeme, İlim, Hikmet ve İrfân olmak üzere on bir basamaklı bir süreçle, madde ve manayı bütünleştirerek örnek insan olarak İnsan-ı Kâmil hedeflenmektedir. Böyle bir modelleme ile fert, toplum, ülke ve dünya ekseninde, refah seviyesi yüksek bir medeniyet inşa edilmesi amaçlanmaktadır. Geçmiş asırlarda “*Asr-ı Saadet*” (Hazret-i Muhammed dönemindeki mutluluk ve adalet çağı) olarak nitelendirilen dönemin ideallerinin günümüz şartlarına uyarlanarak teoriden pratiğe dökülmesi, iddialı görünse de imkânsız değildir.

Benzer idealler taşıyan Millî İstihbarat Teşkilâtı (MİT) Başkanı Prof. Dr. İbrahim Kalın da “İslâm, Aydınlanma ve Gelecek” adlı kitabında, “*Akıl, bilim, inanç ve özgürlük, şiddete başvurmadan bir arada, refah içerisinde ve medeni ölçülerde yaşanabilir mi?*” sorusuna bilge insanlardan atıflarda bulunarak derinlemesine irdelemelerle cevap aramaktadır. Kalın, bu arayış bağlamında şu önemli tespitlerde bulunur:¹⁷

“Modern dönemin bir özelliği olarak, farklı dinlere ve mezheplere mensup pek çok inanan, dinî inançlarının teyit edilmesi için bilime başvurarak hem kutsal kitabın doğruluk değerini artıracak hem de pozitivistlerin hegemonik saldırısını savuşturacak onaylar aramaktadır. Bu yaklaşımın İslâm dünyasındaki en önde gelen örneğini Said Nursî’de (1878-1960) buluyoruz.”

Said Nursî’nin din ile bilim ilişkisine dair görüşlerinin, 1800’lerin sonundaki kaba pozitivistizmin yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti’nin resmî ideolojisi haline getirildiği bir dönemde formüle edildiğini hatırlatan Kalın, analizine şöyle devam etmektedir:¹⁸

“Çağdaşların çoğunun aksine Nursî, zamanının bilimsel bulguları hakkında önemli ölçüde bilgi sahibiydi. Nursî’nin, Batı bilimine karşı koyma yöntemi basit fakat oldukça etkiliydi: Batı bilimine karşı tavır almak yerine, onun bulgularını teistik bakış açısıyla birleştirdi ve böylelikle bilim ile din arasındaki ciddi bir çatışmanın önüne geçti... Ona göre, Kur’ân ayetlerini modern fizik bilimlerinin gözüyle okumak yalnızca 19. yüzyıl pozitivistizminin ve ampirizminin etkisi altına giren gençliğin imanını korumak için araçsal bir değere sahip değildi. Bu, aynı zamanda İslâm inancını modern fizik bilimlerinin kesinliklerine dayanarak doğrulamak ve Kur’ân’ın kozmik ayetlerini bilimsel keşifler matrisi içinde okumak için yeni bir yöntemin de başlangıcıydı.”

Kalın, bu yaklaşımın temelini Nursî’nin şu meşhur aforizmasında bulur: “*Vicdanın ziyası, ulûm-u diniyedir. Aklın nuru, fûnûn-u medeniyedir. İkisinin imtizacıyla hakikat tecelli eder. İftirak ettikleri vakit birincisinde taassup, ikincisinde hile, şüphe tevelliüd eder.*”

Bu veciz ifade, insanın temel duygularının ve vicdanının ışığının din ilimleri, aklının aydınlatıcısının ise fen ilimleri olduğu şeklinde yorumlanabilir. Tıpkı bir kuşun uçabilmesi için iki kanadının da sağlıklı ve ahenkli olması gerektiği gibi, insan da bu iki ilim sahasında birlikte kanat çırparak hakikate ve arzulanan hedeflere yükselebilir. Osmanlı’nın son dönemlerinde medreselerde fen ilimlerinin ihmal edilmesi, İslâm âleminin Batı medeniyeti karşısında zayıf düşmesine neden olmuştur. Buna karşılık,

17 İbrahim Kalın, *İslâm, Aydınlanma ve Gelecek*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2024

18 İbrahim Kalın, *age*.

Cumhuriyet döneminde de eğitim kurumlarında din ilimlerinin ve etik değerlerin yeterince işlenememesi; hile, inkâr, rüşvet ve ahlâksızlık gibi birçok manevî hastalığın türemesine zemin hazırlamıştır. Dolayısıyla, 600 yıllık bir Osmanlı devleti medeniyetinin son dönemlerinde fen ilimlerini ihmal etmesi ne denli bir hata ise, sonraki dönemlerde din ilimlerini ve kök değerleri dışlayarak yalnızca fen ilimlerine yönelmesi de aynı derecede eksik bir tutumdur. Çözüm, madde ve mananın birlikte harmanlandığı, uyum ve denge içerisinde, belirli bir disiplinle okutulduğu rasyonel bir eğitim sistemidir.

Sonuç olarak, geçmişten günümüze bir rol model olarak resmedilen ve daha adaletli, refah seviyesi yüksek bir medeniyet inşasına odaklanan Munzur Bilim Yolu denemesi, henüz emekleme aşamasındadır. Bu girişimin, ilerleyen süreçlerde uygulanabilirliği nispetinde öncelikle Tunceli Munzur Üniversitesi bünyesinde ve sonrasında sınırlarını aşarak daha geniş bir alana yayılabileceği ümit edilmektedir.

Kaynakça

- Aydın, M. S. (2000). Türkiye diyanet vakfı islâm ansiklopedisi (22. cilt içinde insan-ı kamil maddesi). 330-331.
- Hadisler, Ahmed bin Hanbel Müsned 15/22557; Buhari Tarihu'l-Kebir 7/188; Buhari Edebü'l-Müfred 273; Beyhaki 10/191; Müsnedi Şihab 2/192; İbni Abdilberr et-Temhid 16/254; Hakim el-Müstedrek 2/613; Heysemi 13683; Albânî Silsiletü'l-Ehâdisi's-Sahîha 45
- Kalın, İ. (2024). İslâm, aydınlanma ve gelecek. İnsan Yayınları.
- Kur'an-ı Kerim (2025). Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Nesefi, A. (2009). İnsan-ı kamil (2. Baskı). Ahmet Avmi Konuk (çev.). Gelenek Yayıncılık.
- Nietzsche, F. (2021). Böyle Buyurdu Zerdüşt, (Çev. Mustafa Tüzel), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Nursi, S. (2025). Şualar, Tarihçe-i Hayat, Münazarat. Risale-i nur külliyatı. RNK Yayınları.
- Okumuş, E. (2021). İslam medeniyetinin ana çizgileri. Lale Dergisi, (4), 66-80.
- Özburun, Y. Ö. (2004). Medeniyetlerin kırılma noktasında üstün insan kamil insana karşı. Köprü Dergisi, (87), 16-23.
- Platon (2019). Devlet, (Çev. Sabahattin Eyüboğlu, M. Ali Cimcoz), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Rûmî, M. C. (2007). Dîvân-ı Kebîr, (Haz. Abdülbaki Gölpınarlı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Toynbee, A. (2019). Bir Tarih İncelemesi. (Çev. Ufuk Uyan), Yapı Kredi Yayınları.
- Veli, H. B. (1996). Makâlât, (Haz. Esad Coşan), Seha Neşriyat.

Düşün ki her sabah kalkıyorsun yaradan aşkıyla bugün hangi insana ve insanlığa nasıl faydam dokunabilir diye düşünüyorsun? Hiçbir ideolojik ayırım yapmadan.

Sevgi Barış ve adaletin olduğu bir dünya inşa ve ihya etmek için hayat yolculuğuna çıkıyorsun

Önce aynaya bakıp irtibat iletişim iş birliği ve iştirak sürecinde kendini tanımaya çalışıyorsun

Dışarı çıkıyorsun göle bakıyorsun irtibat kuruyorsun iletişime geçiyorsun görebildiklerin göremediğin çok şey düşünüyorsun işbirliği ve iştirak aşamasına geçiyorsun

Daha sonra dağlara bakıyorsun irtibat iletişim işbirliği ve iştirak aşamalarında düşünerek fikirler üretiyorsun

Nihayetinde uzaya bakıp irtibat kurup iletişim işbirliği ve iştirak aşamalarında soyut ve somut hayatı çözmeye çalışıyorsun

Tek tek düşünüyorsun ikisi bir arada üçü bir arada dördünü bir arada düşünüyorsun

Mantık muhakeme sürecinden geçirip kainattaki ilmi keşfetmeye çalışıyorsun

Hikmet ve irfan aşamalarına ulaşip insani Kamil olarak insanın en hayırlısı insanlara faydalı olanıdır anlayışıyla sonsuz bir dünyaya göçerken geride unutulmaz eserler bırakıyorsun.

Yaradan aşkıyla ideolojik prangalardan sıyrılıp Türkiye Yüzyılı idealiyle sevgi, barış ve adaletin hayat yolculuğunda aynaya, göle, dağa ve uzaya bakıp irtibat, iletişim, işbirliği ve iştirak sürecinde yeni bir Dünyanın inşa ve ihyasını amaçlayan sağlık, mutluluk ve huzur dolu nice ömürler dilerim.

Kenan PEKER

Munzur Bilim Yolu

KAMİL İNSAN

Editör: Prof. Dr. Nevzat Tetik